

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

**ISSN 2308-3778
ISSN- online 2411-0361**

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ
ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ
ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education

Збірник наукових праць

Засновано в 1999 р.

Випуск 22

Київ - 2018

УДК 37.013-053.5(082)

ISSN 2308-3778

ББК 74.200я43

ISSN- online 2411-0361

Т 43

*Рекомендовано вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 8 від 25 жовтня 2018 р.)*

Головний редактор:

Бех Іван Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік) НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України.

Заступник головного редактора:

Малиношевський Руслан Васильович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту проблем виховання НАПН України.

Відповідальний редактор:

Доукіна Олена Михайлівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту проблем виховання НАПН України.

Редакційна колегія:

Алексєєнко Тетяна Федорівна (м. Київ)

Безкоровайна Ольга Володимирівна (м. Рівне).

Брежнєва Олена Геннадіївна (м. Маріуполь).

Вайнола Ренате Хейкіївна (м. Київ).

Вербицька Поліна Василівна (м. Львів).

Гавриш Наталія Василівна (м. Переяслав-Хмельницький).

Журба Катерина Олександрівна (м. Київ).

Крутій Катерина Леонідівна (м. Тернопіль).

Лаппо Віолетта Валеріївна (м. Коломия).

Луценко Ірина Олексіївна (м. Київ).

Момбек Алія Ануарбеківна (м. Алмати, Казахстан).

Назаренко Галина Анатоліївна (м. Черкаси).

Рейпольська Ольга Дмитрівна (м. Київ).

Сойчук Руслана Леонідівна (м. Рівне).

Петрочко Жанна Василівна (м. Київ).

Федоренко Світлана Вікторівна (м. Київ).

Шилінг Гражина (м. Гданськ, Польща).

Т 43 Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць.

Київ: Інститут проблем виховання НАПН України. — Вип. 22. — 2018. — 316 с.

До збірника ввійшли наукові праці вітчизняних учених у галузі теорії і методики виховання. Автори спрямували свій науковий пошук на багатоаспектне висвітлення шляхів реалізації сучасних підходів до змісту, форм і технологій виховної роботи.

Наказом МОН України від 12.05.15. № 528 збірник поновлено в переліку фахових видань.

*Збірник включено до міжнародних науково-метричних баз даних Index Copernicus International, 2014;
Google Scholar.*

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей відповідають автори.

Сторінки збірника вміщують дискусійні матеріали, тому їх зміст не завжди відображає погляди редакційної колегії.

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове.

© Інститут проблем виховання НАПН України, 2018.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:

Серія КВ № 20149-9949 ПР

ЗМІСТ

<i>Бех І.</i> Особистість у духовно стверджувальному дискурсі.....	5
<i>Богомолова Н.</i> Стан сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону: аналіз результатів дослідження.....	19
<i>Voiko A.</i> The main ways of modernization of out-of-school-education of humanitarian direction in Ukraine.....	32
<i>Вороніна Г.</i> Поняття «професійні цінності старшокласників» у працях англійських та українських освітян.....	41
<i>Гончар Л.</i> Педагогічна діагностика гуманних батьківсько-дитячих взаємин.....	50
<i>Гриців Т.</i> Особливості виховання ціннісного ставлення до батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки.....	64
<i>Журба К., Докукіна О.</i> Педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти.....	75
<i>Заредінова Е.</i> Модель формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти	90
<i>Kanishevskaya L.</i> Theoretical and methodical fundamentals of the formation of family life values among senior students of boarding schools.....	102
<i>Куниця Т.</i> Сформованість відповідальної громадянської позиції в учнів старшого підліткового віку.....	112
<i>Литвин В., Арест М.</i> Психолого-педагогічні засади математичного розвитку дітей в закладах дошкільної освіти.....	121
<i>Литовченко О.</i> Позашкільна освіта України: Ціннісні орієнтири та напрями модернізації.....	133
<i>Луценко В.</i> Колектив однолітків як чинник гуманізації взаємин старших дошкільників.....	144
<i>Малиношевський Р.</i> Онтологія концепцій виховання як методологічний конструкт.....	153
<i>Мачуський В., Корнієнко А.</i> Формування ціннісних орієнтирів освітнього процесу в закладах позашкільної освіти.....	163
<i>Морін О.</i> Результати дослідження проблеми професійного самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу.....	174
<i>Нечерда В.</i> Стан готовності педагогів і психологів до виховання підлітків уразливих категорій.....	186
<i>Окушко Т.</i> Змістові аспекти громадянсько-патріотичного виховання в дитячих громадських об'єднаннях.....	200

<i>Остапенко О., Зубалій М., Тимчик М.,</i> Формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни.....	214
<i>Петрочко Ж.</i> Специфіка тренінгових технологій національно-патріотичного виховання для лідерів учнівського самоврядування.....	227
<i>Рейпольська О.</i> Особливості розвитку особистості дитини дошкільного віку в процесі соціалізації.....	240
<i>Сокол Л.</i> Зарубіжний досвід та українські реалії використання веб-технологій у діяльності дитячих та громадських організацій.....	252
<i>Харченко Н.</i> Проектний менеджмент у діяльності дитячих та молодіжних громадських організацій України.....	263
<i>Шаранова Ю.</i> Теоретичний аналіз проблеми виховання громадянськості студентів у вищій школі США.....	276
<i>Шахрай В.</i> Стан сформованості цінності життя у підлітків: аналіз результатів дослідження.....	284
<i>Шкільна І.</i> Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя.....	295
<i>Відомості про авторів.....</i>	307
<i>Відомості про членів редакційної колегії та редакційної ради збірника наукових праць «Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.....</i>	314

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-5-18>

УДК 37.01-053.67

ORCID ID 0000-0002-4763-1673

Іван Бех,

*доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ОСОБИСТІТЬ У ДУХОВНО СТВЕРДЖУВАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. Проблема духовності сучасної людини стає в нашій науці й практиці надзвичайно актуальною у зв'язку з інтенсивними соціальними викликами на людину професійно досконалу і духовно розвинену. Це дозволило б їй вирішувати складні державного рівня проблеми, які забезпечували б загальний прогрес нашого суспільства, зорієнтованого на європейські цінності. Нинішня науково-освітня ситуація стосовно вирішення означеної проблеми характеризується можливістю домірного використання історичного доробку у цій сфері як ідейного підґрунтя для подальших концептуальних пошуків і створення відповідної системи. Зняти у працях минулого нашарування, які нині мають кардинально іншу позицію – це завдання у дослідженнях духовності сучасної людини. Протягом останніх десятиліть атмосфера нашого духовного життя оберталася довкола віри у те, що в душі кожна дитина досконала. Це спричинило розквіт нарцисизму та самозвеличення. Відтак культивувалось заохочення фокусуватися на зовнішній стороні нашої сутності й ігнорувати внутрішню.

Наша сучасна позиція – це утвердження пріоритету внутрішніх чинників у духовному становленні зростаючої особистості. При цьому ми рекомендуємо вихователям спиратися (а значить виявляти) внутрішні продуктивні потенції, які мають у кожної особи для успішного досягнення виховних цілей. Рівень розгляду заявленої проблеми має ґрунтуватись на єдиному можливих і адекватних методах: теоретичного дискурсу, побудови логіко-змістової схеми (щодо процесу духовного збагачення особистості) та вірогіднісної концептуальної моделі, що фокусує певні нормативно-алгоритмічні приписи. У результаті цього передбачається заміна існуючої пасивно-реактивної виховної парадигми на розвивально-перетворювальну з максимальною активністю суб'єкта виховання.

Ключові слова: виховні настанови, духовний досвід, духовність, духовно-моральний вчинок, історичний рід, особистість, сенс життя, спрямоване розвивальне виховання, цілісний розвиток.

Ivan Bekh,

*Full member (Academician) of the NAES of Ukraine,
Doctor of Sciences in Psychology, Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)*

PERSONALITY IN SPIRITUALITY PROMOTING DISCOURSE

Abstract. The issue of the spirituality of a modern person has become extremely relevant in our science and practice in connection with intensive social challenges for a professionally perfect and spiritually developed person. This person would enable to solve national problems that would ensure the overall progress of our society, oriented towards European values. The current scientific and educational situation regarding the solution of this problem has been characterized by the possibility of a moderate use of historical developments in this area as an ideological basis for further conceptual searches and the

creation of a corresponding system. The main task in the studies of modern personality's spirituality is to remove those points in the past work which have a completely different position now. So in the last decades, the atmosphere of our spiritual life has been focused on the belief that every child soul is perfect. These researches have caused narcissism and self-glorification. Therefore, the encouragement of focusing on the external side of person's essence was cultivated but inner side was ignored.

Our present position is to affirm the priority of internal factors in the spiritual formation of a growing personality. For this reason, we encourage educators to rely on (and, therefore, identify) the internal productive potentials that each person has in order to successfully achieve educational goals. The level of consideration of the stated problem should be based on the only possible and adequate methods: theoretical discourse, the construction of a logical content scheme (concerning the process of personality's spiritual enrichment), and a probabilistic conceptual model that focuses on certain normative and algorithmic prescriptions. As a result, it has been supposed to replace the existing passive reactive educational paradigm on the developmental transformative with the maximum activity of the subject of education.

Key words: *educational guidelines, spiritual experience, spirituality, spiritual and moral act, historical genus, personality, meaning of life, directed developmental education, holistic development.*

Вступ. Сучасною стратегією творення людини є наукове положення про те, що її життя замислене духовно. Поза духовністю вищий смисл життя людини втрачається. Якщо для особистості ця проблема набуває значущості, то це слугує знаком більш глибокої її природи. На жаль, нинішня суспільна ситуація складається так, що робляться дієві спроби приховати цю проблему, а це означає – знищити зародок вищого життя. Інколи можна почути думку, згідно з якою сучасній людині пропонується її не вирішувати, адже вона несе багато гірких переживань, то чи не краще взагалі не прямувати до вищої духовності. Однак це радять люди, далекі від справжньої особистості у своїх душах.

Згаданий нами духовний замисел – це лише задаток, який дається особистості, і який вона мусить сповна використати, розвинути і успішно реалізувати. З огляду на це, всі людські інтереси, бажання і устремління повинні бути виховані у відповідності з універсальними і незмінними цінностями, які мають глибинно гуманізувати життя людства.

Мета та завдання. Розглянути проблему особистості у контексті вищих смислів життя. У цьому зв'язку:

- 1) сформулювати уявлення про духовні цінності, які за їх свідомого привласнення зростаючою особистістю складають її Я-духовне;
- 2) розкрити складні відносини між соціумом і особистістю, у яких відбувається її спрямоване виховання;
- 3) з'ясувати необхідну у виховному плані сукупність розвивально перетворювальних засобів, які б ґрунтувались на глибинних психологічних, що дозволяє розкрити їх виховний потенціал.

Методи дослідження:

- 1) Процесуального аналізу, за якого певне явище простежується генетично: виокремлюється вихідна клітинка (у нашому випадку первинна сенсо-емоційна єдність), яка простежується з позиції усвідомленості, ускладненості, сили спрямованості на певний духовний зміст.

2) Метод дедуктивного виведення конкретних виховних закономірностей, які за своєю природою є психологічними утвореннями. Останні мають просвітлюватися потенцією загальних філософсько-культурних та психологічних міркувань.

3) Метод імовірних процесуальних поштовхів як основи адекватної побудови виховних впливів враховуючи індивідуальні особливості вихованця.

Результати дослідження. У пошуку шляхів виховання духовно досконалої особистості думка науковців вільно чи невільно звертається до питання – якою вона має бути на даний час, чи зберігає вона у собі ті риси, які є сталими у тривалому часовому діапазоні? Такий напрям розмірковування не є чисто академічним, але й спричиняється неповторними особливостями практики, точніше практичними ситуаціями, у яких, власне, й відбувається процес становлення особистості. Таким чином, є підстави розглядати особистість у її теперішньому часі як сучасника, тобто таку, яка за своїми внутрішніми набутками суголосна нормативам, які породжує суспільство з позиції більш широких і вагомих цілей.

З огляду на це, сформулюємо центральне судження. Не кожна людина як особистість є сучасною, а лише та, яка повністю усвідомлює своє існування як особистості. Для цього потрібна найінтенсивніша й екстенсивна свідомість. Лише та особистість є сучасною, яка повністю усвідомлює теперішнє. Вона відрізняється від усіх інших людей тим, що гармонійно живе як у рамках традицій, так і імперативів теперішнього, акумулюючи таку життєву єдність у власному індивідуальному досвіді.

Тож можна констатувати, що цілісний, і в першу чергу духовно-моральний досвід, це критерій сучасної особистості. Вона у повному розумінні цього поняття має бути досвідченою, умілою, творчо індивідуальною у найвищій мірі. Для такої особистості «сьогодні» має сенс лише тоді, коли вона знаходиться між «вчора» і «завтра».

Такий методологічний підхід до головного соціального статусу особистості безпосередньо, на нашу думку, пов'язаний з такою ж позицією щодо основних детермінацій становлення духовно-моральної особистості.

Стосовно них існує два кардинально протилежні наукові погляди. Для Сходу провідною є інтровертована тенденція як духовний принцип, тобто керівництво до виховної дії. Означений принцип виходить з того, що душа людини має в собі і без того достатньо багатств, щоб ще потрібно було наповнювати її ззовні, і коли ми відчуваємо здатність розвиватися з себе. Тож згідно поглядів Сходу, всі цінності знаходяться у несвідомому. Звідси настанова на «самовивільнювальній силі інтровертованого розуму».

Близькою до такого бачення джерел становлення особистості є позиція Юнга (1997), який розмежовує три рівні душі: свідомість, особистісне несвідоме й колективне несвідоме. Свідомість – це відношення людини до світу зі знанням його об'єктивних закономірностей, відображення нею норм суспільної поведінки. Особистісне несвідоме – це, по-перше, ті змістові утворення, які втратили свою інтенсивність і забулись (витіснились), а, по-друге, ті, які ніколи не володіли достатньою інтенсивністю, щоб досягти свідомості, але все ж проникають у душу. Колективне несвідоме як родовий спадок є не індивідуальним, а

спільним для всіх людей і складає істинну основу індивідуальної душі. Воно зберігається у міфах народів, казках і є сховищем усього людського досвіду. На рівні індивіда колективне несвідоме відображається у структурі його мозку.

Наша позиція у контексті цієї проблеми впливає з основних філософських постулатів і наукових позицій культури новоєвропейської доби. Людина як особистість поза соціумом відбутися не може. Звідси необхідність тривалого науково організованого процесу виховання зростаючої особистості.

Уточнимо саме поняття соціуму як універсальної детермінанти. Його у виховних цілях доцільно тлумачити не лише як реальність, у якій перебуває зростаюча особистість, але й як її історичний рід. Людина є особистістю, і, як така, вона в той самий час є сама собою і цілим родом таким чином, що цілий рід бере участь в особистості, а особистість – у цілому роді. К'єркегор (1993), стверджував, що «досконалість у самому собі – це досконала участь у цілому» (с. 133). Ми розглядаємо це філософське положення як орієнтовну основу для створення інноваційних засобів спрямованого виховання зростаючої особистості.

Наголосимо, що ідея спрямованого виховання не є тотальною у науковому середовищі. Позитивно сприймаючи необхідність апеляції до зовнішніх чинників впливу, деякі науковці залишаються на позиціях лише необхідності фронтальності їх дії як такої потреби спеціального психологічного дозування й без змістового шліфування. Так стверджується: «Жодна людина не здатна навчитися володіти собою без сторонньої допомоги. Особливої сили волі, здорового глузду, співчуття й сили характеру недостатньо для того, щоб послідовно перемогти егоїзм, гординю, жадібність і самообман. Кожен потребує рятівної допомоги ззовні від Бога, родини, друзів, ровесників, звичаїв, традицій, інституцій і взірців» (Брус, 2017, с. 354).

Науково підсилимо тезу про єдність соціуму і особистості, ввівши в науковий обіг постулат про бінарну природу особистості людини. Згідно з ним, вона існує лише як частина другої. Це кардинально змінює уявлення про суб'єкт-суб'єктні відносини як виховне підґрунтя, розглядаючи його безпосередньо у особистісно породжувальній функції: Людина – Людина чи Людина – Бог (для віруючої). На нашу думку, якраз з наведеного постулату впливає ідея персоналізації як інобуття людини в іншій людині, коли звертаючись до себе, вона звертається до значущої іншої чи до Всевишнього.

Коли особистість переконана, що вона в іншій особистості, а остання в ній чи вона у Всевишньому, а він у ній – це і є справжня духовна єдність. Тут виникає не просто позитивне емоційне переживання, а справжнє емоційне накалювання як полум'я, що перетворює особистість.

Явище бінарності виникає переважно спонтанійно, і за умови його реального функціонування двоє особистостей до глибин занурюються і охоплюються єднанням, у якому вони так нерозривно проникають один в одного, що жодній дружбі невідоме подібне внутрішнє ставлення. На сьогодні важко стверджувати, яка глибинна мотивація означеного емоційного єднання: чи то спільне переживання страху, який спонукає до нього, чи природна

темпераментально-емоційна спорідненість, чи підвищена товариськість. У будь-якому разі вихователь повинен фіксувати такі міжособистісні прояви і підтримувати їх. Створюючи ж безумовні емоційно теплі взаємини між вихованцями, він зможе готувати підґрунтя спочатку для їхньої взаємної відкритості, а згодом і до емоційної єдності, за якою може з'явитися єдність духовна.

Лише за такої єдності можливо реалізувати повною мірою принцип гуманізму у його сутнісних ознаках, створюючи відповідну систему партнерських, духовно спрямованих впливів на зростаючу особистість. У такій виховній системі забезпечується повноцінний духовний розвиток, який не обмежується лише знанневою його складовою у внутрішньому світі вихованця.

Іншою істотною особливістю запропонованої нами виховної системи має стати обов'язкове забезпечення широти зв'язків зростаючої особистості з оточуючим світом. Незважаючи на їх змістову відмінність, такі зв'язки мають відповідати спільній вимозі – нести психологічний комфорт як готовність вихованця свідомо не полишати їх, а щоразу більш змістовно стверджуватись за набутим фондом духовних цінностей. Єдине, що вона мусить, так це витримувати тягар справ і обов'язків, обумовлений означеними зв'язками. Тож і широту соціальних зв'язків слід домірно дозувати, поступово збільшуючи їхній спектр.

Зауважимо, що на відміну від сталого розумового розвитку в його найвищих показниках, який може бути недоступний тому чи іншому учневі через його індивідуальні психо-фізіологічні обмеження, високі духовні істини однаково доступні всім. Інша справа – чи всі вихованці, які перебувають у сфері організованого виховного процесу, здатні надати таким істинам достатньої емоційно-почуттєвої сили, щоб вони стали постійними регуляторами їхнього достойного життя.

Життя зростаючої особистості у її неповторних (хоча і соціальних) реаліях й у просторі історичного роду – це розмаїття її бажань. Вони є знаками її широкої суспільної причетності, де створюються умови для її суспільно значущих чи суспільно несхвальних ставлень і відповідних діянь. У цьому зв'язку наголосимо, що духовно досконала особистість повинна вважати за недоцільне витрачати час на нереальні бажання; кожний простий епізод життя вона мусить прагнути розглядати у світлі високих смислів. Тому різноманітні життєві знегоди сприймаються нею з позиції вищих цінностей, набувають для неї такої значущості, яка не руйнує її усталені позитивні душевно-духовні стани. Ідеал такої особистості – жити в мирі, гармонії і радості. Це ж символ того, що вона не стала рабом власних негативних пристрастей.

Виховний процес вимагає більш розгорнутого уявлення про цінності, на яких він має здійснюватися. Тож вичленимо дві суттєво відмінні їх групи.

Цінності першої групи пов'язані з успішністю у тій чи іншій діяльності; у подальшому вони забезпечують кар'єрний успіх особистості. До таких цінностей доцільно віднести старанність, акуратність, комунікабельність, вміння планувати і самоконтролювати власні професійні вміння і таке інше. Другу групу цінностей складають ті, що представляють

глибинну сутність особистості, її духовну спрямованість. У сучасної людини склався такий життєвий світогляд, що вона більше замислюється над діяльними цінностями, ніж над цінностями духовними, вважає перші важливішими. Однак, якраз милосердя, любов, вірність, альтруїзм і багато інших цінностей презентують вищий сенс життя особистості.

Тож стратегією сучасного виховання має стати доцільне поєднання у внутрішньому світі особистості цих двох груп цінностей, де на перших місцях у їхній ієрархії повинні бути духовні цінності. У цьому полягатиме мистецтво жити. Особистість має сформувати готовність присвятити свою професійну майстерність вищому сенсу життя, тоді вона повністю забезпечить свій цілісний саморозвиток.

Усе ж за всієї важливості змістово-цільових характеристик виховного процесу педагог очікує дієвих виховних інструментів для своєї праці. Запропонуємо ряд таких особистісно перетворювальних настанов.

Настанова 1. Рівень розуміння вихованцем необхідності власної духовної зміни значно підвищиться, якщо він сприйматиме її як розв'язання задачі на створення свого Я – духовного. При цьому така задача має досягти успіху, якщо вона вирішуватиметься у спільній діяльності з педагогом, який володіє необхідними для цього способами.

Важливо, що вихованцеві цей напрям його діяльності не видаватиметься чимось незвичним, оскільки спосіб розв'язання задач (хоча і не духовного спрямування) у його досвіді є. Їхні формальні характеристики (мета, план, послідовність способів, результат) він зможе використовувати в нових обставинах, що вимагають оперування тепер уже когнітивно-емоційними і вольовими способами. Саме в такому розумінні слід говорити про виховні технології як процесуальну основу виховання. По-іншому, виховання – це виховна технологія у дії, незалежно від того, чи це захід, проект, міжособистісне спілкування, праця. Всі ці засоби й мають бути реалізовані у формі виховних технологій.

Настанова 2. Конкретне добродійне чи негідне діяння вихованця слід робити предметом усвідомлення у контексті більш широкого соціального охоплення: як це відіб'ється на батьках, ровесниках, на більш широкому громадському загалі і, наостанок, на державі. Нація, Батьківщина має стати кінцевою мірою для дій зростаючої особистості. Усвідомлення того, що суб'єкт – суб'єктна поведінкова помилка розглянута у контексті нації, Батьківщини, має осягатися нею вже як проступок, а позитивна поведінкова дія як вчинок. У кінцевому підсумку розкритий нами контекст має бути мовленнєво оформлений вихованцем як «Я – щиросердечно стою перед рідними, товаришами, громадою, Батьківщиною».

Настанова 3. У перебігу виховного процесу слід враховувати важливу обставину, згідно з якою кожне суспільно несхвальне діяння вихованця негативно відбивається на його добродійних утвореннях: якщо не повністю руйнує їх, то певною мірою їх заглушує, стримує у практичній реалізації. Тож цей внутрішній зв'язок між позитивними і негативними утвореннями слід робити усвідомленим для вихованця, домагатися того, що суспільно

значущий вчинок, окрім свого головного призначення приносити безумовну користь іншим, виступає стримувальним засобом для його асоціальних потягів.

Звичайно, що корекційна ефективність усвідомлення цього зв'язку залежатиме від ступеня суспільної важливості асоціального діяння вихованця. Якщо воно пов'язане зі значними тілесними побоями, нестерпними образами чи крадіжками тощо, у цьому випадку слід застосовувати інші виховні засоби. Річ у тім, що наведені нами асоціальні діяння важко кваліфікувати як поведінкові помилки: тут вихованець кидає виклик існуючим етичним нормам, тому потрібно використовувати засоби широкого спектру впливу, узгоджено діючи на його свідомість, почуття і волю.

Настанова 4. Неприйнятною у плані духовного самовдосконалення є ситуація, коли зростаюча особистість прислухається лише до самої себе, замикається у рамках свого духовно примітивного Я, обмежує себе своїми хибними уявленнями про загальноприйняті цінності. Така внутрішня спрямованість видається особистості єдино можливою, і це є досить небезпечним явищем з огляду на обрання якісно іншого ціннісного шляху. Тому повернути таку особистість до смислів добра стає головним виховним завданням. Вона повинна усвідомити, що подібне повернення цілком можливе, оскільки «не всі мости ще спалені» і в неї є потенційні резерви прямувати по-новому. Головне у цьому – зменшити душевну напругу, яка пов'язана з означеною внутрішньою спрямованістю і переорієнтувати її на справжню духовну реальність. Саме стан впевненого спокою виступить умовою прислухатися зростаючій особистості до продуктивних самозмін. Далі потрібне стягування й об'єднання всіх позитивних переживань у стійку цілісність як імпульсу для переходу в іншу площину особистісного функціонування.

Настанова 5. Особистісно орієнтоване виховання, яке ми утверджуємо в освітній практиці, у центр діяльності вихованця ставить вчинок. Зростаюча особистість духовно-морально вдосконалюється вчинком, але лише суспільно значущим. Наголосимо, що духовно перетворювальна сила вчинку залежить від ступеня його соціальної значущості, тобто від того, якої міри цінності він реалізує. Є вчинки, які обмежуються лише не досить значними діяннями: наприклад, легкою, а не вагомою допомогою. Якщо вихованець діятиме у таких поведінкових рамках, у своєму розвитку він зупиниться на півморалі, на півдуховності. Тут криється небезпека й для недуховних актів. Високозначуща ж дія для нього стає неможливою. Звідси впливає виховна тактика педагога: вести вихованця від суспільно простих до суспільно складних вчинків.

Час закріплення у духовній системі вихованця ціннісно значущого вчинку пришвидшиться за наступної умови. Такий вчинок не повинен обмежуватися діадною міжособистісною взаємодією, в ньому суб'єкт вчинку мусить враховувати всіх тих, хто стоїть за його плечима: педагоги, батьки, різного рангу державні службовці. Він має бути свідомим того, що його дія як суб'єкта є результатом різних за змістом старань цих осіб.

Це саме мусить здійснити і об'єкт вчинку, дякуючи як безпосередньо автора вчинку, так і осіб, що були до нього причетними. Такої структури вчинок стає обопільно духовно розвивальним, і в цьому його непересічна соціальна цінність.

Настанова 6. У виховному процесі слід постійно культивувати положення, згідно з яким у вихованця навіть з набутими духовними цінностями не виключена імовірність персонального аморального діяння. Він має дійсно глибоко визнати перед собою, що те, що у негативному плані трапалося з однією людиною, може трапитися зі всіма. Тільки тоді він стає реальним надбанням для себе і для іншого у тому сенсі, що не возвеличує свою особистість і не надмірно упереджено ставиться до іншого, коли той знаходиться в самотійно вибудованій аморальній ситуації. Тут важлива загальна емоційно ошадлива налаштованість вихованця на інших як засіб запобігання корпоративній моралі. Будь-яка зверхність суб'єкта над іншими людьми не повинна мати права на життя.

Настанова 7. Численні емоції, що наповнюють внутрішній світ особистості виступають складовими її образу Я. Одні з них у відповідних переживаннях проявляються лише час від часу, зокрема у екстремальних ситуаціях. Інші супроводжують будні особистості, «забарвлюють» їх, надаючи індивідуальної своєрідності. Такими є радість, захоплення, засмучення тощо.

Серед них виражений інтерес викликає емоція обурення: вона відображає ставлення особистості до інших людей, подій, ситуацій.

Розкриємо характер цього переживання у еґо-центрованої і духовно-центрованої особистості. У першій є власне розуміння справедливості, якого вона дотримується у міжособистісних відносинах, спільній діяльності у різному за змістом спілкуванні. Однак, справедливість як вчинкова неупередженість стосовно когось чи чогось у еґо-центрованої особистості все ж суб'єктивна, пов'язана з її утилітарними схильностями. Якщо у такому сприйнятті справедливість порушується, ця особистість реагує обуренням переважно у формі зовнішньої емоційної експресії (міміки) чи мовленнєвих реакцій (вигуків, суджень). При цьому вона не вдається до глибокого усвідомлення об'єкту обурення: його стану «тут і тепер», загальної ціннісно-поведінкової спрямованості, рівня можливих душевних контактів між ними.

Однак не виключені випадки, коли особистість демонструє обурення як активну злість, яка може продовжитись у асоціальній дії. Знання педагогом природи обурення у еґо-центрованої зростаючої особистості підкаже йому, як правильно діяти. Тут окрім конкретних впливів щодо об'єктивного аналізу певної ситуації слід працювати над блокуванням еґо-потягів особистості і формуванням суспільно значущих якостей.

Для духовно-центрованої особистості обурення невіддільне від її духовної відповідальності за себе і за інших.

Тому воно виступає для неї досить тонким інструментом у її зовнішніх взаєминах. Розгортання обурення для такої особистості відбувається без будь-якої зарозумілості й зверхності. Вона лише орієнтується на суспільно значущі способи поведінки і цінності, які у

певних ситуаціях порушуються. Вищим рівнем перебігу обурення у духовно-центрованої особистості слід вважати той, коли це діяння відбувається не лише стосовно однієї особи, а й щодо цілої групи, яка дала для цього привід. За такої внутрішньої специфіки обурення духовно-центрованої особистості стає душевно-оберігаючим діянням, яке не викликає опору у його об'єктів.

Настанова 8. Віднайти правильну точку зору стосовно тих складових внутрішнього світу вихованця, які першочергово мають виступити предметом докладання виховних зусиль педагога, є важливою умовою його професійного успіху. Обмежимо для подальшого розгляду внутрішній світ лише особистісними утвореннями вихованця, тобто тими, що визначають сферу його звичної поведінки як суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Серед особистісних утворень прийнято виокремлювати ті, що безпосередньо обслуговують різноманітні реально діючі соціальні відносини вихованця, визначають загальну канву його життя. Окрім цих особистісних утворень є утворення вищого порядку, які представляють ядро Я-духовного, духовну сутність особистості. Вони входять до її духовного депозиту, оскільки їхня дія розгортається не в звичних повсякденних, а в неординарних ситуаціях. Прикладом їх може бути порятунок дитини, що потрапила у небезпеку, чи відстоювання власної ціннісної позиції, що суперечить поглядам духовно примітивної групи. Це вчинки ризику, на які здатна духовно-мужня особистість.

Людський світ у своєму історичному існуванні виробив настанову, згідно з якою окремих індивідів відчувається значущим переважно у ролі соціального функціонера з його атрибутами успіху, престижу, кар'єри, соціального домінування. Якраз у таких характеристиках його приймають і мають з ним справу. Він стає предметом колективної уваги.

Щодо індивідів з вищим рівнем духовності, то вони індиферентні для соціального довкілля, до них менш за все цікавості, з них можуть навіть глузувати, коли індивід публічно демонструє свою духовну позицію. Може трапитися так, що духовно досконала особистість, про яку ми ведемо мову, за певних надзвичайно несприятливих обставин дещо втрачає свої сутнісні цінності. Однак таке явище може пройти зовсім непомітним для оточуючих. Вони поведуться так, нібито нічого не трапилось.

Тепер дамо відповідь на питання – у чому має полягати мета педагога, зважаючи на реалії двох типів особистості? Він має акцентувати свою діяльність на цінностях духовної сутності зростаючої особистості, а не на її нижчих утвореннях. Вихованець повинен теж мати змістовні уявлення про особливості особистісної сфери і про ті можливі душевно неприємні умови, у які він може потрапити як духовна особистість. Це не означає, що духовно зростаючій особистості не будуть властиві й нижчі утворення, однак вони не виступатимуть провідними у його духовній системі. Тут головне, щоб вихованець через страх перед іншими не відмовився бути собою у всій своїй оригінальності, не прагнув бути схожим на них.

Настанова 9. Серед сфери духовно-моральних вчинків особистості є такі, що відрізняються від інших рівнем своєї якості. Вони вимагають як духовного саморозмірковування, так і духовного усвідомлення особистістю власних пізнавальних надбань у вчинковому контексті. Звернімо увагу, що йдеться, по-перше, про духовне усвідомлення пізнавальних надбань, головним чином здібностей, а, по-друге, що таке осягнення спрямоване на вчинок, який має відбутися.

Вчинки, що вимагають такої рефлексивної праці, за своєю внутрішньою природою самодетерміновані. Суб'єкт такого вчинку здійснює його не через зовнішнє нагадування (якоїсь особи, групи) чи прохання, а проявляючи власну ініціативу як безпосередню спонуку. Та найістотнішим є той факт, що таке спонукання є комплексним. Тут імпульсом до діяння виступає не одна духовна цінність, а духовна система особистості, принаймні важлива частина її складових (любов, піклування, відповідальність, скромність).

Конкретизуємо вичленені характеристики таких вчинків та порадимо як оволодіти ними. У цьому зв'язку слід виходити з положення, що духовність (як внутрішнє особистості) абсолютно співмірна з вчинками чи діяльністю як зовнішнім особистості. Немає у особи зовнішнього без її внутрішнього як орієнтовної дії, якої б якості це внутрішнє не було.

Особистості, яка у своєму духовному розвитку піднімається до розкритих нами вчинків, слід усвідомити, що її духовність має обов'язково виразитися у них, у їхніх результатах (у об'єктах вчинків). Адже буває так, що лише егоїстично-утилітарні утворення виступають вчинковими спонуканами. Тож така особистість у процесі духовної самосвідомості повинна оволодіти знаннями про свої духовні надбання та вміти вчасно сконцентрувати їх для досягнення успіху.

Тепер розкриємо необхідність духовної роботи особистості з пізнавальними утвореннями для здійснення вчинку. Такий вчинок особистості вимагає, з одного боку, чіткого уявлення про його мету, з іншого – наявності у її внутрішньому досвіді певних здібностей як способів її досягнення. Вчинки, про які йдеться, часто-густо вимагають від особистості математичних, біологічних, філологічних вмінь. Наприклад, щоб учень допоміг своєму невстигаючому товаришу, він має володіти математичними знаннями та вміннями.

Сутність духовного усвідомлення такого ряду пізнавальних надбань полягає у їхньому одухотворенні: вони, підпорядковуючись духовній системі особистості як суб'єкту вчинку, слугують благу іншої особи. Якраз ця благодійна функція пізнавального досвіду має бути усвідомленою суб'єктом вчинку.

Вчинки комплексної духовності несуть виховний заряд для людського оточення, оскільки воно випромінює високі почуття захоплення, благоговіння, вдячності.

Настанова 10. Природа особистості така, що її самосвідомість ніколи не буває чистою, тобто вільною від думок. Говорять про тисячі їх, що наповнюють її впродовж доби. Зауважимо, що лише за допомогою спеціальних психовправ особистості вдається зробити свою самосвідомість прозорою. Розмірковування, до яких схильна особистість, звично стосуються пережитих нею різноманітних тимчасових ситуацій чи подій. Внутрішнє

розмірковування щодо цих миттєвостей життя призводить до того, що вони стають набутком її свідомого минулого. У цьому зв'язку існує закономірність, згідно з якою все те, що стає минулим особистості, дещо втрачає свою душевну гостроту. Це вже є психокорекційним засобом, оскільки багато означених ситуацій і подій є вкрай душевно негативними для особистості.

Схильність особистості до розмірковування може стати дієвим засобом її вдосконалення, яким воно стосуватиметься її духовного плану, стане духовним розмірковуванням, дією над собою. Буває й так, що особистість розглядає власне розмірковування як певний вид розваги, тоді воно втрачає будь-яку розвивальну цінність.

Духовне розмірковування (і це його істотна особливість) піднімає особистість над життєвою рутиною, спрямовує до вищих інстанцій. Конкретніше, зростаюча особистість має сформувані внутрішню настанову, що привласнені нею духовні цінності піднімають її над утилітарними прагненнями і спрямуваннями. Вона не повинна у своїх розмірковуваннях обмежуватись цими нижчими утвореннями, а зосереджуватись, хоча б час від часу, на більш глибоких проблемах життя.

За такої внутрішньої спрямованості у особистості сформується схильність, згідно з якою, звертаючись до самої себе, вона тим самим звертатиметься до своїх духовних надбань. Відтепер для неї стає можливим випробовувати певну самотню думку силою всього того, що є найбільш святе і благородне в людині. Якщо ж вона цього не робить, то відкриває шлях до актуалізації темних потягів, які є у кожного.

Настанова 11. Нині діючі системи виховання відображають надзвичайну складність цього процесу. Кожна з них, покладаючи в основу той чи інший психологічний фактор чи їхню сукупність як феномен, пропонує методичну організацію, яка дозволяє досягти виховної мети. Можна вести мову про якісну основу такої мети, про те, на які внутрішні утворення вона спрямована, у якому відношенні вона перебуває стосовно складових Я-особистості.

Розвивальна потужність означених систем як правило й визначається кінцевим результатом, тобто тими духовно-моральними утвореннями, які досягнуті у ході формувального експерименту.

Не заперечуючи такої логіки виховної аргументації, звернемо увагу на наступне. Кінцевий виховний результат, одержаний у процесі виховання, по-перше, не є стабільним утворенням, яке не підвладне соціальному розмиванню, а по-друге, він не володіє вищими еталонними характеристиками, які презентують певну розвинену духовну цінність.

На нашу думку, ефективність тієї чи іншої виховної системи має корелювати з тим, наскільки вона створює імпульси для самовиховання і саморозвитку її суб'єктів. Якраз у такій індивідуальній рефлексивній роботі й можливі подальші продуктивні перетворення певного ціннісного утворення.

Центром духовної самодіяльності зростаючої особистості має стати духовна цінність як результат виховного процесу, але в особливому контексті. Вона повинна вміти зосередити

свою самосвідомість на цій меті. Це має бути не лише когнітивним процесом, а пристрасним, енергійним актом. Тут не повинні мати місця думки, що відволікають особистість на інші життєві моменти. По-іншому, вона мусить зануритись у тимчасову штучну самотність, бути представленою лише самій собі. Простір самотності найбільш сприятливий для духовної самодіяльності особистості. Це не легка внутрішня справа, тому їй потрібна певна опора, більше того – допомога. Таким засобом виступить уже набута система духовних цінностей, або той духовний ідеал, який для неї значущий, і над яким вона працює на даний час. Негативні емоційні коливання, що можуть виникнути в процесі духовної самодіяльності, за апелювання до цих внутрішніх утворень, можуть трансформуватися в упевненість зростаючої особистості у досягненні поставленої мети духовного самовдосконалення.

Настанова 12. Духовне вдосконалення набуває глибокого сенсу для зростаючої особистості, коли вона матиме більш-менш чітке уявлення про смисло-ціннісний горизонт свого життя та здатна створити його проект. До його структури мають увійти такі загальні категорії як праця, яка згодом втілиться у певну професію, духовність як вищий рівень внутрішньої дієвої заповненості, ціннісно утверджувальне служіння, ареал якого тяжіє до постійного соціального розширення.

Робота перетворюється на визначальний життєвий параметр, коли її провідна мотивація пов'язана з прагненням особистості до соціального схвалення і престижу зі всіма його суспільними відносинами.

Зростаюча особистість має, по-перше, володіти системою критеріїв власної духовності. Вони стосуються ясного розуміння того, яким має бути насичене внутрішнє життя з його основними духовними цінностями. До того ж їй слід розуміти механізми самовиховання та якими засобами досягається їх глибина.

По-друге, їй необхідно володіти показниками зрілості особистості. Вона стає зрілою, коли залишається надійною у часи випробувань, порядною – у часи спокус. Зріла особистість здійснила перехід від фрагментарності, нецілісності, досягнула стану, в якому неспокій закінчився, збентеження стосовно значення і сенсу життя вгамувалося.

Зріла особистість здатна на рішення безвідносні стосовно негативної чи позитивної реакції від прихильників чи ворогів, оскільки має сталі критерії, які визначають, що правильно. Така особистість сказала безліч «ні» заради кількох величезних «так».

Усе ж залишається питання – як досягти цих особистісних еталонів? Слід виходити з того, що зануритись у світ духовності кожна особистість може лише самотійно (звичайно за наявності зразка розвиненої дорослої особистості, яка створює умови для цього духовного дійства).

Це не що інше, як духовна задача довжиною в життя, з її цілями, смислами, способами досягнення результату. По-іншому, це і є життєвий проект, який оформлений як велика і складна проблема особистості. Особливість такої задачі полягає в тому, що особистість не може запозичити спосіб її розв'язання від попереднього покоління – це її власне устремління, творчість і шанс. Головне, щоб особистість залишалася вірною цій задачі, як

вона буває вірною рідним чи друзям навіть у найтяжчих для себе ситуаціях. Її девізом має бути: не ухилятися від задачі життя, хоча на цьому шляху її можливо супроводжуватиме втома й розчарування. Задача, яка посідає найвищий ранг у прагненнях особистості, корелює з людським духом, який править світом, незважаючи на його несприйняття значною частиною людства. На жаль, є особи, які задачу життя зводять до чогось незначного, але наступить час, коли потрібно буде давати звіт за прожиті роки і вони виявляться порожніми кулями. Усвідомлення цього може перетворитися на запізніле каяття. Адже справжнє життя у них не відбулося, воно було розтрачене марно. Тож особистості слід орієнтуватися на те, що її життя – це книга, яка повинна стати загальним надбанням – якраз у цьому його великий сенс.

У процесі розв'язання задачі життя особистість будує систему діяльностей, які спрямовані на реалізацію головної мети. Якщо вона їх чесно любить, то тим самим творить велике мистецтво служіння, де високо значущі інтереси її власні й інтереси інших людей зливаються у єдине прагнення.

Настанова 13. Нині завдяки узгодженим намаганням науковців і практиків у сфері освіти стало загальноприйнятим положення, згідно з яким чим виразніше і розгорнутіше зростаюча особистість осягає суспільне життя у розмаїтті позитивних і негативних сторін, у вмінні вичленити його суперечності, тим міцнішим стає її соціальний світогляд і відповідна діяльність. Така особистість набуває готовності до продуктивних суспільних змін, долаючи перешкоди, що виникають на цьому шляху. Ця широка соціально дієва спрямованість особистості пов'язана з розвитком у неї критичного мислення поряд з іншими його типами.

Однак є й інший аспект проблеми розвитку зростаючої особистості. Він пов'язаний з тим, що, як стверджують деякі мислителі, боротися людині зі світом набагато легше, ніж боротися з самою собою. В останньому випадку йдеться про створення духовно кращого в собі, неодмінно долаючи нижчі потяги й устремління.

Тож поряд з розвитком критичного мислення слід розвивати критичну етичну рефлексію, яка звертає особистість на її внутрішній світ, у першу чергу на емоції і почуття та на ті утворення, які виникають на їх основі. Рефлексія у виховному плані розгортається як осмислення того чи іншого емоційного переживання і відповідного емоційного стану, в якому перебуває зростаюча особистість (зздрість, ненависть, погорда тощо). Цілком слушною з огляду на це є думка, згідно з якою, щоб виховати духовний стрижень, слід глянути в очі власним слабкостям. Відтак, відкривається можливість для духовно-рефлексивної діяльності з критичного самооцінення: самозанепокоїння, самообурення, самогніву, самоосудження, що може призвести у комплексі з іншими виховними засобами до значущих ціннісних самозмін особистості.

Обговорення. Запропоновані настанови, на яких ґрунтується гуманістично орієнтований виховний процес, поступово призводять до опанування вихованцем духовною логікою, основними постулатами якої є: тобі потрібно віддати, щоб отримати. Ти маєш скоритися чомусь зовнішньому, задля того, щоб стати сильнішим внутрішньо.

Запропонована формула, що обумовлюється духовною логікою, в узагальненому виді представляє інноваційну сутність виховного процесу, який у першому наближенні (тобто парціально, а не комплексно) продуктивно заявив про себе у широкій виховній практиці поки що в експериментальній формі й відповідних перетворювальних межах.

Висновки. Порівняння існуючої виховної практики за розробленими нами критеріями засвідчує розвивально-виховну перевагу як нашого теоретичного підходу, так і технологічно-методичних надбань, які характеризуються значним розширенням спектру використання. Головне при цьому – виникнення феномену випереджального ціннісного розвитку вихованців стосовно розвитку когнітивно-інформаційного, який характерний для нинішньої освітньої ситуації.

Список використаних джерел

- Бех, І. Д. (2016). Духовний пошук: сучасні наукові межі. *Педагогіка і психологія*, 1(90), 5-14.
- Бех, І. Д. (2016). Концептуальна модель Я-центрованості у вихованні та духовному розвитку особистості. As centravimo konceptualus modelis asmenybės dvasinės raidos ir ugdymo procese. Йонас Кевішас (Ред.), *Розвиток духовності виховання: колективна монографія. Ugdymo dvasingumo raida: kolektyvine monografija* (с. 40-62). Вільнюс.
- Брус, Девід. (2017). *ДНК особистості*. К.: Наш формат.
- Кьєркегор, С. (1993). *Страх и трепет*. М.: Республика.
- Юнг, К. Г. (1997). *Сознание и бессознание: сборник*. СПб.: Университетская книга.

References

- Bekh, I. D. (2016). Dukhovnyi poshuk: suchasni naukovi mezhi [Spiritual search: Modern scientific boundaries]. *Pedahohika i psykhologhiia*, 1(90), 5-14.
- Bekh, I. D. (2016). Kontseptualna model Ya-tsentrovanosti u vykhovanni ta dukhovnomu rozvytku osobystosti [Conceptual model of I-centeredness in education and spiritual development of personality]. As centravimo konceptualus modelis asmenybės dvasinės raidos ir ugdymo procese. In Jonas Kevishas (Ed.), *Rozvytok dukhovnosti vykhovannia: a collective monograph* (pp. 40-62). Vilnius.
- Bruce, D. (2017). *DNK osobystosti* [DNA of personality]. Kyiv: Nash format.
- Kierkegaard, S. (1993). *Strakh i trepet* [Fear and trembling]. Moscow: Respublika.
- Jung, K. G. (1997). *Soznaniie i bezsonaniie* [Conscious and unconscious]. St. Petersburg: Universitetskaia kniga.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-19-31>

УДК 37.015.31:172:373.8:353.1

ORCID ID 0000-0002-4633-2225

Наталя Богомолова,

аспірантка,

Інститут проблем виховання НАПН України,

м. Київ

СТАН СФОРМОВАНOSTІ РИС ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено проблемі формування рис громадянськості старшокласників в умовах полікультурного регіону.

Метою статті є визначення стану сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону на підставі здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження, що стане основою для підготовки методичних порад педагогам для здійснення ефективної виховної роботи по згуртуванню навколо ідеї розбудови української державності.

У процесі дослідження використано методи: анкетування, аналіз анкет та опитувальників; спостереження за старшокласниками під час їхньої участі у різноманітних заходах, експертна оцінка сформованості рис громадянськості у старшокласників педагогами, аналіз незалежних оцінок вчителів, бесіди із старшокласниками та вчителями.

За допомогою критеріїв: пізнавального, комунікативного, перетворювального, оцінювального, системних компонентів діяльності та діагностувальних методів визначено рівні сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону: високий, середній, початковий.

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які торкаються певних аспектів сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону, виявило, що презентоване дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошується, що у процесі формування рис громадянськості у старшокласників в полікультурному середовищі провідного значення набуває регіональний компонент, в умовах якого і відбувається процес їх становлення як свідомих громадян. Громадянське виховання в освітніх закладах має бути переглянуто за змістом з урахуванням компоненту полікультурності, враховуючи сучасні виклики та світові тенденції; в освітньому процесі навчальних закладів особливості соціо-культурного середовища мають бути враховані.

Необхідно посилити підготовку педагогічних працівників у напрямі формування в учнів критичного мислення, поваги до людської гідності, усвідомлення існування полікультурності в Україні, шанування представників різних національностей та культурних традицій.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти та при підвищенні кваліфікації педагогічних працівників.

Ключові слова: критерії, методика, показники, рівні сформованості рис громадянськості, системні компоненти діяльності, старшокласники.

Natalya Bogomolova,

PhD student,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv,

THE STATE OF FORMATION OF CIVIC PERSONALITY TRAITS AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS IN A MULTICULTURAL REGION: ANALYSIS OF RESEARCH RESULTS

Abstract. *The article is devoted to the problem of formation of civilization features of high school students in a multicultural region.*

The purpose of the article is to determine the state of formation of civic-mindedness among high school students in a multicultural region, which is based on the results of an empirical study. This analysis will be the basis for the preparation of guidelines for teachers to conduct effective educational work to rally around the idea of the development of Ukrainian statehood.

In the process of research, the following methods were used: questioning, analysis of questionnaires and questionnaires; observation of high school students during their participation in various events, expert assessment of teachers, analysis of independent assessments of teachers, conversations with high school students and teachers.

Based on such criteria as cognitive, communicative, transformative, evaluative system components of the activity and diagnostic methods, the levels of formation of civility features (high; middle, initial) among senior pupils in a multicultural region have been determined.

Comparison of the obtained results with scientific developments that relate to certain aspects of the formation of civic-mindedness among high school students in a multicultural region has revealed that the presented study confirms and expands the results of the scientific research indicated in the article.

The conclusions indicate that the regional component plays a leading role in the process of formation of civic-mindedness among high school students in a multicultural environment. Civic education in educational institutions should be revised in content, taking into account the multicultural component. Moreover, the educational process of educational institutions should base on the peculiarities of the socio-cultural environment.

It is necessary to strengthen the training of teachers in the formation of students' critical thinking, respect for human dignity, awareness of the existence of multiculturalism in Ukraine, respect for representatives of different nationalities and cultural traditions.

The article has a practical significance due to the fact that its materials can be used in organizing the educational work of general education institutions as well as for teachers' professional development.

Key words: *criteria, methodology, indicators, levels of formation of civic personality traits, system components of activity, high school students.*

Вступ. У сучасних ситуаціях викликів та загроз, кардинальних змін у політиці, економіці та соціальній сфері на освіту покладається важливе завдання виховання національно ідентифікованої особистості, національно свідомої молоді, патріотично налаштованої до свого народу і держави.

Міжкультурна комунікація сьогодні є однією з рушійних засад сучасної цивілізації, оскільки саме орієнтація молоді на зближення з представниками інших культур є передумовою формування відкритої суспільної системи демократичного зразка.

Становлення демократичних засад і та розвиток громадянського суспільства потребують адекватних змін виховної роботи в школі, яка має сприяти формуванню громадянської позиції особистості. Водночас, слід зауважити, що стан виховної роботи у середній школі, зокрема щодо формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону, засвідчує її відставання від запитів сучасного суспільства.

Про необхідність формування у старшокласників громадянських якостей в умовах багатокультурного українського суспільства йдеться у Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція, 2015), в Указі Президента Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (Про стратегію, 2015), у Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (Бех & Чорна, 2014).

Питання важливості формування громадянськості старшокласників в умовах полікультурного регіону піднімаються в працях українських науковців - Беха (2015), Вербицької (2010), Кендзьора (2017), Мілютіної (2011), Рудь (2002) та інших.

Вербицька (2010) доводить, що сучасна учнівська молодь недостатньо толерантно сприймає соціальні і культурні відмінності (с.15).

Дослідивши формування громадянських якостей старшокласників в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в умовах полікультурного регіону Рудь (2002) визначає, що залишаються відкритими й мало дослідженими ті аспекти проблеми формування громадянських якостей особистості, що пов'язані з розробкою змісту громадянського виховання у полікультурному суспільстві.

Кендзьор (2017) звертає увагу на те, що в українській педагогічній науці наукові дискусії щодо громадянської місії у залученні представників різних культурних спільнот до розбудови українського громадянського суспільства є недостатньо активними (с.138).

Посилаючись на думку європейських учених, Мілютіна (2011) наголошує, що полікультурна освіта охоплює теми «соціального включення та участі» і «навчання жити разом», а їх опанування є важливою передумовою розв'язання проблем у полікультурному суспільстві демократичним шляхом. Саме освітнім закладам належить роль «міжкультурного посередника» у налагодженні конструктивних стосунків між представниками різних культур, у створенні «демократії довіри» нового суспільства. Обов'язки освітніх інституцій полягають у тому, щоб допомагати людям усвідомити, що в полікультурному суспільстві співіснують різні точки зору (погляди, думки); рахуватись з фактами співіснування різних культурних явищ; підготувати громадську думку до сприйняття нової форми громадянства в країні і до усвідомлення того, що різноманітні цінності є підґрунтям плідного і тривалого міжкультурного діалогу (с.39).

Отже, проблема формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону є актуальною як в теоретичному, так і практичному плані та потребує діагностики їх реального стану, що надасть можливості розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації виховної роботи з учнями старшої школи.

Мета та завдання. Метою статті є визначення стану сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону на підставі здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження, що стане основою для підготовки методичних порад педагогам для здійснення ефективної виховної роботи по згуртуванню навколо ідеї розбудови української державності.

Методи дослідження. У теоретичному дослідженні процесу формування рис громадянськості методологічним засобом аналізу предмету нашого дослідження став системний аналіз за допомогою системних компонентів діяльності (СКД) (Каган, 1974). Ми (Богомолова, 2016) визначили системні компоненти діяльності у співвідношення суб'єкта і об'єкта, які відповідають певній діяльності: $C \rightarrow O$ - перетворювальна, $C \leftrightarrow C$ - комунікативна, $O \leftrightarrow O$ - пізнавальна, $C \leftarrow O$ - оцінювальна (с.18).

Методологічною основою для розбудови системи конкретизованих критеріїв стали системні компоненти діяльності (СКД): *пізнавальний, комунікативний, перетворювальний, оцінювальний*, що дало можливість виділення відповідних показників до визначених критеріїв: розуміння (*пізнавальний* СКД), усвідомлення себе (*комунікативний* СКД); здатність (*перетворювальний* СКД), почуття (*оцінювальний* СКД) та перелік рис громадянськості: *патріотичність, толерантність, активність, критичність*.

Для вивчення ставлення старшокласників до держави та її символів, усвідомлення свого майбутнього та розвитку України розроблені додаткові та використані адаптовані опитувальники соціологічних досліджень.

Визначені методи були спрямовані на з'ясування рівня сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону за критеріями: *пізнавальний* СКД (розуміння власної громадянської, національної, етнічної та культурної ідентичностей; значення національної пам'яті, особливості її розвитку та впливу на суспільно-політичні процеси; принципів рівності та недискримінації, соціальної справедливості; законних способів здійснення активності; процесів, що відбуваються в громаді та державі, висловлювань та дій політиків, матеріалів ЗМІ); *комунікативний* СКД (усвідомлення себе приналежним до України (мешканцем країни та певної території, громадянином держави); неповторної індивідуальності кожної людини; себе в якості активного громадянина; уміння ефективно спілкуватись з іншими людьми у розв'язанні різноманітних проблем; необхідність мати критичний погляд на суспільство, державу, політиків, продукцію ЗМІ); *перетворювальний* СКД (здатність плекати національні традиції та духовні цінності; брати відповідальність за власне життя, життя своєї громади та суспільства; реалізовувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства; попереджувати та вирішувати конфлікти, поважаючи відмінні думки/позиції задля досягнення суспільно значущих цілей; здійснювати соціальну, громадську та громадянську активність, докладаючи певних зусиль та долаючи можливий опір середовища; аналізувати і порівнювати суспільно-політичні процеси у регіоні, державі та в світі; оцінювати інформацію з будь-яких джерел, бачити проблеми, ставити запитання; висувати гіпотези та оцінювати альтернативи; робити

свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його); *оцінювальний* СКД (почуття приналежності до свого народу та Батьківщини, спільних історичних, політичних і культурних цінностей своєї держави; поваги до культурного різноманіття, різних поглядів, релігій, звичаїв, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; особистої причетності до процесів у найближчому соціальному оточенні та державі; впевненості в своїй позиції, зокрема й щодо вибору цінностей і способу життя на основі критичного аналізу пропонованих зовні норм).

У процесі емпіричного дослідження використовувався ряд методів: анкетування, аналіз анкет та опитувальників; спостереження за старшокласниками під час їхньої участі у різноманітних заходах, експертна оцінка сформованості рис громадянськості у старшокласників педагогами. аналіз незалежних оцінок вчителів, бесіди із старшокласниками та вчителями.

Анкетування здійснювалось на основі розробленої нами анкети «Діагностика рівня сформованості рис громадянськості старшокласника». Анкета складається з 32 тверджень, спрямованих на дослідження сформованості рис громадянськості: патріотичності, активності, критичності та толерантності. Кожна з них відповідає цілому блоку тверджень, з якими респондент мав виявити міру своєї згоди, яка проградуєрована як п'ятибальна шкала («повністю згоден», «скоріше згоден», «важко відповісти», «скоріше не згоден», «зовсім не згоден»). Попри цьому максимальний бал ставився у відповідність цілковитій згоді з твердженням, в якому сформульовано ознаку. Згідно обраної нами методики математично не визначається відповідністю певного балу кожному рівню, тому ми визначились із наступними показниками рівня сформованості певної риси: *високий* рівень сформованості риси - від 4 до 5, *середній* рівень сформованості риси - від 3 до 4, *початковий* рівень сформованості риси - до 3.

Враховуючи вказані вище критерії сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону та їх показники, визначались наступні рівні: високий, середній, початковий.

До емпіричного дослідження було залучено 433 старшокласника загальноосвітніх навчальних закладів та 247 педагогів Запорізької, Донецької, Харківської, Київської та Хмельницької областей.

Результати дослідження. Сучасні тенденції освіти обумовлені необхідністю вирішення завдань щодо формування у громадян України таких суспільних цінностей, які б стали умовою для поєднання суб'єктів освітнього процесу та інституцій громадянського суспільства. Реалізація цього завдання потребує відповідальних громадян, які вільно орієнтуються у складній сучасній суспільно-економічній та політичній ситуації.

Отже, метою сучасної освіти є виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству (Про освіту, 2017).

Ми, у рамках нашого дослідження, визначаємо «громадянськість» як комплексну властивість, що характеризує суб'єкта у формі сукупності відповідних особистісних рис, набутих ним у результаті інтеріоризації предмета громадянської ідентичності в її значущих складниках, поєднаних в цілісний «образ громадянина» (Богомолова, 2016).

Якості громадянина постають у суспільній свідомості як образ, взірець, а рисами громадянськості індивіда вони можуть стати тільки після того, як відбудеться процес інтеріоризації. Необхідно також усвідомлювати, що він невідворотно зазнає певної динаміки в залежності від соціально-політичних трансформацій, а також дістає своєрідного забарвлення завдяки умовам найближчого соціального оточення суб'єкта, що, в контексті нашого дослідження, пов'язано з особливостями регіону, який розглядається як полікультурний.

За результатами проведеного анкетування ми констатували, що учні старшої школи мають достатньо системні знання про суспільство та правові основи його функціонування, громадянські права та обов'язки, але громадянська участь в громадському житті має ситуативний характер.

Із більшою впевненістю учні визначають свої знання історії, культурної спадщини та державних символів України, але обмежено спілкуються українською мовою.

Вони недостатньо впевнені у своїх знаннях культури та традицій представників різних національностей, які проживають у регіоні; вважають, що представники національних меншин мають право спілкуватися рідною мовою, але самі недостатньо розвивають власну національно-культурну ідентичність та мало має друзів – представників різних національностей.

Старшокласники недостатньо вміють аналізувати суспільно-політичні процеси у регіоні, державі, в світі. У них не сформовані цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права. Але при цьому вони більш упевнені у вмінні протистояти аморальним впливам окремих людей чи соціуму та толерантно ставляться до людей з іншою культурною ідентичністю.

Отже нами було визначено, що у старшокласників, в умовах полікультурного регіону, переважає середній рівень сформованості рис громадянськості (58% учнів), високий рівень має 35% учнів, а початковий - 6% учнів. Наведені дані свідчать про необхідність спрямування на цей процес цілеспрямованого педагогічного впливу.

Для з'ясування особистих ціннісних установок і ставлень ми використали метод прямих запитань за адаптованими нами опитувальниками соціологічних досліджень. За результатами опитування ми встановили, що *лише кожен другий старшокласник відчуває свою приналежність до держави* (в першу чергу, громадянином України вважає себе 51,27% старшокласників, громадянином Європи - 6,23%, громадянином світу - 18,70%, мешканцем району - 2,54%, мешканцем міста - 6,92%, мешканцем області - 1,38%, мешканцем регіону - 0,69%, представником свого етносу, нації - 5,08%).

Опитані зазначають, що бути громадянином України означає «жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа» (52,19%), «мати українське громадянство, український паспорт» (45,95 %); 34,64% вважає, що це можливість «відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій»; 26, 55% - «можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах - економіці, науці, мистецтві, спорті».

Але мало хто із старшокласників пов'язує громадянськість із «можливістю відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії» (14,54 %), «мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах» (13,85%).

Учні недостатньо впевнені що «українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном» (10,85%).

Певна кількість учнів висловила, що «*я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути*» - (7,62 %).

Отже, ми констатували, що кожен другий старшокласник пов'язує громадянство із країною, майже половина опитаних - безпосередньо із наявністю документа про приналежність до держави. Старшокласники мало впевнені у спроможності владних інституцій захистити своїх громадян у скрутній ситуації. Значна частина з них не пов'язує громадянство із політичними правами, не відчуває свою причетність до процесів державотворення - виборів глави держави та депутатів всіх рівнів. Відверта відповідь частини старшокласників про небажання бути громадянином цієї країни може свідчити про певні наміри змінити громадянство у найближчому майбутньому.

Підтверджують такі висновки і відповіді старшокласників на питання як вони сприймають сучасну Україну: «як свою Батьківщину» - 47,11 %, «як свою державу» - 21,47%, «як територію для проживання» - 13,39%, «як країну для тимчасового перебування» - 8,77%, як чужу країну» - 1,38%.

Лише 7,85% старшокласників вважає, що держава дає можливість жити щасливо в Україні повною мірою; 33,94% - достатньою мірою, зовсім не відчуває цього 37,64% опитаних. Тобто кожен третій старшокласник не сподівається на щасливе майбутнє життя у своїй країні.

Більше половини учасників дослідження переконані у її позитивному розвитку України (56,94%), 25,92% старшокласників не поділяє впевненості, що Україна подолає існуючі проблеми і труднощі і стане заможною, процвітаючою державою, 10,42% учнів має сумнів у тому, що життя в Україні покращиться.

Вірять у свої власні перспективи гідного життя в Україні 51,38% старшокласників, не вірять – 13,42%; 28% ще не визначилися, їм важко відповісти на це запитання.

Отже, можна стверджувати, що більша частина школярів оптимістично сприймає власне життя та пов'язує його із Україною. Водночас, значна кількість учнів старшої школи не бачить свого майбутнього в рідній країні та має наміри шукати свою долю в за кордоном.

Про це свідчать результати відповідей на запитання «*Чи маєш ти намір виїхати на постійне проживання до іншої країни?*»: «так, я цього хочу» - 35,56%, «хочу отримати освіту за кордоном для того, щоб застосувати здобуті знання на користь розвитку України» - 20,78%, «погоджусь поїхати, якщо так вирішать батьки» - 18,93%, «ні, маю твердий намір жити в Україні» - 17,55%.

Отже, лише п'ята частина учнівської молоді мають намір жити в Україні, більше третини впевнені в тому, що хочуть її покинути, п'ята частина хоче навчатися за кордоном, щоб використати у подальшому знання в Україні.

Експерти-педагоги оцінювали своїх учнів у співбесідах та за відкритими запитаннями. Так, риси «ідеального» громадянина, які необхідно виховувати в учнів старшої школи, педагогами визначили таким чином: «любов та повага до України» (27 згадувань), «повага до історичного минулого» (21 згадування), «любов та повага до мови», «любов та повага до народу» (по 14 згадувань), «активність у громадському житті» (10 згадувань), «повага до традицій, культури» (6 згадувань), «відповідальність» (4 згадування), «готовність захищати Україну», «знання історії», «переживання за майбутнє країни», «повага до державних свят і символів», «повага до законів, Конституції (по 2 згадування), «відданість», «підтримка», «почуття гідності», «толерантність» (по 1 згадуванню).

Отже, педагоги недостатньо пов'язують громадянськість з таким поняттями як «власна гідність» та «толерантність», які є важливою складовою у формування рис громадянськості учнів старшої школи.

Аналізі планів виховної роботи класних керівників засвідчив, що правоосвітні та правовиховні заходи плануються, переважно, лише під час Всеукраїнського тижня права (у грудні), а заходи, спрямовані на формування толерантності, обмежуються проведенням акції «16 днів без насильства» та приурочуються до тижня толерантності (жовтень-листопад).

Для уточнення показників рівня сформованості рис громадянськості у старшокласників, педагогам було запропоновано оцінити за 5-ти бальною шкалою громадянські вміння учнів, результати якого ми визначили за середнім показником: «брати участь в діяльності органів класного і шкільного самоврядування, волонтерської діяльності» (3,68), «встановлювати контакти, взаємодіяти і співпрацювати зі шкільною адміністрацією, органами державної влади, місцевого самоврядування» (3,40), «ефективно спілкуватись, долати стереотипи, нетерпимість до людей інших національностей, розв'язувати конфлікти в школі та сім'ї» (3,36), «реалізовувати та послідовно обстоювати, захищати свої інтереси і права людини, громадянина» (3,34), «організовувати демократичне прийняття колективного рішення, враховуючи власні інтереси і потреби інших» (3,32), «орієнтуватись у проблемах сучасного суспільного життя в Україні, Європі й світі» (2,97).

Отже, педагоги оцінили на середньому рівні (від 3 до 4 балів) вміння старшокласників з ефективною комунікації та участі у демократичних процесах, які відбуваються в школі та громаді. Але показник (2,97) щодо орієнтації старшокласників у проблемах сучасного суспільного життя в Україні, Європі й світі, свідчить про те, що у виховній роботі майже не

приділяється увага цьому напрямку. В планах виховної роботи не передбачаються відповідні заходи або в деяких навчальних закладах такі заходи обмежуються святкуванням Днів Європи в Україні.

Загалом можемо констатувати, що існує суттєва різниця між тим, що педагоги знають про своїх учнів та тим, що відчують самі старшокласники.

Так, наприклад, педагоги вдвічі більше, ніж учні, вважають за необхідне формувати у школі активність у громадському житті та відчуття пошани до країни. В той же час суттєвою є різниця і в оцінці вже притаманних учням саме цих якостей громадянина.

Особливо привертає увагу те, що як учні, так і педагоги вважають що в школі має виховуватись толерантність (36,26% та 42,9% відповідно), але всього 9,01% учнів вважає для себе притаманною цю якість, у той же час педагоги визначають її у 31,1% своїх учнів.

Отже, результати експертної оцінки педагогів рівня сформованості рис громадянськості у старшокласників близькі до тих, що ми отримали завдяки авторській анкеті «*Діагностика рівня сформованості рис громадянськості старшокласника*».

Загальним результатом дослідження стало визначення трьох груп сформованості *рис громадянськості старшокласників* - високий, середній, початковий.

Високий рівень свідчить про наявність у старшокласників системних знань про суспільство та правові основи його функціонування, громадянські права та обов'язки. Учні цього рівня мають чітке й постійне усвідомлення своєї громадянської ідентичності, утверджують її в найближчому соціальному оточенні; мають стійкі переконання та ціннісні орієнтації; усвідомлюють відповідальність за власний вибір; ініціативні та готові відстоювати свої ціннісні переконання; здатні до самоорганізації та усвідомлених дій відповідно до стійкої громадянської позиції. До цієї групи віднесено 35% учнів.

Середній рівень відображається у таких ознаках: достатні знання про суспільство та правові основи його функціонування, про громадянські права та обов'язки. Учні не мають визначеної громадянської позиції, стійкості у власних переконаннях та ціннісних орієнтаціях, прихильності до патріотичних установок. Їхня громадянська участь в громадському житті має ситуативний характер. На цьому рівні знаходиться 58% учнів.

Початковий рівень відображає фрагментарні знання учнів про суспільство та правові основи його функціонування, громадянські права та обов'язки, свідчить про відсутність актуалізації контексту власної громадянськості. Учні не мають стійких власних переконань та ціннісних орієнтацій, байдуже ставляться до патріотичних та громадянських контекстів. Вони не виявляють бажання до набуття досвіду громадянської поведінки, пасивні у питаннях громадського життя. На початковому рівні за даними дослідження перебуває 6% старшокласників.

Обговорення. Проблема формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону представлена в науковій літературі. Бех (2015) зауважує, що саме у ранньому юнацькому віці відбувається інтенсивний розвиток саморозуміння, та

центральною особистісною рисою старшокласників стає соціальна відповідальність (с.681). Тому цілями педагогів мають бути: формування у старшокласника уявлення про себе не просто як про громадянина, що підтримує суспільний лад, а як про незалежну особистість, здатну взяти на себе моральну відповідальність за себе, за інших, за справу (с.682); заохочування поваги до особистості та прав інших людей; створення вільного простору для особистої ініціативи та самостійного прийняття рішень (с.683).

Ми переконалися у тому, що значна роль у формуванні рис громадянськості належить старшій школі, яка розширює знання учнів про процеси та явища суспільного життя, права людини, основи життя суспільства, сприяє формуванню громадянської позиції людини, її ціннісних орієнтацій. На цьому ступені освіти формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність, на чому наголошує Олексін (2006), акцентуючи увагу на формуванні рис громадянськості у старшокласників у навчанні вітчизняної історії (с.17).

Погоджуємось із твердженням Івашковського (2010) про те, що набуття базових громадянських рис на основі соціально прийнятих норм і правил стає важливим чинником успішної інтеграції старшокласників у соціум та формування їхньої громадянської позиції (с.104).

Старшокласники, як суб'єкти громадянського суспільства, вважає Ломакіна (2015), мають бути цілеспрямованими, активними, самостійними і відповідальними, здатними до самопізнання, самовизначення, саморозвитку та самореалізації в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах життя (с.6).

Гарнійчук (2013) зазначає, що учні повинні мати систематизовані знання про гуманні форми поведінки в поліетнічному суспільстві та виявляти повагу до усіх етносів, що становлять український народ, націю (с.129).

У дослідженні Назаренко (2016) наголошується на тому, що зміст виховання повинен формуватися залежно від соціокультурного контексту певного середовища, а акцент має здійснюватися на формуванні толерантної поведінки на засадах громадянської відповідальності та соціального партнерства (с.74).

У процесі дослідження було виявлена потреба формування у старшокласників здатності усвідомлення своєї соціокультурної приналежності; оволодінні ними знань про культурну багатоманітність свого середовища; встановленні позитивних ціннісних установок до представників інших культур та вміння ефективної співпраці з ними. Схожі результати висвітлені в наукових дослідженнях Кендзьора (2017).

Учнівська молодь, вважає Вербицька (2010), загалом має низьку мотивацію до громадянської участі у суспільних процесах, недостатньо толерантно сприймає соціальні і культурні відмінності, що підтвердило і наше дослідження (с.15).

Особливістю громадянського виховання в сучасній Україні є підготовка молодого покоління до виконання громадянського обов'язку в умовах недостатньої сформованості демократичних традицій і практики громадянського суспільства. У такій ситуації

«важливого значення набуває якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молоді людини до усвідомленого вибору, активної участі у суспільних процесах, встановлення конструктивних відносин на засадах соціального партнерства» (с.3). Тому громадянське становлення учнівської молоді має розглядатися як результат взаємодії її внутрішнього потенціалу, який формується у сім'ї, навчальному закладі з виховним впливом зовнішнього середовища місцевої громади (с.19).

Висновки. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що у процесі формування рис громадянськості у старшокласників в полікультурному середовищі провідне значення набуває регіональний компонент, в умовах якого і відбувається процес їх становлення як свідомих громадян.

Це зумовлює необхідність розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації систематичної, цілеспрямованої роботи з учнями старшої школи із використанням сучасних ефективних форм і методів виховання та налагодження належної співпраці з іншими учасниками освітнього процесу (батьками, громадськими організаціями, органами влади та самоврядування, іншими соціальними інституціями) щодо формування цінностей громадянського суспільства, верховенства права та демократії.

На підставі проведених досліджень можна зазначити, що громадянське виховання в освітніх закладах, враховуючи сучасні виклики та світові тенденції, має бути переглянуто за змістом з урахуванням компоненту полікультурності.

Необхідно посилити підготовку педагогічних працівників у напрямі виховання в учнів критичного мислення, поваги до людської гідності, усвідомлення існування полікультурності в Україні та шанування представників різних національностей та культурних традицій.

Оскільки в процесі формування української державності головним суб'єктом виступає свідомий громадянин (який зберігає свою соціально-культурну ідентичність, прагне до розуміння інших культур, вміє жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей, рас, вірувань, готовий до активної творчої діяльності в динамічному світі), зміст освіти має бути спрямований на набуття учнями старшої школи досвіду громадянських дій і переживань, основних громадянських умінь, які забезпечують успішність реалізації інтересів особистості у політико-правовій, соціальній, економічній та культурній сферах суспільного життя, а також на формування емоційно-ціннісного компонента громадянської культури особистості.

Таким чином можна стверджувати, що особливості процесу формування рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону потребує подальших наукових досліджень та методичних розробок для впровадження у закладах освіти.

Список використаних джерел

Богомолова Н. (2016). Формування громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону: теоретико-методологічний аспект. *Збірник наукових праць: Педагогічні науки*, LXXIV (Т.2.), 16-21.

Бех І. (2015). Вибрані наукові праці. Виховання особистості (Т.1). Чернівці: Букрек.

Бех, І. & Чорна, К. (2014). Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ: ІПВ НАПН України.

Вербицька П. (2010). *Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Гарнійчук В. (2013). Сформованість патріотизму старших підлітків на етапі становлення української держави: компоненти, критерії та показники. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 17(1). Взято з <http://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/7/21>

Закон України «Про освіту». №2145-VIII. (2017).

Івашковський В. (2010). *Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства: монографія*. Київ: ПАЛІВОДА А.В.

Каган М. (1974). *Человеческая деятельность (опыт системного анализа)*. Москва: Политиздат.

Кендзьор П. (2017). *Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика)*. (Дис. докт. пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки України. (№8). 87–95.

Ломакіна Г. (2015). *Виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільств*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Мілютіна О. (2011). Полікультурна освіта молоді шкільного віку: європейський підхід. *Порівняльно-педагогічні студії*, (3-4), 33-41.

Назаренко Г. (2016). *Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів*. (Дис. докт. пед. наук). Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Олексін Ю. (2006). *Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Київ.

Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 - 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Взято з <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Рудь М. (2002). *Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, Луганськ.

References

Bohomolova, N. (2016). Formuvannia hromadianskosti u starshoklasnykiv v umovakh polikulturnoho rehionu: teoretyko-metodolohichni aspekt [Formation of citizenship in senior pupils in a multicultural region: a theoretical and methodological aspect]. *Zbirnyk naukovykh prats: Pedagogichni nauky*, LXXIV (T.2.), 16-21.

Bekh I. (2015). *Vybrani naukovi pratsi. Vychovannia osobystosti: Vol. 1* [Selected scientific works. Education of personality]. Chernivtsi: Bukrek.

Bekh, I. & Chorna, K. (2014). *Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Program of Ukrainian patriotic education of children and youth]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Verbytska, P. (2010). *Teoretyko-metodychni osnovy hromadianskoho vykhovannia uchnivskoi molodi u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh* [Theoretical and methodical foundations of civic education of pupils in general educational institutions] (Dissertation Abstract, Kyiv).

Harniichuk, V. (2013). Sformovanist patriotyzmu starshykh pidlitkiv na etapi stanovlennia ukrainskoi derzhavy: komponenty, kryterii ta pokaznyky [Formation of patriotism of older teenagers at the

stage of formation of the Ukrainian state: Components, criteria and indicators]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 17(1). Retrieved from <http://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/7/21>

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine “On Education”]. (2017).

Ivashkovskiy, V. (2010). *Teoretyko-metodychni zasady vykhovannia starshoklasnykiv yak subiektiv hromadianskoho suspilstva* [Theoretical and methodical principles of education of senior pupils as subjects of civil society]. Kyiv: PALYVODA A.V.

Kagan, M. (1974). *Chelovecheskaia deiatelnost (opyt sistemnogo analiza)* [Human activity (experience of system analysis)]. Moscow: Politizdat.

Kendzor, P. (2017). *Polikulturene vykhovannia uchniv u systemi diialnosti zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu (teoriia i metodyka)* [Polycultural education of students in the system of activities of a comprehensive educational institution (theory and methodology)]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national patriotic education of children and youth]. (2015). *Informatsiinyi Zbirnyk ta Komententari Ministerstva Osvity i Nauky Ukrainy*, 8, 87–95.

Lomakina, H. (2015). *Vykhovannia starshoklasnykiv yak subiektiv hromadianskoho suspilstva* [Education of senior pupils as subjects of civil society]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

Miliutina, O. (2011). Polikulturena osvita molodi shkilnoho viku: yevropeyskyi pidkhd [Polycultural education of schoolchildren: European approach]. *Porivnialno-Pedahohichni Studii*, 3-4, 33-41.

Nazarenko, H. (2016). *Teoriia i praktyka vykhovannia kultury demokratyzmu uchniv starshykh klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Theory and practice of educating the culture of democracy among high school students at secondary schools]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Oleksin, Yu. (2006). *Navchannia vitchyzniani istorii yak zasib formuvannia rys hromadianskosti starshoklasnykiv* [Teaching native history as a means of formation the features of senior citizens' civic education]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

The President of Ukraine. (2015). *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky* [Strategy of National Patriotic Education of Children and Youth for 2016-2020]. (Decree No 580/2015, October 13). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Rud, M. (2002). *Formuvannia hromadianskykh yakosti starshoklasnykiv u navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly (v umovakh polikulturenoho rehionu)* [Formation of civic qualities of senior pupils in the educational process of a secondary school (in a multicultural region)]. (Dissertation Abstract, Luhansk).

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-32-40>

УДК 374.09 (07)

ORCID ID 0000-0002-0371-5058

Anna Boiko,

*Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

THE MAIN WAYS OF MODERNIZATION OF OUT-OF-SCHOOL-EDUCATION OF HUMANITARIAN DIRECTION IN UKRAINE

Abstract. *The government has declared educational reform one of its top priorities in the coming years. The recent New Ukrainian School concept outlines a revolutionary vision of education with a focus on development of competences for life, a value-based education, and a partnership between students, teachers and parents. Therefore, the problem of modernization of the system of out-of-school education of Ukraine has been actualized in current social situation.*

The purpose of the article was to analyze new educational legislative documents, find out the major challenges and identify key priorities of out-of-school education in the context of modernization. The obtained findings have shown that educational activity of out-of-school education should be modernized according to pupils' individual styles, pace, ability to be stretched difficulty and educational trajectories through creative and innovative tasks. It was noted, that educational curriculum out-of-school education should be modernized in accordance of students cross-disciplinary abilities, which are essential for personal fulfillment, development, an active role in the community, social involvement, employment, and self-actualization throughout life.

Based on analysis of modern researches and legislative documents, we indicate that the main ways of modernization of out-of-school education are the following: development and introduction of new modern education standards in that have a competence-based approach and provide for the competences people need in the 21st century; revision of the national curriculum according to new education standards; involvement children with special educational needs in introduction of a teacher certification procedure and new certified programs for enhancing professional qualifications in order to motivate teachers to develop professionally.

Future investigations are necessary to validate the kinds of conclusions that can be drawn from this study.

Key words: *competence, curriculum, educational process, institutions of out-of-school education, modernization, New Ukrainian School, values, 21st century skills.*

Анна Бойко,

*Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ОСНОВНІ ШЛЯХИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ГУМАНІТАРНОГО НАПРЯМУ В УКРАЇНІ

Одним з головних пріоритетів на найближчі роки в Україні було визначено реформування освіти. Запровадження концепції «Нова українська школа», головним акцентом якої є освіта, що базується на цінностях, на розвиток життєвих умінь і на партнерстві між вихованцями, вчителями та батьками, актуалізувало проблема модернізації і системи позашкільної освіти України у сучасній соціальній ситуації.

Метою статті було проаналізувати нові законодавчі документи у сфері освіти, з'ясувати основні проблеми та визначити ключові пріоритети позашкільної освіти в контексті модернізації. Отримані результати показали, що освітня діяльність позашкільної освіти повинна бути модернізована відповідно до індивідуальних стилів, темпів, здібностей учнів, труднощів та навчальних траєкторій за допомогою творчих та інноваційних завдань. Крім того, з'ясовано, що потрібно оновити навчальні програми з позашкільної освіти, націлених на розвиток у дітей умінь, які необхідні для особистої реалізації, особистісного розвитку, активної ролі в суспільстві, соціальної участі, зайнятості та самореалізації протягом всього життя.

На основі аналізу сучасних досліджень та законодавчих документів ми вказуємо, що основними шляхами модернізації позашкільної освіти є: розробка та впровадження нових сучасних стандартів освіти, що базуються на компетентнісному та аксіологічному підходах та забезпечують компетенції, що необхідні підростаючому поколінню у 21-му столітті; перегляд навчальних програм відповідно до нових стандартів освіти; залучення дітей з особливими освітніми потребам у заклади позашкільної освіти; запровадження процедури сертифікації педагогів та нових сертифікованих програм підвищення кваліфікації.

***Ключові слова:** компетентність, навчальний план, навчальний процес, інститути позашкільної освіти, модернізація, нова українська школа, цінності, навички 21 століття.*

Introduction. Today, Ukraine is undergoing a period of transformation in all social spheres building a new Ukrainian modern state. The education reform envisions a systemic transformation of the Ukraine's education sector into an innovative environment in which students develop skills to independently acquire and apply knowledge to real world situations and directly influence the country's socioeconomic situation.

In order to modernize the Ukrainian education system, the new Law of Ukraine "On Education" was adopted in 2017. Moreover, within the context of the "Action Plan for Implementing the National Qualifications Framework for 2017–2020" (2016) of the Ministry of Education and Science of Ukraine was approved. It has launched the development of special legislation for improving not only general secondary education, but only the out-of-school (non-formal) education, which is declared as an essential part of Ukrainian education system.

Nowadays, out-of-school education is identified as open and accessible to any child and is a truly socializing system. Furthermore, it is the most democratic and flexible environment that combines the efforts of families, schools and community to shape child's development and education. These condition leads to effective and successful children's intellectual, moral, spiritual and physical development, development of skills and self-determination. (On Out-of-school education, 2017).

Aim and tasks. The aim of the article is to outline the main ways of modernization of out-of-school-education of humanitarian direction in accordance of current educational reform in Ukraine.

The tasks of this article are: to analyze new educational legislative document to understand role and place out-of-school education in the context of modern educational reforms; to find out the major challenges that have been faced by the out-of-school education; to identify key targets, organizational and pedagogical priorities of out-of-school education.

Research methods. In order to achieve the aim of the article and do the tasks of this research, we used a number of methods. To clarify the notion and role of out-of-school education, we used such theoretical methods as analysis, comparison, and classification. In order to find out the present state of researched issue, we used the following diagnostic methods: questionnaires, testing, and ranking. Methods of systematization and generalization obtained findings were used to make conclusions and determine the main ways of modernization of out-of-school-education of humanitarian direction.

Participants in the data collection were 347 educators of out-of-school-education in three regions (Kyiv, Rivne, Vinnytsia).

Research results. The research is based on understanding the essence of out-of-school education as a system, which is an essential element of the system of continuous education. Out-of-school education by its nature is a complex system belonging to systems of social type, the evolution and orientation of which is determined by socio-economic factors, the hierarchy of value orientations of the individual, life of society. Previous studies was dedicated the content, forms and methods of formation of basic competences for pupils of institutions of out-of-school education (Verbytskyi, Boiko, Korniienko, Lytovchenko, Lypetskyi, Marynych, Machuskyi, & Pustovit, 2015).

The success of reforms in Ukraine is possible in terms of intellectual, spiritual and cultural development of the people, increasing its professional and creative potential in reforming of the educational system, based on the priorities of common human and national values, with the access to a new level of humanitarian culture of the society (Tarasenko, 2018). Therefore, value orientations in the educational process of institutions of out-of-school education were developed and actively implemented in pedagogical practice (Boiko, Korniienko, Lytovchenko, Liubych, Machuskyi, Prosina, & Tykhenko, 2017). At the same time, the results of the conducted studies have indicated that there is a need to modernize the content of the educational process in institutions of education and to create on this basis its methodological support.

In addition, the international literature offers data in support non-formal education as a way to fill the growing gap that results from today's more advanced and heterogeneous educational needs. Compared with formal education, non-formal education is less focused on the general and overall public needs of large groups in a society. It has been described as a complementary "educational activity carried on outside the formal system to provide selected types of learning to particular subgroups in the population, adults as well as children". Non-formal education has different functionalities. A major one is participant functionality. This means that non-formal education brings direct benefits for its participants, such as skills, experiences and personal networks (Willems, 2017).

Today, there are both positive and negative trends in development of out-of-school education in Ukraine According to the Ministry of Education and Science of Ukraine, 1395 out-of-school educational institutions function in the system of education, that attract more than 1.2 million children, which makes 33.3% of school age children. In recent years, increasing a network of

centers for military patriotic education has been a positive tendency for current social situation. Unfortunately, for the last year, the number of clubs, groups and other creative associations decreased overall (by 4.649); reducing the coverage of out-of-school education by 2016 compared to 2015 (58.382 children) (Resolution, 2017).

In order to determine the main ways of modernization of educational process in institutions out-of-school education, we conducted the survey of educators (directors, methodologists, teachers, etc.) that provided us for information about their attitude toward this problem. For this purpose, 347 pedagogues were interviewed from Kyiv, Rivne and Vinnytsia regions. Respondents were asked to assess the relevance of the educational process of out-of-school education in Ukraine as a whole and in their institution of out-of-school to modern requirements based on 10-point grading scale.

The results of research have shown that the majority of teachers (88.6%) in institutions of out-of-school education believed that educational process of out-of-school education in Ukraine is relevant to modern requirements.

Moreover, the respondents evaluated the relevance of the educational process in out-of-school education by the following *indicators*:

- 1) regulatory requirements, taking into account changes in the legislation in the field of education;
- 2) achievements of psychological and pedagogical science;
- 3) psychological and pedagogical approaches (competence approach, person-oriented, etc.) ;
- 4) needs of society as a whole;
- 5) requests for children and parents;
- 6) cultural traditions of the country.

As a result, we have found out that more than two thirds respondents (76.3%) gave an affirmative answer in this respect.

On the other hand, answers on the questions “What ways, in your opinion, are top priorities for modernization of the educational process of out-of-school education”, have shown that over the half interviewees reported that out-of-school education should be modernized. The table below (Tab.1) presents the results of the most important indicators for educators in this context.

Table 1

Priorities for modernization of the educational process of out-of-school education	
Indicators	Respondents' answers, %
creating new modern clubs within certain direction of out-of-school education	46.7
updating the content of out-of-school education	23.3
teachers professional development	14.1
organizational changes in forms, techniques, etc.	12.4
orientation at international experience	3.5
Total	100

Based on analysis of the survey results, we have identified that there is a significant contradiction between teachers' opinions and requirements of current legislative documents, as well as contradiction within teachers' own opinions. We speculate that this might be due to the internal teachers' fear of change, the loss of the workplace, the unwillingness to change the consistent pedagogical style, the inertia of finding new techniques adequate to modern challenges, etc. This may be the reason why teachers have shown self-censorship in their answers. However, an explanation of these assumptions and motives requires a separate study that will be revealed in detail when we develop relevant diagnostic test.

Nonetheless, we believe that the highly qualified and highly skilled specialists will determine the effective curriculum implementation. Accordingly, one of the essential ways of modernization of the out-of-school education system is a need adequately trained and motivated teachers in order to achieve mentioned targets.

Curriculum implementation is a network of varying activities involved in translating curriculum designs into classroom activities and changing people's attitudes to accept and participate in these activities (Okello & Kagoire, 1996). Nevertheless, curriculum implementers are faced with barriers which hinder the successful implementation of the curriculum.

In Ukraine, in order to transform out-of-school education to personalized, student-centered learning systems, we need to modernize educator's training and development systems to become learner-centered, personalized and competency-based. Today, teachers' preparation programs are exposed to strategies and methods with a heavy focus on delivering academic content within traditional seat-time learning models.

In the context of our researcher, it is important to transform teacher training development system in the following steps through:

- providing educators with opportunities to experience personalized, competency-based learning;
- exploring global best practices in contemporary theories of learning, evidence-based approaches, competency-based models, balanced systems of assessments and innovative instructional approaches for increasing learner agency and personalizing learning;
- preparing educators with the specific knowledge and skills they need to design and implement student-centered learning environments that meet the needs of every student;
- increasing diversity and representation within the teaching workforce to reflect the diversity of students and communities and to dismantle institutional bias against vulnerable subgroups of students (Patrick, Worthen, Frost, & Truong, 2017).

Therefore, the focus on content and knowledge acquisition are certainly important and they must be complemented with the other skills and competencies needed for educators to thrive in competency-based education systems. The framework document provides for a New Ukrainian School (2016), which will contribute to a competence-based approach in education and to improved values and attitudes of graduates, through more focus on key competences. Key competencies and cross-disciplinary abilities and skills are equally important and interrelated. Children acquire each of them consistently, gradually, and when studying at every stage of education. All competencies

have the following skills in common: critical thinking, leadership, creativity, the ability to logically justify a position taken, the ability to modulate emotions in a constructive manner, to apply emotional intelligence, the ability to work together in a team, the ability to resolve problems, estimate risks and make decisions, etc.

The next important way of modernization of out-of-school education is to implement inclusive education for children with special educational needs in the institution of out-of-school education. After the ratification of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2016), Ukraine is undergoing radical changes in education system in order to implement inclusive education and ensure quality education to children with special educational needs.

The ways of implementing of inclusive education in Ukraine are defined by the Law of Ukraine “On Education” (2017) that guarantees “comprehensive development of the human being as a personality and as the supreme value of the society, development of its talents, intellectual, creative and physical abilities, formation of values and competences necessary for successful self-realization, raising responsible citizens capable to make a conscious choice and channel their activities for the good of other people and, and enriching the intellectual, economic, creative, cultural potential the society and personality” (On Education, 2017). Moreover, the state guarantees that every person has a right to high-quality and affordable education in Article 3, which states that “No one can be restricted in their right to obtain education” (On Education, 2017), including in institution of out-of-school education.

Implementing inclusive education in Ukraine is regulated by modern subordinate legislation which manages organization of inclusive education in educational institutions, its personnel, programs, educational and methodological support, psychological and pedagogical support, etc. (Kolupaieva, & Taranchenko, 2018). At the end of 2018, the project of “Procedure for the organization of inclusive education in the system of out-of-school education” (2018), which is aimed at legal regulation of the organization of educational process in the system of out-of-school education for children with special educational needs, have been developed. This project provides for requirements for the organization of inclusive education in the system of out-of-school education in order to ensure equal rights for children with special educational needs for high-quality non-school education, in particular:

- compulsory creation of inclusive and/or special groups or other organizational forms of education in the system of out-of-school education in case of addressing parents (legal representatives) of a child with special educational needs;
- adaptation of the educational process to the needs and capacities of children with special educational needs;
- involve, if necessary, the teacher's assistant to the educational process, in order to optimize the educational process and achieve its effectiveness (Procedure, 2018).

At this stage of understanding, we believe that the system of out-of-school education provides broad potential for the socialization and integration of children with special needs in peer groups. Indeed, in fulfilling, students with special needs may be more successful engaging in

collective developmental and creative tasks, than during academic activity, where the result of learning is more individualized, and it can be difficult for such children to succeed or to express themselves.

Discussion. The development of out-of-school (non-formal) education today is hampered by objective and subjective reasons and unresolved problems: neglecting by local authorities and education management of the Law of Ukraine “On Out-of-School Education” (2017) on preserving and expansion of the network of out-of-school state, municipal and private schools; gradual reduction in the number of clubs and art groups and therefore children who are enrolled in the out-of-school secondary education institutions in all regions of Ukraine; poor financial and technological support of the out-of-school secondary education at the local levels (especially at regional and rural); insufficient scientific and methodical level of training of the future teachers in the field of out-of-school education in higher education institutions – all these factors in the near future will lead to a significant shortage of qualified teachers (Kremen, 2017).

As a result, a growing gap between the traditional educational system and desirable social outcomes has led us to determine the future of out-school education in Ukraine, asking the questions: What skills and competences are needed for individuals to lead successful and responsible lives in a society that can successfully face the challenges of the present and future? However, we acknowledge that there are considerable discussions among researchers as to this issue.

The studies of the experts have shown different possible solution of these problems: increase of personal responsibility of the heads of local executive bodies and education institutions at all levels on the provisions of the Law and, above all, maintaining and expanding the network of these institutions; modernizing the legal framework of out-of-school education institutions and bringing them to the requirements of present nomenclature; providing financial support to publish the required standards and amount the corresponding educational and didactic materials, manuals and textbooks, periodicals of out-of-school education; development of target training programs and increase of the professional level of the out-of-school secondary education institutions personnel for the higher education institutions and in-service teacher training system (Boiko, Korniienko, Lytovchenko, Liubych, Machuskyi, Prosina, & Tykhenko, 2017).

The government has declared school reform one of its top priorities in the coming years. The recent New Ukrainian School concept (2016) outlines a revolutionary vision of education with a focus on development of competences for life, a value-based education, and a partnership between students, teachers and parents. The Law of Ukraine “On Education” (2017) opens the way for the decentralization of governance and a new structure of education with new content and new outcomes.

Conclusion. This aspect of the research suggested that one of the major challenges that have been faced by the out-of-school education is the practical implementation of the basic principles of new educational legislative documents. Overall, comparative analysis of scientific approaches and the obtained results indicate that important ways of modernization of out-of-school education are optimization of the network of out-of-school educational institutions, the improvement of facilities and

modernization of teaching methods and techniques, upgrading curriculum, the support children with special educational needs, etc.

Furthermore, the impact of the modernization of out-of-school education will take decades, however we expected the long-term benefits. Through the improved quality of out-of-school education, students will gain competencies, skills and values needed for the development of today's generation and the growth of Ukraine. In addition, modernized content of out-of-school education and training will contribute to a competitive labor force that meets the needs of Ukrainian economy and labor market. This provides a good starting point for discussion and further research.

Список використаних джерел

Kremen, V. G. (Ed.). (2017). *National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine*. Kyiv: Pedahohichna dumka.

New Ukrainian School: Conceptual principles of secondary school reform. (2016). Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Book-ENG.pdf>

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2016). (GA Resolution A/RES/61/106). Retrieved from <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>

Okello, V., & Kagoire, M. (1996). *Makerere University curriculum module*. Kampala: Bezatel Design Studies.

Patrick, S., Worthen, M., Frost, D., & Truong, N. (2017). *Current to future state: Issues and action steps for state policy to support personalized, competency-based learning*. Retrieved from <https://www.inacol.org/resource/current-future-state-issues-action-steps-state-policy-support-personalized-competency-based-learning/>

Tarasenko, G. (2018). Humanitarization of higher pedagogical education in the context of modernization of educational priorities in Ukraine. *21st Century Pedagogy*, 1(1), 33–40. DOI: <https://doi.org/10.2478/ped21-2018-0006>

Willems, J. (2017). *Society's growing need for non-formal education*. Retrieved from <https://www.lindau-nobel.org/blog-societys-growing-need-for-non-formal-education/>

Закон України «Про освіту». № 2145-VIII. (2017). Взято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Закон України «Про позашкільну освіту». № 1841-III. (2017). Взято з <https://zakon.help/law/1841-III/edition28.09.2017/page1>

Колупаєва, А.А., & Таранченко О. М. (2018). *Педагогічні технології інклюзивного навчання*. Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру».

Мачуський, В. В. (2017). *Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах*/ Бойко, А. Е., Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Любич, О. І., Мачуський, В. В., Просіна О.В., & Тихенко, Л. В. Київ: ТОВ «Видавництво «Сталь».

Мачуський, В. В. (Ред.). (2015). *Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей* /В. В. Вербицький, А. Е. Бойко, А. В. Корнієнко, О. В. Литовченко, О. П. Липецький, В. Л. Маринич, В. В. Мачуський, Г. П. Пустовіт. Харків: „Друкарня Мадрид”.

Про затвердження плану заходів із впровадження Національної рамки кваліфікацій на 2016-2020 роки <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1077-2016-%D1%80/page#n10>

Проект Порядку організації інклюзивного навчання в системі позашкільної освіти (2018). Взято з <https://mon.gov.ua/en/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proekt-poryadku-organizaciyi-inklyuzivnogo-navchannya-v-sistemi-pozashkilnoyi-osviti>

Резолюція круглого столу «Позашкільна освіта: стан, виклики, перспективи» (м. Київ, 19 квітня). (2017). Взято з <https://kristti.com.ua/uchast-u-vseukrayinskomu-kruglomu-stoli-pozashkilna-osvitan-nyklyky-perspektyvy/>

References

- Kremen, V. G. (Ed.). (2017). *National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine*. Kyiv: Pedahohichna dumka.
- New Ukrainian School: Conceptual principles of secondary school reform*. (2016). Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Book-ENG.pdf>
- The Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (2016). (GA Resolution A/RES/61/106). Retrieved from <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>
- Okello, V., & Kagoire, M. (1996). *Makerere University curriculum module*. Kampala: Bezatel Design Studies.
- Patrick, S., Worthen, M., Frost, D., & Truong, N. (2017). *Current to future state: Issues and action steps for state policy to support personalized, competency-based learning*. Retrieved from <https://www.inacol.org/resource/current-future-state-issues-action-steps-state-policy-support-personalized-competency-based-learning/>
- Tarasenko, G. (2018). Humanitarization of higher pedagogical education in the context of modernization of educational priorities in Ukraine. *21st Century Pedagogy*, 1(1), 33–40. DOI: <https://doi.org/10.2478/ped21-2018-0006>
- Willems, J. (2017). *Society's growing need for non-formal education*. Retrieved from <https://www.lindau-nobel.org/blog-societys-growing-need-for-non-formal-education/>
- Zakon Ukrainy «Pro osvitu»* [The Law of Ukraine “On Education”]. (2017). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Zakon Ukrainy «Pro pozashkilnu osvitu»* [The Law of Ukraine “On Out-of-School Education”]. (2017). Retrieved from <https://zakon.help/law/1841-III/edition28.09.2017/page1>
- Kolupaieva, A.A., & Taranchenko O. M. (2018). *Pedahohichni tekhnolohii inkluzyvnogo navchannia* [Pedagogical technologies of inclusive education]. Kharkiv : Vyd-vo «Ranok», VH «Kenhuru».
- Machuskyi, V.V. (Ed.). (2017). *Formuvannia tsinnisnykh oriientyriiv navchalno-vykhovnoho protsesu u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh* [Formation of value orientations of educational process in out-of-school educational institutions]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Stal».
- Machuskyi, V. V. (Red.). (2015). *Formuvannia u vykhovantsiv pozashkilnykh navchalnykh zakladiv bazovykh kompetentnosti* [Formation of pupils of extracurricular educational institutions of basic competences]. Kharkiv: „Drukarnia Madryd”.
- Ministry of Science and Education of Ukraine. (2016). *Proekt Poriadku orhanizatsii inkluzyvnogo navchannia v systemi pozashkilnoi osvity* [Procedure for the organization of inclusive education in the system of out-of-school education]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/en/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proekt-poryadku-organizaciyi-inklyuzivnogo-navchannya-v-sistemi-pozashkilnoyi-osviti>
- Ministry of Science and Education of Ukraine. (2016). *Pro zatverdzhennia planu zakhodiv iz vprovadzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii na 2016-2020 roky* [On Approval of Action Plan for Implementing the National Qualifications Framework (NQF) for 2016-2020 in Ukraine]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1077-2016-%D1%80/page#n10>
- Rezoliutsiia kruhloho stolu «Pozashkilna osvita: stan, vyklyky, perspektyvy»* [Resolution of the Round-table “Out-of-school Education”: State, challenges, prospects]. (2017). <https://kristti.com.ua/uchast-u-vseukrayinskomu-kruglomu-stoli-pozashkilna-osvita-stand-vyklyky-perspektyvy/>

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-41-49>

УДК 37-053.67(410.1)(045)

ORCID ID 0000-0003-2896-7881

Ганна Вороніна

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
м. Київ*

ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНІ ЦІННОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ» У ПРАЦЯХ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТЯН

***Анотація.** У статті подано порівняльний аналіз англомовних та вітчизняних науково-педагогічних ресурсів щодо стану розробленості проблеми формування професійних цінностей. На основі вивчення праць англійських науковців розглянуто досліджуваний феномен як своєрідний компас, який спрямовує людину у процесі вибору професії, підкреслюючи, що для прийняття таких рішень обов'язково потрібно брати до уваги професійні інтереси. Зазначено, що система професійних цінностей є надзвичайно важливою для конструювання життя, основи якого повинні закладатися у шкільні роки. Запропоновано класифікацію професійних цінностей за версією Кентського університету, який на сьогодні є лідером серед англійських закладів вищої освіти з працевлаштування випускників. Окреслено, що професійні цінності носять універсальних характер та стають вирішальними для отримання задоволення від роботи. Розглянуті позаурочні заходи та активності, які пропонують англійським старшокласникам з метою прогнозування та подальшої перевірки визначеної системи професійних цінностей, дають змогу виділити найбільш ефективні з них: участь у волонтерській діяльності, проведення тижневої профорієнтованої практики та виконання спеціальних вправ на усвідомлення професійних цінностей та інтересів.*

***Ключові слова:** система цінностей, професійні цінності, професійні інтереси, професійне благополуччя, англійські старшокласники.*

Hanna Voronina,

*PhD student,
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,
Kyiv*

THE CONCEPT OF WORK VALUES OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN ENGLISH AND UKRAINIAN EDUCATIONAL STUDIES

***Abstract.** The article introduces the comparative analysis of English and Ukrainian scholarly resources devoted to the state of development of high school students' work values. Based on these educational studies work values are considered to be a personal compass for one's career that guides a process of career making decision where special attention is focused on career interests. It is highlighted that since framing a value system is an essential part of life design it is advisable to start this practice at high school. Work values classification according to the University of Kent which is the leader in postgraduates' employment is considered, useful tools for shaping a value system for possible job opportunities are discussed. It has been concluded that work values have global characteristics and they are crucial for work satisfaction. Extracurricular activities that provide English students with a wide range of options for a successful career path are described. Pedagogical tools for shaping a work value system of high school*

students are described: the effective methods recommended for improving this process are career weeks, volunteering and work value assessment activities.

Key words: *value system, work values, work interests, career well-being, English high school students.*

Вступ. Пошук роботи для сучасного випускника закладу середньої чи вищої освіти ускладнюється не лише відсутністю необхідного досвіду, а й неготовністю усвідомити свої професійні цінності, що призводить до неможливості реалізації у професійному житті. Нестача простору для опанування практичних навичок, необхідних для подальшого працевлаштування та успішної професійної діяльності, неспроможність узгодити власні цілі з вимогами роботодавців спричиняють великий відсоток безробіття серед молоді. Саме тому одним із перших кроків у конструюванні майбутнього професійного життя має стає формування професійних цінностей.

Професійні цінності сучасного фахівця потребують детального вивчення під кутом глобалізаційних, політичних та соціально-економічних змін у суспільстві. Учнівська молодь вже не може орієнтуватися на ціннісні системи минулого століття, разом з тим у майбутній професійній діяльності вона безперечно повинна спиратися на загальнокультурні та духовні цінності.

Мета та завдання. Метою статті є висвітлення поглядів зарубіжних та вітчизняних вчених щодо розуміння сутності поняття «професійні цінності» в англійських та українських наукових психолого-педагогічних джерелах. Реалізація поставленої мети передбачала вирішення таких завдань: 1) провести теоретичний аналіз дефініцій поняття «професійні цінності» у працях зарубіжних та вітчизняних учених; 2) вивчити сучасні підходи до формування професійних цінностей старшокласників у закладах середньої освіти Англії.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань були використані такі методи дослідження: порівняльний аналіз психолого-педагогічних наукових джерел з досліджуваної проблеми; концептуальний аналіз поняття «професійні цінності»; вивчення та узагальнення педагогічного досвіду з проблеми дослідження.

Результати дослідження. Теорія цінностей у зарубіжному психолого-педагогічному доробку представлена фундаментальними дослідженнями (Blustein, 2006; Hirschi, 2010, Holland, 1997; Rokeach, 1973; Savickas, 2011; Super, 1973; Zytowski, 1994), які підтверджують вирішальну роль цінностей у процесі професійного становлення особистості. Термін «професійні цінності» починає свій відлік з наукового доробку Сьюпера (Super, 1957), який підкреслював надзвичайну важливість розуміння цього феномену у процесі професійного орієнтування. Ученим уперше було складено перелік професійних цінностей: альтруїзм, досягнення, економічні переваги, естетика, креативність, надійність, незалежність, оточення, престижність, різноманіття, розумова активність, спілкування, стиль життя, стосунки, керування іншими (Super, 1970). Кожну професійну цінність автор запропонував оцінити старшокласникам за п'ятирівневою шкалою від «дуже важливо» до «неважливо», що стало

прототипом сучасних тестів та опитувань у профорієнтуванні. У подальшому вивчення загальнолюдських цінностей допомогло сформулювати концепцію професійних ціннісних орієнтацій, так званих особистих вподобань щодо обраної професійної діяльності.

Цінності є основою для формулювання життєвих цілей та відіграють важливу роль як у виборі професії, так і в трудовій діяльності загалом. Згідно з твердженням дослідника професійної психології Блаштейна (Blustein, 2006), ключовими з точки зору задоволення потреб виживання, родинних зв'язків та самовизначення через трудову діяльність є духовні та культурні цінності.

Вартим особливої уваги узагальнений аналіз зарубіжних наукових джерел з вивчення поняття професійні цінності та їхнього значення у теорії професійного консультування американського дослідника Савікаса (Savickas, 2014). Учений визначає професійні цінності як загальні та відносно стабільні цілі, яких людина бажає досягти у процесі виконання своєї роботи, та результати, які вона хоче отримати як наслідок професійної діяльності. Хоча науковець констатує, що через відсутність чітких узагальнених визначень дуже важко розрізняти такі мотиваційні конструкти як цінності, потреби та інтереси. На противагу потребам, цінності є психологічними стимулами, які спрямовують діяльність людини, тобто, як пояснює науковець, цінності представляють цілі, яких людина бажає досягти, аби задовольнити свої потреби (Savickas, 2014, p.4).

Саме цінності, на думку Савікаса (Savickas, 2014), надають змістовності життю людини, стають основою для розвитку професійної перспективи та формуються під впливом таких чинників, як культура, контекст, роль та стадія життя. Якщо змінюється контекст чи роль особистості у житті, можуть змінюватися і цінності, що призводить до подальших змін та появу нового контексту чи нової ролі (Savickas, 2014, p.13). Вивчаючи теорію та практику конструювання кар'єри, науковець дійшов висновку, що людина нерідко сама не знає чи не усвідомлює свої справжні професійні цінності, тому у процесі самопізнання особливого значення набуває профільне навчання у школі, під час якого учень може самостійно перевірити достовірність прогнозованих професійно орієнтованих цінностей.

Одним з важливих аспектів сучасного тлумачення поняття «професійні цінності» є вивчення сутності дотичного феномену «благополуччя», яке є своєрідним ключем до успішної життєдіяльності та щасливого життя. У площині успіху та щастя все частіше в англійській психолого-педагогічній літературі вчені (Jones, & Jones, 2016; Rath, & Harter, 2010; Robertson, 2013) звертаються до поняття «професійне благополуччя» (career well-being). Значущими для нашого дослідження є напрацювання міжнародної групи дослідників успіху (Keller, et al., 2014), які зазначають, що людина не може повністю реалізувати себе, не досягнувши професійного благополуччя, одного із п'яти взаємопов'язаних складників успішної життєдіяльності: професійне благополуччя, соціальне благополуччя, фінансове благополуччя, фізичне благополуччя, суспільне благополуччя. Шукаючи відповідь на питання, як успіх та благополуччя впливають на професійну діяльність, вчені провели

глибокий міждисциплінарний аналіз переходу молодій людині від статусу школярі до дорослого спеціаліста під призмою таких наук, як педагогіка, психологія та соціологія. У результаті тривалого міжнародного дослідження було виявлено, що успішний досвід роботи у молодому віці позитивно відбивається на подальшому професійному житті, в той час як позитивне уявлення про свої особисті та професійні здібності є надзвичайно важливим індикатором професійного благополуччя.

Останні психологічні дослідження свідчать (Seppala, 2016), що лише перебуваючи у стані щастя, людина може максимально наблизитися до фізичного, психологічного, професійного благополуччя та досягти успіху. Як наголошує відома психолог та засновниця сайту позитивних новин Fulfillment Daily Сеппала (Seppala, 2016), перебуваючи у стані щастя, людина найширше розкриває свій потенціал у чотирьох сферах життя: 1) інтелектуальній (позитивні емоції допомагають швидше навчатися, більш креативно думати та вирішувати більш складні завдання), 2) психологічній (позитивні емоції як щит захищають від поганого настрою, який швидко зникає в оптимістично налаштованій людині та не заважає продуктивно працювати), 3) соціальної (позитивні емоції у разі покращують стосунки у колективі та підвищують рівень залученості й продуктивності на робочому місці), 4) фізичного розвитку (позитивні емоції добре впливають на фізичний стан людини, не тільки покращують її самопочуття, але й сприяють швидшому одужанню від хвороб та відновленню після стресових ситуацій) (р.7-8).

Згідно з проведеними дослідженнями (Hirschi, 2010), частина цінностей має генетичну природу, решта – формується через набутий досвід. Серед чинників, які впливають на процес формування цінностей у шкільні роки, важливо зазначити найголовніші: вплив оточення (родина, друзі, вчителі) (social values), культурні та національні особливості (cultural values), особисте світосприйняття (personal values). У процесі формування професійних цінностей особливого значення набуває суміжне поняття «професійні інтереси». Більшість старшокласників обирають майбутню професійну діяльність відповідно до власних інтересів. На думку психологів-позитивістів (Furlong, Gilman, & Huebner, 2014), лише робота, яка подобається та приносить задоволення, може зробити людину щасливою. Починати розуміти свої професійні інтереси необхідно ще у шкільні роки, маючи можливість долучатися до тих чи інших освітніх та позашкільних заходів.

Досліджуючи особливості процесу формування професійних цінностей, в англомовних джерелах науковці (Burnett, & Evans, 2016; Nota, & Rossier, 2015; Savickas, 2014) в останні роки послуговуються також поняттям «конструювання життя». Цей багатогранний феномен активує такі процеси як самопізнання та адаптування до нестабільного ринку праці, що, на думку дослідників, сприяє побудові професійного та особистого життя відповідно до власних цінностей, потреб та інтересів. Лише за умови розуміння цінностей стає можливим задоволення власних потреб шляхом, обраним через призму інтересів (Pope, Flores, & Rattinhaus, 2014, p. 4). Приймаючи рішення щодо майбутньої професійної діяльності, молода людина має брати до уваги усі вищезазначені

компоненти, оскільки врахування кожного з них дозволить поступово складати своєрідний пазл щасливого життя.

Слід зазначити, що вивчення теорії цінностей в українській психолого-педагогічній площині має багато спільних рис із основними положеннями зарубіжних дослідників. Відомий представник вітчизняної соціологічної школи Головаха (1988), досліджуючи процес формування життєвої перспективи молоді, приходять до висновку, що узгодження системи цінностей є однією з важливих передумов успішної самореалізації у подальшому житті. Окрему увагу науковець приділяє професійним ціннісним орієнтаціям, які необхідно почати усвідомлювати у шкільні роки, аби мінімізувати помилки у виборі майбутньої професії. Детальне вивчення наукових ідей Головахи дозволяє зрозуміти, що професійні цінності істотно впливають на формування професійних інтересів старшокласників та регулюють мотиваційні процеси в їхній свідомості.

У сучасній українській психолого-педагогічній науковій літературі проблематика професійних цінностей постійно знаходиться у колі дослідницьких інтересів (Васильченко, 2013; Кіпець, 2001; Копилова, 2011; Потуй, 2013; Тюття, 2004; Сокурянська, 2003). Узагальнюючи погляди вітчизняних вчених щодо розуміння сутності професійних цінностей, Потуй (2013) характеризує їх як найбільш значущі для особистості явища, які стають основою для вибору та оволодіння професією, професійного зростання, та наголошує, що «сучасна молодь потребує орієнтації на нові цінності та ідеї, які в свою чергу призводить до необхідності розробляти нові педагогічні умови для формування професійних цінностей» (с.334-335).

Професійні цінності є тими важливими орієнтирами, які спрямовують діяльність людини, впливають на її рішення та спонукають до певних дій. Разом з професійними потребами та професійними інтересами вони стають ключовими елементами для створення мотивації, яка, в свою чергу, запускає механізми людської діяльності. Формулювання професійних цінностей – це визначення загальних та відносно стабільних цілей, яких ми бажаємо досягти у процесі трудової діяльності. Від них безпосередньої залежить як матеріальне, так і духовне задоволення від роботи, яку ми виконуємо. Як стверджує Копилова (2011), існує три рівня сформованості професійних цінностей: низький, середній та високий, що визначаються ступенем виявлення позитивної мотивації, емоційно-вольовим сприйняттям, знаннями та вміннями, оцінкою аксіологічних орієнтацій. Разом з тим, визначаючи професійні інтереси як вибірккову спрямованість особистості на професію як на соціально-психологічну роль, важливо зважати на відмінності поверхневої зацікавленості у професії та стійких професійних інтересах, які базуються на всебічній об'єктивній інформації (Моськін, 2006).

На основі вивчення вітчизняних наукових джерел (Закатнов, 2012; Копилова, 2011; Молодиченко, 2009; Потуй, 2013; Щєпова, 2011) встановлено, що професійні цінності поділяють на групи відповідно до можливості самоствердження у суспільстві,

самовдосконалення, самовираження, задоволення комунікативних, матеріальних чи духовних потреб. Серед найбільш поширених з них можемо назвати такі: незалежність, допомога іншим, ризикованість, креативність, престижність, матеріальні переваги, безпека, співпраця з іншими колегами, різноманітність, можливість кар'єрного зростання та сприятливі умови роботи.

Обговорення. Повернемося безпосередньо до англійського досвіду у сфері професійних цінностей. Теоретичний аналіз праць освітян Англії (Halstead, & Taylor, 2005; Haydon, 2007; Taylor, 2016), які проводили емпіричні дослідження щодо вивчення сформованості професійних цінностей у старшокласників та студентів, засвідчив, що усвідомлення власних професійних та життєвих цінностей опитувані вважають надзвичайно важливим як на етапі вибору професії, так і під час її опанування у закладах середньої та вищої освіти. Так, наприклад, фахівці з питань кар'єри та професійно орієнтованого консультування Кентського університету (University of Kent), який останні роки є лідером з працевлаштування англійських випускників, пропонують студентам класифікувати свої професійні цінності на такі групи:

- 1) внутрішні цінності (Intrinsic Values): престиж, суспільна значущість, визнання, незалежність, влада;
- 2) змістові цінності (Work Content Values): зацікавленість, розв'язання проблем, різноманітність діяльності, креативність, постійне навчання;
- 3) цінності, пов'язані з робочим середовищем (Work Environment Values): бонуси, підвищення, розвиток, дохід, комфортні умови роботи;
- 4) цінності, пов'язані з робочими відносинами (Work Relationship Values): спілкування, лідерство, командна робота, довіра, конкурентоспроможність.

Проведений аналіз сучасних підходів до формування професійних цінностей англійських старшокласників дозволив виділити найбільш поширені з них. Встановлено, що одним з прогресивних методів (само)діагностування професійних цінностей та інтересів є участь у волонтерській діяльності. Дієвість цього методу пояснюється тим, що людина долучається до волонтерства не за матеріальну винагороду, а за покликом серця. Наприклад, у міських технологічних коледжах Англії є досить поширеною практика залучання молоді до різноманітних благодійних акцій: місцеві громади запрошують учнів допомагати у лікарнях, центрах реабілітації людей з обмеженими можливостями, початкові школи, будинків для людей похилого віку, бібліотеках, музеях та інших установах. Кожному старшокласнику пропонують перетворитися на волонтера на 50 годин в останній рік навчання відповідно до порад спеціалізованих ресурсів або на власний розсуд. Така практика доводить, що молода людина краще пізнає свої професійні інтереси та формує професійні цінності.

Під час навчання у середній школі майбутні спеціалісти починають усвідомлювати свої професійні цінності, що особливо важливо у період становлення особистості. Так, англійським старшокласникам у міському технологічному коледжі Бейконс пропонують шляхом тестувань чи опитувань зрозуміти, яка саме трудова діяльність приносить

задоволення та чому. Наступним кроком у формуванні професійних цінностей є проходження тижневої профорієнтованої практики за вибором (Career Week) під керівництвом шкільного консультанта з питань побудови кар'єри. У кінці робочого тижня учень повторно проходить тестування чи опитування з метою підтвердження чи заперечення попередніх уявлень про власні професійні цінності та інтереси. Кар'єрний консультант після ретельного аналізу отриманих результатів складає оновлені рекомендації щодо подальшого професійного вибору учня та під час індивідуальних чи групових бесід допомагає кожному старшокласнику краще зрозуміти себе, що у подальшій трудовій діяльності сприятиме уникненню внутрішніх конфліктів.

Під час щотижневих індивідуальних чи групових консультацій зі шкільними фахівцями з питань побудови кар'єри старшокласникам пропонують виконувати комплекси спеціальних професійно орієнтованих вправ. Однією з активностей, спрямованих на усвідомлення професійних цінностей є гра «Чому?» (Why?). Мета такої вправи полягає у відповіді на ряд запитань, які закінчуються питальним словом «чому». Для прикладу:

1. За чим найбільше Ви жалкували, якби втратили роботу своєї мрії? Чому?
2. Що найбільше Вам подобається у майбутній професії? Чому?
3. Що найбільше Вас заряджає у вашій діяльності? Чому?
4. З чим Ви ніколи б не змирилися, виконуючи свою роботу? Чому?

Подібні вправи та активності англійські педагоги та психологи (Andrews, 2013; Bassot, Barnes, & Chant, 2013; Gothard et al., 2001; Hooley et al., 2012) вважають дієвим інструментом у процесі формування професійних цінностей старшокласників.

Висновки. Стислий аналіз наукової психолого-педагогічної літератури дає підстави стверджувати, що підходи до тлумачення поняття «професійні цінності» перегукуються в українських та англійських джерелах, що доводить універсальність досліджуваного феномену та пояснюється впливом глобалізаційних процесів. З метою всебічного становлення особистості майбутніх фахівців та формування їхніх професійних цінностей у закладах середньої освіти в Англії старшокласників залучають до волонтерської діяльності, проводять тестування та опитування з подальшим діагностуванням під час профорієнтованої практики та пропонують комплекси спеціальних вправ, виконання яких відбувається під керівництвом консультантів з питань побудови кар'єри. Подальше вивчення окресленої проблематики дозволить визначити ефективні методи формування професійних цінностей та поглибити розуміння критеріїв їх сформованості з метою подальшого впровадження в українській старшій школі.

Список використаних джерел

- Blustein, D. (2006). *The psychology of working: a new perspective for career development, counseling, and public policy*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Burnett, B., & Evans, D. (2016). *Designing your life*. NY: Borzoi Book.
- Furlong, M., Gilman, R., & Huebner, E. (2014). *Handbook of Positive Psychology in Schools*. New York: Routledge.

- Hirschi, A. (2010) Positive adolescent career development: The role of intrinsic and extrinsic work values. *The Career Development Quarterly*, 58(3), 276-287.
- Jones, L., & Jones, J. (2016). *Guide to Strengthening Career Well-Being. The Careers Keys*. NY: Borzoi Book.
- Keller, A., Samuel, R., Bergman, M., & Semmer, N. (2014). *Psychological, Educational, and Sociological Perspectives on Success and Well-Being in Career development*. Dordrecht: Springer.
- Nota, L., & Rossier, J. (2015). *Handbook of Life Design: from Practice to Theory and from Theory to Practice*. Boston: Hogrefe Publishing.
- Pope, M., Flores, L., & Rattinhaus, P. (2014). *The Role of Values in Careers*. NC: Information Age Publishing.
- Rath, T., & Harter, J. (2010). *Wellbeing: The Five Essential Elements*. New York: Gallup Press.
- Robertson, P. (2013). The well-being outcomes of career guidance. *British Journal of Guidance & Counselling*, 41(3), 254-266. Doi: [10.1080/03069885.2013.773959](https://doi.org/10.1080/03069885.2013.773959).
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Savickas, M. (2014). *Work values*. In M. Pope, L. Flores & P. Rattinhaus (Eds.) *The Role of Values in Careers* (pp. 1-18). NC: Information Age Publishing.
- Seppala, E. (2016). *The Happiness Track: How to Apply the Science of Happiness to Accelerate Your Success*. NY: HarperCollins.
- Super, D. E. (1957). *The psychology of careers; an introduction to vocational development*. Oxford: Harper & Bros.
- Super, D. E. (1970). *Work values inventory manual*. Boston: Houghton Mifflin.
- Головаха, С. (1988). *Життєва перспектива і професійне самовизначення молоді*. Київ: Наукова думка.
- Копилова, О. (2011). *Формування професійних цінностей студентів у процесі навчання педагогічних дисциплін у вищих навчальних закладах*. Автореферат дис...канд. пед. наук. Кривий Ріг.
- Моськін, С. (2006). Психолого-педагогічне дослідження абітурієнтів під час вступу до ПТНЗ. *Професійно-технічна освіта*, 4, 17-19.
- Потуй, Ю. (2013). Професійні цінності: сутність і роль у формуванні особистості сучасного фахівця. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 22, 331-337.
- Щепова, Д. (2011). Розвиток професійних ціннісних орієнтацій як однієї зі складових особистості студента-аграрія. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 22, 201-203.

References

- Blustein, D. (2006). *The psychology of working: a new perspective for career development, counseling, and public policy*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Burnett, B., & Evans, D. (2016). *Designing your life*. NY: Borzoi Book.
- Furlong, M., Gilman, R., & Huebner, E. (2014). *Handbook of positive psychology in schools*. New York: Routledge.
- Hirschi, A. (2010) Positive adolescent career development: The role of intrinsic and extrinsic work values. *The Career Development Quarterly*, 58(3), 276-287.
- Jones, L., & Jones, J. (2016). *Guide to strengthening career well-being. The careers keys*. NY: Borzoi Book.
- Keller, A., Samuel, R., Bergman, M., & Semmer, N. (2014). *Psychological, educational, and sociological perspectives on success and well-being in career development*. Dordrecht: Springer.
- Nota, L., & Rossier, J. (2015). *Handbook of life design: From practice to theory and from theory to practice*. Boston: Hogrefe Publishing.
- Pope, M., Flores, L., & Rattinhaus, P. (2014). *The role of values in careers*. NC: Information Age Publishing.
- Rath, T., & Harter, J. (2010). *Wellbeing: The five essential elements*. New York: Gallup Press.

- Robertson, P. (2013). The well-being outcomes of career guidance. *British Journal of Guidance & Counselling*, 41(3), 254-266. Doi: [10.1080/03069885.2013.773959](https://doi.org/10.1080/03069885.2013.773959).
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Savickas, M. (2014). Work values. In M. Pope, L. Flores, & P. Rattighaus (Eds.), *The role of values in careers* (pp. 1-18). NC: Information Age Publishing.
- Seppala, E. (2016). *The happiness track: How to apply the science of happiness to accelerate your success*. NY: HarperCollins.
- Super, D.E. (1957). *The psychology of careers; an introduction to vocational development*. Oxford: Harper & Bros.
- Super, D. E. (1970). *Work values inventory manual*. Boston: Houghton Mifflin.
- Holovakha, Ye. (1988). *Zhyttieva perspektyva i profesiine samovyznachennia molodi* [Life prospect and professional self-determination of youth]. Kyiv: Naukova dumka.
- Kopylova, O. (2011). *Formuvannia profesiinykh tsinnosti studentiv u protsesi navchannia pedahohichnykh dystsyplin u vyshchykh navchalnykh zakladakh* [Formation of professional values of students in the process of teaching pedagogical disciplines in higher educational institutions.]. (Dissertation Abstract, Kryvyi Rih).
- Moskin, S. (2006). Psykholoho-pedahohichne doslidzhennia abiturientiv pid chas vstupu do PTNZ [Psychological and pedagogical study of applicants of vocational educational institutions]. *Profesiino-Tekhnichna Osvita*, 4, 17-19.
- Potui, Yu. (2013). Profesiini tsinnosti: sutnist i rol u formuvanni osobystosti suchasnoho fakhivtsia [Professional values: Essence and role in shaping the personality of a modern specialist]. In *Pedahohika ormuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchyi i zahalnoosvitnii shkolakh: Vol. 22* (pp. 331-337).
- Shchepova, D. (2011). Rozvytok profesiinykh tsinnisnykh oriientsii yak odniiei zi skladovykh osobystosti studenta-ahraryia [Development of professional value orientations as one of the components of the student-agrarian personality]. In *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Pedahohika. Sotsialna robota: Vol. 22* (pp. 201-203).

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-50-63>

УДК 37.018.1:173:165.742.

ORCID 0000-0002-9761-9031

Людмила Гончар,

*доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м.Київ*

ПЕДАГОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ГУМАННИХ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН

Анотація. Статтю присвячено актуальній проблемі формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин у взаємодії закладу загальної середньої освіти і сім'ї. На основі аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури, сучасних концепцій, програм, систематизації, узагальнення емпіричних даних з теми дослідження, узагальнення педагогічного досвіду було визначено ключове поняття “гуманні батьківсько-дитячі взаємини” як такі двосторонні динамічні суб’єкт-суб’єктні міжособисті зв’язки, основою яких є синтез моральних знань, мотивів, почуттів, що зумовлює усвідомлене обоюдно емоційно-ціннісне ставлення батьків і дітей, яке стійко виявляється в реальній поведінці. Визначено трьохкомпонентну структуру гуманних взаємин між батьками і дітьми молодшого шкільного й підліткового віку, котра містить когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінково-діяльниський компоненти. Відповідно до змістової структури сформульовано критерії та показники сформованості гуманних батьківсько-дитячих взаємин. За допомогою критеріїв (когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінково-діяльниського) та діагностувальних методів (опитування, анкетування, бесіда, результати творчих робіт) було виявлено високий, середній і низький рівні сформованості гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Обґрунтовано роль сім'ї та здійснено класифікацію сімей на основі врахування суб’єктивних чинників виховного потенціалу як: стабільно сприятливі сім'ї; переважно сприятливі сім'ї; епізодично сприятливі; несприятливі сім'ї. Означено низку об’єктивних і суб’єктивних тенденцій, які прямо пов’язані зі структурними змінами в сучасній українській родині й зумовлюють характер її виховних впливів, специфіку змісту, методів і форм виховання, зокрема впливають на формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин, а саме: збільшення кількості нуклеарних сімей, зростання кількості неповних сімей внаслідок розлучень, масове поширення “шлюбів на віру”, зростання кількості зовнішніх і внутрішніх мігрантів, розвиток аномії (відсутність уявлень батьків про сучасні соціально-адаптивні стратегії виховання дітей), життя громадянського суспільства фактично в стані війни.

Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовки педагогів і педагогічної практики студентів.

Ключові слова: взаємодія сім'ї і школи, типи сімей, формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин.

Ludmila Gonchar,

*Doctor of Sciences in Education, Associate Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS OF HUMANE PARENT-CHILD RELATIONSHIPS

Abstract. The article is devoted to the actual issue of the formation of humane parent-child relationships in the interaction of the institution of general secondary education and the family. On the basis

of the analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature, modern concepts, programs, systematization, generalization of empirical data on the topic of study, generalization of pedagogical experience, the key concept of “humane parent-child relationships” was defined as such bilateral dynamic subject-to-subject interpersonal relations, which are based on a synthesis of moral knowledge, motives, feelings, resulting in a conscious mutual emotional-value attitude of parents and children, which manifests itself steadily in real behavior. Three-component structure of the humane relationship between parents and children of younger school and teenage age, which includes cognitive, emotional value and behavioral activity components was determined. In accordance with the meaningful structure of the criteria and indicators of formation of humane parent-child relationships are described. The levels of the formation of humane parent-child relationships such as high, average and low were identified with the help of criteria (cognitive, emotional and value, activity) and diagnostic methods (interviewing, questioning, conversation, results of creative works). The role of the family was grounded and the families were categorized based on subjective factors of educational potential as: consistently favorable family; mostly favorable family; occasionally favorable; unfavorable family. Number of objective and subjective tendencies that are directly connected with structural changes in the modern Ukrainian family and determine the nature of its educational influences, the specific content, methods, and forms of education were defined, in particular, they influence the formation of humane parent-child relationships, namely: increase in the number of nuclear families, increase in single-parent families as a result of divorce, the mass distribution of the “marriage of faith”, the increasing number of external and internal migrants, the development of anomie (lack of understanding of parents about the current socio-adaptive strategies for education of children), civil society is actually at war.

The article has a great practical significance and can be used in educational process of institutions of general education, training of teachers and students’ pedagogical practice.

Key words: *formation of humane parent-child relationships, family types, family and school interaction.*

Вступ. Глобалізаційні виклики, орієнтація на спільний Європейський простір, соціально-економічна й політична ситуація, що склалася в Україні, зумовлюють переосмислення ролі сім’ї у житті нашого суспільства. Впродовж останніх десятиліть спостерігається загострення суперечностей щодо сімейного виховання дітей. Сучасна сім’я, перебуваючи на межі різних ціннісних уявлень і моральних ідеалів, переживає трансформаційні зміни, які часто спричиняють деструктивність її виховної функції, розмиття усталених виховних традицій, зниження батьківської відповідальності, зростання відчуженості між батьками і дітьми. Як наслідок, фіксується зростання споживацьких настроїв дітей, рівня агресії серед них, засвоєння певною частиною дітей насильницької моделі поведінки, яка згодом відтворюється як цілком прийнятна у взаєминах із ровесниками та старшим поколінням.

У ряді нормативних документів Законі України “Про освіту” (Про освіту, 2017), Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст. (Національна, 2002), постанові “Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні” (Про Національну, 2004), Концепції “Нова українська школа” (Нова, 2016) зазначено, що сім’я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини і несе відповідальність за створення належних умов для цього.

Усе це активізує потребу зміцнення родинних зв'язків, зокрема підвищення вимог до формування міжособистісних взаємин дітей і батьків на основі гуманістичних моральних цінностей.

Мета і завдання. Метою статті є представлення результатів педагогічної діагностики гуманних батьківсько-дитячих взаємин з боку батьків дітей молодшого шкільного і підліткового віку та здійснення класифікації сімей на основі врахування суб'єктивних чинників виховного потенціалу сімей і результатів означеної діагностики.

Результат педагогічної діагностики батьків полягав у визначенні:

- рівнів сформованості готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку;
- типів сімей за рівнем сформованості готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку.

Методи дослідження. З метою одержання достовірних даних щодо визначення рівнів сформованості гуманних батьківсько-дитячих взаємин було використано комплекс взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих діагностичних методів та методик, зокрема: бесіди, опитування (інтерв'ю, анкетування), авторські і модифіковані методики, тестування, метод проєктивного малюнка, ранжування, метод незакінчених речень, метод розв'язання проблемних ситуацій, цілеспрямовані педагогічні спостереження, статистичні методи опрацювання інформації.

У роботі з батьками використовувались в основному дві діагностичні методики – метод анкетування і метод тестування. Метод *анкетування* (Забродіна, 2010), методика “Чи можете Ви... (Семиченко, & Заслуженюк, 2004), опитувальник “Взаємодія батьки-дитина” (Марковська, 2000) застосовувався для виявлення сформованості показників критеріїв когнітивного та аспектів поведінково-діяльнісного компонентів готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку

Метод *тестування* застосовувався для з'ясування сформованості показників критеріїв емоційно-ціннісного та поведінково-діяльнісного компонентів готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку. Зокрема, тест – опитувальник батьківського ставлення до дітей Варги, Століна (Лідерс, 2006) був зорієнтований на вияв особливостей прояву почуттів батьків стосовно дитини, сприйняття її особистісних особливостей, розуміння власних поведінкових стереотипів, які практикуються в спілкуванні і взаємодії з дитиною. Він складався з 61 твердження, що визначають особливості батьківського ставлення до дитини за 5-ма шкалами: 1) “прийняття-відторгнення” виявляє інтегральне емоційне ставлення батька до дитини; 2) “кооперація” визначає соціально-бажаний образ батьківського ставлення: емоціональне прийняття, емпатію і емоціональну підтримку дитини; співробітництво і рівноправ'я у взаєминах з нею; задоволення потреб дитини з врахуванням її індивідуальних особливостей; 3) “симбіоз” відображає міжособистісну дистанцію в спілкуванні і взаємодії з дитиною; 4) “авторитарна гіперсоціалізація” дозволяє визначити форму і спрямованість вимог до дитини, особливості батьківського контролю за поведінкою дитини, послідовність у застосуванні санкцій

батьками; 5) “маленький невдаха” уточнює особливості сприйняття і розуміння індивідуальних особливостей дитини батьком (матір'ю), її реального образу.

Тестова методика “Функціонально-рольова узгодженість” Торохтія (Торохтій, 2003) спрямована на визначення вміння батьків виявляти взаємодопомогу, тактовність і контактність у взаєминах з дітьми як показників поведінково-діяльнісного компонента. Особливість застосування цієї методики полягала в тому, що опитувальник поділявся на “дорослий” і “дитячий” варіанти (по 20 запитань у кожному). Кожна з цих частин містила три шкали – “адекватність”, “узгодженість” і “прихильність”.

Діагностика типу реагування проводилася за допомогою тесту “Три Я” Кареліна (2003). Відповідаючи на запитання тесту, батьки мали оцінити в балах (від 0 до 10) наявність у себе тієї чи іншої характеристики. Загалом батькам пропонувалася 21 характеристика. Перед тестуванням проводили бесіду-інструктаж, в якій повідомляли, що, згідно з теорією Берна, кожна людина надає перевагу одному з трьох типів его-станів – Дитини, Дорослого, Батька. За допомогою тесту “Три Я” виявляли ту позицію, якій батьки надавали перевагу у різних ситуаціях реагування, в тому числі й ситуаціях взаємодії або спілкування з дитиною.

Інтерпретація включала аналіз та узагальнення одержаних у процесі проведення педагогічної діагностики даних, формулювання висновків, прогнозування подальшої процедури роботи.

Констатувальний етап дослідно-експериментальної роботи охопив 1128 батьків учнів 1–9 класів із загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва, Київської, Тернопільської, Миколаївської, Житомирської та Черкаської областей.

Результати дослідження. *Гуманні батьківсько-дитячі взаємини* ми розуміємо як двосторонні динамічні суб'єкт-суб'єктні міжособисті зв'язки, основою яких є синтез моральних знань, мотивів, почуттів, що зумовлює усвідомлене обопільне емоційно-ціннісне ставлення батьків і дітей, яке стійко виявляється в реальній поведінці.

Основними *компонентами* гуманних взаємин між батьками і дітьми молодшого шкільного й підліткового віку є: когнітивний (наявність знань і уявлень суб'єктів взаємодії про гуманні взаємини та гуманні якості (доброта (сердечність), чуйність, турботливість, милосердя, співчуття); емоційно-ціннісний (емоційно-ціннісне обопільне ставлення батьків і дітей, прагнення виявляти гуманні якості у взаємодії); поведінково-діяльнісний (уміння і здатність виявляти гуманні взаємини у реальному житті).

Відповідно до компонентів визначено критерії і показники сформованості гуманних батьківсько-дитячих взаємин:

– *критерій “знання про гуманні взаємини”* (знання сутності понять “гуманність”, “гуманні взаємини”, усвідомлення цінності кожної дитини як особистості, знання про вікові й індивідуальні особливості дітей молодшого шкільного і підліткового віку, оптимальні форми і методи виховання, що сприяють гуманізації взаємин між батьками і дітьми);

– *критерій “емоційно-ціннісне ставлення і прагнення виявляти гуманні якості у*

взаємодії” (прояв емпатії, прагнення виявляти гуманні почуття до дитини: доброта, чуйність, турботливість, милосердя, співчуття, співпереживання; намагання визнавати самоцінність дитини та надавати необхідну допомогу в її особистісному розвитку);

– *критерій “прояв гуманних взаємин у реальному житті”* (показники для батьків: уміння виховувати дітей на принципах гуманізму; здатність визнавати цінність дитини та надавати необхідну допомогу в її особистісному розвитку; спроможність до самостійного застосування оптимальних форм та методів виховання дитини і залагоджування конфліктних ситуацій).

Виокремлено такі типи сімей за рівнем сформованості готовності батьків до гуманних взаємин (за діагностикою батьків і частково – дітей молодшого шкільного і підліткового віку): стабільно сприятливі; переважно сприятливі; епізодично сприятливі сім’ї для формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Нижче подаємо характерні ознаки кожного з названих типів сімей.

Стабільно сприятливі сім’ї для формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин: батьки мають ґрунтовні і усвідомлені знання про сутність понять “гуманність”, “гуманні взаємини”; ґрунтовні знання вікових та індивідуальних особливостей дітей молодшого шкільного і підліткового віку; повністю усвідомлюють цінність особистості дитини; мають повні усвідомлені знання ефективних форм та методів сімейного виховання, що оптимізують гуманні взаємини між батьками і дітьми. Вони добре володіють власними емоціями, у них достатньо розвинуті уміння і потреби відчувати переживання дітей та виявляти емпатію до них. У батьків наявні уміння виховувати дітей на принципах гуманізму, визнавати цінність дитини й надавати необхідну допомогу в її особистому розвитку, виявляти до дітей сердечність, чуйність, турботливість, милосердя, співчуття і співпереживання; висока спроможність до самостійного пошуку і постійного застосування оптимальних для гуманної взаємодії з дітьми форм і методів, конструктивного залагоджування конфліктних ситуацій. Загалом для цих сімей наявний високий рівень готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми та функціонально-рольової узгодженості (вміння виявляти взаєморозуміння, взаємодопомогу, взаємопідтримку, взаємодовіру, тактовність й контактність з іншими членами сім’ї). До цього типу належить 18,2 % сімей з дітьми молодшого шкільного віку і 17,7 % сімей з дітьми підліткового віку.

Переважно сприятливі сім’ї для формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин: знання батьків стосовно сутності понять “гуманність”, “гуманні взаємини”, вікових та індивідуальних особливостей молодших школярів і підлітків, а також ефективних методів і форм сімейного виховання не досить повні, уривчасті. Батьки, які належать до цих сімей, не повною мірою володіють власними емоціями, у них не досить добре розвинуті уміння і потреби відчувати переживання дітей та емпатійно їм співчувати. У батьків з цих сімей прояв до дітей сердечності, чуйності, турботливості, милосердя, співчуття і співпереживання, допомога дітям у особистісному розвитку, а також конструктивне вирішення проблемних ситуацій виявляються не систематично, а час від часу, в залежності від ситуації. Батьки цієї групи неспроможні до самостійного пошуку і постійного застосування оптимальних для гуманної взаємодії з дітьми форм і методів,

конструктивного залагоджування конфліктних ситуацій. Водночас батьки люблять дитину, хочуть бачити її щасливою, але внаслідок своєї некомпетентності не повною мірою можуть здійснювати ефективно її виховання. Для цих сімей наявний середній рівень готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми та функціонально-рольової узгодженості. До цього типу належить 59,9 % сімей з дітьми молодшого шкільного віку і 62,3 % сімей з дітьми підліткового віку.

Епізодично сприятливі сім'ї для формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин: батьків характеризують наявність неповних і неусвідомлених знань стосовно визначеного поняття і його складових, а також ефективних форм і методів виховання дитини в сім'ї. Батьки з цих сімей (21,9 % сімей з дітьми молодшого шкільного віку і 20,0 % сімей з дітьми підліткового віку) недостатньо володіють власними емоціями, у них не розвинуті уміння і потреби відчувати переживання дітей та емпатійно їм співчувати. Сердечність, чуйність, турботливість, милосердя, співчуття і співпереживання до власних дітей такі батьки виявляють дуже рідко або ж не виявляють зовсім; не приділяють дитині достатньої уваги, а також ухиляються від конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Для цих сімей наявний низький рівень готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми та функціонально-рольової узгодженості.

Уважаємо, що “стабільно сприятливі сім'ї” є найбільш оптимальними для формування гуманних взаємин між батьками і дітьми молодшого шкільного і підліткового віку. Водночас одержані нами результати засвідчили, що до цього типу сімей належить незначний відсоток від загальної кількості сімей, охоплених педагогічною діагностикою. Крім того, було виявлено тенденцію зменшення сімей цього типу і збільшення із дорослішанням дитини таких її типів, як “переважно сприятливі” й “епізодично сприятливі” сім'ї. На наш погляд, ця тенденція має негативний вплив не лише на формування й розвиток дитини загалом, але й на формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин, ускладнюючи належний перебіг цього процесу.

Результати засвідчили, що найбільша кількість батьків дітей молодшого шкільного і підліткового віку (61,2 %) належить до “переважно сприятливих сімей” (відповідає середньому рівню сформованості гуманних батьківсько-дитячих взаємин). До “стабільно сприятливих сімей” (характеризує високий рівень сформованості готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми) загалом належить порівняно невелика кількість батьків – їх 17,9 % загалом. Досить значущою (20,9 %) виявилася чисельність батьків, які за сукупністю результатів педагогічної діагностики перебували у групі “епізодично сприятливих сімей” (низький рівень сформованості досліджуваного особистісного утворення).

Унаочнений розподіл батьків дітей молодшого шкільного й підліткового віку за типами сімей подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Типи сімей за рівнем сформованості готовності батьків до гуманних взаємин з дітьми

Типи сімей	Сім'ї з дітьми молодшого шкільного віку у %	Сім'ї з дітьми підліткового віку у %	Усього %
Стабільно сприятливі (високий рівень)	18,2	17,7	17,9
Переважно сприятливі (середній рівень)	59,9	62,3	61,2
Епізодично сприятливі (низький рівень)	21,9	20,0	20,9

Основні недоліки родин з дітьми молодшого шкільного та підліткового віку, що негативно впливають на формування гуманних взаємин між батьками та дітьми, залежать не лише від рівня сформованості у батьків готовності до гуманних взаємин з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку, але й від типу сімей за їх складом та кількістю дітей. Так, ми з'ясували, що однодітним сім'ям частіше, ніж сім'ям з двома (і більше) дітьми притаманні такі виховні проблеми, як гіперопіка дитини, ставлення до неї невідповідно її віку (це стосується, найперше, сімей з дитиною підліткового віку), часті потурання, надмірність у забезпеченні її потреб. У неповних сім'ях переважають знижена увага до дитини (гіпоопіка), відсутність авторитету зі сторони батьків (особливо того з батьків, хто не проживає з дитиною), неузгодженість виховних впливів батьків.

Сім'ям, які брали участь у експериментальному дослідженні, притаманні такі виховні проблеми, як:

- наявність гіпер- або гіпоопіки над дітьми, невміння вирішувати конфліктні ситуації;
- відсутність розумного поєднання любові й вимогливості до дитини, часті потурання, всепрощення;
- відсутність повного взаєморозуміння між батьком і матір'ю внаслідок невисокого рівня загальної культури обох батьків чи одного з них;
- низький рівень батьківської компетентності, недостатній освітній і педагогічний потенціал;
- наявність авторитарного стилю спілкування, взаємного нерозуміння;
- другорядність духовних потреб, першорядність матеріальних (накопичення, користоловство, споживацтво);
- невміння розумно організувати життєдіяльність сім'ї, небажання проводити спільне дозвілля через відсутність культурних запитів з боку дорослих і занадто різних інтересів дітей і батьків;
- наявність конфліктності у взаєминах.

Обговорення. Сучасна українська сім'я переживає кризовий стан. Так, серйозними соціальними викликами, які безпосередньо стосуються життєдіяльності сім'ї, є: зміна ціннісних орієнтацій сучасної молоді, згідно з якою цінність сім'ї за останні десять років

перемістилася з першої позиції на третю; зміна спрямованості особисті (із соціоорієнтованої — у яскраво виражену егоїстично орієнтовану); поява різних типів нетрадиційних сімей (конкубінат, свінгерство, шведські, гомосексуальні та ін.); поширення ідеології чайлдфрі; викривлене сприйняття цінностей свободи, вільного виховання, які переростають у вседозволеність і безкарність та ін. (Сопівник, 2018, с.43). Також сучасне сімейне виховання характеризує таке унікальне явище, як поліпарадигмальність – одночасна присутність різних парадигм виховання в окремо взятих сім'ях. Тим самим у сімейному вихованні поєднуються традиційні і нові ідеї виховання, які ситуативно доповнюють одна одну. Нові ідеї сімейного виховання утверджуються разом з утвердженням нових суспільних ідеалів і цінностей, нових типів сімей та нових концептуальних ідей соціальної (сімейної) політики, що дозволяє дослідникам інтерпретувати складну сферу сімейного виховання як сферу людських відносин у всій її багатоманітності (Алексеєнко, 2016, с.221).

Отже, на часі потрібні дослідження, які б розв'язували важливу проблему формування гуманних міжособистісних взаємин між членами сім'ї, зокрема, між батьками і дітьми.

Зауважимо, що на сьогодні бракує вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних досліджень, які були б присвячені педагогічній діагностиці міжособистісних взаємин батьків і дітей. Проте, деякі аспекти даного питання проаналізовано у наших попередніх працях (Гончар, 2017; Гончар, Кравченко, Мачуська, & Хижняк, 2016).

Результати нашого дослідження підтверджують думку Харріс (Harris, 2009), що основне завдання виховання батьків – навчити членів сім'ї знаходити взаємні компроміси і виробити вміння користуватися ними в інших соціальних сферах, при цьому “найкраще можна допомогти дітям, допомагаючи їх батькам” (Harris, 2009, с. 56). Сучасні зарубіжні дослідження (Luster, Rhodes, Haas, 1989; Fantuzzo, Tighe, McWayne, Davis, & Childs, 2002) також зосереджуються на важливості партнерської взаємодії школи і сім'ї, актуалізують розгляд ціннісного компонента педагогічної культури батьків та доводять вплив соціальних та емоційних стереотипів батьківської поведінки на досягнення дітей.

Матеріали Проекту Гарвардських сімейних досліджень засвідчують, що збільшення частоти участі сім'ї у шкільному житті передбачає підвищення рівня досягнень дітей (Dearing, Kreider, Simpkins, & Weiss, 2006). Ідея взаємодії сім'ї і школи як важливий чинник впливу на зростання академічної та життєвої компетентності школяра підтверджується сучасними емпіричними дослідженнями Фан та Чен (Fan, & Chen, 2001); напрями залучення батьків до навчально-виховного процесу через залучення до виконання домашніх завдань, відвідування та участь у діяльності навчального закладу, налагодження комунікацій з педагогічним персоналом, визначення батьківських очікувань і співвіднесення їх з дитячими можливостями розглядає професор Каліфорнійського університету В. Джейніс (Jeynes, 2005).

Енгланд, Лакнер, Уолі, Егланд (Englund, Luckner, Whaley, & Egeland, 2004) доводять залежність між батьківською поведінкою, їх очікуваннями і дитячими досягненнями.

Завдяки експериментальному дослідженню вченими встановлено, що якість батьківських (у даному випадку – материнських) настанов перед початком навчання дітей в школі безпосередньо позначається на інтелектуальному рівні дітей. Люстер, Родес і Хас встановили взаємозв'язок між батьківськими цінностями і розвитком когнітивної сфери дітей (Luster, Rhodes, & Haas, 1989). Американський вчений Фантузо та його колеги своєю чергою стверджують, що від рівня освіченості батьків залежить як успішність дитячого навчання дітей, так і встановлення партнерських взаємин між сім'єю і школою (Fantuzzo, Tighe, McWayne, Davis, & Childs, 2002).

В Указі Президента України “Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (Про Національну, 2013) наголошено на реалізації в освітніх програмах ідеї посилення ролі сім'ї у вихованні дітей, розширення можливості впливу родин учнів на навчально-виховний процес, на взаємодію сім'ї і навчальних закладів у справі виховання і соціалізації дітей та молоді.

Ми переконані в тому, що сучасна сім'я, хоч і є головною ланкою у вихованні дитини, проте не може виховувати дитину ізольовано. З-поміж інших соціальних інститутів, що покликані сприяти максимальному розвитку зростаючої особистості і зацікавлені об'єднати свої виховні зусилля з виховними зусиллями сім'ї, з огляду на аспекти виховної діяльності, у галузі яких кожний з них має певні переваги, пріоритетне місце посідають загальноосвітні заклади. Вони мають безпосередні постійно діючі контакти як з дитиною, так і з батьками. У цьому випадку мова йдеться про взаємодію в педагогічному аспекті, яка розкриває широкі можливості для вивчення способу життя сім'ї і функціонування виховного процесу в загальноосвітньому закладі з метою взаємного збагачення батьків і педагогів теорією і практикою виховання дітей.

Розроблена Міністерством освіти і науки України Концепція “Нова українська школа” (Нова, 2016) передбачає новий зміст освіти, заснований на педагогіці партнерства між учнями, учителями і батьками. Це є одним з ключових компонентів, з яких складається формула нової школи. На часі - розуміння сім'ї як суб'єкта саморозвитку і саморегуляції, а не як об'єкта педагогічного впливу. Це, насамперед, ставить за мету підвищення її суб'єктної позиції, соціально-педагогічної і психотерапевтичної діяльності.

Висновки. У статті висвітлюється окремі позиції педагогічної діагностики батьків дітей молодшого шкільного і підліткового віку з проблеми формування гуманних міжособистісних взаємин у сім'ї.

Достовірність використаних методів дослідження підтверджується результатами експериментальної діяльності, порівнянням результатів дослідження з іншими вибірками, що дозволило виявити основні проблеми, тенденції та шляхи їх вирішення.

З'ясовано, що найбільша кількість батьків дітей молодшого шкільного і підліткового віку належить до “переважно сприятливих сімей”. Досить значущою виявилась чисельність батьків, які за сукупністю результатів педагогічної діагностики належать до “епізодично сприятливих сімей”; до “стабільно сприятливих сімей” – найменша кількість батьків батьків дітей молодшого

шкільного і підліткового віку. Встановлено, що причиною цього є наявність ряду недоліків у сімейному вихованні дітей досліджуваної категорії, а саме. Основні причини цього вбачаємо у нестачі відповідного змістового й організаційно-методичного забезпечення для проведення такої роботи, фрагментарності роботи з сім'ями, недостатньому використанні вчителями активних та інтерактивних методів роботи з батьками.

Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовки педагогів і педагогічної практики студентів.

Вважаємо, що у сучасному соціокультурному контексті розвитку країни у педагогічній роботі з сім'ями слід враховувати об'єктивні і суб'єктивні тенденції, які прямо пов'язані зі структурними змінами в сучасній українській родині та зумовлюють характер її виховних впливів, специфіку змісту, методів і форм виховання, зокрема впливають на формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Ними є збільшення кількості нуклеарних сімей, зростання кількості неповних сімей внаслідок розлучень, масове поширення "шлюбів на віру", зростання кількості зовнішніх і внутрішніх мігрантів, розвиток аномії (відсутність уявлень батьків про сучасні соціально-адаптивні стратегії виховання дітей), життя громадянського суспільства фактично в стані війни.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребує проблематика, пов'язана з посилення гуманізації батьківсько-дитячих взаємин засобами освітнього процесу; проблема гуманізації взаємин батьків і дітей старшого шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи; формування гуманних взаємин у різних типах сімей.

Список використаних джерел

- Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice NY*: Jason Aronson.
- Dearing, E., Kreider, H., Simpkins, S., & Weiss, H. B. (2006). Family involvement in school and low-income children's literacy performance: Longitudinal associations between and within families. *Journal of Educational Psychology*, 98, 653-664.
- Englund M., Luckner, A., Whaley, G. & Egeland, B. Children's achievement in early elementary school: Longitudinal effects of parental involvement, expectations, and quality of assistance. *Journal of Educational Psychology*, 96, 723-730.
- Erickson, M. (1985). The relationship between quality of attachment and behavior problems in pre-school in a high-risk sample. In M. Erickson, A. Sroufe, B. Egeland. *Monographs of the Society of Research in Child* (pp. 147-166). Devel.
- Fabes, R. A. (1988). Odor communication and child parent interaction Text. In R. A. Fabes. *Biological perspectives on the family Newbury*. (pp. 78-95). Park etc.
- Fan X. Chen, M. (2001). Parental involvement and students' academic achievement: A meta-analysis. *Educational Psychology Review*, 13 (1), 1-22.
- Fantuzzo, J. W., Tighe, E., McWayne, C. M., Davis, G. & Childs, S. (2002). Parent involvement in early childhood education and children's peer play competencies: An examination of multivariate relationships. *NHSA Dialog: A Research-To-Practice. Journal for the Early Intervention Field*, 6, 3-21.
- Frankfurt, H. G. (2006). *Taking ourselves seriously and getting it right*. Stanford: Stanford University Press.

- Kaufmann, X., Kuijsten, A., Schulze, H.-J. , & Strohmeier, K. (2002). *Family Life and Family Policies in Europe*. (pp. 419-491). Oxford: Oxford University Press, 2002, Vol. 2.
- Gordon, T. (2000). *Parent Effectiveness Training: The Proven Program for Raising Responsible Children* (3rd ed.) New York: Three Rivers Press.
- Harris, J. R. (2009). *The nurture assumption: Why children turn out the way they do* (2nd ed.). New York: Free Press.
- Henderson, A. T. & Berla, N. (1994). *A new generation of evidence: The family is critical to student achievement (A report from the National Committee for Citizens in Education)*. Washington, DC: Center for Law and Education.
- Jeynes, W.-H. (2005). A Meta-analysis of the Relation of Parental Involvement to Urban Elementary School Student Academic Achievement. *Urban Education*, 40 (3), 237-269.
- Luster, T., Rhodes, K. & Haas, B. (1989). The relation between parental values and parenting behavior: A resr of the Kohn hypothesis. *Journal of Marriage and the Family*, 51, 139-147.
- Minuchin, S. & Nichols, P. (1993). *Family healing: Tales of hope and renewal from family therapy*. New York: The Free Press.
- Rogers, K. (1994). *On becoming a person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: USA.
- Siegal, M. (1987). Are sons and daughters treated more differently by fathers than by mothers? *Developmental Review*, 7, 183-209.
- Small, S. A., Cooney, S. M. & O'Connor, C. (2009). Evidence-informed program improvement: Using principles of effectiveness to enhance the quality and impact of family-based prevention programs. *Family Relations*, 58, February, 1-13.
- Talcott, P. (1996). The Theory of Human Behavior in its Individual and Social Aspects. *The American Sociologist*, 27 (4), 13-23.
- Van den Berghe Pierre, L. (1990). From the Popocatepetl to the Limpopo. *Authors of Their Own Lives: Intellectual Autobiographies by Twenty American Sociologists*.
- Weber, K. (2001). *Psychologie*. H. Keup, Hamburg.
- Алексєєнко, Т. Ф. (2016). *Сучасне сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики*. (Монографія). Умань: Жовтий О. О.
- Бех, І. Д. (2015a). *Вибрані наукові праці. Виховання особистості*. (Т.1.). Чернівці: Букрек.
- Бех, І. Д. (2015b). *Вибрані наукові праці. Виховання особистості*. (Т.2.). Чернівці: Букрек.
- Гончар, Л. В. (Ред.), Кравченко, Т. В., Мачуська, І. М. , Павицька, К. М., Хижняк, А. В. (2016). *Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах*. (Монографія). Харків: Друкарня "Мадрид".
- Гончар, Л. В. (2017). *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку*. (Монографія). Київ: ТОВ "Задруга".
- Закон України "Про охорону дитинства". № 2402-III. (2001).
- Закон України "Про освіту". № 2145-VIII. (2017).
- Конституція (Основний Закон) України. № 254к/96-вр. (2016).
- Концепція Державної сімейної політики. № 1063-XIV. (1999).
- Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. Проект. (2009). *Стратегічні пріоритети*, 3 (12). 11-30.
- Карелин, А. А. (2003). *Психологические тесты*. Москва: ВЛАДОС.
- Кравченко, Т. В. (2009). *Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи*. (Монографія). Київ: Фенікс.
- Марковская, И. М. (2000). *Тренинг взаимодействия родителей с детьми*. Санкт-Петербург: Речь.
- Міністерство освіти і науки України. (2016). *Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи*. Взято з [http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyi a.pdf](http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyi%20a.pdf)

Лидерс, А. Г. (2006). *Психологическое обследование семьи: Учебное пособие-практикум для студентов факультетов психологии высших учебных заведений*. Москва: Издательский центр "Академия".

Повалій, Л. В. (2014). Взаємодоповнююча роль школи і сім'ї у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 8, 32-38.

Семиченко, В.А., & Заслуженюк, В. С. (1998). *Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навчальний посібник*. Київ: Веселка.

Сопівник, І. В. (2018). Цінності сім'ї та батьківства у структурі ціннісних орієнтацій молоді України та Польщі. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука"*, 2 (42), (Т.1), 42-46.

Торохтій, В. С. (2003). Методика діагностики психологічного здоров'я сім'ї. *Практична психологія і соціальна робота*, 8, 51-68.

Україна. Верховна Рада. Закон. (2007). *Сімейний кодекс України*. Взято з: www.uazakon.com/big/text1009/pg1.htm

Україна. Постанова Національної академії педагогічних наук України № 1-7/6. (2004). *Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні*. Взято з: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.9401.0>

Україна. Указ Президента № 344 (2013). *Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року*. Взято з: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013

Україна. Указ Президента № 347 (2002). *Про Національну доктрину розвитку освіти. Освіта України*, 33, 4-6.

References

Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice NY*: Jason Aronson.

Dearing, E., Kreider, H., Simpkins, S., & Weiss, H. B. (2006). Family involvement in school and low-income children's literacy performance: Longitudinal associations between and within families. *Journal of Educational Psychology*, 98, 653-664.

Englund M., Luckner, A., Whaley, G. & Egeland, B. Children's achievement in early elementary school: Longitudinal effects of parental involvement, expectations, and quality of assistance. *Journal of Educational Psychology*, 96, 723-730.

Erickson, M. (1985). The relationship between quality of attachment and behavior problems in pre-school in a high-risk sample. In M. Erickson, A. Sroufe, B. Egeland. *Monographs of the Society of Research in Child* (pp. 147-166). Devel.

Fabes, R. A. (1988). Odor communication and child parent interaction Text. In R. A. Fabes. *Biological perspectives on the family Newbury*. (pp. 78-95). Park etc.

Fan X. Chen, M. (2001). Parental involvement and students' academic achievement: A meta-analysis. *Educational Psychology Review*, 13 (1), 1-22.

Fantuzzo, J. W., Tighe, E., McWayne, C. M., Davis, G. & Childs, S. (2002). Parent involvement in early childhood education and children's peer play competencies: An examination of multivariate relationships. *NHSA Dialog: A Research-To-Practice. Journal for the Early Intervention Field*, 6, 3-21.

Frankfurt, H. G. (2006). *Taking ourselves seriously and getting it right*. Stanford: Stanford University Press.

Kaufmann, X., Kuijsten, A., Schulze, H.-J. , & Strohmeier, K. (2002). *Family Life and Family Policies in Europe*. (pp. 419-491). Oxford: Oxford University Press, 2002, Vol. 2.

Gordon, T. (2000). *Parent Effectiveness Training: The Proven Program for Raising Responsible Children* (3rd ed.) New York: Three Rivers Press.

Harris, J. R. (2009). *The nurture assumption: Why children turn out the way they do* (2nd ed.). New York: Free Press.

Henderson, A. T. & Berla, N. (1994). *A new generation of evidence: The family is critical to student achievement (A report from the National Committee for Citizens in Education)*. Washington, DC: Center for Law and Education.

- Jeynes, W.-H. (2005). A Meta-analysis of the relation of parental involvement to urban elementary school student academic achievement. *Urban Education*, 40 (3), 237-269.
- Luster, T., Rhodes, K. & Haas, B. (1989). The relation between parental values and parenting behavior: A rest of the Kohn hypothesis. *Journal of Marriage and the Family*, 51, 139-147.
- Minuchin, S. & Nichols, P. (1993). *Family healing: Tales of hope and renewal from family therapy*. New York: The Free Press.
- Rogers, K. (1994). *On becoming a person: A Therapist's view of psychotherapy*. Boston: USA.
- Siegal, M. (1987). Are sons and daughters treated more differently by fathers than by mothers? *Developmental Review*, 7, 183-209.
- Small, S. A., Cooney, S. M. & O'Connor, C. (2009). Evidence-informed program improvement: Using principles of effectiveness to enhance the quality and impact of family-based prevention programs. *Family Relations*, 58, February, 1-13.
- Talcott, P. (1996). The theory of human behavior in its individual and social aspects. *The American Sociologist*, 27 (4), 13-23.
- Van den Berghe Pierre, L. (1990). From the Popocatepetl to the Limpopo. *Authors of Their Own Lives: Intellectual Autobiographies by Twenty American Sociologists*.
- Weber, K. (2001). *Psychologie*. H. Keup, Hamburg.
- Aliexsieenko, T. F. (2016). *Suchasne simeine vykhovannia: kontseptualizatsiia idei teorii ta praktyky* [Contemporary family education: the conceptualization of the ideas of theory and practice]. Uman: Zhovtyi O. O.
- Bekh, I. D. (2015a). *Vybrani naukovi pratsi. Vykhovannia osobystosti: Vol. 1* [Selected scientific works. Education of personality]. Chernivtsi: Bukrek.
- Bekh, I. D. (2015b). *Vybrani naukovi pratsi. Vykhovannia osobystosti: Vol. 2* [Selected scientific works. Education of personality]. Chernivtsi: Bukrek.
- Honchar, L.V. (Red.), Kravchenko, T. V., Machuska, I. M., Pavytska, K. M., Khyzhniak, A. V. (2016). *Formuvannia simeinykh tsinnosti u ditei shkilnoho viku v suchasnykh sotsiokulturnykh umovakh* [Formation of family values in schoolchildren in modern socio-cultural conditions] (pp. 5-37). Kharkiv: Drukarnia "Madryd".
- Honchar, L. V. (2017). *Formuvannia humannykh vzaiemyn batkiv z ditmy molodshoho shkilnoho i pidlitkovoho viku* [Formation of humane relations between parents and primary children and teenagers]. Kyiv: TOV "Zadruha".
- Zakon Ukrainy "Pro okhoronu dytynstva". No 2402-III* [The Law of Ukraine "On the Protection of Childhood"]. (2001).
- Zakon Ukrainy "Pro osvitu". No 2145-VIII* [The Law of Ukraine "On Education"]. (2017).
- Konstyutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainy. No 254k/96-vr* [Constitution (Basic Law) of Ukraine]. (2016).
- Kontseptsiiia Derzhavnoi simeinoi polityky. No 1063-XIV* [The Concept of the State Family Policy]. (1999).
- Kontseptsiiia humanitarnoho rozvytku Ukrainy na period do 2020 roku. Proekt [The concept of humanitarian development of Ukraine for the period till 2020. Project]. (2009). *Stratehichni priorityty*, 3 (12). 11-30.
- Karelin, A. A. (2003). *Psikhologicheskie testy* [Psychological tests]. Moscow: VLADOS.
- Kravchenko, T. V. (2009). *Sotsializatsiia ditei shkilnoho viku u vzaiemodii simi i shkoly* [Socialization of school-age children in the interaction of family and school]. Kyiv: Feniks.
- Markovskaia, I. M. (2000). *Trening vzaimodeistviia roditelei s detmy* [Training of interaction between parents and children]. St. Petersburg: Rech.
- Ministry of Science and Education of Ukraine. (2016). *Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly* [New Ukrainian School: Conceptual Principles for Secondary School Reform]. Retrieved from <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyi%20a.pdf>

Liders, A.H. (2006). *Psikhologicheskoe obsledovanie semy* [Psychological study of family]. Moscow: Izdatelskii tsentr "Akademiia".

Povalii, L. V. (2014). Vzaiemodopovniuiuucha rol shkoly i simi u formuvanni humannykh batkivskodytiachykh vzaiemyn [The complementary role of schools and families in the formation of humane parent-child relationships]. In *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii: Vol. 8* (pp. 32-38). Sumy.

Semychenko, V.A., & Zasluzheniuk, V. S. (1998). *Mystetstvo vzaiemorozuminnia. Psykholohiia ta pedahohika simeinoho spilkuvannia* [The art of mutual understanding. Psychology and pedagogy of family communication]. Kyiv: Veselka.

Sopivnyk, I. V. (2018). Tsinnosti simi ta batkivstva u strukturі tsinnisnykh orіentatsii molodi Ukrainy ta Polshchi [The values of family and parenthood in the structure of value orientations of the youth of Ukraine and Poland]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka"*, 2 (42), (T.1), 42-46.

Torokhtii, V.S. (2003). Metodyka diahnostryky psykhologichnoho zdorovia simi [Methodology of diagnostics of family psychological health]. *Praktychna Psykholohiia i Sotsialna Robota*, 8, 51-68.

Verkhovna Rada of Ukraine. (2007). *Simeinyi kodeks Ukrainy* [The Family Code of Ukraine]. Retrieved from www.uazakon.com/big/text1009/pg1.htm

National Academy of Educational Sciences of Ukraine. (2004). *Pro Natsionalnu prohramu vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi v Ukraini* [On the National Program for the Education of Children and Students in Ukraine]. (Resolution No 1-7/6). Retrieved from <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.9401.0>

The President of Ukraine. (2013). *Pro natsionalnu stratehiu rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku* [On the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021] (Decree No 344). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

The President of Ukraine. (2002). *Pro Natsionalnu doktrynu rozvytku osvity* [On the National Doctrine of Education Development] (Decree No 347). *Osvita Ukrainy*, 33, 4-6.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-64-74>
УДК 373.31:37.035.6
ORCID 0000-0002-7570-5641

Тетяна Гриців,
аспірант Інституту проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО БАТЬКІВЩИНИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Анотація. Статтю присвячено актуальній проблемі виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки на основі встановлених критеріїв, показників та визначення рівнів за допомогою діагностувальних методик. На основі проаналізованих сучасних концепцій, програм, філософської, психологічної та педагогічної літератури, узагальнення емпіричних даних з теми дослідження, узагальнення педагогічного досвіду та результатів вивчення педагогічного досвіду уточнено ціннісне ставлення до Батьківщини. У структурі феномену ціннісного ставлення до Батьківщини виявлено взаємопов'язані компоненти (емоційно-мотиваційний, когнітивно-рефлексивний, діяльнісно-вчинковий), що забезпечують виховання національної свідомості, культурно-національної ідентичності у дитини засобами народної педагогіки. У статті розкрито методіку вивчення стану виховання ціннісного ставлення до Батьківщини, схарактеризовано рівні (високий, достатній, середній, низький) вихованості ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів. Представлено комплекс діагностувального інструментарію для визначення стану вихованості ціннісного ставлення до Батьківщини. Визначено експериментальні бази та шляхи виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів, розкрито зміст проектної технології виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки. Окреслено основні проблеми у формуванні ціннісних ставлень до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки, що виявляються у суперечностях, які мають місце в освітньому просторі української школи та у суспільстві.

Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися у роботі зі школярами початкової школи та педагогами.

Ключові слова: виховання ціннісного ставлення до Батьківщини, національна свідомість, національно-культурна ідентичність, проектна технологія.

Tatyana Hrytsiv,
PhD student
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

FEATURES OF EDUCATION OF VALUE ATTITUDE TO HOMELAND OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN BY MEANS OF FOLK PEDAGOGY

Abstract. This article deals with the actual problem of the accomplishment of values-based attitude towards the Homeland of the primary school students by means of the folk pedagogy based on the established criteria, indicators and determinations of levels by diagnostic methods. Values-based attitude towards the Homeland was clarified based on the analysis of modern conceptions, programs, philosophical, psychological and pedagogical literature, on the empirical generalization of the topic of this research, pedagogical experience generalization as well as on the results of study of pedagogical experience. Interconnected components (emotional-motivating, cognitive-reflexive, activity-behavioral) were detected in

the structure of values-based attitude towards the Homeland. They guarantee the accomplishment of national consciousness, cultural-national identity of the child by the means of the folk pedagogy. The methodology for studying the state of the accomplishment of values-based attitude towards the Homeland, according to the criteria (emotional-motivating, cognitive-reflexive and activity-behavioral) has been described. In addition, the levels (high, sufficient, average and low) of the accomplishment of the values-based attitude towards the Homeland of primary schoolchildren have been characterized. The complex of diagnostic techniques tools for determining the indicators of values-based attitude of love, dignity and patriotism is presented in the following research. The experimental groups and methodology how to proceed the forming experiment have been determined. The design technology of the accomplishment of the values-based attitude to the Homeland of the primary schoolchildren by the means of folk pedagogy has been revealed. The main problems of formation of values-based attitudes towards the Homeland of the primary schoolchildren by the means of folk pedagogy manifested in contradictions that take place in the educational space of the Ukrainian school as well as in society have been outlined.

The material of the article has practical significance and can be used in teachers' work with the primary schoolchildren.

Key words: *accomplishment of the values-based attitude towards the Homeland, national consciousness, national-cultural identity, design technology.*

Вступ. Освітній простір України переживає гостру потребу у вихованні ціннісного ставлення до Батьківщини, починаючи з початкової школи. Розвиток націєтворчих смислів та механізмів формування національної самосвідомості та національно-культурної ідентичності в особистості дитини зумовлює потребу використання в освітній практиці української школи виховної системи народної педагогіки, яка бере витоки з історично усталених національних цінностей та є стратегічним кроком у відродженні й розбудові української держави.

Активізація уваги до виховання ціннісного ставлення до Батьківщини засобами народної педагогіки зумовлена Законом України «Про освіту» (2016), «Про культуру» (2010), Указом Президента «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України (Про невідкладні, 2018), Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (Про стратегію 2015), концептуальними документами, які визначають стратегічні напрями розвитку освіти і України, такими як: Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (Бех, & Чорна, 2008), Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція, 2015), Концепцією формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (Бех, & Журба, 2017).

Поняття «цінність» є досить широким поняттям. Бех відзначає, що поняття «цінність» включає в себе все, що має цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим (2003). Виховання ж ціннісного ставлення в особистості, особливо ціннісного ставлення до Батьківщини, є ключовим питанням для багатьох наук: філософії, соціології, психології, педагогіки.

Одним із найбільш ефективних напрямів виховання в особистості ціннісного ставлення до Батьківщини вважається народне виховання.

Психологи розглядають виховання цінностей засобами народного виховання як основу, що формує внутрішню структуру особистості і визначає стратегічну мету її життя (Бех, 2014; Виготський, 1996; Костюк, 1989).

Учені-педагоги (Ігнатенко, 1997; Сухомлинська, 1997) розглядають ціннісні основи народного виховання як провідний механізм впливу на формування особистості. Цінності народного виховання покладено в основу соціологічного підходу у визначенні найважливіших регуляторів поведінки Бутківською (1995).

Створення сприятливих педагогічних умов засобами народної педагогіки допомагають прищеплювати вихованцям патріотичні почуття, гідність; формують бажання у вихованця вивчати, розвивати та продовжувати культурну спадщину своїх батьків, розбудовувати власну державу. Бо «люди з патріотичним ставленням не відкидають націоналізм. Швидше за все, вони йдуть рука об руку» (Westerhoff, 2007).

Сформоване ціннісне ставлення молодших школярів до Батьківщини на основі народної педагогіки повинно виражатися у формі прояву ціннісного світогляду, який охоплює широку гаму ставлень молодшого школяра і реалізує формування національної самосвідомості та національно-культурної ідентичності. Виходячи з цього, наше дослідження має бути спрямоване на формування таких ціннісних ставлень до Батьківщини, як любов, гідність та патріотичність, які є базовими у вихованні молодших школярів, засобами народної педагогіки.

Мета та завдання. Метою нашого дослідження є виявлення специфіки виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки. Відповідно до мети вирішувалися завдання: уточнити сутність «ціннісного ставлення до Батьківщини»; виявити критерії, показники та рівні сформованості ціннісних ставлень до Батьківщини у молодших школярів; виявити основні проблеми у формуванні ціннісних ставлень до Батьківщини у молодших школярів і можливості їх вирішення шляхом застосування засобів народної педагогіки.

Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи освітнього простору початкової школи.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань констатувального епату експерименту використовувався комплекс діагностичних методів. Метод опитування, пілотажні колективні та індивідуальні бесіди, творчі завдання, метод «незакінчені речення», модифікована анкета для учнів №5 (Журба, 2011, с.25) застосовувалися для з'ясування, як розуміють молодші школярі поняття «Батьківщина», «ціннісне ставлення»; сутність ключових ціннісних ставлень: «любов до Батьківщини», «гідність», «патріотичність»; модальність емоційного налаштування на роботу, спрямовану на виховання у них ціннісного ставлення до Батьківщини. Результати опосередкованого педагогічного спостереження, аналіз продуктів творчої діяльності дітей, їхньої діяльності, поведінки дали можливість

засвідчити рівень готовності дітей реалізовувати своє ціннісне ставлення до Батьківщини своїми вчинками.

Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Росохацької загальноосвітньої школи I–III ступенів Чортківського району Тернопільської області; Горішньовигнанського НВК I–III ступенів Чортківського району Тернопільської області; Тернопільської загальноосвітньої школи I–III ступенів №20; Кривченської загальноосвітньої школи I–III ступенів Борщівського району Тернопільської області; Орининської загальноосвітньої школи I–II ступенів Кам'янець-Подільського району Хмельницької області; Софіївсько-Борщагівського навчально-виховного комплексу «Спеціалізована школа I–III ступенів – загальноосвітня школа I–III ступенів» м. Київ.

Експериментом було охоплено 403 учнів 1–4 класів.

Для проведення констатувального експерименту були визначені критерії: емоційно-мотиванійний, когнітивно-рефлексивний, діяльнісно-вчинковий, які визначали:

- *емоційно-мотиваційний критерій*: емоційна стабільність в осягненні ціннісного ставлення до Батьківщини, сформованість позитивних емоцій, почуття любові до рідної мови, родинного, соціального, природного оточення, власної гідності;

- *когнітивно-рефлексивний критерій*: знання, уявлення про Україну, українську мову, культуру, фольклор, історію, моральні норми;

- *діяльнісно-вчинковий критерій*: готовність послуговуватися виробленими ціннісними ставленнями до Батьківщини у поведінці, уміння співвіднести об'єктивні змісти народного етикету, звичаїв, традицій з власним «Я», особистими потребами, інтересами.

Отримані результати дозволили визначити три рівні виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів, а саме: високий, достатній, середній, низький.

Результати дослідження. Ціннісне ставлення до Батьківщини є визначальним критерієм патріотизму, в якому виокремлюються три різновиди: етнічний (ґрунтується на почутті власної причетності до свого етносу, культури й історії), територіальний (ідентифікація себе з певною місцевістю), державницький патріотизм (громадянський світогляд) (Гриців, 2016). Ми визначили найголовніші цінності, які необхідні для виховання молодших школярів як гідних громадян своєї Батьківщини: любов до Батьківщини, особиста гідність (громадянська та людська), патріотичність.

Нами виявлено розуміння молодшими школярами сутності ціннісного ставлення до Батьківщини та рейтинг моральних цінностей, які його визначають, що відображено у таблиці 1.

Таблиця 1.

**Рейтинг моральних цінностей молодших школярів,
що визначають їхнє ціннісне ставлення до Батьківщини**

№	Назва	К-сть в абс. числах	У %
1	Любов до батьків, до родини	66	16,4
2	Любов до рідної домівки	57	14,2
3	Ціннісне ставлення до природи	49	12,2
4	Відповідальність	48	11,9
5	Чесність	43	10,7
6	Гідність	36	8,9
7	Любов до української мови	30	7,4
8	Справедливість	28	6,9
9	Захист Батьківщини	27	6,7
10	Патріотизм	19	4,7
	Всього:	403	100

Можна стверджувати, що поняття ціннісного ставлення до Батьківщини любові, гідності, патріотизму певною мірою зрозумілі дітям початкової школи, але існує потреба їх уточнення, розширення та поглиблення. Значення має також вік молодших школярів, адже не всі діти початкової школи можуть правильно і чітко сформулювати думку чи власне твердження.

Високий рівень виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів співвідноситься із ґрунтовними, міцними знаннями про культурну спадщину нашого народу, його звичаї та традиції, моральні норми поведінки, в яких відображені ціннісні ставлення любові, гідності, патріотизму до Батьківщини; високим рівнем соціального та емоційного інтелекту, позитивною мотивацією та визначеною активною позицією. Їх вирізняє впевненість у собі, вміння аналізувати свої вчинки. Поведінка відповідає ustalеним моральним нормам українського народу, позитивній життєвій позиції (7, 6%).

Достатній рівень виховання ціннісного ставлення до Батьківщини притаманний у молодшим школярам, які мають досить повні знання про культуру свого народу, у них сформовані ціннісні ставлення до Батьківщини, зокрема любові, гідності, патріотизму, достатній рівень соціального, емоційного інтелекту, позитивна мотивація. Вони усвідомлюють необхідність дотримання норм поведінки згідно ціннісних ставлень до Батьківщини і проявляють досить активну життєву позицію (29, 9%).

Середній (задовільний) рівень вихованості ціннісного ставлення до Батьківщини характеризує молодших школярів, які мають неповні знання, уявлення про історичне минуле, мову, культуру, фольклор, звичаї, традиції українського народу. Їхні судженнями та переконаннями стосовно цінностей любові, гідності, патріотизму до Батьківщини не ґрунтовні. Вони не можуть чітко визначити їх роль у житті кожної людини, родини,

суспільства, тому не завжди керуються ними у власній поведінці. Їх вирізняє емоційна нестійкість, мінливість настрою, невпевненість у собі, невміння аналізувати свої вчинки. Їм характерні сформованість окремих аспектів національної самосвідомості, національно-культурної ідентичності, засвоєні знання використовують на практиці недостатньо, пасивні до суспільного життя (34, 8%).

Низький рівень виховання у молодших школярів виявляється обмеженими чи невірними знаннями, уявленнями про українську мову, культуру, моральні норми, народний досвід виховання. Рівень соціального та емоційного інтелекту низький. Не достатньо розвинена мотиваційна сфера спричиняє пасивну життєву позицію, бажання та вміння самоаналізу відсутні. Ставлення до оточуючих, соціуму, природного середовища характеризується байдужістю (28,5%).

Виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів ми розглядаємо як багаторівневу систему, яка за допомогою взаємопов'язаних компонентів (емоційно-мотиваційного, когнітивно-рефлексивного, діяльнісно-вчинкового) забезпечує, насамперед, розвиток їхньої національної свідомості та культурно-національної ідентичності. Нами доведено, що ефективним шляхом виховання ціннісного ставлення до Батьківщини є застосування народної педагогіки. Засоби народної педагогіки якнайкраще розв'язують це завдання, бо вони акумулювали знання, набуті українським народом упродовж багатьох століть, форми, що засвоюються на рівні підсвідомості і відповідають генотипним джерелам розвитку національної психіки.

Залучення дітей до культури українського народу, виховання в них національної самосвідомості, формування стійкого інтересу до матеріалу народознавчого змісту, бажання пізнати його глибше та використовувати в повсякденному житті вибудовує стійку платформу для виховання молодших школярів свідомими громадянами України.

Розроблена та застосована нами проектна технологія виховання молодших школярів у навчальний та позаурочний час, насичена тими формами та методами народної педагогіки, які передбачають співпрацю вчителів, учнів, батьків, спрямовану на опанування молодшими школярами знаннями народознавчого змісту, плекання патріотичних почуттів і реалізацію сформованого у них ціннісного ставлення до Батьківщини через низку вчинків.

Технологія розроблена відповідно до концепції Нової української школи, створює умови для формування у вихованців етнокультурної та соціокультурної компетентностей, суттєвою частиною яких є ціннісне ставлення до Батьківщини.

Головним елементом проектної технології є процес проектування учнівського пошуку – від моделювання тренувальних умінь до постановки проблеми та її дослідження, конструювання й захисту оптимальних шляхів її розв'язання у вигляді проекту. Результатом впровадження проектної технології у класі стає розвивальне середовище, яке передбачає: мотивацію виховної діяльності; проблемно-креативну спрямованість, інтерактивну організацію виховної діяльності; набуття знань, умінь і навичок як самостійного, так і

колективного пошуку, постійну актуалізацію їх застосування, формування нового досвіду та розвитку необхідних особистісних якостей; орієнтацію на особистісний і колективний успіх (Кириченко, & Ковганич, 2013).

Проектна технологія «Виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки» мала на меті підвищення рівня вихованості ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів, зокрема, виховання таких ціннісних ставлень, як любов, гідність, патріотизм, на основі народознавчого потенціалу українського народу шляхом реалізації засобів народної педагогіки.

Етапи проекту:

1. Підготовчий. Визначення мети та завдань проекту.
2. Опрацювання народознавчого досвіду українського народу, записаного у книгах, наукових дослідженнях.
3. Визначення основних напрямків роботи, методики та форм роботи проектної технології: виховних бесід, годин, заходів згідно мети та завдань проекту.
4. Організація та проведення проектної технології.
5. Рефлексія.

Проектна робота проводилась протягом чотирьох тижнів і передбачала участь школярів у різних формах виховної роботи:

Перший тиждень. Тема «З рідної світлиці світло предків ллється».

- Робоча майстерня «Мамина казка, мамина ласка».
- Виховна година «Батькове влучне слово».
- Година спілкування «Яка ціна слова?»
- Захід «Барвисте слово» (книга Людмили Опришко «Воскресіння»).
- Бесіда на тему «Любов до Батьківщини у піснях народу».

Другий тиждень. Тема «Батьківська гостина».

- Робоча майстерня «Світ народних ігор».
- Година спілкування «Обереги родинного вогнища».
- Виховна година «Родинна оселя – частина мого серця».
- Захід «Батько – глава сім'ї, роду, а мати берегиня домашнього вогнища».
- Бесіда на тему «Віночок родинних свят».

Третій тиждень. Тема «Благословенний рід, який дає дітям коріння і крила».

- Виховна година «Моя земля – земля моїх батьків».
- Бесіда на тему «Родове дерево як символ українського роду».
- Робоча майстерня «Великоднє дійство».
- Захід «Прадідівська хата» (книга Людмили Опришко «Воскресіння»)-
- Година спілкування: «Зберігаймо завіти батьків».

Четвертий тиждень. Тема «Рефлексія. Створення літопису свого роду та родовідного дерева».

Застосування проектної технології «Виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки» у межах формуального експерименту викликало велику зацікавленість у молодших школярів. Наступним етапом нашої роботи буде проведення контрольних зрізів для виявлення рівня ефективності її застосування на практиці.

Обговорення. Основні проблеми у формуванні ціннісних ставлень до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки полягають у суперечностях, які мають прояви в освітньому середовищі української школи: виховним потенціалом народної педагогіки та недостатньою підготовкою вчителів початкової школи до її використання; між нагальною потребою виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до Батьківщини та невикористання повною мірою виховного потенціалу навчальних дисциплін і позаурочної роботи; між необхідністю виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до Батьківщини засобами народної педагогіки та незначним використанням проектної діяльності у початковій школі.

Це викликано як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами розвитку теорії і практики сучасного виховання і пов'язано з сучасними умовами становлення українського суспільства. Це змушує освітян переглянути освітні і виховні цілі, звернутися до проблем виховання ціннісного ставлення до Батьківщини на основі народної педагогіки, які є адекватними сучасним запитам і вимогам суспільства.

Отримані нами результати підтверджуються результатами наукових досліджень, присвячених вихованню дітей на основі досвіду українського народу, зокрема засобів народної педагогіки: виховання ціннісного ставлення до себе у старших дошкільників засобами народної педагогіки Слобожанщини (Світлична, 2010); формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами українського народознавства (Геник, 2008); виховання громадянських якостей у дітей старшого дошкільного віку на традиціях рідного краю (Стаєнна, 2013); формування у молодших школярів ціннісного ставлення до рідного краю (Шевчук, 2009); патріотичне виховання молодших підлітків у взаємодії сім'ї і школи (Бех, & Журба, 2011).

Наше дослідження розширило розуміння процесу формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами народознавства, яке здійснила Геник (2008), і підтвердило його результати в аспекті сенситивності молодшого шкільного віку для формування у дітей морально-етичних цінностей засобами народознавства.

Отже, результати нашої роботи підтверджуються результатами інших експериментальних досліджень і розкривають основні проблеми виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів, тенденції та шляхи їх вирішення.

Висновки. Аналіз сучасного стану виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки засвідчив, що на сьогодні ця проблема є недостатньо дослідженою.

Досі глибоко не дослідженні вузлові проблеми народної педагогіки як головного осередку виховання. Відтак залишаються не проаналізовані система принципів, засоби, прийоми, методи народної педагогіки, не з'ясовані механізми творення культурного, етнічного, національного виховного ідеалу та їх впливу на етнічні процеси.

Застосування діагностичних методів та інструментарію дозволило нам виявити основні проблеми та тенденції організації виховного процесу з досліджуваної проблеми та визначити рівні вихованості (високий, достатній, середній, низький) виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів.

Специфіка виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки у порівнянні з дотичними дослідженнями проблеми полягає у вихованні ціннісних ставлень до Батьківщини, в яких яскраво виражені національна самосвідомість та національно-культурна ідентичність дитини.

Список використаних джерел

- Nikolaus Westerhoff.(2007, Juli14/15/). Die Mär vom guten Patrioten. In: Süddeutsch Zeitung.
- Бех І. Д. (2003). Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.-метод. видання. (Кн. 1), Київ:Либідь.
- Бех, І.&Журба, К.О.(2017). Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. Київ: ІПВ НАПН України.
- Бех І. Д. &Чорна К. І. (2008). Національна ідея в становленні громадянина-патріота України. Київ: ІПВ НАПН України.
- Бутківська Т.В. (1995) Цінності в контексті соціокультурної освіти. Педагогіка і психологія, 3, 36.
- Выгодский Л. С. (1996). Педагогическая психология. Москва: Педагогика, Пресс.
- Геник М. С. (2008). Формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами українського народознавства. (Дис. канд. пед.наук.). Інститут проблем виховання АПН України, Київ.
- Гриців Т.Г. (2016). Виховання ціннісного ставлення до Батьківщини засобами народної педагогіки як наукова проблема. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць. (№ 20 (121-132)). Київ.
- Журба К.О. (2011). Виховання патріотизму молодших підлітків у взаємодії сім'ї і школи: наук.-метод. посібн. *Класний керівник*. (№11-12 (95-96)).
- Закон України «Про освіту» (1991, із змінами від 19.02.2016). Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>
- Закон України «Про культуру» (від 14.2 2010 №2778-VI). Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2778-17>.
- Ігнатенко П.Р.(1997) Співвідношення національних і загальнолюдських цінностей у вихованні. Сухомлинської. О. В.(Ред.). Науково-методичний збірник АПН України: Центр інфм. та док. Ради Європи в Україні,(224), Київ.
- Кириченко В.& Ковганич. Г.(2013). Проектна технологія у виховній системі школи. В. М. Оржеховська (Ред.). Виховна система загальноосвітнього навчального закладу: контури розвитку. (с.144-151), Тернопіль.
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки України. (№8), 87-95.
- Костюк Г.С. (1989). Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Л. Т. Проколієнко (Ред.). Київ: Радянська школа.
- Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді: указ Президента України (12 червня 2015). (№373-VIII). Офіційний вісник України. (№14). 971.

Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України: указ Президента України (31.05.2018). (156/2018). Офіційний вісник Президента України. (№15).

Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№580/2015). Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Світлична С. П. (2010). Виховання ціннісного ставлення до себе у старших дошкільників засобами народної педагогіки Слобожанщини. (Дис. канд. пед. наук). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків.

Стаєна О. О. (2013). Виховання громадянських якостей у дітей старшого дошкільного віку на традиціях рідного краю. (Дис. канд. пед. наук). ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Луганськ.

Сухомлинська О.В.(1997). Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми. Педагогіка і психологія, 1, 105-111.

Шевчук К. Д. (2009). Формування у молодших школярів ціннісного ставлення до рідного краю. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання АПНУ, Київ.

References

Nikolaus Westerhoff. (2007, Juli 14/15/). Die Mär vom guten Patrioten. In: Süddeutsch Zeitung.

Bekh I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti. Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnologichni zasady: Vol. 1* [Education of personality. Person-oriented approach: Theoretical and technological principles]. Kyiv: Lybid.

Bekh, I.D., & Zhurba, K.O.(2017). *Kontsepsiia formuvannia u pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh* [Conception of formation of adolescents of national-cultural identity in general educational institutions]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Bekh I. D., & Chorna K. I. (2008). *Natsionalna ideaia u stanovlenni hromadianyna-patriota Ukrainy* [National idea for the formation of a patriot-citizen of Ukraine]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Butkivska T.V. (1995). Tsinnosti v konteksti sotsiokulturnoi osvity [Values in the context of socio-cultural education]. *Pedahohika i Psykholohiia*, 3, 36.

Vygodskii, L. S. (1996). *Pedagogicheskaiia psikhologiia* [Pedagogical psychology]. Moscow: Pedagogika, Press.

Henyk M. S. (2008). *Formuvannia moralno-etychnykh tsinnostei molodshykh shkoliariv zasobamy ukrainskoho narodoznavstva* [Formation of moral and ethical values of primary schoolchildren by means of Ukrainian ethnography]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Hrytsiv, T.H. (2016). *Vykhovannia tsinnisnoho stavlennia do Batkivshchyny zasobamy narodnoi pedahohiky yak naukova problema* [Education of the value relation towards the Homeland by means of folkpedagogy as a scientific problem]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: zbirnyk naukovykh prats: Vol 20* (pp. 121-132). Kyiv.

Zhurba K.O. (2011). *Vykhovannia patriotyizmu molodshykh pidlitkiv u vzaiemodii simi i shkoly* [Education of patriotism of younger teenagers in the interaction between family and school]. *Klasnyi Kerivnyk*, 11-12 (95-96).

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [The Law of Ukraine “On Education”]. (1991). Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

Zakon Ukrainy «Pro kulturu» [The Law of Ukraine “On Culture”]. (2010). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>

Ihnatenko P.R. (1997). Spivvidnoshennia natsionalnykh i zahalnoliudskykh tsinnostei u vykhovanni [Balance between national values and universal values in education]. In O. V. Sukhomlynska (Ed.), *Naukovo-metodychnyi zbirnyk APN Ukrainy: Tsentralna infm. ta dok. Rady Yevropy v Ukraini: Vol. 224*. Kyiv.

Kyrychenko, V., & Kovhanych, H. (2013). Proektna tekhnolohiia u vykhovnii systemi shkoly [Project technology in the educational system of the school]. In V. M. Orzhekhovska (Ed.), *Vykhovna systema zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu: kontury rozvytku* (pp. 144-151), Ternopil.

Kontsepsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national and patriotic education of children and youth]. (2015). *Informatsiinyi Zbirnyk ta Komentari Ministerstva Osvity i Nauky Ukrainy*, 8, 87-95.

Kostiuk, H.S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhychnyi rozvytok osobystosti* [Educational process and mental development of personality]. Kyiv: Radianska shkola.

The President of Ukraine. (2015). Pro zakhody shchodo polipshennia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [On Measures to Improve the National Patriotic Education of Children and Youth]. (*Decree No 373-VIII*, June 12). *Ofitsiinyi Visnyk Ukrainy*, 14, 971.

The President of Ukraine. (2018). Pro nevidkladni zakhody shchodo zmitsnennia derzhavnoho statusu ukrainskoi movy ta spriannia stvorenniu yedynoho kulturnoho prostoru Ukrainy [On Urgent Measures to Strengthen the State Status of the Ukrainian Language and Promoting the Creation of a Common Cultural Space in Ukraine]. (*Decree No 156/2018*, May 5). *Ofitsiinyi Visnyk Prezidenta Ukrainy*, 15.

The President of Ukraine. (2015). *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky* [Strategy of National Patriotic Education of Children and Youth for 2016-2020]. (*Decree No 580/2015*, October 13). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Svitlychna, S.P. (2010). *Vykhovannia tsinnisnoho stavlennia do sebe u starshykh doshkilnykiv zasobamy narodnoi pedahohiky Slobozhanshchyny* [Education of value self-attitude of senior preschoolers by means of folk pedagogy of Slobozhanshchyna]. (Doctoral dissertation, Kharkiv).

Staienna, O.O. (2013). *Vykhovannia hromadianskykh yakosteï u ditei starshoho doshkilnoho viku na tradytsiakh ridnoho kraiu* [Education of civic qualities in children of senior pre-schoolers based on traditions of native land]. (Doctoral dissertation, Luhansk).

Sukhomlynska, O.V. (1997). Tsinnosti u vykhovanni ditei ta molodi: stan rozroblennia problem [Values in education of children and youth: State of problem development]. *Pedahohika i Psykholohiia*, 1, 105-111.

Shevchuk K.D. (2009). *Formuvannia u molodshykh shkoliariv tsinnisnoho stavlennia do ridnoho kraiu* [Formation of primary schoolchildren's value attitude towards their native land]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-75-89>

УДК:373.5.035:172.15

ORCID ID 0000-0002-3854-4033

Катерина Журба,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м.Київ*

ORCID ID 0000-0002-5773-2224

Олена Доукіна,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
Інститут проблем виховання НАПН України,
м.Київ*

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. Статтю присвячено проблемі формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти. На основі аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури, сучасних концепцій, програм, узагальнення та систематизації емпіричних даних з теми дослідження, педагогічного досвіду було визначено поняття «формування національно-культурної ідентичності підлітка», що виявляється у суб'єктивному переживанні власної належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей; досліджено етапи формування національно-культурної ідентичності. За допомогою критеріїв (когнітивного, емоційно-ціннісного, діяльнісного) та діагностувальних методів (опитування, анкетування, бесіда, результати творчих робіт) було виявлено високий, середній і низький рівні сформованості національно-культурної ідентичності у підлітків. Уперше в роботі обґрунтовано педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти: створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти (занурення у рідну культуру, через формування Я-концепції та світогляду); підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків (організація роботи на методологічному, концептуальному, моральному, акмеологічному, компетентнісному, індивідуальному рівнях); використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти (зміст, традиційні та інноваційні форми і методи виховання, особистісно орієнтована методика формування національно-культурної ідентичності); взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків (підготовка батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків).

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовці педагогів, педагогічній практиці студентів.

Ключові слова: взаємодія сім'ї і школи, вчителі, етапи формування національно-культурної ідентичності, заклади загальної середньої освіти, педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітка.

Kateryna Zhurba,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

Olena Dokukina,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF TEENAGER'S NATIONAL-CULTURAL IDENTITY IN THE INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

Abstract. *The article is devoted to the urgent issue of the formation of teenagers' national-cultural identity. The key concept of "formation of a teenager's national-cultural identity" was defined based on analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature, modern concepts, as well as programs of systematization and generalization of empirical data on the topic of study, generalization of pedagogical experience. The formation of teenager's national-cultural identity is manifested in the subjective experience belonging to Ukrainians, nation, the conscious acceptance of its moral values. Moreover, three stages of the formation of national-cultural identity were found out.*

The levels of the formation of teenagers' national-cultural identity such as high, average and low were revealed with the help of criteria (cognitive, emotional and value, activity) and diagnostic methods (interviewing, questioning, conversation, results of creative works). The pedagogical conditions for the formation of teenagers' national-cultural identity in general secondary educational institutions were grounded in the work for the first time. These pedagogical conditions include: creation of a national-cultural educational environment in institution of general secondary education (immersion into native culture, through the formation of self-concept and worldview); preparation of teachers for the formation of teenagers' national-cultural identity (organization of work on methodological, conceptual, moral, acmeological, competence and individual levels); use of educational potential of extracurricular educational activity of institutions of general secondary education (content, traditional and innovative educational forms and methods, person-oriented method of the formation of national-cultural identity); interaction between family and school in the formation of teenagers' national-cultural identity (assistance and preparation of parents for the formation of teenagers' national-cultural identity).

The article has a great practical significance and can be used in educational process of institutions of general education, training of teachers and students' pedagogical practice.

Key words: *institutions of general secondary education, interaction between family and school, teachers, pedagogical conditions of formation of teenager's national-cultural identity, stages of formation of national-cultural identity.*

Вступ. Однією з вагомих причин можливості анексії Криму, військових дій на Донбасі стали маргінальні настрої та національна невизначеність значної частини молоді з півдня і сходу України. Відстоювання власної територіальної цілісності, становлення української політичної нації, зростання ролі власної причетності і відповідальності за долю України актуалізують необхідність формування у підлітків національно-культурної ідентичності. Розв'язання цього завдання є проблемою державної ваги і національної безпеки, оскільки від цього залежить здатність України зберегти себе як суверенну державу.

Про необхідність формування у підростаючого покоління національно-культурної ідентичності йдеться в Указах Президента «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України» (Про невідкладні, 2018), Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Про заходи, 2015), Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (Про стратегію, 2015); Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція, 2015); Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (Бех & Чорна, 2014),

Широку підтримку на теренах ЄС здобула Cultural Education Programmes, в яку включено ряд таких програм, як Arts Award, Art mark Partnership Programme, Bookgifting, Creative Writing in Schools, Summer Arts Colleges, Museums and school Programme, National Youth Dance Company, The National Saturday club. Основна увага в цьому документі приділяється вивченню традиційної і сучасної культури країни у різних проявах та взаємозв'язках (The Rt Hon M.Gove MP & Ed. Vaizey, 2013).

На пострадянському просторі національно-культурна ідентичність формується зазвичай у системі патріотичного виховання, про що свідчать Стратегія «Казахстан – 2050» (Стратегія, 2012), Національна Концепція Толерантності і громадянської Інтеграції і План дій в Грузії (Национальная, 2009).

Проблема національно-культурної ідентичності висвітлена у дослідженнях західних вчених, зокрема, теорії націоналізму, як умови самовизначення націй в індустріальному суспільстві Гелнера (Гелнер, 2003), комунітаризму як умови збалансованості прав, обов'язків, самостійності та відповідальності усіх етносів Етціоні (Etzioni, 2004), концепції «етнічного ядра», розрізнення громадянського й етнічного типів націй та націоналізмів Сміта (Сміт, 2010). У зазначених роботах проблема національно-культурної ідентичності зводиться до усвідомлення народу спільною, відмінною від інших, визначається «феномен національності», «національного почуття».

У дослідженнях пострадянських учених розкриті різні аспекти національно-культурної ідентичності, зокрема: негативної ідентичності (Гудков, 2004), впливу глобалізації на національні процеси (Кувалдин, & Рябов, 2001). В українських дослідженнях була виявлена специфіка формування національно-культурної ідентичності у молодіжному середовищі (Арбеніна, & Сокурянська, 2012) та доведено, що найбільш інтенсивно вона формується в умовах глобалізації та державотворення.

У психологічному дискурсі цікавими щодо формування національно-культурної ідентичності є праці вчених, які присвячені проблемі патріотичного виховання, особистісної і національної ідентифікації (Бех, 2012), національної самосвідомості (Боришевський, 2000), етносоціальних уявлень (Васильченко, 2014), етнічної самосвідомості (Дробіжева, 2013), конструювання ідентичності засобами рефлексії (Висоцька, 2003).

У педагогіці окремі аспекти формування національно-культурної ідентичності досліджували Вишневський (український виховний ідеал та національний характер) (2010), Захаренко (національно-патріотичне виховання) (2006), Євтух (проблеми етнополітики та міжкультурного діалогу) (2007).

Таким чином, актуальність формування національно-культурної ідентичності визначається запитами суспільства та необхідністю збереження територіальної та національної цілісності України як держави, розбудови українського демократичного суспільства; відповідністю процесу виховання сучасним виховним програмам, концепціям і міжнародним документам.

Мета і завдання. Метою нашого дослідження є обґрунтування педагогічних умов формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Відповідно до мети вирішувалися завдання уточнення поняття «національно-культурна ідентичність підлітка», виявлення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності підлітків та етапів її формування; пошук педагогічних умов формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань нашого дослідження використовувалися методи аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури, систематизації та узагальнення емпіричних даних з теми дослідження, узагальнення педагогічного досвіду, діагностувальні методи (опитування, анкетування, бесіда «Український вибір», результати творчих робіт – міні-твір «Портрет українців»), статистичні методи обчислення отриманих даних.

Опитуванням було охоплено 168 батьків, 220 учнів 5-6 класів, 60 вчителів закладів середньої освіти м. Києва та м. Запоріжжя, Черкаської, Сумської, Кіровоградської областей.

Для виявлення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності підлітків застосовувалися критерії: когнітивний (знання, судження, уявлення про національно-культурну ідентичність та базові цінності), емоційно-ціннісний (емоції, прагнення, мотиви, ставлення); діяльнісний (дії, вчинки, практичні здатності).

Готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків була визначена за наступними показниками: усвідомлення батьками своєї причетності до формування у підлітків національно-культурної ідентичності; наявність у батьків сукупності знань щодо сутності національно-культурної ідентичності особистості; знання батьками форм і методів формування національно-культурної ідентичності у підлітків в умовах сімейного виховання; взаємодія батьків зі школою у питанні формування національно-культурної ідентичності підлітків.

Результати дослідження. Рідна мова є фундаментом національно-культурної ідентичності людини, і підлітки добре розуміють значення української мови в їхньому житті (88,9%). Водночас, існує суперечлива ситуація, сутність якої полягає в тому, що діти

недостатньо послуговуються українською мовою поза школою (на перервах – 56,6%, вдома – 45,9%).

Характер усвідомлення учнями 5-6 класів належності до українського народу, нації подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Самоусвідомлення національної належності підлітками

№ з/п	Відчуття національної належності	У %
1.	Відчувають себе етнічними українцями	72,5
2.	Відносять себе до інших етносів	7,6
3.	Бачать в собі ознаки двох або трьох етносів чи народностей	15,8
4.	Не співвідносять себе з жодним етносом чи народом	2,5
5.	На визначилися	1,6
6.	Всього	100

Підлітки мають власне бачення вирішення проблеми самостійності і незалежності українського народу, характеристики українців як етносу та факторів, які негативно позначаються на іміджі України. Дані представлено у таблицях 2, 3, 4.

Таблиця 2

Ставлення підлітків до вирішення проблеми самостійності України

№ з/п	Зміст	У %
1.	Боронити країну від агресії	39,3
2.	Захищати власну незалежність, національні інтереси	34,0
3.	Укріплювати Українську державу	10,7
4.	Формувати правові інститути, які б захищали громадян	9,8
5.	Українська держава ще не створена	2,9
6.	Слід шукати миру за будь-яку ціну	2,7
7.	Немає сенсу в існуванні України як держави	0,1
8.	Не визначилися	0,5
9.	Всього	100

Таблиця 3

Характеристика підлітками якостей українців

№ з/п	Позитивні якості	У %	Негативні якості	У %
1.	доброта	20,0	хитрість	29,0
2.	інтелект	18,7	невміння обирати політиків	16,7
3.	винахідливість	11,9	песимізм	11,2
4.	дотепність	10,2	пошуки щастя в інших країнах, небажання розбудувати Україну	10,2
5.	працьовитість	9,5	байдужість	9,5

6.	обдарованість та талановитість	7,8	заздрість	7,2
7.	свободолюбність	5,6	залежність	6,5
8.	здатність виживати в складних умовах	5,6	меншовартісність	5,2
9.	вірність національній культурі, мові, традиціям	4,8	приниження власної гідності	4,5
10.	гостинність	3,5		
11.	толерантність	2,4		
12.	Всього	100		100

Таблиця 4

Визначення підлітками негативних факторів іміджу України

№ з/п	Зміст	У %
1.	політичні і корупційні скандали	22,2
	занепад економіки, нерозвиненість інфраструктури, падіння життєвого рівня, високий рівень безробіття, неможливість реалізувати себе в Україні,	18,8
2.	недовіра до влади, небажання політиків відстоювати національні інтереси, працювати на благо України	16,4
	небажання визнати бойкотувати Росію, визнати її агресором, підтримка українськими зірками «руського миру»	12,8
3.	правова незахищеність громадян, несправедливість, недовіра до силових структур, високий рівень злочинності	10,8
4.	ігнорування української мови	9,5
5.	тотальні екологічні проблеми	5,2
6.	високий рівень еміграції	2,5
7.	погана медицина	1,8
8.	Всього	100

Свої емоції, прагнення і ставлення підлітки висловили таким чином: хочуть пишатися Україною як сучасною технологічно розвинутою країною з розумними містами, високим рівнем роботизації, найкращою екологією, з найкращими у світі школами, успіхами української науки і техніки, мистецтва, землеробства (39,8%), радіти збільшенню престижу України у світі (15,5%), радіти реальному покращенню у житті їхніх родин (12,2%), сподіватися на реалізацію власних можливостей (11,2%), бути впевненими у мирі, власному майбутньому (10,9%), спостерігати позитивні перетворення у всіх сферах життя (10,4%).

Підлітки проявляють своє ставлення до України через конкретні дії і вчинки: беруть участь у волонтерській діяльності, збираючи посилки з власними поробками, вітаннями, смаколиками для бійців АТО, книжками, шкільним приладдям для дітей прифронтових територій Луганщини і Донеччини (підтримують і беруть участь постійно – 23,2%, не завжди підтримують і беруть участь інколи – 33,8%, не підтримують і уникають брати участь – 43%); беруть участь у масових заходах патріотичного змісту – флешмобах («Схід і

Захід разом», «Боронимо Україну»), тематичних зборах («Україна – мати рідна», «Ми – твої таланти») (активні – 15%, залучаються на вимогу інших – 50,2%, уникають – 34,8%).

Узагальнення результатів усіх використаних діагностувальних методик виявило рівні сформованості національно-культурної ідентичності підлітків 5-6 класів (високий – 8,6%, середній – 37,8%, низький – 53,6%).

Більшість батьків (82,5%) налаштовано на різновекторну розбудову української державності, мають потенціал формування у підлітків національно-культурної ідентичності, певною мірою співпрацюють зі школою. Однак, існують батьки, які скептично ставляться до незалежності української держави (17,5%). Співпраця з вчителями з метою формування у підлітків національно-культурної ідентичності не обговорюється.

Відповідно до встановлених показників готовності до формування національно-культурної ідентичності підлітків було визначено чотири групи батьків.

У першу групу ввійшли батьки (високий рівень), які готові і повністю здатні, вмотивовані, готові формувати у підлітків національно-культурну ідентичність та надавати допомогу іншим батькам та вчителям (15,8%). Другу групу склали батьки (середній рівень), що здатні, але потребують посилення мотивації щодо здійснення цієї роботи (13,8%). До третьої групи віднесені батьки (низький рівень) умовно здатні, які потребують посилення мотивації щодо здійснення цієї роботи, розширення і поглиблення необхідних знань, умінь (27,2%). У четвертій групі опинилися батьки (нульовий рівень), які не готові до формування національно-культурної ідентичності своїх дітей, оскільки вони не мають достатніх знань, прагнень, потребують збільшення мотивації щодо здійснення цієї роботи, розширення і поглиблення необхідних знань, набуття досвіду роботи з дітьми (43,2%) .

Національно-культурна ідентичність підлітка виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей і характеризується відповідною національною Я-концепцією, атрибутами якої є власна самоповага, національна гідність, справедливість, відповідальність, уміння користуватися правами і свободами, любов до України та бажання пов'язати з нею свою долю.

Формування національно-культурної ідентичності здійснюється на основі рівноправного діалогу з усіма етносами і народами, які проживають на теренах України, спрямовується на згуртування української нації, створення сприятливих умов для її розвитку. Важлива роль у цьому процесі належить позакласній діяльності загальноосвітньої школи, яка має великий виховний потенціал.

Формування національно-культурної ідентичності підлітка проходить декілька етапів: на першому етапі відбувається ідентифікація, на основі якої відбувається розмежування «ми – вони»; на другому – формуються уявлення про відмінні якості своєї національної культури та усвідомлюються її основні характеристики; на третьому – формування національної

свідомості та самосвідомості, національної гідності та поваги до інших етносів і культур, готовність до діалогічної конструктивної взаємодії.

Існують суперечності щодо розподілу відповідальності і функцій між школою та сім'єю у вихованні підлітків, ступеню готовності батьків до формування національно-культурної ідентичності, недостатньої підготовленості як вчителів, так і батьків до участі в цьому процесі.

Батьки і сім'я відіграють провідну роль у формуванні національно-культурної ідентичності дитини, є первинним осередком виховання та залучення дітей до національних цінностей. *Готовність батьків до формування національно-культурної ідентичності підлітків може бути визначена як психолого-педагогічний феномен, що передбачає певний ступінь їх здатності здійснювати виховну діяльність і створює умови для формування у підлітків самовизначення щодо їхньої приналежності до українського народу, нації, опираючись на родину, національний світогляд, українську мову, культуру, зв'язок з історичним минулим.*

Не зважаючи на загальну тенденцію відмежування батьків від школи у плані виховної роботи, значна їх частина не відмовляється від доцільної допомоги педагогів, спрямованої на національне виховання підлітків взагалі, й формування національно-культурної ідентичності зокрема. Відмова батьків від взаємодії зі школою мотивується тим, що зміст виховної роботи школи з дітьми застарілий, формальний, не цікавий.

З метою забезпечення ефективності формування національно-культурної ідентичності нами було визначено педагогічні умови, як складові педагогічної системи, що інтегрують і посилюють виховні впливи, забезпечуючи підвищення рівня вихованості школярів: *створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти; підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків; використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти; взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків.*

Реалізація першої педагогічної умови *створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти* ґрунтується на положеннях гуманістичної етики, де кожна людина є найвищою цінністю і не може розглядатися як засіб. Кожна особистість формується у конкретній національній культурі та її цінностях. Виховання дітей на основі національної культури забезпечується принципами культуровідповідності та природовідповідності через занурення у рідну культуру (вивчення рідної мови, національних традицій, фольклору, історії), через формування Я-концепції та світогляду.

Засвоєння національної культури невіддільне від процесу вивчення національної мови, з огляду на їх органічний зв'язок та нероздільне існування, оскільки культура і мова не можуть існувати окремо одна від одної. Однак, на практиці, школярі знають рідну мову як другу і користуються нею лише у навчальному закладі, що актуалізує необхідність створення відповідного виховного середовища.

Таким чином, національно-культурне середовище розглядається як одна із важливих цілей виховання, яка створює умови для засвоєння підлітками цінностей національної культури, мови, вироблення світогляду, причетності до життя народу, країни, формування національно-культурної ідентичності. Така зорієнтованість на розвиток самоцінності особистості, виховання моральних якостей, необхідних для життя у гармонії зі світом і самим собою, здатності до самореалізації та вибору життєвої мети передбачає наступність з традиціями української гуманістичної педагогіки.

Педагогічна умова *підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків* передбачає роботу з підвищення фахового рівня педагогічних працівників із зазначеної проблеми на методологічному (закони, принципи, філософські і психолого-педагогічні закономірності, наукові підходи до формування національно-культурної ідентичності), концептуальному (ідеї, тенденції, психологічні механізми, передовий педагогічний вітчизняний і зарубіжний досвід), акмеологічному (людина як суб'єкт життєвого шляху, засоби досягнення смисложиттєвої та професійної вершини, визначення нових цілей професійного розвитку), моральному (моральні цінності і переконання педагога, гуманістична спрямованість виховної діяльності, визнання дитини найвищою цінністю), компетентнісному (знання і вміння на практиці використовувати традиційні та інноваційні методики і технології, доцільне використання виховних форм і методів), індивідуальному (вікові особливості, індивідуальні якості, життєві пріоритети і плани) рівнях.

Методична робота з педагогами спрямовується на оволодіння ними методологією й теорією формування національно-культурної ідентичності підлітків; осмислення психологічних механізмів її формування; ознайомлення педагогів із нормативними документами, сучасними програмами з формування національно-культурної ідентичності; вивчення та впровадження у виховну практику загальноосвітніх навчальних закладів сучасного змісту та інноваційних методик з формування національно-культурної ідентичності підлітків; дослідження динаміки рівнів сформованості національно-культурної ідентичності підлітків; спонукання педагогів до самостійної роботи з цього питання.

Розроблена нами методика підготовки педагогів до формування національно-культурної ідентичності у підлітків включає виступи на методичних об'єднаннях, координаційних та педагогічних радах, а також участь у семінарах, вебінарах, тренінгу «Виховуємо разом», круглих столах, методичних мостах, дискусіях, майстер-класах.

Реалізація третьої педагогічної умови *використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти* забезпечується поєднанням традиційних та інноваційних форм і методів виховання, суб'єкт-суб'єктною взаємодією усіх учасників виховного процесу, особистісно орієнтованим підходом до формування національно-культурної ідентичності підлітків.

У процесі роботи свою ефективність довела особистісно орієнтована методика формування національно-культурної ідентичності підлітків, яка включає в себе тренінг «Я-українець, ми – українці», проектну діяльність («Нашого цвіту та по всьому світу», «Винаходи українців», «Національний світогляд українців», «Самобутність українського мистецтва», «Козацькому роду нема переводу»), а також виховні години («Під голубим склепінням неба золото хлібів», «Життєві смисли в українській міфології», «Пошановані традиції в українській культурі», «Батьки і діти в українських піснях», «Українські національні герої», «Україна – велика родина»), брейн-ринги («Свобода для... чи від...», «Бути чи не бути українцем»), етичні бесіди, зустрічі, читацькі конференції «Сучасна українська література», «Бути українцем за Ліною Костенко», «Поети-десиденти про любов до України», гурткову роботу тощо.

Використання різноманітних методів, зокрема, вербальних, інтерактивних, рефлексивних, ігрових, наочних, практичних, арт-терапевтичних забезпечує позитивні зміни у рівнях сформованості національно-культурної ідентичності.

Ефективність четвертої педагогічної умови – *взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків* – залежить від узгодженості дій батьків і педагогів у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків, що вимагає відповідного змісту роботи.

Взаємодія сім'ї і школи забезпечується принципами спадковості і наступності, передбачає допомогу батькам та їх підготовку до формування національно-культурної ідентичності підлітків через батьківські збори, консультування, прес-конференції, обговорення різних аспектів виховної діяльності, ознайомлення з досвідом такого виховання у соціальних мережах, відкриті виховні заходи, родинні свята, спільні заняття батьків і дітей.

Обговорення. Потреба у формуванні національно-культурної ідентичності зумовлена глобалізацією, крос-культурною взаємодією, що спричиняє розмитість чи втрату національно-культурної ідентичності, прагнення змінити власну національно-культурну ідентичність (Денисюк, 2016; Козловець, & Ковтун, 2010); загрозами, що стоять перед Україною – військова агресія РФ, анексія та окупація територій, сепаратизм, необхідність захищати національні інтереси (Філіпчук, 2016; Шкільна, 2018; Кulyк, 2016). Отримані у ході нашого дослідження результати підтверджуються теоретичними положеннями щодо розуміння ідентичності як тотожності (Frege, 1892; Рассел, 1999); як фундаменту буття і внутрішнього світу людини (Хайдеггер, 1997); практики самоусвідомлення особистості (Бех, & Чорна, 2014а); компаративним аналізом української, польської та російської культури (Prizel, 1998; Kohut, 1986); даними соціального опитування Центром Разумкова (Основні, 2017), а також аналізом анкетування, опитування, творчих робіт у наукових дослідженнях, тезах, матеріалах конференцій та наведеними у них статистичними даними.

Вивчення впливу глобалізаційних процесів на національно-культурну ідентичність у дослідженнях Воропай, Ковальова, П.Ковальова, Н.Ковтуна, Козловця свідчить, що на сьогодні формування національно-культурної ідентичності є проблемою національного

виживання та конкурентоспроможної стратегії розвитку країни. Тотальна світова глобалізація спонукає до пошуків шляхів збереження унікальності і автентичності національної культури, шляхів формування національно-культурної ідентичності у зростаючої особистості (Воропай, 2003; Ковальов, & Ковальов, 2016; Козловець, & Ковтун, 2010; Козловець, 2009).

Отримані нами результати дослідження підтверджуються статистичними даними отриманими Кисельовим і Сальніковою, згідно яких значний розрив у відповідях на запитання про громадянство і національність пояснюється тим, що національність найчастіше респондентами розуміється у культурному, а не в соціально-політичному контексті (Кисельов, & Сальнікова, 2003, с.36).

Статистичні дані Центру Разумкова за 2017 рік (Основні, 2017) в рамках проекту «Формування спільної ідентичності громадян в нових умовах: особливості, перспективи, виклики» свідчать про розмитість національно-культурної ідентичності значної частини української молоді, що відображає загальний стан проблеми.

Висновки. У статті висвітлюється аспект проблеми національно-культурної ідентичності підлітків з точки зору вивчення сучасних тенденцій її формування.

На основі аналізу вітчизняних і зарубіжних програм, наукових ідей, визначено національно-культурну ідентичність підлітка як таку, що виявляється у суб'єктивному переживанні власної належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей, та досліджено три етапи її формування.

За допомогою критеріїв виявлено високий, середній і низький рівні сформованості національно-культурної ідентичності у підлітків.

Обґрунтовано педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків: створення національно-культурного виховного середовища у закладі загальної середньої освіти; підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків; використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти; взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків.

Достовірність використаних методів дослідження підтверджується результатами експериментальної діяльності, порівнянням результатів дослідження з іншими вибірками, що дозволило виявити основні проблеми, тенденції та шляхи їх вирішення.

Таким чином, впровадження педагогічних умов у виховний процес закладів загальної середньої освіти сприяло підвищенню рівня сформованості національно-культурної ідентичності підлітків. Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовки педагогів і педагогічної практики студентів.

Подальшого вивчення потребує проблема формування національно-культурної ідентичності у полікультурному середовищі, а також в умовах впливу інформаційної війни,

сепаратистських рухів, військового протистояння, створення особистісно орієнтованої технології формування національно-культурної ідентичності у підлітків. Окремо слід дослідити зарубіжний досвід збереження та розвитку національних культур, мови, освіти в контексті міграційних рухів, здатності відстоювати національні інтереси демократичним шляхом.

Список використаних джерел

- Etzioni, A. (2004). *How Patriotic is the Patriot Act?* N. Y.: Routledge.
- Kulyk, V. (2016). *National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War*. *Europe-Asia Studies*, Vol.8, No.4, 588-608.
- Kohut, E. (1986). *The Development of Little Russian Identity and Ukrainian Building*, Vol.10, December. *Harvard Ukrainian Studies*. P. 547.
- Frege, G. (1892) *Über Begriff und Gegenstand*. *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie* (vol. XVI). 192-205.
- Prizel, I. (1998). *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The Rt Hon M.Gove MP & Ed. Vaizey. (2013). *Cultural Education. A summary of programs and opportunities*. London: Department for Education, Department for Culture, Media & Sport.
- Арбеніна, В. & Сокурянська, Л. (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності*. (Монографія). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Бех, І. (2012). *Особистість у просторі духовного розвитку*. Київ: Академвидав.
- Бех, І. & Чорна, К. (2014a). *Концептуальні засади виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: ПІВ НАПН України.
- Бех, І. & Чорна, К. (2014b). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*. Київ: ПІВ НАПН України.
- Боришевський, М.(2000). *Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості*. Київ: Беркут.
- Васильченко, О. (2014). *Рівноправ'я громадян незалежно від етнічного походження*. *Науково-інформаційний вісник Право*.(№10).106-112.
- Ващенко, Г. (2003). *Хвороби в галузі національної пам'яті*. Київ: Вид-во Школяр.
- Висоцька, Н. (2003). *Конструювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії*. *Україна – проблеми ідентичності: людина, економіка, суспільство*. Київ: Стилос. 21-31.
- Вишневський, О. (2010). *Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики)*. Вступ до системного дослідження. Дрогобич:ДДПУ.
- Воропай, Т. (2003). *Національна ідентичність як теоретична і практична проблема сьогодення*. In: *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: матеріали II Міжнародної конференції* (Одеса, 24–26 травня 2002 р.). Київ. 125-135.
- Гелнер Е. (2003). *Нації та націоналізм; Націоналізм*. Київ: Таксон.
- Гидденс, Э. (1999). *Социология*. Москва : Эдиториал УРСС.
- Гудков, Л. (2004). *Негативная идентичность : статьи 1997-2002 годов*. Москва : Новое лит. обозрение : ВЦИОМ-А.
- Денисюк, Ж. (2016). *Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації*. Київ : Видання Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.
- Дробижева, Л. (Ред.). (2013). *Гражданская, этническая и региональная идентичность: вчера, сегодня, завтра*. Москва: Российская политическая энциклопедия.
- Захаренко, О. *Слово до нащадків*. Київ: СПД Богданова А.М.
- Свтух, В. (2007). *Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем*. *Політичний менеджмент : український науковий журнал*. (№ 4). 14-30.

- Кисельов, С. & Сальнікова, А. (2003). Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного. Політичний менеджмент. (№2).31-40.
- Ковальов Д. & Ковальов П. (2016). Повстання ідентичності. Дн.: ВКК Баланс-Клуб, 2016. — 304 с.
- Козловець М. & Ковтун Н. (2010). Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації. (Монографія). Київ : ПАРАПАН.
- Козловець, М. (2009) Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. (Монографія). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментентарі Міністерства освіти і науки України.(№ 8). 87–95.
- Кувалдин, В. & Рябов, А. (2001). Национальное государство в эпоху глобализации. Свободная мысль. (№ 1).37-47
- Национальная концепция толерантности и гражданской интеграции и План действий на 2009-2014 гг.» (2009), Режим доступа: www.smr.gov.ge/docs/doc189.pdf.
- Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 року. (2017). Київ: Центр Разумкова.
- Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді : указ Президента України (12 червня 2015). (№ 334). Офіційний вісник Президента України. (№ 14). 971.
- Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України: указ Президента України (31.05.2018).(156/2018). Офіційний вісник Президента України.(№15).3.
- Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
- Рассел, Б. (1999). Философия логического атомизма.Томск: Водолей.
- Сміт Е. (2010). Культурні основи націй: ієрархія, завіт та республіка. З англ. пер. Петро Тарашук. Київ: ЕСЕМ Медіа Україна.
- Стратегия «Казахстан – 50». Новый курс состоявшегося государства. (2012). Астана:Аккорда.
- Філіпчук, Г. (2016). Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: Монографія .Чернівці: Друк Арт.
- Хайдеггер, М. (1997). Идентичность и дифференциация. Бытие и время. Москва: Мысль. 215-413.
- Шкільна, І. (2018). Діагностика рівнів сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків. Сучасний виховний процес та інноваційний потенціал. (Матеріали науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України) (за 2017 рік).(Вип.6). Івано-Франківськ:НАІР.

References

- Etzioni, A. (2004). *How patriotic is the patriot act?* N. Y. : Routledge.
- Kulyk, V. (2016). National identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the war. *Europe-Asia Studies*. Vol.8, No.4, 588-608.
- Kohut, E. (1986, December). The development of little Russian identity and Ukrainian building. *Harvard Ukrainian Studies*, 10, 547.
- Frege, G. (1892) *Über Begriff und Gegenstand*. *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie*. Vol. XVI (pp.192-205).
- Prizel, I. (1998). *National identity and foreign policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rt Hon M. Gove MP, & Ed. Vaizey. (2013). *Cultural Education. A summary of programs and opportunities*. London: Department for Education, Department for Culture, Media & Sport.

Arbienina, V. & Sokurianska, L. (2012). *Ukrainske studentstvo u poshukakh identychnosti* [Ukrainian students in search of identity]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina.

Bekh, I. (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku* [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademvydav.

Bekh, I. & Chorna, K. (2014a). *Kontseptualni zasady vykhovannia moralnoi samosvidomosti zrostaiuchoi osobystosti v pozaklasnii diialnosti zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Conceptual principles of education of moral consciousness of a growing person in extracurricular activities of general educational institutions]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Bekh, I. & Chorna, K. (2014b). *Prohrama ukrainskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [The program of Ukrainian patriotic education of children and pupils]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Boryshevskiy, M. (2000). *Natsionalna samosvidomist u hromadianskomu stanovlenni osobystosti* [National identity in the civic formation of the personality]. Kyiv: Berkut.

Vasylchenko, O. (2014). Rivnopravia hromadian nezalezho vid etnichnoho pokhodzhennia [Equal rights of citizens irrespective of ethnic origin]. *Naukovo-Informatsiyni Visnyk Pravo*, 10, 106-112.

Vashchenko, H. (2003). *Khvoroby v haluzi natsionalnoi pamiaty* [Diseases in the field of national memory]. Kyiv: Vyd-vo Shkoliar.

Vysotska, N. (2003). Konstruiuvannia identychnosti v polikulturnomu prostori yak ob'ekt teoretychnoi refleksii [Constructing identity in a multicultural space as an object of theoretical reflection]. In *Ukraina – problemy identychnosti: liudyna, ekonomika, suspilstvo* (pp. 21-31). Kyiv: Stylos.

Vyshnevskiy, O. (2010). *Ukrainskyi vykhovnyi ideal i natsionalnyi kharakter (vytoky, deformatsii i suchasni vyklyky). Vstup do systemnoho doslidzhennia* [Ukrainian educational ideal and national character (origins, deformations and modern challenges). Introduction to systemic research]. Drohobych: DDPU.

Voropai, T. (2003). Natsionalna identychnist yak teoretychna i praktychna problema sohodennia [National identity as a theoretical and practical problem of the present]. In *Rozvytok demokratii ta demokraticzna osvita v Ukraini: Conference Proceedings* (pp. 125-135). Kyiv.

Gelner E. (2003). *Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm* [Nation and nationalism; Nationalism]. Kyiv: Takson.

Giddens, E. (1999). *Sotsiologiiia* [Sociology]. Moscow: Editorial URSS.

Gudkov, L. (2004). *Negativnaia identychnost: stati 1997-2002 godov* [Negative Identity: Articles 1997-2002]. Moscow: Novoe lyt. obozrenye: VTsYOM-A.

Denysiuk, Zh. (2016). *Masova kultura i natsionalno-kulturna identychnist v dobu hlobalizatsii* [Mass culture and national-cultural identity in the age of globalization]. Kyiv: Vydannia Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv.

Drobizheva, L. (Ed.). (2013). *Grazhdanskaia, etnicheskaia i regionalnaia identychnost: vchera, segodnia, zavtra* [Civil, ethnic and regional identity: Yesterday, today, tomorrow]. Moscow: Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia.

Zakharenko, O. *Slovo do nashchadkiv* [Slovo to descendants]. Kyiv: SPD Bohdanova A.M.

Yevtukh, V. (2007). Kontseptualni zasady vyrishennia etnonatsionalnykh problem [Conceptual basis for solving ethno-national problems]. *Politychnyi Menedzhment: Ukrainskyi Naukovyi Zhurnal*, 4, 14-30.

Kyselov, S. & Salnikova, A. (2003). Natsionalna identychnist ukraintsv. Dylema kulturnoho i sotsialno-politychnoho [National identity of Ukrainians. Dilemma of cultural and socio-political]. *Politychnyi Menedzhment*, 2, 31-40.

Kovalov, D. & Kovalov, P. (2016). *Povstannia identychnosti* [Rebellion of identity]. Dnepr: VKK Balans-Klub.

Kozlovets, M. & Kovtun, N. (2010). *Natsionalna identychnist v Ukraini v umovakh hlobalizatsii* [National identity in Ukraine in the conditions of globalization]. Kyiv: PARAPAN.

Kozlovets, M. (2009) *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: Challenges of globalization]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.

Kontseptsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national patriotic education of children and youth]. (2015). *Informatsiinyi Zbirnyk ta Komententari Ministerstva Osvity i Nauky Ukrainy*, 8, 87–95.

Kuvaldin, V. & Riabov, A. (2001). Natsionalnoe gosudarstvo v epokhu globalizatsii [National state in the era of globalization]. *Svobodnaia Mysl*, 1, 37–47

Natsionalnaia kontseptsiia tolerantnosti i grazhdanskoi integratsii i Plan deistvii na 2009-2014 gg. [National concept of tolerance and civil integration and the plan of action for 2009-2014]. (2009). Retrieved from www.smr.gov.ge/docs/doc189.pdf.

Osnovni zasady ta shliakhy formuvannia spilnoi identychnosti hromadian Ukrainy: Informatsiino-analitychni materialy do Kruhloho stolu 12 kvitnia 2017 roku [The main principles and ways of forming the common identity of Ukrainian citizens: Information and analytical materials for the Round Table on April 12, 2017]. (2017). Kyiv: Tsentrazumkova.

President of Ukraine (2015). Pro zakhody shchodo polipshennia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [On Measures to Improve the National Patriotic Education of Children and Youth]. (*Decree No 334*, June 12). *Ofitsiinyi Visnyk Prezidenta Ukrainy*, 14, 971.

President of Ukraine (2018). Pro nevidkladni zakhody shchodo zmitsnennia derzhavnogo statusu ukrainskoi movy ta spriannia stvorenniu yedynoho kulturnoho prostoru Ukrainy [On Urgent Measures to Strengthen the State Status of the Ukrainian Language and Promoting the Creation of a Common Cultural Space in Ukraine]. (*Decree No 156*, May 31). (*Ofitsiinyi Visnyk Prezidenta Ukrainy*, 15, 3.

President of Ukraine (2015). *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky* [On the Strategy of National-Patriotic Education of Children and Youth for 2016-2020]. (*Decree No 580*, October 13). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>

Rassel, B. (1999). *Filosofia logicheskogo atomizma* [Philosophy of logical atomism]. Tomsk: Vodolei.

Smit, E. (2010). *Kulturni osnovy natsii: iierarkhiia, zavit ta respublika* [Cultural foundations of nations: Hierarchy, covenant and republic]. Kyiv: ESEM Media Ukraina.

Strategiia «Kazakhstan–50». Novyi kurs sostoiavshegosia gosudarstva [Strategy “Kazakhstan – 50”. New course of state]. (2012). Astana: Akkorda.

Filipchuk, H. (2016). *Natsionalna identychnist: kulturno-osvitnii vymir* [National identity: Cultural and educational dimension]. Chernivtsi: Druk Art.

Khaidegger, M. (1997). *Identichnost i differentsiatsiia. Bytie i vremia* [Identity and differentiation. Being and time]. Moscow: Mysl.

Shkilna, I. (2018). Diahnostyka rivniv sformovanosti natsionalno-kulturnoi identychnosti starshykh pidlitkiv [Diagnosis of levels of formation of national-cultural identity of senior teenagers. Modern educational process and innovative potential]. In *Suchasnyi vykhovnyi protses ta innovatsiinyi potentsial: Conference Proceedings: Vol. 6*. Ivano-Frankivsk: NAIR.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-90-101>

УДК 378:37.013.43:37.013.42

ORCID ID 0000-0001-6054-3064

Ельвіра Заредінова,

кандидат педагогічних наук, доцент,
науковий кореспондент Інституту проблем виховання НАПН України,
м. Київ

МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті репрезентовано логіку моделювання процесу формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти як важливого компонента його аксіосфери й детермінанти поведінки. Метою статті окреслено обґрунтування й розробка відповідної структурно-логічної моделі. Базовим методом поданого дослідження визначено метод моделювання, що дозволив за допомогою штучно створеної системи, відтворити більш складну систему формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі ЗВО. Представлено ґрунтовні характеристики моделі, а саме: концептуальність, прогностичність, схематичність, інтегративність, структурно-логічність. Висвітлено компоненти моделі: мету як єдність її результативного й процесуального складників, пов'язаних з формуванням соціокультурних цінностей студентів ЗВО й створенням умов ефективного формування соціокультурних цінностей у межах освітнього середовища ЗВО; концептуальний компонент як поліпарадигмальну та поліпідхідну цілісність провідних освітніх парадигм та наукових підходів, які конкретизовано в стратегічних та тактичних принципах; змістовий компонент, пов'язаний з певними структурними компонентами соціокультурних цінностей, а саме, цінностями макрорівня (ціннісне та толерантне ставлення до культур та традицій народів країн світу); цінностями мезорівня (ціннісне ставлення до культурних надбань та традицій українського народу); цінностями мікрорівня (патріотичні цінності, громадянські цінності, духовні цінності); процесуальний компонент, що відбиває етапи аксіогенезу у контексті трансформації соціокультурних цінностей з нижчих у вищі, суголосно освітньому процесу в ЗВО; результат як сформованість соціокультурних цінностей студентів у аксіо зорієнтованому освітньому середовищі ЗВО. Представлено освітнє середовище ЗВО як сферу формування соціокультурних цінностей, що є системою зовнішніх і внутрішніх, об'єктивних й спеціально створених умов.

Ключові слова: аксіогенез, аксіосфера, модель, моделювання, соціокультурні цінності, освітнє середовище.

Elvira Zaredinova,

PhD in Pedagogy, Assistant Professor,
Scientific Correspondent,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

THE STUDENTS' SOCIAL AND CULTURAL VALUES FORMATION MODEL IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Abstract. The article represents the logic of modeling the process of forming sociocultural values of students in the educational environment of a higher education institution as an important component of its axiosphere and behavior determinant. The purpose of the article is the rationale and development of an

appropriate structural and logical model. The basic method of the presented research is modeling, which made it possible, using an artificially created system, to reproduce a more complex system of shaping the sociocultural values of students in the educational environment of the higher education institution. The fundamental characteristics of the model have been presented, namely: conceptuality, predictability, schematism, integrativity, structural consistency. The components of the model have been highlighted: the goal as the unity of its productive and procedural components related to the formation of the social and cultural values of a student of a higher education institution and the creation of conditions for the effective formation of sociocultural values within the educational environment of a higher education institution; the conceptual component of both polyparadigmatic and polypidid integrity of leading educational paradigms and scientific approaches, specified in strategic and tactical principles; a substantive component associated with certain structural components of sociocultural values, namely, macro-level values (value and tolerant attitude to the cultures and people's traditions of the countries of the world); values of the meso-level (value attitude to the cultural values and traditions of the Ukrainian people); micro-level values (patriotic values, civil values, spiritual values); a procedural component, reflecting the stages of axiogenesis in the context of the transformation of social and cultural values from the lowest to the highest, consonant with the educational process in the higher education institution; the result as the formation of sociocultural values of students of higher education institutions in the axio-oriented educational environment of the higher education institution. The educational environment of higher education institution has been presented as a sphere of formation of sociocultural values which is a system of external and internal, objective and specially created conditions.

Key words: *axiogenesis, axiosphere, model, modeling, sociocultural values, educational environment.*

Вступ. У контексті модернізації всіх ланок сучасного суспільства у напрямі його глобалізації та євроінтеграції, особливої ваги набуває аксіологічна сфера особистості як соціальний регулятор й мотиватор її поведінки, суттєвим складником якої є соціокультурні цінності, що синтезують суспільне, культурне й особистісне. Саме в соціокультурних цінностях відбиваються культурні досягнення суспільства, що пройшли певну генезу і втілились у соціальному досвіді як певних соціальних груп, так – і окремої особистості. При цьому особливою соціальною групою є студентство. Беручи до уваги особливості студентського віку, пов'язаного з переходом від юнацтва до зрілості, а також очевидний факт, що ця соціальна група відрізняється від інших груп населення «високим освітнім рівнем, високою пізнавальною мотивацією, найвищою соціальною активністю і досить гармонійним поєднанням інтелектуальної і соціальної зрілості» (Зимня, 2004), маємо констатувати такі його характеристики, як завершення процесу зростання, розквіт організму. Тобто у цьому віці змінюються риси самосвідомості, перебудовується властивості особистості, змінюється емоційно-вольовий устрій життя, набуває розвитку ціннісно-сміслова сфера особистості студента. Зазначене дає підстави вважати студентський вік сензитивним до формування та інтеріоризації соціокультурних цінностей особистості. Отже постає необхідність та доцільність розробки цілісної моделі формування соціокультурних цінностей студентів у освітньому середовищі ЗВО.

Мета та завдання статті. Мета статті – обґрунтувати й розробити модель формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі ЗВО. Завдання дослідження полягають у висвітленні застосування методу моделювання у контексті

формування соціокультурних цінностей студентів й репрезентації загальної логіки процесу моделювання, спрямованого на розробку та репрезентацію цілісної структурно-логічної моделі.

Методи дослідження. У поданому дослідженні використано комплекс методів дослідження, а саме: міждисциплінарний аналіз філософської, педагогічної, психологічної літератури щодо проблеми формування соціокультурних цінностей для з'ясування їх міждисциплінарних витоків та логіки формування; метод моделювання, як спосіб пізнання, що дозволяє за допомогою штучно створеної системи, відтворити іншу систему, що безпосередньо досліджується. Доцільність реалізації методу моделювання в процесі дослідження педагогічних явищ, на думку В. Михеєва, зумовлюється варіативністю його гносеологічних функцій, що зумовлює вивчення педагогічних явищ і процесів на спеціальному об'єкті – моделі, яка є проміжною ланкою між суб'єктом – педагогом, дослідником і предметом дослідження, тобто певними властивостями і відношеннями між елементами навчально-виховного процесу (Михеєв, 2006, с. 5).

Результати дослідження. Етимологія поняття «*модель*» пов'язана з французьким *modele* і латинським *modulus* (міра, зразок, норма). Існує низка наукових підходів до трактування феномену «*модель*». На думку Штоффа, модель є системою, що подумки уявляється або матеріально реалізується й, відбиваючи, й відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт (Штофф, 1966). Лодатко, аналізуючи філософське тлумачення моделі, вважає, що «модель – це мислено уявлювана або реалізована система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінювати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт» (Лодатко, 2010, с. 299). Суголосно позиції Дахіна, модель є штучно створеним об'єктом у вигляді схеми, фізичної конструкції, знакової форми чи формули, подібний до досліджуваного об'єкта (чи явища), що відображає і відтворює у спрощеному вигляді його структуру, властивості, взаємозв'язки і відносини між елементами (Дахін, 2007). Зауважимо, що саме це трактування моделі є ґрунтовним у поданому дослідженні.

Відтак, ґрунтуючись на поданих вище наукових позиціях, є очевидним, що базовими якостями моделей є такі, як-от: цілеспрямованість, подібність системі-оригіналу, відповідність, абстрагування від деяких деталей і параметрів системи-оригіналу, репрезентація, екстраполяція. До того ж у наведених вище міркуваннях щодо розуміння поняття «*модель*», на нашу думку, зафіксовано певні характеристики моделі, а саме: 1) співвіднесеність з певним предметом чи процесом дійсності; 2) схематичність, пов'язана з відтворенням лише істотних властивості й характеристик предмета; 3) зручність для розгляду та маніпулювання завдяки схематичності порівняно з модельованим оригіналом; 4) створюваність людиною; 5) мета створення моделі полягає в тому, щоб здійснювати з предметом дослідження ті чи ті ідеальні дії, вивчати його властивості або представляти їх у наочному вигляді, не звертаючись безпосередньо до оригіналу. Отже, базуючись на

окреслених положеннях, схарактеризуємо модель формування соціокультурних цінностей студентів у освітньому середовищі закладу вищої освіти.

1. Ця модель є концептуальною, тому, що створена на засаді синтезу ідей особистісно зорієнтованої, смислової та рефлексивної освітніх парадигм та положень культурологічного, аксіологічного, соціокультурного, системного, акмеологічного, діяльнісного, суб'єктного, технологічного, середовищного наукових підходів та феноменологічних особливостей соціокультурних цінностей у форматі міждисциплінарної методології.

2. Вона є прогностичною, оскільки співвідноситься з метою досліджуваного процесу, а саме із сформованістю соціокультурних цінностей студента.

3. Модель є схематичною, тому що відтворює лише найсуттєвіші властивості та характеристики модельованого об'єкту.

4. Модель має інтегративний характер, оскільки спрямована на формування соціокультурних цінностей, що об'єднують соціальне, культурне й особистісне.

5. Ця модель є структурно-логічною, тому, що відбиває структурні компоненти соціокультурних цінностей та етапи їх формування суголосно ґрунтовним положенням аксіогенезу, обґрунтованих й розроблених у дослідженні Карпенко (2009).

Представимо графічне трактування моделі формування соціокультурних цінностей на рис.1.

Першим складником запропонованої моделі є *цільовий компонент*. У процесі цілеутворення щодо процесу формування соціокультурних цінностей ми зосереджуємося на тлумаченні *мети* як образу результату, на досягнення якого спрямовані дії суб'єктів даного процесу. При цьому є очевидною реалізація моделювальної функції мети, що полягає у створенні образу кінцевого результату, а також еталонної функції, яка спрямована на розробку програм виконання завдань як процесуального (проміжного), так і кінцевого характеру. Отже результативною метою поданої моделі є формування соціокультурних цінностей студента ЗВО; процесуальною – створення умов ефективного формування соціокультурних цінностей у межах освітнього середовища ЗВО.

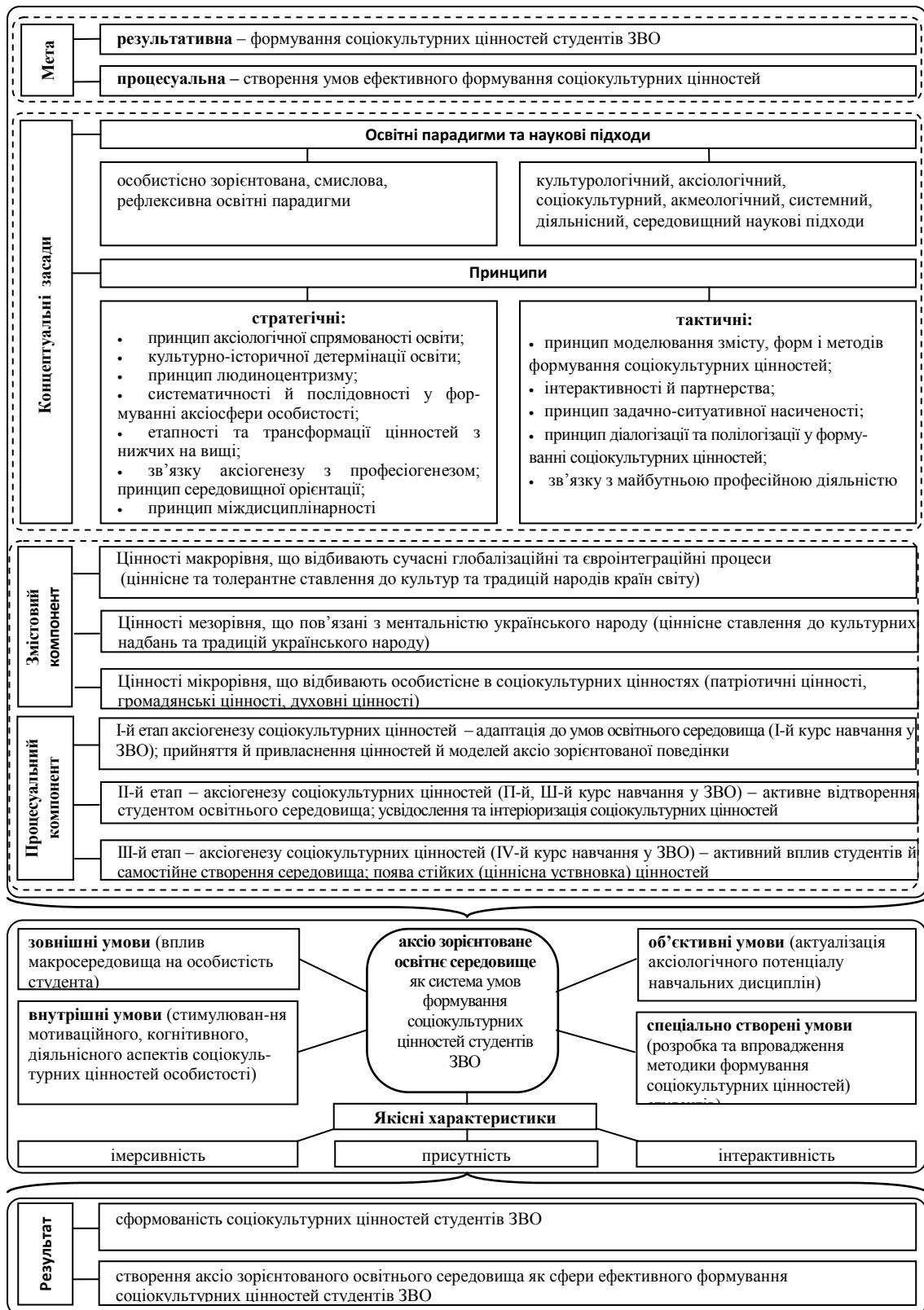

Рис. 1. Структурно-логічна модель формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі ЗВО

Концептуальний компонент поданої моделі пов'язаний з теоретико-методологічними основами формування соціокультурних цінностей і являє собою поліпарадигмальну цілісність, що синтезує ідеї особистісно зорієнтованої, смислової й рефлексивної освітніх парадигм. Подібні підходи зустрічаємо у Беха (2010), Вознюка, Дубасенюк (2009). Науковці вважають, що нова освітня парадигма має бути інтегративною й передбачати об'єднання теоретичних засад і практичних результатів наукових та педагогічних парадигм і напрямів. Отже, ми наполягаємо на доцільності використання у процесі формування соціокультурних цінностей особистості позитивних концептів кожної із зазначених парадигм освіти. При цьому існує наукова думка (Зимня, 2004), що поліпарадигмальність сучасної освіти співвідноситься з її поліпідхідністю (термін Зимньої). Тобто у процесі моделювання виникає необхідність з'ясування питання щодо наукових підходів, на яких базується формування соціокультурних цінностей особистості в освітньому середовищі ЗВО і які відповідають певним рівням методологічного аналізу. У межах проблеми нашого дослідження філософському рівню методологічного аналізу відповідає культурологічний та аксіологічний наукові підходи; загальнонауковому рівню – соціокультурний, системний, акмеологічний, діяльнісний наукові підходи; конкретнонауковому рівню – суб'єктний та компетентнісний наукові підходи; методичному або технологічному рівню – технологічний та середовищний наукові підходи.

Зазначені парадигми й підходи конкретизовано в стратегічних (аксіологічної спрямованості освіти; культурно-історичної детермінації освіти; людиноцентризмі; систематичності й послідовності у формуванні аксіосфери особистості; етапності та трансформації цінностей з нижчих на вищі; зв'язку аксіогенезу з професіогенезом особистості; середовищної орієнтації) та тактичних (моделювання змісту, форм і методів формування соціокультурних цінностей; активності; інтерактивності й партнерства; задачно-ситуативної насиченості; технологізації) принципах формування соціокультурних цінностей особистості студента.

Змістовий компонент репрезентованої моделі пов'язаний з певними структурними компонентами соціокультурних цінностей, а саме, цінностями макрорівня, що відбивають сучасні глобалізаційні та євроінтеграційні процеси (ціннісне та толерантне ставлення до культур та традицій народів країн світу); цінності мезорівня, що пов'язані з ментальністю українського народу (ціннісне ставлення до культурних надбань та традицій українського народу); цінності мікрорівня, що відбивають особистісне в соціокультурних цінностях (патріотичні цінності, громадянські цінності, духовні цінності).

Кожний із зазначених компонентів містить ціннісно-емоційний (ціннісні орієнтації, установки, почуття та емоції у контексті ставлення студентів до соціокультурних цінностей як особистісних утворень), когнітивний (система знань щодо сутності й структури

соціокультурних цінностей та ціннісно зумовленої поведінки), діяльнісний (проявляється у реалізації аксіо зорієнтованої діяльності та поведінки) аспекти.

Процесуальний компонент поданої моделі ґрунтується на логіці аксіогенезу соціокультурних цінностей та пов'язаний з процесом аксіо зорієнтованого середовищеутворення.

У розумінні феномену аксіогенезу особистості ми базуємося на його трактуванні як «складного нелінійного творчого процесу вільного вибору нею певних ідеалів, сенсожиттєвих настанов, який зумовлює ціннісно-цільовий вектор самореалізації у контексті цілісної життєдіяльності» (Радчук, 2012, с. 139), що базується на принципі інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до саморегуляції проявляється у висхідній теологічній перспективі в континуумі: 1) відносного суб'єкта; 2) моносуб'єкта; 3) полісуб'єкта; 4) метасуб'єкта; 5) абсолютного суб'єкта (Карпенко, 2009, с. 11–12).

Площиною формування соціокультурних цінностей є освітнє середовище ЗВО як багаторівнева система умов та можливостей (Bratko, 2015). У цьому контексті влучною є думка американця Баркера (Barker), засновника школи екологічної психології, який вважав, що реалізація людини у значній мірі детермінується умовами середовища (Barker, 2012). Тому етапи аксіогенезу співвідносяться з етапами процесу середовищеутворення, який, беручи до уваги позицію Желанової (Желанова, 2013), визначаємо як організований, цілеспрямований процес створення аксіозорієнтованого освітнього середовища для розв'язання завдань формування соціокультурних цінностей студентів. При цьому відзначимо, що процес середовищеутворення складається з фази адаптації до умов освітнього середовища й фази активного відтворення й впливу на нього.

Варто відзначити, що у процесі середовищеутворення важливим є врахування представлених в моделі характеристик середовища, таких, як-от: імерсивність (ілюзія знаходження та взаємодії із середовищем, що наближається до реального); присутність (суто суб'єктивне поняття, що в загальному розумінні відбиває досвід людини знаходитися в одному місці навколишнього середовища, у той же час фізично знаходитися в іншому місці); інтерактивність (ступінь, до якої можлива участь студентів у зміні й формуванні змісту середовища).

У поданій моделі зафіксовано етапи середовищеутворення, що пов'язані з певними етапами аксіогенезу соціокультурних цінностей студентів:

Перший етап аксіогенезу соціокультурних цінностей (I-й курс навчання у ЗВО) – адаптація до умов освітнього середовища. У цей період студенти починають співвідносити свої можливості та потреби з можливостями середовища й між ними виникають протиріччя. Середовищеутворення в цей період пов'язане з реалізацією об'єктивних умов середовища, тобто з актуалізацією аксіологічного потенціалу фундаментальних навчальних дисциплін. При цьому студент ще є об'єктом освітнього середовища, тобто їхні відносини в системі «середовище – студент» визначаються як «суб'єктно-об'єктні». При цьому середовище розглядається як чинник формування соціокультурних цінностей особистості; а студент – як

об'єкт, «відносний суб'єкт» (Карпенко, 2009), що приймає цей вплив і починає усвідомлювати себе в середовищі. Перший етап аксіогенезу пов'язаний з процесом прийняття й привласнення соціокультурних цінностей певного суспільства з пріоритетом ситуативних, нестійких соціокультурних цінностей.

Другий етап аксіогенезу соціокультурних цінностей (II-й, III-й курс навчання у ЗВО) – активне відтворення студентом освітнього середовища. Середовищеутворення в цей період пов'язане, як і на попередньому етапі, з реалізацією об'єктивних умов середовища. Проте, починають реалізовуватися й спеціально створені умови, що передбачають розробку спецкурсів аксіологічної спрямованості, проведення активної аксіо зорієнтованої позааудиторної роботи. Отже, безсумнівним є розширення аксіологічної компоненти освітнього середовища. При цьому збагачення середовища зумовлене моделюванням його аксіологічного контексту, його варіативністю, тобто освітнє середовище стає більш ціннісно насиченим. При цьому студент глибше занурюється в середовище, починає сам створювати його. Студент і середовище вже стають суб'єктами, «моносуб'єктами», «полісуб'єктами» (Карпенко, 2009). Їхні стосунки набувають «міжсуб'єктного» характеру в умовах зростання інтерактивності середовища.

Другий етап аксіогенезу соціокультурних цінностей пов'язаний з їх усвідомленням й розширенням, з переходом від їх безпосередньо-емоційного сприйняття до рефлексивно-аналітичного та пізнавально-оцінного рівня. Цінності досягають того рівня, коли базова система цінностей вже представлена у свідомості студента достатньо цілісно й він може співвіднести певні моделі поведінки зі своїм ціннісними пріоритетами, тобто відбувається актуалізація ціннісних структур. Динамічні аспекти поширюється процесом усвідомлення соціокультурних цінностей, відбувається їх інтеріоризація.

Третій етап аксіогенезу соціокультурних цінностей (IV-й курс навчання у ЗВО). У цей період студент фактично посідає позицію фахівця, яка реалізується у різних формах спільної діяльності студентів. Тобто, пріоритетним стилем поведінки є співпраця, студент уже здатний бачити іншу людину, співчувати їй, готовий до міжсуб'єктного спілкування. Відзначимо, що сутністю цього періоду є активний вплив на середовище, а також самостійне його створення студентами.

У межах цього періоду реалізуються і об'єктивні, і спеціально створені умови освітнього середовища. При цьому провідною особливістю середовища є пріоритет групових форм роботи студентів, що ґрунтуються на дискусії, діалозі, полілозі. Тобто студент вже займає позицію «полісуб'єкта», тобто «суб'єкта групової взаємодії, зі сформованою ціннісною свідомістю і здатністю до морального самовизначення» та «метасуб'єкта – індивідуальності, що творчо збагачує панівну соціокультуру» (Карпенко, 2009, с. 11–12). Такий формат організації діяльності студентів сприяє створенню умов для реалізації ціннісно зорієнтованої поведінки. На цьому етапі аксіогенезу з'являються нові цінності, а саме нестійкі ситуативні змінюються стійкими (ціннісна установка) ціннісними структурами, що

пов'язані із стійким ставленням особистості до інших культур, до культури українського народу, майбутньої професійної діяльності; з умінням зробити свій ціннісний вибір. Тобто відбувається процес будівництва цінностей, їх усвідомлення, переживання, реалізація в ціннісній моделі поведінки.

Обговорення. Феномен соціокультури було обгрунтовано у студіях російсько-американського соціолога Сорокіна. Науковець уперше розглянув суспільство як *єдину соціокультурну реальність*. У своїх працях (50 – 60-ті роки ХХ ст.) він увів до наукового обігу такі поняття, як-от: «соціокультурна система», «соціокультурна динаміка», «соціокультурні зміни». На думку науковця, всі соціокультурні явища відрізняються від неорганічної та органічної природи. Вони є над-органічними, що потребує вводу додаткової, третьої складової – *цінностей* як нематеріальних утворень, що надбудовуються людством над фізичною та органічною реальностями у результаті розгортання суспільно-історичного процесу (Сорокін, 1992).

Черныш, Ровенчак на підставі аналізу доробку Сорокіна доводять, що для нього цінності – це основа, на якій інтегруються всі складники суперсистеми, а саме: форми економічної, соціальної та політичної організації, право, релігія, наука, філософія, мистецтво, що загалом утворюють унікальну цілісність (Черныш, Ровенчак, 2006, с. 49).

Проте сучасні американські науковці вважають засновником соціокультурного підходу Виготського, хоча науковець не використовував поняття «соціокультурний». Утім у своїй культурно-історичній теорії, яка ґрунтується на ідеї культурно-історичної природи психіки, відомий психолог довів суспільно-історичну детермінацію внутрішнього розвитку людини зовнішніми культурними подіями. При цьому соціальне середовище він трактує не як «чинник», а як «джерело» розвитку особистості й зауважує на існуванні в розвитку дитини двох переплетених ліній. Перша – прямує шляхом природного дозрівання. Друга – полягає в оволодінні культурними способами поведінки і мислення (Виготський, 1999).

Таким чином, культурно-історична теорія Виготського, а саме принцип «зовнішнє через внутрішнє», доводить існування первинних афективно-сміслових утворень людської свідомості до і поза індивіда в ідеальній і матеріальній формах культури, в яку приходить людина після народження, тобто її соціокультурне походження, що дає підстави для розуміння єдності й взаємозумовленості соціального, культурного й особистісного в соціокультурних цінностях. Суттєвим у процесі дослідження соціокультурних цінностей є обгрунтовані Виготським механізми інтеріоризації та екстеріоризації, які є ключем до розуміння, з одного боку, процесу привласнення соціокультурних цінностей, з іншого боку, їх продукування.

Надзвичайно важливою для нас є теорія особистісно орієнтованого виховання Беха. Стрижнем запропонованої концепції є ідея побудови виховного процесу як сходження особистості до морально-духовних цінностей, а саме: «...прагнення жити в мирі й злагоді, партнерстві й взаємовигідному співробітництві; дотримання права людини як найвищого мірила цивілізації; любові до батьківського дому і рідного краю; істинного гуманізму, який

виражається в діяльній доброті, співстражданні й милосерді, збереженні довкілля» (Бех, 2008, с. 5). Формування таких цінностей, на думку Беха, має охоплювати індивідуальний, етнічний, віковий, загально-соціальний усі рівні розвитку особистості. При цьому людина опановує цінності не спонтанно, вони є метою виховання, як «перетворювальної діяльності педагогів-вихователів, спрямованої на зміну свідомості, світогляду, психології, ціннісних орієнтацій, знань і способів діяльності особистості, що сприяють її якісному зростанню та вдосконаленню» (Бех, 2008, с. 213). Тобто, такий формат виховання сприяє розвитку особистості як суб'єкта культури і власного життя. Отже, Бех не використовує поняття «соціокультурні цінності», але окреслені вище цінності й тлумачення процесу виховання відбивають сутність сучасного гуманістичного соціуму й культури. Науковець розглядає виховний процес як соціокультурне явище, спрямоване на створення розвивального соціокультурного середовища і гуманної психологічної атмосфери як площини формування цінностей особистості.

Відтак, запропонована Бехом концепція особистісно орієнтованого виховання має аксіологічне коріння і є ґрунтовною у контексті формування соціокультурних цінностей особистості студента.

Проте при такій ґрунтовній розробленості різних аспектів феномену соціокультурних цінностей, питання, пов'язані з розробкою моделі формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі ЗВО, залишаються поза увагою науковців.

Висновки. Репрезентована структурно-логічна модель може стати цільовим орієнтиром у процесі формування соціокультурних цінностей студентів у освітньому середовищі ЗВО. Оскільки вона відбиває структуру соціокультурних цінностей, що містить цінності макрорівня, які відбивають сучасні глобалізаційні та євроінтеграційні процеси (ціннісне та толерантне ставлення до культур та традицій народів країн світу); цінності мезорівня, що пов'язані з ментальністю українського народу (ціннісне ставлення до культурних надбань та традицій українського народу); цінності мікрорівня, які відбивають особистісне в соціокультурних цінностях (патріотичні цінності, громадянські цінності, духовні цінності). Подана модель відтворює загальну логіку процесу формування соціокультурних цінностей студента, а саме: аспект цілеутворення, обґрунтування концептуальних засад означеного процесу, його змісту, процесуального компоненту, пов'язаного з аксіогенезом соціокультурних цінностей, а також з механізмами аксіо зорієнтованого середовищеутворення.

Варто відзначити, що у межах поданої статті було розглянуто лише ґрунтовні аспекти логіки моделювання процесу формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі ЗВО. Подальшої наукової розвідки потребує висвітлення методичних засад досліджуваного феномену.

Список використаних джерел

Barker R. G., Barker L. S. (Eds.) (2012) *The Stream Of Behavior: Explorations Of Its Structure And Content*. Literary Licensing, LLC

- Bratko M. V. (2015). Methodology of the environmental approach in higher education. *International Journal of Social and Educational Innovation (IJSEIro)*, 2 (4), 69 – 78.
- Бех І. Д., Вознюк В. О. & Левківський М. В. (2000) Деякі аспекти нової виховної парадигми (в контексті творчості А. С. Макаренка). *Педагогіка і психологія*, 1, 5 – 17.
- Бех І. Д. *Виховання особистості: Підручник*. К.: Либідь, 2008.
- Вознюк О. В. & Дубасенюк О. А. (2009) *Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти : інтегративний підхід : монографія*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- Выготский Л. С. (1999) *Педагогическая психология*. М.: Педагогика-прогресс.
- Дахин А. Н. (2007) Педагогическое моделирование и компетентность участников образования. *Школьные технологии*, 6, 64 – 72
- Желанова В. В. (2013.) *Контекстне навчання майбутнього вчителя початкових класів : теорія і технологія: монографія / В. В. Желанова. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”*.
- Зимняя И. А. (2004) *Педагогическая психология*. Москва: Логос
- Карпенко З. С. (2009) *Аксиологічна психологія особистості*. Івано-Франківськ : Лілея- НВ.
- Лодатко Є. О. (2007) Моделювання освітніх систем в контексті ціннісної орієнтації соціокультурного простору. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*, 112, 32 – 40.
- Михеев В. И. (2006) *Моделирование и методы теории измерений в педагогике* (3). Москва: Ком Книга.
- Радчук Г. К. (2012) Психологічні засади професійного аксіогенезу. *Психологія особистості*, 1 (3), 99 – 108.
- Сорокин П. А. (1992) *Человек. Цивилизация. Общество.* – М.: Политиздат.
- Черныш Н. О. Ровенчак (2006) Основные понятия и положения социокультурного подхода и специфика применения их в социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 1., 37 – 53.
- Штофф В. А. (1966) *Моделирование и философия*. Ленинград: Наука.

References

- Barker Roger G. (2012). *The stream of behavior explorations of its structure and content* Literary Licensing, LLC.
- Bratko M. V. (2015). Methodology of the environmental approach in higher education. *International Journal of Social and Educational Innovation*, 2, 4, 69 – 78.
- Bekh, I. D., Vozniuk, V. O., & Levkivskiy, M. V. (2000). Deiaki aspekty novoi vykhovnoi paradyhmy (v konteksti tvorchosti A. S. Makarenka) [Some aspects of the new educational paradigm (in the context of the work of A. S. Makarenko)]. *Pedahohika i Psykholohiia*, 1, 5–17.
- Bekh, I. D. (2008). *Vykhovannia osobystosti* [Education of Personality]. Kyiv: Lybid.
- Vozniuk, O. V., & Dubaseniuk, O. A. (2009). *Tsilovi oriientyry rozvytku osobystosti u systemi osvity : intehratyvnyi pidkhid* [Target orientations of personal development in the system of education: An integrative approach]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.
- Vygotskii, L. S. (1999). *Pedagogicheskaiia psikhologiia* [Pedagogical psychology]. Moscow: Pedagogika-progress.
- Dakhin, A. N. (2007). *Pedagogicheskoe modelirovanie i kompetentnost uchastnikov obrazovaniia* [Pedagogical modeling and competence of participants in education]. *Shkolnye Tekhnologii*, 6, 64–72
- Zhelanova, V. V. (2013.) *Kontekstne navchannia maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv: teoriia i tekhnolohiia* [Contextual learning for future primary teacher]. Luhansk: Vyd-vo DZ “LNU imeni Tarasa Shevchenka”.
- Zymniaia, I. A. (2004). *Pedagogicheskaiia psikhologiia* [Pedagogical psychology]. Moscow: Logos.
- Karpenko, Z. S. (2009). *Aksiolohichna psykholohiia osobystosti* [Axiological psychology of personality]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV.
- Lodatko, Ye. O. (2007). *Modeliuvannia osvitnikh system v konteksti tsinnisnoi oriientatsii sotsiokulturnoho prostoru* [Modeling of educational systems in the context of value orientation of the socio-cultural space]. In *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky: Vol. 112* (pp. 32–40).

Mikheev, V. I. (2006). *Modelirovanie i metody teorii izmerenyi v pedagogike* [Modeling and methods of measuring theory in pedagogy]. Moscow: KOM Kniga.

Radchuk, H. K. (2012). Psykholohichni zasady profesiinoho aksiogenezu [Psychological principles of professional axiogenesis]. *Psykhologia Osobystosti*, 1 (3), 99–108.

Sorokin, P. A. (1992). *Chelovek. Tsvilizatsiia. Obshchestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow: Politizdat.

Chernysh, N., & Rovenchak, O. (2006). Osnovnye poniatii i polozheniia sotsiokulturnogo podkhoda i spetsifika primeneniia ikh v sotsiologii. *Sotsiologiya: Teoriia, Metody, Marketing*, 1, 37–53.

Shtoff, V. A. (1966). *Modelirovanie i filosofii* [Modeling and philosophy]. Leningrad: Nauka.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-102-111>

УДК 373.5.035:461:37.018.3

ORCID ID 0000-0002-4190-1601

Liubov Kanishevska,

*Doctor of Sciences in Education, Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF THE FORMATION OF FAMILY LIFE VALUES AMONG SENIOR STUDENTS OF BOARDING SCHOOLS

The article discusses one of the crucial issues of theory and methodology of education, that is theoretical and methodical fundamentals of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

The following theoretical and empirical methods were utilized in the research such as:

*- theoretical methods such as analysis, comparison, classification, systematization, generalization;
- empirical methods such as talk, questionnaire, testing, self-testing, finding the solution of problem situations, a program of pedagogical observation, ranking, the method of incomplete sentences.*

The author has clarified the content of the phenomenon «family life values» as a scientific notion; identified the specifics of the formation of family life values among senior students of boarding schools; presented methodological approaches of the research of the formation of family life values among senior students of boarding schools such as axiological, humanistic, and pragmatist; identified the levels of the formation of family life values among senior students of boarding schools; theoretically justified and experimentally tested pedagogical conditions of the formation of family values among senior students of boarding schools, namely, the formation of healthy lifestyle among senior students, the awareness of mutual help; the awareness of mutual respect; care, harmony as family values; the formation of conscious attitude toward creating a family in young men and girls; training pedagogues of boarding schools so that they might be ready to form family life values among senior students; the content and methodical support of the process of the formation of family life values among senior students of boarding schools; the establishment of interaction between pedagogues and senior students of boarding schools on the basis of pedagogical support.

Further scientific research can aim at extrapolating received results to study the specifics of gender differences of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

Key words: *boarding schools, pedagogical conditions, early adolescence, senior students, family life values.*

Любов Канішевська,

*доктор педагогічних наук, професор,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ

Стаття присвячена одній з актуальних проблем теорії і методики виховання – теоретико-методичним основам формування цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів.

У процесі дослідження було застосовано теоретичні методи (аналіз, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення); емпіричні (бесіда, анкетування, тестування,

самотестування, розв'язання проблемних ситуацій, програма педагогічних спостережень, ранжування, методика незакінчених речень).

Авторкою уточнено сутність феномена «цінності сімейного життя» як наукового поняття; визначено специфіку формування цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів; представлено методологічні підходи щодо дослідження проблеми формування цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів: аксіологічний, гуманістичний, діяльнісний; виявлено рівні сформованості цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів; теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови формування цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів, а саме: формування у старшокласників здорового способу життя; почуття взаємодопомоги; взаємоповаги; обайливості, злагоди як сімейних цінностей; формування у юнаків і дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї; підготовка педагогів інтернатних закладів до формування цінностей сімейного життя у старшокласників; змістове і методичне забезпечення процесу формування цінностей сімейного життя у вихованців інтернатних закладів; побудова взаємодії педагогів та старшокласників інтернатних закладів на основі педагогічної підтримки.

Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на екстраполяцію здобутих результатів досліджень на вивчення специфіки гендерних відмінностей формування цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів.

Ключові слова: інтернатні заклади, педагогічні умови, ранній юнацький вік, старшокласники, цінності сімейного життя.

Introduction. Contemporary Institute of family faces significant difficulties such as family relationships are being ruined, educative functions of family are decreasing, the level of child neglect and homelessness is increasing.

These circumstances make it meaningful the issue of the formation of family life values among young generation. It is stated in Laws of Ukraine, such as «On Education» (On Education, 2017), «On Protection of Childhood» (On Protection, 2001), Order of the Cabinet Ministers «On Approval of State Target Social Program for the Reform of the System of Institutions for Orphans and Children Deprived of Parental Care» (On Approval, 2007).

Early adolescence is sensitive to the formation of family life values because it is the period of finding one's own way of life, developing professionally; it is characterized by self-identification of one's sex role, the mastering of social roles, the focus on the future, the realization of values of friendship and love.

The formation of family life values is highly crucial for senior students of boarding schools. It is necessary to mention that most students of boarding schools are deprived of the most important institute of socialization, that is family; or this experience is of negative asocial character.

A pedagogical aspect of the formation of family life values was studied by modern Ukrainian scientists such as Alekseenko (2016), Bekh (2012), Honchar (2018), Dokunina (2011), Postovyi (2008) and others.

Aim and tasks. The aim of the article is to justify theoretical and methodical fundamentals of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

The tasks of this articles are: to clarify the phenomenon of «family life values» as a scientific notion; to identify the specifics of the formation of family life values among senior students of boarding schools; to justify criteria and indicators, to reveal the levels of the formation of family life values among senior students of boarding schools; to justify theoretically pedagogical conditions of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

Research methods. We used a number of methods in order to achieve the aim of the article and do the tasks of this research. Theoretical methods are analysis, comparison, classification, generalization. We used these methods to clarify the phenomenon «family life values» and the specifics of the formation of family life values among senior students of boarding schools. We used methods such as systematization and generalization of theoretical and empirical data to work out pedagogical conditions of the formation of family life values among senior students of boarding schools. Empirical methods are diagnostic ones such as talks, questionnaires, testing, self-testing, the search of solutions of problem situation, a program of pedagogical observations, ranking, the method of incomplete sentences. We used these methods to identify the degrees of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

Research results. Family life values are world view beliefs and moral guidance which are based on traditional understanding of institute of family, relationships of people in a family, responsible bed and family behavior of an individual. All this provides a cultural and demographic restoration of a society. Being personality traits of a person, the peculiarities of family life values are social in their nature but individual in the forms of mastering and manifestation. They fulfil the function of behavior regulators. They embrace all dimensions of a human life.

The features of the formation of family life values among senior students of boarding schools are personality value advantages of the creation of a future family. They focus and motivate young people's life, their needs, interests. Due to these, senior students evaluate the significance of a family for a specific personality and for a society on the whole.

The formation of family life values is the basis of the formation of the readiness of senior students of boarding schools to marital life and conscientious parenting, their integration in a modern society (Kanishevskaya, Svyrydenko, Kuzmenko, Bernadska, Karpushevskaya, Hritchyna, & Liashchuk, 2015; Kanishevskaya, 2014).

The specifics of the formation of the family life values among senior students of boarding schools relates to peculiarities of the organization of life activities of this contingent of children. First, these children constantly live in a community, they are forced to adapt to a big number of peers. Their behavior is strictly regulated. The personnel of boarding schools and teachers are constantly changing and they all have different educative programs. Intimacy and trust in communication are reduced. Educative influence has a group but not individual focus in most cases. The range of sexual roles is reduced. Authoritative pedagogics is dominant. Second is characterized by a social orphanage. Third is the specifics of the contingent of students of early adolescence, such as the presence of deprivation syndrome, the absence of parents' social experience or getting a negative asocial experience from parents; difficulties while socializing, distrust, emotional

intolerance, the violation of sexual stereotyping of the image of «I»; the formation of notion an «orphan»'s role; the orientation of the behavior of step-by-step control on behalf of pedagogues.

We have specified methodological approaches of the research of the formation of family life values among senior students of boarding schools. They are axiological, humanistic, pragmatist.

Specifically, the use of an axiological approach aims at educating the priority of family life values such as love, respect, mutual moral responsibility, healthy lifestyle, care, the feeling of mutual help, harmony, legal marriage, the birth and upbringing of children in a legal marriage, a responsible fulfilment of parental function (maternal or parental).

The realization of a humanistic approach aims at following some rules by pedagogues of boarding schools. These rules are as follows: to treat students as highest values, to encourage the manifestation of mutual openness, sincerity, to help a student to understand their own value due to the feeling of trust, respect, love, the development of their own dignity; to manifest care and love to a child; to refuse from moralizing by replacing it by solving complicated life problems together with a student.

The use of an activity-based approach during the process of the formation of family life values among senior students of boarding schools aims at identifying two problems. The first relates to such an activity-characteristics as objectivity and pushing a young person to create a thought of the necessity of the development of personal qualities which are necessary for a future family life. The second aspect is a main characteristic feature of an activity which is objectivity. It means that this activity is caused, on the one hand, by needs, such as orientations, focuses, past experiences of a person; on the other hand, the system of subject-object relations which evolve during a mutual activity, that is between people who interact.

An activity-based approach of the formation of family life values of senior students of boarding schools demands the solution of some interrelated problems. First, a total formation of main personal potential such as epistemological (that is what a student knows), axiological (that is what a student values), and praxeological (that is what a student can do). Second, when students are actively involved in a pedagogically organized activity, it influences the development of functional mechanisms of psychics such as comprehension, attention, thinking, memory, encourages the improvement of typological qualities of a person such as abilities, character, temperament and continuously enriches a personal experience such as knowledge, abilities, skills, and habits. And, finally, the involvement of senior students of boarding schools in social and cultural activity impacts on intellectual, emotional, and forceful traits of a person (Kanishevskaya, Svyrydenko, Kuzmenko, Bernadska, Karpushevskaya, Hritchyn, & Liashchuk, 2015).

We have justified criteria, corresponding indicators of the formation of family life values among senior students of boarding schools. They are cognitive such as the knowledge about family as a value, the knowledge about the values of family life (healthy life style, care, the feeling of mutual help, mutual respect, harmony; emotional and value such as the formation of value orientations, the respect of family values; the motivation to following a healthy lifestyle, care, the

feeling of mutual help, mutual respect, harmony); behavioral and pragmatist such as the ability of manifesting a mutual help, mutual respect, harmony, the orientation at a healthy lifestyle as a family value, care) (Kanishevskaya, 2015.; Kanishevskaya, Svyrydenko, Kuzmenko, Bernadskaya, Karpushevskaya, Hritchyna & Liaschuk, 2015).

We have identified and characterized three levels of the formation of family life values among senior students of boarding schools. They are high, medium, and low.

We have found out that most senior students of boarding schools (41,3 % EG i 38,7 % CG) manifested a low level of the formation of family life value; 38,7 % senior students of EG and 39,3 % senior students of CG, manifested a medium level, and 20,0 % senior students of EG 22,0 % senior students of CG manifested a high level.

The results of a formative assessment show the absence of heed of faculty staff of boarding schools to the problems of the formation of family life among senior students of boarding schools. Consequently, senior students did not show the profound knowledge of family values such as healthy life style, mutual help, care, harmony, manifested a low level of the formation of a conscientious attitude of young boys and girls of boarding schools towards creating a family. The total level of the formation of family life values among senior students of boarding schools does not meet society needs.

We have theoretically justified and experimentally tested pedagogical conditions of the formation of family life values among senior students of boarding schools. They are as follows:

- the formation of healthy life style, the feeling of mutual help, mutual respect, care, and harmony as family values;
- the formation of a conscientious attitude to creating a family;
- training pedagogues of boarding schools how to form family life values in senior students;
- the content and methodical support of the process of the formation of family life values among students of boarding schools;
- the creation of interaction between pedagogues and senior students of boarding schools on the basis of pedagogical support (Kanishevskaya, 2015).

We have developed and implemented the content and the methodological support of the formation of family life values among senior students of boarding schools (program «Family values» (Family values, 2014), a program of a seminar for pedagogues of boarding schools «We are forming family life values» (Kanishevskaya, Svyrydenko, Kuzmenko, Bernadskaya, Karpushevskaya, Hritchyna, & Liashchuk, 2015).

We laid the foundation of after class activities a developed program «Family Values», the budget time of which is 70 hours, and consists of such topics as: «Adolescence is the time to be liked», «The wealth of relations: a path in the labyrinth», «The formulae of a happy marriage», «Family science. The role of family while bringing up children», «Destabilizing factors of family relations», «Family violence as a social problem», «Self-education in family relations», «Family economics», «Family household».

Main tasks of the program are help students to obtain knowledge about the creation and development of a happy family, the core of which is love; to deepen the knowledge about the specifics of marital, family, children-parental relations; to form the habit and the need to use stylish behavioral male and female traits in everyday life; to develop a value attitude in senior students to a future family, its creation, development and prosperity on the basis of love, respect, and team work; to actualize the need of self-awareness and development of personal qualities which are necessary for a future family life style (Kanishevska, Svyrydenko, Kuzmenko, Bernadska, Karpushevska, Hrutchnyna, & Liashchuk, 2015).

The received results confirmed the efficiency of justified pedagogical conditions of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

The number of senior students of boarding schools who had a low level of the formation of family life values reduced by 16,0 %, the number of those who had a medium level increased by 8,9 %; the number of those who had a high level increased by 7,1 %.

Discussion. The formation of family life values among senior students of boarding schools is a complicated and contradictory problem. Ukrainian science lacks research which studies the issue of the formation of family life values among senior students of boarding schools. However, some aspects of this issue are analyzed in our previous works (Kanishevska, Svyrydenko, Kuzmenko, Bernadska, Karpushevska, Hritchyna, & Liashchuk, 2015). Researchers have developed a scientific and methodical justification of the issue of the formation of family life values among senior students of boarding schools; studied the issue of the formation of a healthy lifestyle, care, mutual help, mutual respect, harmony as family values; the issue of the formation of a conscientious attitude to creating a family in boys and girls of boarding schools.

It is necessary to say that Ukrainian scientists (Honchar, Kravchenko, Machuska, Pavytska, & Hyzhniak, 2016) studied the issue of the formation of family values in school children in modern social and cultural conditions.

Researchers study family values which are recognized by a society as outlook ideas and moral guidance about family which are based on traditional understanding of the institute of family, marital and parental relations, it influencing on the choice of family orientations, ways of organizing family lifestyle and its members interactions, and provides cultural and demographic reproduction of Ukrainian nation. Researchers recognize these values to be love, care, mutual understanding, tolerance, loyalty, respect, sympathy, mutual support, sincerity, trust, and others.

The conducted pedagogical diagnosis revealed an insufficient level of the formation of family value in children of school age (only 6 % of younger students; 9 % teenagers; 14 % senior students manifested a high level of the formation of family values). The reason of such a low level of the formation of family values, researchers think, is that pedagogical staff of establishments of secondary education are not satisfied with methodical support of the process of the formation of family values in children; the lack of attention of parents to the formation of family value in children; the lack of the use of the potential of after class activities during the process of the

formation of family values in children. To overcome these difficulties and to enhance the efficiency of the process of the formation of family values, researchers theoretically justified and experimentally tested social and pedagogical conditions of the formation of family values in children of school age in modern social and cultural conditions: training pedagogues of establishments of secondary education so that they be ready to form family values in children of school age in new social and cultural conditions; the use a foreign experience, social factors and their transformation concerning family values of a modern family; the formation of values of mutual understanding in children of early adolescence; the education of family life values and communication in senior students (Honchar, Kravchenko, Machuska, Pavytska, & Hyzhniak, 2016).

Moreover, considering the results of both research, researchers identify the reasons of such a low level of the formation of family life values in students. They are the lack of the use of the potential of after class activity; an insufficient qualification of pedagogues; the lack of the development of methodical support of the process of the formation of family life values.

Social scientists from the USA (Kohm, 1979), (Popenoe, 1993), (Stacey, 1996), (Winter), who study the problem of the functioning family and its values claim that a family crisis is caused by the demand of a family with a modified structure which enables its members to better adapt to new social conditions. The status of contemporary American society is enhanced by the trend of self-realization, personal development, and individual lifestyle, the dominance of rational regulators of one's behavior. It impacts on the formation of a family, the choice of its family values (Honchar, Kravchenko, Machuska, Pavytska, & Hyzhniak, 2016). It is necessary to mention that Ukrainian researchers, such as Alekseenko (2016), Bekh (2012), Honchar (2018), Dokunina (2011), Postovyi (2008) and others accentuate their attention on the issues of creating and functioning different types of family, the decrease of an educative potential of family.

The problem of the formation of family life values among senior students of boarding schools was not studied by foreign researchers.

Conclusion. The article justifies theoretical and methodical fundamentals of the formation of family life values among senior students of boarding schools. The author clarified «values of family life»; identified the specifics of the formation of values of family life in senior students of boarding schools; justified criteria, indicators, and degrees of the formation of family life values among senior students of boarding schools; justified theoretically pedagogical conditions of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

The most effective methods of the formation of family life values among senior students of boarding schools are: the creation of educative situations, models, discussions, pedagogical demand, persuasion, training, the method of project role and imitation games; the method of positive self-acceptance; the method of goal setting; analytical and bibliographical method; the method of generating ideas; reflecting and reasoning; with pedagogues: role games, group work, reflecting and reasoning, and others.

We think that the effective forms of the formation of family life values among senior students of boarding schools are communication hours, thematic conversations, round tables,

disputes, individual consultancies, trainings, etc.; with pedagogues: seminars, round tables, short pedagogical meetings, individual consultancies, lectures, talks, disputes and others.

A constant dynamic of the increase of the levels of the formation of family life style among senior students of boarding schools of the experimental group shows that pedagogical conditions of the formation of family life values among senior students of boarding schools which were justified theoretically and tested experimentally are relevant and effective.

The conducted research does not exhaust the multifaceted theoretical and practical searches of the solutions of the presented problems. Further scientific searches might focus on the extrapolating the received results of this research on gender differences of the formation of family life values among senior students of boarding schools.

Список використаних джерел

Kohm M. L., (1979). *The Effects of Social Class on Perental Values and Practices*. American Family : Dying or Developing.

Popenoe D., (1993). *American Family Decline, 1960–1990: A Review and Appraisal*. Journal of Marriage and Family. 55.

Stasey I., (1996). *In the name of the family: Rethinking family value in the postmodern age*. Boston : Beacon Press.

Winter K., *Family Values still rule: A new survey of the nation's behavior paint a positive picture of life in modern Britain*. <http://www.dailymail.co.uk/femail/article-2299954/Family-values-rule-A-new-seuvey-nations-behavior-paints-positive-picture-life-modern-Britain.html>.

Алексєєнко Т. Ф., (2016). *Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії і практики : монографія*. Київ–Умань : ФОП Жовтий О. О.

Бех І. Д., (1998). *Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб.* Київ : ІЗМН.

Бех І. Д., (2012). *Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб.* Київ. : Академвидав.

Виховуємо сімейні цінності у вихованців шкіл-інтернатів : метод. посіб. (2015) / Канішевська Л. В., Свириденко С. О., Кузьменко Л. В., Бернацька О. Б., Карпушевська Л. Р., Грітчина А. І., Лящук О. С. ; за заг. ред.. Канішевської Л. В. Харків «Друкарня Мадрид».

Гончар Л. В., (2016). Формування цінностей сім'ї в сучасній школі та родині: теретико-методичні аспекти. *Вітчизняна наука : теорія і практика: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Харків , 15-16 листопада, 24–29.

Докукіна О. М., (2011). Спілкування як засіб встановлення взаєморозуміння батьків і дітей у сім'ї. *Сучасний виховний процес : сутність та інноваційний потенціал: матеріали наук.-практ. конф.* Інституту проблем виховання НАПН України. Івано-Франківськ : Типовіт, 131–134.

Закон України «Про освіту» (2017) <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Закон України «Про охорону дитинства» (2001). *Голос України*. 98.

Канішевська Л. В., (2014). Формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні основи виховання дітей та учнівської молоді*, 18 (1), 297–305.

Канішевська Л. В., (2015). Педагогічні умови формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 19 (1), 246–256.

Постовий В. Г., Невмержицький О. А., (2008). *Сім'я і школа: проблеми виховання дітей. Посібник*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2007). <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/95042880>

Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (70 годин) [для 8-9х класів] (2014) / [О. В. Мельник, Т. В. Кравченко, Л. В. Канішевська, О. М. Пархоменко]. Івано-Франківськ : НАІР.

Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу: монографія (2015). / Канішевська Л. В., Свириденко С. О., Кузьменко Л. В., Бернацька О. Б., Карпушевська Л. Р., Грітчина А. І., Лящук О. С.; за заг. ред. Канішевської Л. В. Харків «Друкарня Мадрид».

Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку у сучасних соціокультурних умовах: монографія (2016) / Гончар Л. В., Кравченко Т. В., Мачуська І. М., Павицька К. М., Хижняк А. В.; за заг. ред. Гончар Л. В. – Харків : «Друкарня Мадрид».

References

Kohm, M. L. (1979). *The effects of social class on parental values and practices*. American Family: Dying or Developing.

Popenoe, D. (1993). American family decline, 1960–1990: A review and appraisal. *Journal of Marriage and Family*, 55.

Stasey, I. (1996). *In the name of the family: Rethinking family value in the postmodern age*. Boston: Beacon Press.

Winter, K. (2013). *Family values still rule: A new survey of the nation's behavior paint a positive picture of life in modern Britain*. Retrieved from <http://www.dailymail.co.uk/femail/article-2299954/Family-values-rule-A-new-seuvey-nations-behavior-paints-positive-picture-life-modern-Britain.html>

Aliexsieienko, T. F. (2016). *Simeine vykhovannia: kontseptualizatsiia idei teorii i praktyky* [Family education: Conceptualization of ideas of theory and practice]. Kyiv–Uman: FOP Zhovtyi O. O.

Bekh, I. D. (1998). *Osobystisno zorientovane vykhovannia* [Person-oriented education]. Kyiv: IZMN.

Bekh, I. D. (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku*. [Personality in the dimension of a spiritual development]. Kyiv: Akademydav.

Kanishevskaya, L. V. (Ed.). (2015), *Vykhovuiemo simeini tsinnosti u vykhovantsiv shkil-internativ* [We are educating family values of students of boarding schools]. Kharkiv «Drukarnia Madryd».

Honchar, L. V. (2016). *Formuvannia tsinnostei simi v suchasni shkoli ta rodyni: teretyko-metodychni aspekty* [Formation of family values in a contemporary school and family: Theoretical and methodical aspects]. *Vitchyzniana nauka: teoriia i praktyka: Conference Proceedings* (pp. 24–29). Kharkiv.

Dokukina, O. M. (2011). *Spilkuvannia yak zasib vstanovlennia vzaiemorozuminnia batkiv i ditei u simi* [Communication as means of establishing mutual understanding between parents and children in family]. *Suchasnyi vykhovnyi protses : sutnist ta innovatsiyni potentsial: Conference Proceedings* (pp. 131–134). Ivano-Frankivsk: Typovit.

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [The Law of Ukraine «On Education»]. (2017). Retrieved from <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Zakon Ukrainy «Pro okhoronu dytynstva» [The Law of Ukraine «On Protection of Childhood»]. (2001). *Holos Ukrainy*, 98.

Kanishevskaya, L. V. (2014). *Formuvannia tsinnostei simeinoho zhyttia starshoklasnykiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ* [Formation of family life values among senior students of boarding schools]. In *Teoretyko-metodychni osnovy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Vol. 18* (1) (pp. 297–305).

Kanishevskaya L. V., (2015). *Pedahohichni umovy formuvannia tsinnostei simeinoho zhyttia u starshoklasnykiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ* [Pedagogical conditions of the formation of family life values among senior students of comprehensive boarding schools]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 19 (1), 246–256.

Postovyi V. H., Nevmerzhytskyi O. A., (2008). *Simia i shkola: problemy vykhovannia ditei*. Posibnyk. [Family and school: the problem of educating children. Textbook]. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova.

Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi sotsialnoi prohramy reformuvannia systemy zakladiv dlia ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia [On Approval of the State Target Social Program for the Reform of the System of Institutions for Orphaned Children and Children Deprived of Parental Care]. (2007). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/95042880>

Simeini tsinnosti: navchalno-metodychnyi posibnyk do navchalnoi prohramy «Simeini tsinnosti» [On Approval of State Target Social Program of the Reforming System of Establishments for children-orphans and children deprived parental guidance] (2014). Ivano-Frankivsk : NAIR.

Kanishevska, L. V. (Ed.).(2015). *Formuvannia tsinnostei simeinoho zhyttia u vykhovantsiv zakladiv internatnoho typu* [The formation of family life values in students of boarding schools]. Kharkiv «Drukarnia Madryd».

Honchar, L. V. (Ed.). (2016) *Formuvannia simeinykh tsinnostei u ditei shkilnoho viku u suchasnykh sotsiokulturnykh umovakh* [Formation of family values for children of school age in modern socio-cultural conditions]. Kharkiv: «Drukarnia Madryd».

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-112-120>
УДК37.091.8-053-6:172
ORCID ID 0000-0002-4084-3219

Тетяна Куниця,

кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ.

СФОРМОВАНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ В УЧНІВ СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Анотація. У статті розкрито сутність поняття відповідальна громадянська позиція. Визначено основні теоретичні підходи у сучасній вітчизняній та зарубіжній педагогічній науці щодо її формування.

Метою статті є визначення ступеню сформованості відповідальної громадянської позиції в учнів та готовності вчителів до здійснення соціально-педагогічного супроводу щодо її формування.

У процесі дослідження використано методи: анкетування, опитування, метод незакінчених речень. Аналіз отриманих результатів здійснено на основі критеріїв та показників сформованості відповідальної громадянської позиції: когнітивно-ціннісного, емоційно-мотиваційного, поведінково-діяльнісного та визначено рівні її сформованості у підлітків: високий, середній, низький.

За результатами аналізу наукових джерел уточнено визначення відповідальної громадянської позиції як інтегративної якості особистості, яка характеризується високим ступенем громадянськості та правової культури, виявляється у поєднанні громадянської свідомості, прагненні до позитивної самореалізації, морально-вольових якостей й почуттів, а також громадянських вчинках, діях, поведінці.

На підставі представлених результатів емпіричного дослідження визначено ціннісні орієнтири підлітків, розуміння виконуваних ними соціальних ролей та ставлення до них, рівень реалізації складових відповідальної громадянської позиції на практиці. Окрему увагу за результатами діагностичного дослідження було зосереджено на визначенні рівня обізнаності вчителів щодо поняття відповідальної громадянської позиції та готовності до здійснення її цілеспрямованого формування.

Отримані результати дослідження дозволяють зробити висновки про необхідність здійснення соціально-педагогічного супроводу підлітків з низьким рівнем сформованості відповідальної громадянської позиції.

Ключові слова: відповідальна громадянська позиція, громадянськість, підлітки.

Tetiana Kunytsia

PhD in Pedagogy,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

FORMEDNESS OF RESPONSIBLE CITIZENSHIP AMONG TEENAGER

Abstract. The article reveals the essence of the concept of responsible civil position. The basic theoretical approaches in modern domestic and foreign pedagogical science concerning its formation are defined.

The purpose of the article is to determine the degree of formation of responsible citizenship among students and teachers' readiness to implement social and pedagogical support for its formation.

In the process of research the following methods were used: questionnaire, survey, method of unfinished sentences. The analysis of the results was carried out on the basis of criteria and indicators of formation of responsible citizenship: cognitive-value, emotional-motivational, behavioral-activity and determined the levels of its formation among adolescents: high, medium, low.

According to the results of the analysis of scientific sources, the definition of responsible citizenship was refined as an integrative quality of personality, which is characterized by a high degree of citizenship and legal culture, is combined with civil consciousness, the desire for positive self-realization, for moral and volitional qualities and feelings, as well as for civil actions, behavior.

On the basis of the presented results of empirical research the value orientations of adolescents, understanding of their social roles and attitude to them, the level of implementation of the components of responsible citizenship in practice are determined. Special attention on the results of the diagnostic study was focused on determining the level of awareness of teachers about the concept of responsible citizenship and readiness to implement its purposeful formation.

The results of the study allow to draw conclusions about the need for socio-pedagogical support of adolescents with a low level of formation of responsible citizenship.

Key words: *civil position, responsible civil position, teenagers.*

Вступ. Сучасні тенденції розвитку України як демократичної правової держави актуалізували проблему громадянського виховання особистості в суспільстві. Національна стратегія розвитку освіти України на період до 2021 року передбачає формування в підростаючій особистості усвідомлення належності до Українського народу, європейської цивілізації. На загальнодержавному рівні визначено, що серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають патріотичне, громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін. В основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України.

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді необхідно виховувати в учнівській молоді національну самосвідомість, налаштованість на осмислення моральних та культурних цінностей, історії, систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності, громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту, з усвідомленням рівних прав і можливостей (Концепція, 2015).

На сучасному етапі розвитку демократичного правового суспільства особливої актуальності набуває формування у молодого покоління відповідальної громадянської позиції. Ґрунтуючись на теоретичних засадах громадянського виховання в процесі нашої науково-дослідної роботи розкрито особливості формування відповідальної громадянської

позиції школярів. Основна робота буде пов'язана з підлітками і полягатиме у підготовці молодшої особистості до життя у демократичному суспільстві, визнанні й прийнятті цінностей, що є визначальними для українського суспільства, реалізації особистісних цінностей, власних прав, свобод і обов'язків, здатності до соціальної взаємодії відповідно до моделі організації соціально-педагогічного супроводу дітей, яка буде розроблена.

Мета та завдання. Метою статті є визначення ступеню сформованості відповідальної громадянської позиції в учнів та готовність вчителів до здійснення соціально-педагогічного супроводу щодо її формування.

Завданнями дослідження є:

1. Визначення рівня обізнаності вчителів щодо поняття «відповідальна громадянська позиція».
2. Аналіз стану ціннісно-мотиваційної сфери учнів.
3. З'ясування методів, якими користуються викладачі у формування громадянської позиції.
4. Визначення рівнів сформованості відповідальної громадянської позиції підлітків.

Методи дослідження. Під час проведення констатувального етапу експерименту було використано адаптований тест Куна «Хто Я?» (Kuhn, & Partland, 1954 цитується у Румянцева, 2006). Респондентам пропонується дати відповіді *на це питання* протягом обмеженого часу, потім опитувані мають пронумерувати свої відповіді залежно від ступеню важливості. Ця методика, зокрема, дає можливість проаналізувати співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик ідентичності

Методика «Ціннісні орієнтації» Рокича (2015) спрямована на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери людини. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і «філософії життя».

Анкета «Громадянська позиція школярів». За результатами анкетування були визначені рівні сформованості громадянської свідомості школярів, їхнього ставлення до громадянських обов'язків та ступінь громадянської відповідальності.

Метод незакінчених речень. Авторські анкети для вчителів та учнів.

Критеріями і показниками сформованості громадянської позиції учнів було обрано:

- Когнітивно-ціннісний (знання про громадянськість та громадянську позицію; ставлення до Батьківщини; правова культура);
- Емоційно-мотиваційний (інтерес до соціально-політичного життя школи, міста, країни; ставлення до себе як до громадянина; потреба у позитивній самореалізації);
- Поведінково-діяльнісний (дотримання соціальних і правових норм поведінки; участь у суспільній діяльності різного рівня; самостійність та ініціативність у здійсненні соціально-значущої діяльності).

Експериментальною роботою було охоплено 125 учнів 7,8,10 класів закладів загальної середньої освіти м. Києва, Київської та Чернівецької областей.

Результати дослідження. Відповідно до Концепції Громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери (Концепція, 2015).

Громадянськість – багатоаспектне поняття. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядно-психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади. Громадянськість – це також реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства.

В педагогічному плані громадянськість містить в собі знання, переживання й вчинки. Ці складові знаходяться в певних зв'язках й взаємодії при переважанні на певних етапах розвитку індивіда емоційного компоненту, формування почуттєвої сфери (Концепція, 2015).

Важливе місце у громадянському вихованні посідає громадянська освіта – навчання спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері.

У процесі громадянського виховання освітня складова доповнюється вихованням в дусі громадянськості. Це поняття об'єднує в собі громадянську, політичну соціалізацію майбутнього громадянина та його здатність долучати до цього процесу моральні цінності.

Сьогодні поняття «громадянськості» розглядають різні науки, зокрема, правознавство, психологія, педагогіка, історія і соціологія. У педагогіку терміни «громадянськість», «громадянський» прийшли із суспільних наук, де так визначено вияв патріотизму до держави, до свого народу: «Громадянськість – це готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни» (Соловьев, 1992). Громадянські цінності як складову національних духовних цінностей визначає Боришевський (1997). Загалом підхід педагогів до визначення особистісних якостей громадянина сформувався на засадах української національної ідеї. Зокрема, Ігнатенко, Поплужний та ін. (1997) вказували на обов'язковість національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій своєї національної спільноти, усвідомлення себе як суб'єкта державотворчого процесу й усвідомлення себе в ньому.

Британський дослідник Джейсон Вуд (2009) у своєму дисертаційному дослідженні «Молодь і активна громадянська позиція» провідним середовищем формування громадянської позиції визначає громаду. Саме вона має здійснювати позитивний вплив на формування активної громадянської позиції, корегувати можливі негативні її прояви через низький рівень моральної і соціальної відповідальності та відсутність політичної грамотності. В той же час на сьогодні відсутні цілісне дослідження щодо формування відповідальної громадянської позиції підлітків з позицій соціальної педагогіки. Голландські дослідники Ньюелінг Дам та Деккер (2018) вивчали вплив рівня начального закладу та загалом рівня освіти на формування в підлітків громадянськості. У своїй роботі вчені зазначають, що підлітки, які навчаються у вищих навчальних закладах, з віком розвивають більш сильні політичні орієнтації, але також поступово зосереджуються на конкуренції між перспективами і на формальних процедурах при вирішенні соціальних питань. Їхні погляди на громадянство стають більш одномірними. Ті, хто знаходиться на більш низькому шляху, в обох віках, залишалися досить незацікавленими в політиці, але дотримувалися свого акценту на співпраці, консенсусі та інклюзивності при вирішенні питань, які зачіпають все співтовариство. Американські вчені вважають, що програми заохочення позитивної громадянської позиції повинні починатися з надання підліткам можливості брати участь у цивільній діяльності, такої, як громадські роботи або політичне волонтерство. Потрібен системний підхід, в якому цивільний контекст розробляється для просування громадянства, припускають, що життя в постійному громадянському контексті веде до громадянської активності в пізньому підлітковому віці і в молодому дорослому віці. Дослідники виявили, що соціальна взаємодія з однолітками, моделювання батьками громадянської поведінки та культурні чинники, такі як етнічні практики, призводять до більш високого рівня громадянської активності серед молоді і що безперервний контекст, який включає ці фактори, призводить до більш високого рівня громадянської активності в дорослому віці (Zaff, Malanchuk, & Eccles, 2008).

На відміну від інших розвинутих країн, де громадянське виховання майже повністю базується на політичній та правовій сфері діяльності громадянського суспільства, в Україні на сучасному етапі її розвитку громадянське виховання, через відсутність відповідної правової та юридичної бази або її недієспроможності, майже повністю базується на морально-етичних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності виступають головним критерієм ефективності громадянського виховання (Концепція, 2015).

Таким чином, за результатами аналізу наукових джерел у своєму дослідженні ми розглядаємо **відповідальну громадянську позицію** як інтегративну якість особистості, яка характеризується високим ступенем громадянськості та правової культури, виявляється у поєднанні громадянської свідомості, прагненні до позитивної самореалізації, морально-вольових якостей й почуттів, а також громадянських вчинках, діях, поведінці.

Розроблення методики констатувального експерименту відбувалося виходячи з визначення ключового поняття.

Методика «Хто я?» нами була використана з метою визначення співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик, на підставі яких можна зрозуміти наскільки підліток усвідомлює та приймає свою унікальність, а також наскільки йому важлива приналежність до тієї чи іншої групи людей. Серед опитаних нами підлітків у відповідях переважали соціальні характеристики – син/донька (30,4%), онук/онука (20%), брат/сестра (30,4%), учень/учениця (35,2%). 80% опитаних зазначили свою гендерну приналежність. Серед індивідуальних характеристик переважали такі: веселий (10,4%), розумний (25,6), добрий (6,4), творча особистість (12,8%). З усіх опитаних лише 2,4 % охарактеризували себе як громадянина держави і 1,6% назвали себе відповідальними.

Таким чином, можна говорити про те, що в самоідентифікації переважають соціальні ролі, пов'язані з сім'єю та характеристики власних особистісних якостей і дуже низький рівень сприйняття себе через призму своєї значущості для суспільства.

Відповідаючи на питання «Чи потрібно в наш час захищати батьківщину? Хто це повинен робити» 96% учнів відповіли, що захищати Батьківщину необхідно; з них 12% вважають, що повинні це робити лише чоловіки; 18% дотримуються думки, що це повинні робити виключно добровольці, контрактники або професійні військові; 10% вважає, що це мають робити політики і влада, зокрема, президент. По 2 % не визначились з відповіддю на питання або вважають, що захищати не потрібно.

Громадянами країни вважають себе 74% опитаних; 10% підлітків не вважають себе громадянами; 16% учнів не змогли відповісти. Службу в армії вважають громадянським обов'язком, зокрема, своїм вважають 12% опитаних; не вважають 80%, не визначилися 8%.

Знають свої права та обов'язки 99,2%, така ж кількість респондентів вважають, що завжди дотримуються норм і правил поведінки. Такі результати опитування можуть говорити про прагнення підлітків відповідати очікуванням з боку інших щодо їхньої поведінки. Саме з метою отримання об'єктивної інформації в анкеті були закладені такі запитання: чи порушуєш ти дисципліну на уроці («так» відповіли 2,4%, «інколи» – 8,8%); чи завжди ти сумлінно виконуєш доручення та домашні завдання («так» –25,6%, «інколи» – 46,4%, «ні» –28%). Охоче виконують доручення в класі 25,6% учнів.

Оцінюючи рівень сформованості системи цінностей в учнів старшого підліткового віку нами була використана методика «Ціннісні орієнтації» Рокича (2015).

Переважаючими у системі термінальних та інструментальних цінностей виявились особистісні цінності: життєва мудрість, здоров'я, любов, наявність хороших та вірних друзів, розвиток, щасливе сімейне життя, впевненість у собі, охайність, вихованість, життєрадісність, відповідальність, сміливість, чесність, чуйність. Серед не надто важливих цінностей переважають професійні: цікава робота, матеріально забезпечене життя, продуктивне життя, творчість, освіченість, терпимість, тверда воля, ефективність у справах та частина суспільних – незалежність, терпимість до поглядів і думок інших, широта поглядів. До індиферентних належать практично всі суспільні цінності: активне життя,

суспільне покликання, краса природи і мистецтва, розваги, свобода, щастя інших, непримиренність до недоліків у собі та інших.

Учням було запропоновано обрати з запропонованих варіантів або дати своє визначення поняття «патріотизм» (кількість виборів не обмежувалася). За результатами, складниками патріотизму вважають «любов до рідного дому, міста, країни, вірність традиціям і національній культурі» 70,4%, «національну самосвідомість, гордість за приналежність до своєї нації, народу» 49,6%, «прагнення працювати для процвітання Батьківщини», «інтернаціоналізм, готовність до співпраці з представниками інших націй і народів в інтересах своєї Батьківщини» 37,6%. Патріотизм романтичним образом або літературною вигадкою назвали 4% опитаних, така ж кількість вважає патріотизм не сучасним, «не для сьогоднішньої молоді» 4%. Непримиренність до представників інших націй і народів складає 1,6%. Один із учнів висловив своє ставлення до патріотизму таким чином: «я вважаю патріотизм способом керування людьми».

Отримані результати дають можливість говорити про сформованість у підлітків системи цінностей, в якій переважають особистісні цінності, а інші недостатньо розвинуті.

Загалом серед учнів експериментальних шкіл розподіл за рівнями сформованості відповідальної громадянської позиції визначено такий: високий рівень мають – 24% учнів; середній рівень – 48% та низький рівень – 28% підлітків.

За результатами анкетування вчителів нами було визначено, що більшість з них вважає, що найбільший вплив на формування громадянської позиції мають батьки (96%), вчителі (32%), ЗМІ (28%), друзі (12%), а її формування починається у дошкільному віці і триває все життя. Опитувані також зазначили, що дієвими методами щодо формування громадянської позиції є бесіди, виховні години, залучення дітей до проектів та загальношкільних заходів, а також робота на уроках та особистий приклад. Узагальнюючи результати дослідження можна говорити про те, що основна увага у виховній роботі приділяється колективним методам роботи з учнями, асоціально-педагогічний супровід формування відповідальної громадянської позиції вчителями не здійснюється.

Обговорення. Проблема формування громадянськості та громадянської позиції знайшла своє відображення у сучасній педагогічній науці. Зокрема, визначаючи громадянську позицію як важливу цінність особистості, учені розглядають її як діяльнісно-поведінковий аспект громадянськості; систему ціннісних і соціальних орієнтацій та ставлень, що характеризують людину як громадянина країни та суспільства; вияв громадянської спрямованості; стан, інтегровану якість особистості, ставлення суб'єкту до зовнішнього світу, діяльності, навколишніх людей і самого себе; як умову власного розвитку особистості і результат виховних зусиль. У той же час на сьогодні відсутні дослідження, які б містили цілісне соціально-педагогічне забезпечення формування відповідальної громадянської позиції.

Висновки. Аналіз результатів емпіричного дослідження дозволяє зробити висновки про те, що формування відповідальної громадянської позиції в учнів старшого підліткового

віку у закладах середньої освіти відбувається в основному у процесі вивчення дисциплін суспільно-гуманітарного циклу та в процесі опосередкованого впливу з боку батьків, вчителів, ровесників та ЗМІ. Саме через відсутність безпосереднього цілеспрямованого соціально-педагогічного впливу зафіксований такий розподіл за рівнями сформованості громадянської позиції. Таким чином, подальша науково-дослідна робота буде спрямована на розроблення програми соціально-педагогічного супроводу, її апробацію та впровадження у практику роботи закладів середньої освіти.

Список використаних джерел

Nieuwelink, H., Dam, G. & Dekker, P. (2018). Adolescent Citizenship and Educational Track: A Qualitative Study on the Development of Views on the Common Good. *Journal: Research Papers in Education*. doi: [10.1080/02671522.2018.1452958]

Wood, J. (2009). Young People and Active Citizenship: An Investigation Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the award of Doctor of Philosophy (PhD) De Montfort University De Montfort University August 2009 – Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/2748417.pdf>

Zaff, J. F., Malanchuk, O., & Eccles, J. S. (2008). Predicting Positive Citizenship from Adolescence to Young Adulthood: The Effects of a Civic Context. *Applied developmental science*, 12(8), 38-53. doi: [10.1080/10888690801910567]

Боришевський, М. Й. (1997) Духовні цінності в становленні особистості – громадянина // *Педагогіка і психологія*. №1(14). – С. 147-151.

Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л., Косарева Н. І., Крицька Л. В. (1997) Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: [навч.-метод. посіб.] – К.: ІЗМН. – 252 с.

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015) – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

Методика «Ціннісні орієнтації» М Рокича. (2015) – Режим доступу: http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm

Соловьев А. (1992) Культура гражданственности. К новой парадигме // *Свободная мысль*. № 7. – С. 61-71.

Тест «Кто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модификация Т. В. Румянцевой) / Румянцева Т. В. (2006) Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре – СПб. – С.82-103.

References

Nieuwelink, H., Dam, G. & Dekker, P. (2018). Adolescent Citizenship and Educational Track: A Qualitative Study on the Development of Views on the Common Good. *Journal: Research Papers in Education*. doi: [10.1080/02671522.2018.1452958]

Wood, J. (2009). Young People and Active Citizenship: An Investigation Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the award of Doctor of Philosophy (PhD) De Montfort University De Montfort University August 2009 – Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/2748417.pdf>

Zaff, J. F., Malanchuk, O., & Eccles, J. S. (2008). Predicting Positive Citizenship from Adolescence to Young Adulthood: The Effects of a Civic Context. *Applied developmental science*, 12(8), 38-53. doi: [10.1080/10888690801910567]

- Boryshevskiy, M. Y. (1997) *Dukhovni tsinnosti v stanovlenni osobystosti – hromadianyna* [Spiritual values in the formation of personality-citizen] // *Pedahohika i psykhologhiia* №1(14). – P. 147-151.

Ihnatenko P. R., Popluzhnyi V. L., Kosarieva N. I., Krytska L. V. (1997) *Vykhovannia hromadianyna: psykhologo-pedahohichnyi i narodoznavchyi aspekty: navch.-metod. posib.* [Education of the citizen: psychological, pedagogical and ethnological aspects: proc.-method. posib.]– K.: IZMN. – 252 p.

Kontsepsiia natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi. (2015) [The concept of national-Patriotic education of children and youth]. – Retrieved from: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

Method "Valuable orientations" by M Rokich. (2015). – Retrieved from: http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm

Solovev A. (1992) *Kultura hrazhdanstvennosti. K novoi paradyhme* [Culture of citizenship. Towards a newparadigm] // *Svobodnaia mysl.* № 7. – P. 61-71.

Test «Kto Ya?» (M.Kun, T.Makpartlend; modyfykatsyia T.V.Rumiantsevoi) / Rumiantseva T. V. (2006) *Psykhologhycheskoe konsulyrovanye: dyahnostyka otnoshenyi v pare* [Psychological counselling: diagnostics of couple relationships] – SPb. – P.82-103.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-121-132>

УДК 372.47(075):016:929

ORCID ID 0000-0003-1949-8833

Вадим Литвин,

*заступник генерального директора НВК «Загальноосвітній навчальний заклад
«Європейська школа Михайл» 1 – 3 ступенів-ясла-садок,
м. Київ*

ORCID ID 0000-0001-5009-3354

Михайло Арест,

*кандидат психологічних наук,
науковий консультант НВК «Загальноосвітній навчальний заклад
«Європейська школа Михайл» 1 – 3 ступенів-ясла-садок,
м. Хайфа*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ МАТЕМАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ В ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті акцентовано увагу на необхідності теоретичного і практичного значення вивчення проблеми математичного розвитку дітей дошкільного віку в умовах закладів дошкільної освіти. Необхідність підготовки статті обумовлена реформуванням початкової освіти (відповідно до Концепції «Нової української школи») саме тому логічним вбачається починати модернізацію з першої освітньої ланки.

Метою статті є презентація даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження, що буде основою розробки методики роботи з дітьми дошкільного віку щодо їх математичного розвитку в умовах закладів дошкільної освіти. Авторам важливо презентувати та висвітлити сучасні тенденції системи дошкільної освіти щодо математичного розвитку дітей дошкільного віку.

У процесі дослідження використано теоретичні методи: аналіз і синтез теоретичних та науково-методичних джерел з дитячої психології та педагогіки для розроблення основних понять дослідження щодо феномену математичного розвитку дітей дошкільного віку; систематизація й узагальнення наукових поглядів на сутність математичного розвитку дітей дошкільного віку в умовах закладів дошкільної освіти; аналіз розвитку педагогічних ідей формування елементарних математичних уявлень у дітей дошкільного віку. Методи анкетування дали змогу з'ясувати особливості взаємин старших дошкільників та чинники, що на них впливають; метод експерименту констатуючий, слугував моделюванню умов обраного для вивчення явища.

У статті автори презентують принципово новий підхід навчання дітей елементарним математичним уявленням в умовах закладу дошкільної освіти, який базується на розумінні необхідності здійснювати процес математичного розвитку, починаючи із дошкільного віку. Саме таке розуміння забезпечить оптимізацію цього процесу, а також дозволить підготувати дитину до успішного шкільного навчання. Авторами описують особливості процесу математичного розвитку на предметно-образному рівні. Кінцевою метою процесу математичного розвитку має стати нова якість особистості дошкільника – математична розвиненість. При цьому елементарна математична компетентність дошкільника є першоосновою математичної розвиненості.

Ключові слова: математичні здібності, математична розвиненість, математичний розвиток, пізнавальні процеси.

Vladimir Lytvyn,

*Intercessor of the Director General of the primary and upper complex
"General educational institution "European School Michael" 1 - 3 steps-manger-garden (Kyiv,
Ukraine)*

Michael Arest,

*PhD in Psychology,
scientific consultant of the primary-upper complex
"General educational institution "European School Michael" 1 - 3 steps-manger-garden (Haifa,
Israel)*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF MATHEMATICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN IN INSTITUTIONS OF PRESCHOOL EDUCATION

Abstract. *The article focuses on the necessity of theoretical and practical importance of studying the problem of mathematical development of preschool children in the conditions of institutions of preschool education. The need for preparation of the article is due to the reform of primary education (in accordance with the Concept of the "New Ukrainian School"). Therefore, it is logical to start the modernization from the first educational level.*

The purpose of the article is to analyze the data obtained as a result of empirical research, which will be the basis for developing a methodology for working with children of preschool age in relation to their mathematical development in institutions of preschool education. It is important for the authors to present and highlight the modern tendencies of the system of preschool education concerning the mathematical development of preschool children.

In the research, theoretical methods were used: analysis and synthesis of theoretical and scientific-methodical sources on child psychology and pedagogy for the development of basic concepts of research on the phenomenon of mathematical development of preschool children; systematization and generalization of scientific views on the essence of mathematical development of children of preschool age in institutions of preschool education; analysis of the development of pedagogical ideas of the formation of elementary mathematical concepts in preschool children.

In the article, the authors present a fundamentally new approach to teaching children with elementary mathematical ideas in institutions of preschool education, based on the understanding of the need to implement the process of mathematical development from the pre-school age. Such understanding in particular will ensure the optimization of this process, and will also allow you to prepare your child for successful schooling. The authors describe the peculiarities of the process of mathematical development on the subject-image level. The final goal of the process of mathematical development is the new quality of the preschooler's personality—mathematical development. In this case, the elementary mathematical competence of the preschool child is the primary basis of mathematical development.

Key words: *mathematical development, mathematical abilities, cognitive processes.*

Вступ. Сучасна система дошкільної освіти спрямована на конструювання змісту, форм, методів навчання і виховання, які забезпечують розвиток кожної дитини, її пізнавальних здібностей та особистісних якостей, тому математичний розвиток дошкільника має розглядатися як частина загального розвитку особистості. Він має спрямовуватися на навчання дітей прийомам та методам пізнання, формування в них якостей математичного мислення, математичних розумових здібностей і вмій.

Реалізація завдань математичної підготовки, починаючи з дошкільного віку, не лише полегшує адаптацію особистості до процесів інформатизації і технологізації суспільства, а й закладає підґрунтя математичної культури як ознаки освіченої й висококультурної особистості. Саме націленість математичної підготовки на розвиток у дітей критичності, логіки, чіткості і алгоритмічності мислення, перетворює її зі способу передачі людського досвіду на механізм розвитку.

На практиці забезпечення шкільної математичної освіти гальмується певними причинами, які є спільними як для дошкільників, так і учнів початкової школи. Це зумовлено тим, що математика викликає великі труднощі у дітей, тому вони найменш люблять нею займатися. Насамперед, це можна пояснити невідповідністю діючої методичної системи математичної підготовки запитам соціуму і виробництва та тенденцією до мінімізації вмісту математики у програмах загальноосвітньої школи.

Навчання математики дошкільників і молодших школярів часто носить одноманітний характер за змістом, ритмом, темпом і методами навчання, що перетворює його на регламентований процес. Переважають заняття фронтального характеру, які перешкоджають здійсненню педагогіки співпраці, отриманню зворотного зв'язку з дитиною. Одноманітність застосування математичних ігор, недостатня продуманість їх сюжетних ліній, слабе застосування сучасних засобів, інформаційних технологій, активних методів не можуть забезпечити високу ефективність навчання. В наслідок цього у дітей недостатньо розвинуті здібності до узагальнення, систематизації, аналізу, синтезу, класифікації, серіації тощо.

Існує необхідність відмовитися від інформативного подання математичного змісту і орієнтувати дитину на осмислення, розуміння, набуття досвіду. Математика для дитини є інструментом логічного мислення, за допомогою якого засвоюються закони природи.

Таким чином, актуальність дослідження визначається соціальним замовленням на математичний розвиток дітей дошкільного віку, що сформує у них пізнавальні вміння та навички, критичне мислення, широку палітру інтелектуальних дій необхідних для життя у сучасному високотехнічному інформаційному суспільстві.

Метою статті є презентація аналізу теоретичних підходів до розробки методики роботи з дітьми дошкільного віку щодо їх математичного розвитку в умовах закладів дошкільної освіти. Автори презентують і висвітлюють сучасні тенденції системи дошкільної освіти щодо математичного розвитку дітей дошкільного віку.

Методи дослідження. На даному етапі педагогічного дослідження використано теоретичні методи, а саме: аналіз і систематизація психолого-педагогічної та методичної літератури з проблем розумового і математичного розвитку дітей дошкільного віку, навчальних і методичних посібників, дидактико-методичного забезпечення освітнього процесу закладів дошкільної освіти для з'ясування стану організації роботи процесу математичного розвитку дітей; метод теоретичного моделювання, узагальнення та систематизації основних положень дослідження. Методи анкетування дали змогу з'ясувати

особливості взаємин старших дошкільників та чинники, що на них впливають.

З метою визначення рівня сформованості у дітей дошкільного віку математичних знань було проведено констатувальний експеримент, застосовано комплекс стандартизованих методик.

Експериментальна база - заклад НВК «Загальноосвітній навчальний заклад «Європейська школа Михайл» 1 – 3 ступенів-ясла-садок та закладу дошкільної освіти № 100 «Казка» м. Києва. Дослідження проводилося протягом 2018 року, у ньому взяли участь 84 вихователів та 150 дітей дошкільного віку.

Результати дослідження. Сучасна система дошкільної освіти спрямована на конструювання змісту, форм, методів навчання і виховання, що забезпечують розвиток кожної дитини, її пізнавальних здібностей і особистісних якостей. Тож математичний розвиток дошкільника розглядається як частина загального розвитку особистості, спрямованого на навчання дітей методам пізнання, прийомам математичного мислення, здібностям і вмінням.

Вагомим досягненням передової педагогіки минулого століття було визнання спроможності дитини дошкільного віку навчатися і оволодівати елементарними математичними знаннями. Становлення вітчизняної методики математики дало змогу визначити її першооснови, зміст математичної підготовки дітей до 6 років, мету, завдання (Блехер, 2008; Тихеєва, 1927; Янпольська, 1936). Спільною метою математичної підготовки дітей того часу була підготовка до школи, яка зводилась до опанування дитиною кількістю та лічбою. Проте, окремі спеціальні керівництва з навчання дітей математики не дають основ для детального аналізу методів, форм навчання дітей, оскільки переважно містять практичні розробки і вкрай мало пояснень щодо дидактичних принципів організації навчального процесу (Блехер, 2008; Тихеєва, 1927; Янпольська, 1936).

У більшості аналізованих нами дисертаційних працях і навчально-методичних посібниках здійснюються термінологічний аналіз та аналіз різних підходів щодо забезпечення математичної підготовки дітей, однак присутня деяка традиційність в поданні теоретичного матеріалу (Белошиста, 2013; Вороніна, 2009; Леушина, 1974; Метліна, 1986; Михайлова, 2008; Степанова, 2013; Смоленцева, 1993; Фунтікова, 1999; Щербакова, 1998).

Кінцевою метою процесу математичного розвитку дошкільників має стати досягнення певного рівня математичної розвиненості дитини-дошкільника. Математична підготовка дошкільників нами розглядається як своєрідний синтез навчання і розвитку. Аспект навчання представлений математичними знаннями, вміннями та навичками, тими компонентами навчальної діяльності, які формуються, яким дитина навчається; аспект розвитку – пізнавальними процесами, математичними здібностями, логічними операціями.

Теорія і практика роботи, спостереження за дітьми дошкільного віку засвідчують, що математичні уявлення можуть формуватися і без спеціального навчання, але стихійно, хаотично (Белошиста, 2013).

Формування математичних уявлень у дошкільників відбувається в повсякденному житті, де в процесі предметно-практичної діяльності у них формуються так звані життєві поняття. Сформовані спонтанним шляхом поняття можуть застосовуватися дитиною, але лише в обмеженому колі життєвих ситуацій, і не є стимуляторами інтенсивного математичного розвитку. Між тим, організоване навчання, на переконання дослідників (Белошиста, 2008; Вороніна, 2009; Михайлова, 2008; Зайцева, 2005; Степанова, 2013) є раціональним і забезпечує формування математичних знань, які дитина може застосовувати до широкого кола пізнавальних ситуацій, зокрема у розв'язанні арифметичних задач, пізнавально-практичних ситуацій, які потребують аналізу, синтезу, розмірковувань на побутовому рівні тощо. Отримати такі знання дошкільник може лише за умов спеціально організованого навчального процесу, яким управляє педагог. Таким чином, необхідність спеціального навчання дітей математики очевидна. Організована математична підготовка дійсно важлива для дитини не тільки з предметної сторони, а з психологічної точки зору.

У педагогіці категорія «навчання» розглядається як спеціальна форма передачі суспільно-історичного досвіду. Отже логічно, що процес навчання дітей математиці може розглядатися як форма передачі дитині елементарних математичних знань, які виробило людство на шляху свого розвитку. Основним змістом такого навчання елементів математики є суспільний досвід, набутий людьми, як дорослою спільнотою, протягом століть: знання про число, натуральний ряд, форми, величину, простір та час тощо.

Навчання, за словами Виготського (2003), формує у дитини вищі психічні функції, «забігає» наперед розвитку і веде за собою, але «не замінює самого розвитку». Експериментальні дослідження (Гальперін, 1994; Давидов, 1997; Ельконін, 1992) доводять, що у навчанні дітей математиці мають враховуватися психічні закономірності розвитку особистості дитини, що суттєво змінює картину її розвитку, перш за все мислення, значно розширюючи можливості засвоєння наукових математичних понять, як от число, час, простір.

Таким чином, математичний розвиток це не просто набуття системи знань, вмінь та навичок в галузі математики, а діалектичний процес перебудови психіки дитини, набуття нових якісних особливостей, новоутворень, які підіймають дитину на новий, вищий рівень пізнання. При цьому не слід ототожнювати поняття зростання і розвиток. Так, Ельконін пояснює, що «зростання – це кількісні зміни в процесі удосконалення тієї чи іншої психічної функції. Ми можемо називати процес зростанням тільки в тому випадку, якщо за існуючих можливостей нам не вдається виявити в ньому будь-які якісні зміни» (Ельконін, 1995, с. 30). Акцент робимо на словах «якісні зміни».

Наявність якісних змін обумовлює розвиток, якщо їх немає у психіці дитини, то і математичний розвиток як такий не відбувається. Розвиток на переконання Ельконіна, «характеризується якісними змінами психічної функції, виникненням в ній певних новоутворень» (Ельконін, 1995, с. 30–31). Поняття «розвиток» дослідник пов'язує з поняттям

«системні процеси», тобто розвиток полягає в якісних перетвореннях різних «системних процесів», що призводить до виникнення нових структур. Психолог підтверджує нерівномірність розвитку, «коли одні з системних структур «відстають», інші «забігають вперед»» (Ельконін, 1995, с. 30–31).

Цілком погоджуємось з твердженням Ельконіна, бо трансляція його визначення поняття «розвиток» в контекст поняття «математичний розвиток» надає нам можливість з'ясувати, що математичний розвиток, як і розвиток загальний, відрізняється нерівномірністю. Просування дитини вперед шляхом осягання математичного змісту характеризуватиметься перетворенням тих самих «системних процесів» (Ельконін, 1995), а саме, змінами у мисленні, мовленні, способах осмислення, змінами в процесах синтезу, аналізу, узагальнення (на рівні логічних операцій) тощо. Саме швидкість або плинність цих новоутворень слугує основою для оцінки педагогом ступеня математичної розвиненості дитини конкретного віку, а не тільки наявність знань і вмінь у галузі математики. Якщо у навчанні дітей математиці переважає інформативний, знаннєвий підхід, то у дитини нарощується сума знань, інформації, яка не завжди виступає дієвим інструментом в осмисленні математичних понять, проблемних ситуацій математичного змісту тощо.

Більшість учених дотримується такого визначення математичного розвитку: «процес якісних змін у пізнавальній діяльності особистості, які відбуваються у результаті формування елементарних математичних уявлень і пов'язаних з ними логічних операцій» (Непомняща, 1988; Щербакова, 1998). Фунтікова стверджує, «показниками такого розвитку дитини є саме якісні зміни, які забезпечують засвоєння складних знань, вмінь, навичок, дають можливість включатися у більш складну діяльність» (Фунтікова, 1999а, с. 6).

Положення Виготського про зону найближчого розвитку актуальне не тільки для пошуку шляхів навчання математиці, але й для діагностики рівня досягнень дитини в цій сфері. Встановлення рівня математичного розвитку, досягнутого дитиною, повинно включати і виявлення її навченості, встановлення широти цієї зони.

Засвоєння системи математичних знань вимагає від дітей відповідних дій та операцій, створення структури педагогічного процесу. Якщо ця структура збіднюється (зводиться, наприклад, до запам'ятовування і відображення словесних формулювань), то знання засвоюються не належним чином і лише частково сприяють розвитку пізнавальної діяльності (Фунтікова, 1999б). Навчання ефективно розвиває дітей, якщо на кожному етапі ставиться мета – сприяти розвитку та згідно з цим удосконалювати його зміст і методи. Навчання спрямовує математичний розвиток, спираючись на його досягнення, активно формує необхідні мотиви, які спонукають прагнення дитини до знань, бажання засвоювати математику, виховує ініціативу, самостійність.

Дослідження, проведені українськими вченими в останнє десятиліття (Зайцева, 2005; Гайдаржийська, 2016; Машовець, 2012; Павлюк, 2010; Суржанська, 2004; Татаренко, 2010; Фунтікова, 1999; Щербакова, 2011), дають можливість охарактеризувати деякі аспекти проблеми інтенсифікації навчання дітей математики. Результати цих досліджень частково

вказують на необхідну роль навчання в розвитку дитини, починаючи з перших його етапів. Навчання є фактором диференціації практичних дій дитини, формування її як суб'єкта пізнавальної діяльності.

Налаштування сучасної дошкільної освіти на формування у дошкільників допитливості, активного, самостійного творчого мислення у процесі навчання спирається на можливість і необхідність формування у них готовності до самостійного набуття знань та практичного застосування їх у діяльності, формує не лише знання, вміння, а й елементарну математичну компетентність (Зайцева, 2005; Щербакова, 2011; Степанова, 2013). Розуміючи, що математичний розвиток дошкільників відбувається у процесі набуття ними знань, умінь і навичок при оптимальній пізнавальній активності, інтересу дітей, педагог прагне так організувати навчання, щоб воно позитивно впливало на цілісний розумовий розвиток кожної дитини. Тоді у дітей формується внутрішнє спонукання до учіння, вони відчують задоволення від інтенсивної розумової роботи, із задоволенням готові виконувати важкі завдання, немовби йдуть назустріч тому новому, що належить дізнатися.

В умовах спеціального навчання дошкільники досягають значно більших успіхів, швидше переходять від простого порівняння кількості, форм, величини до порівняння за уявою, а також успішно опановують умінням будувати ряд величин з узагальненням і перенесенням цього на інші об'єкти. Завдяки цілеспрямованому навчанню, у дітей дошкільного віку раніше, ніж зазвичай, виробляється інваріантне поняття числа, абстраговані від інших ознак (Вовчик-Блакитна, 2012; Костюк, 1989; Поддьяков, 1998).

Результати анкетування вихователів закладів дошкільної освіти з метою з'ясування стану практики математичної підготовки дошкільників у педагогічній практиці (кількість респондентів становить 84 особи) свідчать, що чимало вихователів (98 %) визнають необхідність спеціального навчання дітей математики; 75 % з них не готові підтримувати ідею розвивального навчання; 34 % вихователів готові застосовувати новий підхід до здійснення математичної підготовки дітей; 66 % використовують традиційні методичні підходи до формування елементарних математичних знань у дітей. Такий підхід до навчання математики не стимулює математичний розвиток дитини. Причинами цього явища, на наш погляд, є недостатня чіткість і точність характеристик категорій «навчання» і «розвиток» відповідно математичного змісту.

Отже, на основі отриманих даних можна зробити важливі висновки для продовження нашого дослідження. Головною метою дошкільної освіти має стати створення сприятливих умов для особистісного становлення і творчої реалізації кожної дитини, формування в неї логіко-математичної компетентності.

На нашу думку, логіко-математична компетентність є однією з важливих характеристик, яка передбачає здатність дошкільника здійснювати математичні та логічні дії, оволодіння умінням здійснювати орієнтацію в просторі, часі.

Ми з'ясували, що всіх дошкільників, які брали участь в експерименті, умовно можна поділити на групи за рівнем сформованості у них логіко-математичної компетентності. Отримані дані подано у таблиці 1.

Дані, здобуті під час констатувального етапу дослідження, свідчать про те, що більша частина всіх обстежених має середній і низький рівні логіко-математичної компетентності.

Ми завбачаємо такі причини цього явища:

- традиційна система формування елементарних математичних уявлень у дошкільників не достатньо забезпечує формування уміння дошкільників «бачити» математику в оточуючому житті, здатність використовувати свої знання у життєдіяльності;
- майже половина дошкільників недостатньо володіє прийомами логічного мислення, не вміє чітко пояснити власні способи розв'язання математичних ситуацій;
- відзначається низький рівень математичного мовлення;
- присутній низький рівень самостійності у прийнятті вибору відповідного рішення.

Таблиця 1.

Сформованість логіко-математичної компетентності у дошкільників

Рівні	Компоненти логіко-математичної компетентності у %		
	<i>Мотиваційний</i>	<i>Когнітивний</i>	<i>Процесуально-поведінковий</i>
Високий	6,12 %	10,31 %	05,16 %
Оптимальний	26,43 %	25,37 %	25,90 %
Середній	43,45 %	42,14 %	47,44 %
Низький	24,00 %	22,18 %	21,50 %

Таким чином, як свідчать експериментальні дані, система навчання дітей, яка усталилась в практиці вихователів, призводить до накопичення математичної інформації і жодним чином не стимулює розвиток, оскільки більшість інформації осідає мертвим багажем у дитячій пам'яті. Такий підхід до математичної підготовки розглядається нами як процес нарощування математичної інформації, а не математичний розвиток.

Отже, навчання математики слід розглядати як основну діяльність, що забезпечує математичний розвиток дитини. Рівень інтелектуального розвитку дитини залежить від організації, змісту, форм і методів навчання, від створення умов для прояву активності самої дитини.

Обговорення. Велика кількість науково-методичних підходів щодо забезпечення математичного розвитку дітей дошкільного віку засвідчує багатоплановість досліджень у цій сфері як в Україні, так і за рубежом. Так, ученими з'ясовувався потенціал різних способів інтенсифікації і оптимізації навчання дітей математиці в різні вікові періоди: через предметні дії як основу для формування математичних уявлень (Гальперін, 1994); через вивчення психологічних механізмів лічби як розумової діяльності, розкриття генезису поняття числа (Давидов, 1997; Вовчик-Блакитна, 2012; Костюк, 1989). Досліджувалися підходи до

формування у дітей уявлень про встановлювалася взаємопов'язаність лічби і вимірювання (Непомняща, 1988; Щербакова 1998); можливості використання наочного моделювання у процесі навчання розв'язання арифметичних задач (Непомняща, 1988); зміст і прийоми освоєння просторово-часових відносин (Фунтікова, 1999).

Аналіз наукових джерел з проблеми математичного розвитку дозволив виокремити певні напрями її дослідження: вивчались особливості часових уявлень за допомогою моделей часу (Фунтікова, 1999); дидактичні методи, форми, засоби формування математичних знань (Гайдаржийська, 2016; Машовець, 2012); індивідуально-диференційований підхід до формування математичних уявлень у дітей (Степанова, 2013); пізнавальна активність як фактор математичного розвитку старших дошкільників (Щербакова 1999); зміст, форми, методи формування елементарної математичної компетентності (Зайцева, 2005); комп'ютерні технології як засоби навчання старших дошкільників лічби (Павлюк, 2010) та інші.

Не зважаючи на величезний досвід реалізації різних дидактичних моделей математичної підготовки дошкільників: систематичне навчання елементарним математичним знанням і вмінням (Леушина, 1974; Метліна, 1986; Щербакова, 1998), розвиваюче навчання (Виготський, 2003; Гальперін, 1994; Давидов, 1997), формування елементарної математичної компетентності (Зайцева, 2005), залишається актуальною проблема створення системи математичного розвитку дітей дошкільного віку.

Висновки. Аналіз наукових підходів щодо сутності поглядів на поняття «математичний розвиток дітей дошкільного віку» засвідчив наявність доволі широкого діапазону його тлумачень, різних авторських інтерпретацій поняття «математичний розвиток дітей дошкільного віку». Результативність математичного розвитку визначається процесом формування у дітей елементарних математичних уявлень.

Встановлено, що володіння математичною компетентністю є необхідною першоосновою становлення математичної розвиненості; формування математичної розвиненості можливе в процесі цілеспрямованого математичного розвитку дітей від дошкільного віку.

Визначено психолого-педагогічні детермінанти математичного розвитку дітей дошкільного віку, якими є: активне середовище сенсорно-пізнавального простору, індивідуально-типологічні особливості математичної розвиненості дошкільників, готовність педагогів до реалізації завдань математичного розвитку дошкільників, методичне забезпечення процесу математичного розвитку.

Список використаних джерел

Белошистая, А. В. (2013) *Развитие логического мышления у дошкольников: пособие для педагогов дошкольных учреждений*. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС. 296.

Блехер, Ф. (2008) Развитие первоначальных математических представлений. *Дошкольное воспитание. (Золотой фонд)*. 11. 14–23.

Вовчик-Блакитна, О. О. (2012) Дитина у контексті сучасних соціокультурних контекстів виховання. *Практична психологія та соціальна робота*. 9. 1–5.

Воронина, Л. В. & Новоселова, С. А. (2009) Инновационная модель математического образования в период дошкольного детства. *Педагогическое образование*. 3.

Выготский, Л. С. (2003) *Проблемы общей психологии. Мышление и речь*. Под ред. В.В. Давидова. Собрание сочинений в 6-ти т. Т.2. Москва: Педагогика. 504 с.

Гайдаржийская, Л. П. (2016) *Формирование элементов математических представлений у детей старшего дошкольного возраста*: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Киев, Институт педагогики АПН Украины. 173 с.

Гальперин, П. Я. & Георгиева, Л. С. (1994) Формирование начальных математических понятий. *Теория и методика развития математических представлений у дошкольников: хрестоматия в 6 частях*. М.: СПб, Ч. 3. 312 с.

Давыдов, В. В. & Андронов, В. П. (1997) Психологические условия происхождения идеальных действий. Математические умения у дошкольников. *Психологическая наука и образование*. 3. 27–41

Зайцева, Л. І. (2005) Формування елементарної математичної компетентності в дітей старшого дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08. Київ, Інститут проблем виховання НАПН України. 203.

Костюк, Г. С. (1989) Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. За ред. Л. М. Проколієнко. Київ: Радянська школа. 608 с. С. 255; С.300–307.

Леушина, А. М. (1974) *Методика формирования элементарных математических представлений у детей дошкольного возраста*. Москва: Просвещение. 368 с.

Машовець, М. А. (2012) Про складне – доступно і просто: засвоєння абстрактних математичних понять. *Дошкільна освіта*. 5. 8–11.

Метлина, Л. С. (1984) *Математика в детском саду: пособие для воспитателей детского сада*. 2-е изд., перераб. Москва: Просвещение. 207 с.

Михайлова, З. А. (2008) *Теории и технологии математического развития детей дошкольного возраста: учебное пособие*. СПб. 388.

Непомнящая, Н. И. (1988) Психологический анализ обучения детей 3-7 лет на материале математики. Москва. 112 с.

Павлюк, Т. О. (2012) *Навчання дітей старшого дошкільного віку лічби з використанням комп'ютера*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08. Київ, Інститут проблем виховання НАПН України. 19 с.

Поддьяков, Н.Н. (1998) *Проблемное обучение и творчество дошкольников*. Москва: Центр «Дошкольное детство» им. А.В. Запорожца. 28.

Смоленцева, А. А. (1993) *Сюжетно-дидактическая игра с математическим содержанием*. Москва: Просвещение. 97 с.

Степанова, Т. М. (2013) *Навчаємося математики. Зошит для ігор і занять з математики для дітей старшого дошкільного віку. Формування елементарних математичних уявлень*. Київ: Генеза. 48 с.

Суржанська, С. А. (2004) Творчі завдання, як засіб формування пізнавальні активної старших дошкільників. Дисс. ... канд. пед наук. Київ.

Татарінова, С. О. (2008) Формування логіко-математичних понять у старших дошкільників у процесі пізнавальної діяльності : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08. Одеса, Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. 205.

Тихеева, Е. М. (1927) *Счет в жизни маленьких детей*. Москва–Ленинград: Госиздат. 67.

Фунтикова, О. А. (1999а) *Теоретические основы умственного развития дошкольников*. Монография. Симферополь: Таврида. 304 с.

Фунтикова, О.О. (1999b) Педагогічні основи розумового розвитку дітей дошкільного віку: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 [наук. консультант Приходько М. І.]. Київ: Інститут педагогіки АПН України. 36 с. С. 29–32.

Фунтікова, О. А. (1999с) Методичні основи формування початкових математичних уявлень у дітей 4-5 року життя. *Палітра педагога*. 4. 10–13.

Щербакова, Е. И. (1998) *Методика обучения в детском саду: учеб. пособие для студ. дошк. отд-ний и фак. сред. пед. учеб. Заведений*. Москва: Издательский центр «Академия». 171 с.

Щербакова, К. Й. (2011) *Методика формування елементів математики в дошкільників*. Київ: Вид-во Європейського університету. 262 с.

Янпольска, М. (1936) Математичні ігри та приладдя в дитячому садку. Київ : “Радянська школа”. 11–15. *мире. Вопросы психологии*. 1. 3–16.

References

Beloshistaia, A. V. (2013). *Razvitie logicheskogo myshleniia u doshkolnikov* [Development of logical thinking of preschoolers]. Moscow: Gumanitarnyi izdatelskii tsentr VLADOS.

Blekher, F. (2008). *Razvitie pervonachalnykh matematicheskikh predstavlenii* [Development of initial mathematical concepts]. *Doshkolnoe Vospityanye*, 11, 14–23.

Vovchuk-Blakytina, O. O. (2012). *Dytyna u konteksti suchasnykh sotsiokulturnykh kontekstiv vykhovannia* [A child in the context of modern socio-cultural contexts of education]. *Praktychna Psykholohiia ta Sotsialna Robota*, 9, 1–5.

Voronyna, L. V., & Novoselova, S. A. (2009). *Innovatsionnaia model matematicheskogo obrazovaniia v period doshkolnogo detstva* [Innovative model of mathematical education during preschool childhood]. *Pedahohycheskoe Obrazovanie*, 3.

Vygotskii, L. S. (2003). *Problema obshchei psikhologii. Myshlenie i rech* [Problems of general psychology. Thinking and speech]. In V.V. Davydov (Ed.), *Sobranie sochinenii: Vol.2*. Moscow: Pedagogika.

Gaidarzhiiskaia, L. P. (2016). *Formirovanie elementov matematicheskikh predstavlenii u detei starshogo doshkolnogo vozrasta* [Formation of elements of mathematical concepts of senior preschoolers]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Galperin, P.Ya., & Georgieva, L.S. (1994). *Formirovanie nachalnykh matematicheskikh poniatii. Teoriia i metodyka razvitiia matematicheskikh predstavlenii u doshkolnikov: Vol. 3* [Formation of initial mathematical concepts. Theory and methodology of the development of mathematical concepts of preschoolers]. Moscow.

Davidov, V.V. & Andronov, V.P. (1997). *Psikhologicheskie usloviia proiskhozhdeniia idealnykh deistvii. Matematicheskie umeniia u doshkolnikov* [Psychological conditions of the origin of ideal actions. Mathematical skills of preschoolers]. *Psikhologicheskaiia Nauka i Obrazovanye*, 3, 27–41.

Zaitseva, L. I. (2005). *Formuvannia elementarnoi matematychnoi kompetentnosti v ditei starshoho doshkolnogo viku* [Formation of elementary mathematical competence senior preschoolers]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Kostiuk, H. S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhychnyi rozvytok osobystosti* [Educational process and psychological development of personality]. Kyiv: Radianska shkola.

Leushina, A. M. (1974). *Metodyka formirovaniia elementarnykh matematicheskikh predstavlenii u detei doshkolnogo vozrasta* [Methodology of formation of elementary mathematical concepts of preschoolers]. Moscow: Prosveshchenie.

Mashovets, M. A. (2012). *Pro skladne – dostupno i prosto: zasvoiennia abstraktnykh matematychnykh poniat* [On complex – accessible and simple: perception of abstract mathematical concepts]. *Doshkilna Osvita*, 5, 8–11.

Metlina, L. S. (1984). *Matematika v detskom sadu* [Mathematics in kindergarten]. (2nd ed.) Moscow: Prosveshchenie.

Mikhailova, Z. A. (2008). *Teorii i tekhnologii matematicheskogo razvitiia detei doshkolnogo vozrasta* [Theories and technologies of mathematical development of preschoolers]. St. Petersburg.

Nepomniashchaia, N. I. (1988) *Psikhologicheski analiz obucheniia detei 3-7 let na materiale matematiki* [Psychological analysis of training of 3-7 years children's based on the material of mathematics]. Moscow.

Pavliuk, T.O. (2012). *Navchannia ditei starshoho doshkilnoho viku lichby z vykorystanniam kompiutera* [Teaching children of the senior preschool age using a computer]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

Poddiakov, N.N. (1998). *Problemnoe obuchenie i tvorchestvo doshkolnikov* [Problem training and creativity of preschoolers]. Moscow: Tsentr «Doshkolnoe detstvo» im. A.V. Zaporozhtsa.

Smolentseva, A. A. (1993). *Siuzhetno-didakticheskaia igra s matematicheskym soderzhaniem* [Didactic game with mathematical content]. Moscow: Prosveshchenie.

Stepanova, T. M. (2013). *Navchaimosia matematyky. Zoshyt dlia ihor i zaniat z matematyky dlia ditei starshoho doshkilnoho viku. Formuvannia elementarnykh matematychnykh uiavlen* [We study mathematics. A notebook for games and math lessons for senior preschoolers. Formation of elementary mathematical concepts]. Kyiv: Heneza.

Surzhanska, S. A. (2004) *Tvorchi zavdannia yak zasib formuvannia piznavalni aktyvnoi starshykh doshkilnykiv* [Creative tasks as a means of formation of cognitive activity of senior preschoolers]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Tatarinova, S. O. (2008) *Formuvannia lohiko-matematychnykh poniat u starshykh doshkilnykiv u protsesi piznavalnoi diialnosti* [Formation of logic and mathematical concepts in older preschoolers in the process of cognitive activity]. (Doctoral dissertation, Odesa).

Tikheeva, E. M. (1927). *Schet v zhyznyi malenykhykh detei* [Counting in the life of little children]. Moscow-Leningrad: Gosizdat.

Funtikova, O. A. (1999a). *Teoreticheskie osnovy umstvennogo razvitiia doshkolnikov* [Theoretical basis of mental development of preschoolers]. Simferopol: Tavrida.

Funtikova, O. O. (1999b). *Pedahohichni osnovy rozumovoho rozvytku ditei doshkilnoho viku* [Pedagogical bases of mental development of preschoolers]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

Funtikova, O. A. (1999c). *Metodychni osnovy formuvannia pochatkovykh matematychnykh uiavlen u ditei 4-5 roku zhyttia* [Methodological basis for the formation of initial mathematical representations of children 4-5 years old]. *Palitra Pedahoha*, 4, 10–13.

Shcherbakova, E. I. (1998). *Metodyka obucheniia v detskom sadu* [Methodology of study in kindergarten]. Moscow: Izdatelskyi tsentr «Akademiia».

Shcherbakova, K. I. (2011). *Metodyka formuvannia elementiv matematyky v doshkilnykiv* [Methodology of formation of elements of mathematics of preschoolers]. Kyiv: Vyd-vo Yevropeiskoho universytetu.

Yanpolska, M. (1936). *Matematychni ihry ta pryladdia v dytiachomu sadku* [Mathematical games and accessories in kindergarten]. Kyiv: Radianska shkola.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-133-143>

УДК 37.013.42:374

ORCID ID 0000-0001-8696-9610

Олена Литовченко,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА УКРАЇНИ: ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Анотація. *Матеріали статті коротко представляють ціннісні орієнтири та основні напрями модернізації позашкільної освіти України у сучасній соціальній реальності. Підкреслюється соціально-педагогічний потенціал позашкільної освіти.*

Презентовано результати дослідження, зокрема опитування щодо ціннісних орієнтацій учнів, яке буде продовжуватися в межах нової теми. Анкетування учнів здійснювалося за допомогою розробленого опитувальника «Соціальні та особистісні цінності вихованців закладів позашкільної освіти», що має на меті визначити основні тенденції ціннісної сфери учнів за такими показниками: ієрархія цінностей, громадянські цінності та патріотичні почуття учнів, наявність орієнтовної життєвої перспективи, впевненість у майбутньому, усвідомлення власної ролі у суспільстві, розвитку країни. Актуалізовано розроблену методичку, яка має на меті з'ясувати думку експертів із позашкільної освіти про основні проблеми та кроки їх вирішення. Зокрема, містить запитання щодо відповідності освітнього процесу сучасним вимогам: нормативно-правовим документам; психолого-педагогічним підходам; культурним традиціям країни; запитам дітей та батьків; запитам суспільства загалом.

Представлено результати попереднього дослідження щодо ціннісних орієнтацій та соціальної позиції учнів закладів позашкільної освіти. Зокрема, на перших позиціях у респондентів наступні цінності: здоров'я; свобода; хороша освіта; спокій у країні, мир. Аналіз відповідей дозволив визначити, що для переважної більшості респондентів важливим є посісти власне місце в сучасному суспільстві, сприяти рішенню соціальних проблем (просоціальна позиція).

Прогнозовано напрями реформування позашкільної освіти, як от модернізація змісту, орієнтованого на ключові компетентності та цінності особистості; створення рівних можливостей для здобуття позашкільної освіти дітьми та молоддю з особливими потребами; реалізація педагогіки партнерства; створення умов для залучення вмотивованих кваліфікованих педагогів позашкільної освіти.

Ключові слова: *заклади позашкільної освіти, ключові компетентності, напрями модернізації позашкільної освіти, позашкільна освіта, ціннісні орієнтації.*

Olena Litovchenko,

*PhD in Pedagogics, senior researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine, Kyiv*

OUT-OF-SCHOOL EDUCATION OF UKRAINE: VALUES AND MODERNIZATION DIRECTIONS

Abstract. *The content of the article summarize the value orientations and main directions of modernization of out-of-school education of Ukraine in the modern social reality.*

The results of the research are presented, in particular, the questionnaire on the value orientations of the students, which will be continued within the framework of a new topic. The questioning of students was carried out with the help of the developed questionnaire "Social and personal values of pupils of institutions of out-of-school education", which aims to determine the main tendencies of students' value areas according to the following indicators: the hierarchy of values; civic values and patriotic feelings of students, the presence of an indicative life perspective, confidence in the future, awareness of their own role in society, development of the country. The developed methodology, which aims to find out the opinion of experts on out-of-school education about the main problems and the steps for their solution, is actualized. In particular, it contains questions about the conformity of the educational process with modern requirements: regulatory documents; psychological and pedagogical approaches; cultural traditions of the country; requests for children and parents; the needs of society as a whole.

The results of the previous study on the value orientation and social position of the pupils of the out-of-school educational institutions are presented. In particular, in the first positions of respondents the following values: health; freedom; good education; peace in the country. The analysis of answers allowed to determine that it is important for the vast majority of respondents to take their place in a modern society and contribute to solving social problems (prosocial position).

The directions of the reform of out-of-school education are foreseen, in particular, the modernization of content focused on key competencies and values of the individual; creation of equal opportunities for out-of-school education for children and youth with special needs; realization of pedagogy of partnership; creation of conditions for attracting motivated qualified teachers of out-of-school education.

Key words: *out-of-school educational institutions, key competencies, out-of-school education modernization, out-of-school education, value orientations.*

Вступ. Українські соціокультурні реалії зумовлюють складні умови для розвитку освітньої сфери, водночас, актуалізують завдання щодо освіти та розвитку дітей та молоді, підготовки їх до соціальної самореалізації як громадян України та членів європейської спільноти.

Система освіти України переживає період реформ, що відображені, головним чином, у Концепції нової української школи, Законі України «Про освіту» (Про освіту, 2017) та інших нормативних документах. Зокрема, Законом визначено, що освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави.

Позашкільна освіта України виступає одним із найбільш важливих освітніх інститутів виховання і соціалізації дітей та молоді, створює умови для ціннісного самовизначення, соціального розвитку та творчої самореалізації особистості, а також сприяє соціальній захищеності та професійній орієнтації дітей, профілактиці негативних проявів у молодіжному середовищі.

Сфера позашкільної освіти України є провідною у вирішенні завдань організації дозвілля молоді, а також розвитку здібностей і навичок молодих людей, що є одним із напрямів у роботі з молоддю, визначених Резолюцією 2250 Ради Безпеки ООН (Резолюція, 2015).

Варто зазначити, що складні соціально-економічні умови, військові дії на території двох областей України вносять корективи у діяльність закладів позашкільної освіти. Натомість, позашкільна освіта України розвивається, удосконалюється; освітні послуги

користуються значним суспільним попитом. За даними Міністерства освіти і науки України, станом на 1 січня 2017 року заклади позашкільної освіти відвідують майже 1 млн. 251 тис. вихованців (на 23 тис. більше у порівнянні з 2016 роком). Із загальної кількості вихованців 10,4 тис. – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; майже 7,6 тис. – діти з особливими освітніми потребами; 45,1 тис. – діти з малозабезпечених і багатодітних сімей. Таким чином, у сучасних умовах розвитку країни слід підкреслити соціально-педагогічну місію та потенціал позашкільної освіти.

У контексті проблеми вагомими є теоретичні положення психолого-педагогічної науки (Теоретико-методичні, 2016), зокрема щодо громадянського та патріотичного виховання дітей та молоді (Бех, & Чорна, 2014), соціально-педагогічних основ освітнього процесу, а також особливостей соціалізації особистості (Зверева, 2008). Теоретико-методологічним основам позашкільної освіти присвячено праці Пустовіта (Пустовіт, 2012) та інших учених.

Цінності, ціннісні орієнтації схарактеризовано у працях Леонтєва (1992), Рокіча (1968) та інших, за висновками яких категорія «цінність» є неоднозначною та багаторівневою. Це поняття визначається як належне та бажане на відміну від реального, дійсного; цінності належать до психічних утворень (їх джерелом є бажання, інтереси, почуття, ставлення). Цінності конкретної особистості формуються під впливом соціального середовища, особливостей тих соціальних груп, до яких вона належить. Індивідуальні цінності є важливішим компонентом структури особистості, вони виконують функції регуляторів поведінки й виявляються у всіх сферах людської діяльності.

Суттєвими у межах проблеми дослідження є положення Концепції Нової української школи, Законів України «Про освіту» (Про освіту, 2017), «Про позашкільну освіту» (Про позашкільну, 2000), а також сучасні концепції щодо національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Бех, & Чорна, 2014).

Мета та завдання. *Метою статті* є коротко представити ціннісні орієнтири та основні напрями модернізації позашкільної освіти України у сучасній соціальній реальності, які визначено на основі дослідження цінностей учнів, опитування педагогів щодо відповідності освітнього процесу сучасним вимогам (нормативно-правовим документам; психолого-педагогічним підходам; культурним традиціям країни; запитам дітей та батьків; запитам суспільства загалом); а також актуалізувати соціально-педагогічний потенціал позашкільної освіти

Методи дослідження. Зважаючи на актуальність проблеми, нами досліджується тема, пов'язана з визначенням, обґрунтуванням та науково-методичним забезпеченням напрямів модернізації освітнього процесу у закладах позашкільної освіти (2018-2020). Водночас, програмою дослідження передбачено використання емпіричних даних, отриманих у межах теми «Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах» (2015-2017). Зокрема, щодо соціальних та особистісних цінностей

вихованців закладів позашкільної освіти, їх соціальної позиції. Такі дані здобуті шляхом застосування методу *опитування* (анкетування учнів, експертне опитування педагогів), методу «Незакінчені речення».

Анкетування учнів здійснювалося за допомогою розробленого опитувальника «Соціальні та особистісні цінності вихованців закладів позашкільної освіти». Методика має на меті визначити основні тенденції ціннісної сфери учнів за такими показниками:

1. Ієрархія цінностей.
2. Громадянські цінності та патріотичні почуття учнів.
3. Наявність орієнтовної життєвої перспективи, впевненість у майбутньому.
4. Усвідомлення власної ролі у суспільстві, розвитку країни.

Опитувальник розраховано на учнів 12-17 років. Час опитування – 15-20 хвилин.

В основу визначення ієрархії цінностей учнів (перший показник) покладено методичку «Ціннісні орієнтації» (Рокич, 1968), яку адаптовано згідно із завданнями дослідження. Учня пропонується проранжувати (оцінити за значущістю для себе) наступні цінності: активне, діяльне життя; здоров'я, краса природи та мистецтва, матеріально забезпечене життя; спокій у країні, мир; свобода; рівність можливостей; творчість (можливість творчої діяльності); цікава робота; хороша освіта; любов; наявність хороших друзів; отримання задоволень (відпочинок, розваги); сім'я, щасливе сімейне життя та інші (загалом 18 термінальних цінностей).

Про громадянські цінності та патріотичні почуття учнів свідчили відповіді на такі запитання:

«Чи вважаєте ви себе патріотом України?» (напівзакрите запитання).

«Як ви розумієте значення поняття «патріотизм»? (відкрите запитання).

«Що саме ви вважаєте, в першу чергу, предметом гордості за свою країну?» (напівзакрите запитання).

«Які якості ви вважаєте найбільш важливими для громадянина України?» (напівзакрите запитання).

Наявність орієнтовної життєвої перспективи, впевненість у майбутньому є не лише показником соціального становлення підлітків, старшокласників, але також свідчить про рівень соціального благополуччя загалом. Учні давали відповіді на такі запитання:

«Чи ви замислювалися про власне майбутнє (освіта, професія, інше)?» (напівзакрите запитання).

«Як ви дивитеся у майбутнє?» (Оберіть відповідь або дайте власну: оптимістично; невпевнено; мені байдуже; майбутнє мене тривожить; живу сьогоднішнім днем, не думаю про майбутнє; інша відповідь).

«Яка ціль у житті є для вас найголовнішою на найближчі 10 років?» (Оберіть два варіанти відповіді або дайте власну: мати гарних друзів; здобути розуміння та повагу оточуючих; зробити щось важливе для своєї країни; бути добрим фахівцем, реалізувати свої здібності; одержати добру освіту; бути чесною, порядною людиною; зробити кар'єру;

займатися улюбленою справою; виховувати дітей; стати заможною людиною; мати цікаву роботу, займатися творчістю та інші).

Про усвідомлення учнями власної ролі у суспільстві, розвитку країни свідчили відповіді на запитання:

«Чи є важливим для вас посісти власне місце в суспільстві, сприяти розвитку країни?» (Важливо для мене; не актуально для мене; не замислювався; складно відповісти).

«Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють?» (Оберіть і позначте три варіанти відповіді або дайте власну: права людини; соціальна справедливість; екологічні проблеми (збереження природи); стан здоров'я людей; рівень життя громадян; соціальне здоров'я людей (проблеми алкоголізму, наркоманії тощо); рівень злочинності; можливість здобуття вищої освіти для молоді (рівні можливості); можливість працевлаштування; зовнішні «вороги» нашої країни; зрадництво, зрада інтересів країни; проблеми економічного розвитку країни; безпека і захищеність громадян у екстремальних ситуаціях; не замислювався; соціальні проблеми мене не хвилюють).

«Продовжить речення: Якщо б я мав відповідні можливості, то я...» (відкрите запитання).

Пропонована методика пройшла часткову апробацію на базі експериментальних закладів. Опитувальник доповнено з урахуванням мети дослідження.

Опитування проводилося серед учнів Сумського обласного центру позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю; Сватівського РМЦ «Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка», Луганська область (загалом 59 учнів: 41 дівчат та 18 хлопців віком 12-16 років).

У межах дослідження розроблено анкети для педагогів, що мають на меті з'ясувати їхню думку щодо сучасного стану позашкільної освіти України та напрямів її модернізації. Зокрема, анкета містить запитання: «Оцініть, будь ласка, відповідність освітнього процесу у закладах позашкільної освіти сучасним вимогам (від 1 до 10): нормативно-правовим документам, враховуючи зміни законодавства у сфері освіти; психолого-педагогічним підходам (компетентнісний, особистісно орієнтований, діяльнісний); культурним традиціям країни; запитам дітей та батьків; запитам суспільства загалом».

Результати дослідження. Результати дослідження ціннісних орієнтацій учнів закладів позашкільної освіти дозволили визначити особливості соціальних та особистісних цінностей підлітків та старшокласників, їх соціальну позицію.

Ієрархія цінностей. На перших позиціях у респондентів наступні цінності: здоров'я; свобода; хороша освіта; спокій у країні, мир (Суми) та здоров'я; спокій у країні, мир; сім'я, щасливе сімейне життя; хороша освіта (Сватово). Тобто особисті цінності та цінності самореалізації.

Серед цінностей, які є найбільш важливими для майбутнього респондентів, на перших позиціях:

1) *Цінності освіти і професійної самореалізації*: одержати добру освіту; бути добрим фахівцем, реалізувати свої здібності; зробити кар'єру; мати цікаву роботу, займатися творчістю;

2) *Цінності міжособистісних відносин*: мати гарних друзів.

3) *Цінності особистого життя*: створити гарну сім'ю; виховувати дітей.

4) *Просоціальні цінності*: зробити щось важливе для своєї країни.

Для частини учнів важливими є насамперед *матеріальні цінності*: стати заможною людиною.

Громадянські цінності та патріотичні почуття учнів. За результатами опитування можливо зробити висновки про те, що більша частина учнів вважають себе патріотами України (2/3); третя частина – «Швидше так, ніж ні»; жоден з опитаних не дав відповіді «Не вважаю».

Розуміння сутності поняття «патріотизм»: більша частина учнів (57,6%) вкладає у це поняття «любов до Батьківщини, гордість за свій народ, його культуру, повагу до рідної землі»; також значна частина відповідей (13,6%) містить слова «готовність захищати»; частина учнів вважають, що «патріотизм» передбачає готовність чимось жертвувати (5,1%) («Це коли за свою країну не шкода і життя»). Відповідь «Не можу пояснити» обрали 3,4% учнів. Приклади відповідей на це запитання, відмінності відповідей хлопців і дівчат – представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

**Приклади відповідей учнів закладів позашкільної освіти на запитання
«Як ви розумієте значення поняття “патріотизм”?»**

Типи відповідей	Приклади відповідей	
	Хлопці	Дівчата
Любов до Батьківщини	«Любов до країни», «Любов до Батьківщини»	«Любов до України», «Любов до Батьківщини»
Любов до Батьківщини та ... (повага..., гордість...)	«В першу чергу це любов до своєї батьківщини, гордість за свій народ та усвідомлення того, що особисто від тебе може залежати майбутнє твоєї країни»	«Патріотизм – це любов і відданість Вітчизні, повага до землі, на якій ти народився і живеш» «Почуття гордості за пара олімпійців та олімпійських чемпіонів, які виходять за медаллю з блакитно-жовтим стягом в руках»
Готовність захищати	«Готовність захищати інтереси країни» «Відстоювати честь своєї Батьківщини» «Це поважати і захищати свою країну»	«Повага до історії, традицій, державних символів держави, сила і хоробрість для захисту незалежності» «Любов до країни, в якій народився, захист державних кордонів і незалежності»
Готовність чимось жертвувати	«Це коли за свою країну не шкода і життя»	«Людина – патріот любить свою Батьківщину, ладна багато чим пожертвувати ради неї»

Типи відповідей	Приклади відповідей	
	Хлопці	Дівчата
Інші	«Допомога країні у важкий час» «Я вважаю, що патріотизм це не те, що виходити на вулицю і кричати всілякі патріотичні вимови, а ще щось робити для Батьківщини»	«Залишатися завжди зі своєю країною і робити все для її процвітання»

Підлітки, старшокласники *предметом гордості за свою країну* вважають: 1) «Якості громадян моєї країни: мужність, патріотизм та інші»; 2) «Мова мого народу» та інші. *Найбільш важливим якостями громадянина України* учні вважають наступні: 1) «Любов до Батьківщини, патріотизм»; 2) «Готовність працювати для країни, служити Батьківщині, захищати її»; 3) «Повага до історії рідного краю, традицій українського народу»; 4) «Готовність відстоювати справедливість».

Наявність орієнтовної життєвої перспективи, впевненість у майбутньому. Більша частина учнів замислюються про власне майбутнє, мають плани на майбутнє (45,8%); 40,7% – «замислюються, але прогнозувати не можуть»; лише 10,2% – не замислювалися про майбутнє. При цьому більшість підлітків, старшокласників дивляться у майбутнє оптимістично (37,3%). Втім, частка таких, хто «відчувають тривогу» (23,7%) або «невпевненість у власному майбутньому» (18,6%), також вагома (табл. 2, 3).

Таблиця 2

Розподіл відповідей учнів на запитання «Чи ви замислювалися про власне майбутнє (освіта, професія, інше)?»

Варіанти відповідей	Всі опитані, %
Замислювався, маю плани щодо власного майбутнього	45,8
Замислювався, але прогнозувати не можу	40,7
Не уявляю власного майбутнього	-
Не замислювався	10,2
Не дали відповіді	3,3

Таблиця 3

Розподіл відповідей учнів на запитання «Як ви дивитеся у майбутнє?»

Варіанти відповідей	Всі опитані, %
Оптимістично	37,3
Невпевнено	18,6
Мені байдуже	1,7
Майбутнє мене тривожить	23,7
Живу сьогоднішнім днем, не думаю про майбутнє	8,5

Варіанти відповідей	Всі опитані, %
Не дали відповіді	8,5
Інша відповідь	1,7
Разом	100

Усвідомлення власної ролі у суспільстві, розвитку країни. Відповідно даних дослідження, для переважної більшості учнів важливим є посісти власне місце в сучасному суспільстві (59,3%); це «не є актуальним» лише для 1,7%; «складно відповісти» було 8,5%; «не замислювалися» про це 30,5% (табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей учнів на запитання
«Чи є важливим для вас посісти власне місце в сучасному суспільстві?»**

Варіанти відповідей	Всі опитані, %
Важливо для мене	59,3
Не актуально для мене	1,7
Не замислювався	30,5
Складно відповісти	8,5

Таким чином, визначено чотири типи соціальної позиції респондентів (просоціальна, егоїстична, нейтральна, асоціальна) (табл. 5).

Таблиця 5

Типи соціальної позиції респондентів

Тип соціальної позиції	Всі опитані, %
Просоціальна позиція	93,2
Егоїстична позиція	5,1
Нейтральна позиція	1,7
Асоціальна позиція	-

Таким чином, потенціал закладів позашкільної щодо формування цінностей та соціальної позиції учнів є суттєвим. Водночас, зміст цієї ланки освіти має оновлюватися у сучасному контексті.

Обговорення. Результати дослідження ціннісних орієнтацій учнів закладів позашкільної освіти підтверджують значний потенціал цієї ланки освіти, а також дозволили визначити, що одним із пріоритетних напрямів модернізації освітнього процесу має стати модернізація змісту позашкільної освіти, орієнтованого на формування ключових компетентностей та ціннісних орієнтацій особистості.

Які саме цінності і компетентності особистості необхідно виховувати?

У Законі України «Про освіту» (Про освіту, 2017) наголошується на вихованні патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-

культурного надбання і традицій; формуванні поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; формуванні громадянської культури та культури демократії; культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля тощо.

У сучасному соціокультурному контексті розвитку країни слід підкреслити необхідність виховання у дітей та учнівської молоді загальнолюдських цінностей, зокрема морально-етичних (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичних (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність) (Нова, 2016).

Перелік основних компетентностей учнів закладів позашкільної освіти можливо визначити у відповідності до міжнародних підходів. Міжнародні організації, що нині працюють у сфері освіти (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Організація європейського співробітництва та розвитку, Міжнародний департамент стандартів вивчають проблеми, пов'язані з компетентнісно орієнтованою освітою, пропонують класифікації компетентностей учнів (Овчарук, 2009). Зокрема, визначають вісім ключових компетентностей, тобто таких, які кожен потребує для особистих досягнень і розвитку, активного громадянства, соціальної інклюзії та працевлаштування, а саме: спілкування рідною мовою; спілкування іноземними мовами; математична компетентність та основні компетентності у природничих і точних науках; соціальна і громадянська компетентність та ін. (Овчарук, 2009). Саме такий перелік компетентностей покладено в основу сучасного освітнього законодавства України.

Необхідно враховувати, що сучасні прогресивні світові та національні тенденції полягають у створенні рівних можливостей для освіти людей із різними освітніми потребами. В освітньому законодавстві України визначено поняття «інклюзивне освітнє середовище», «індивідуальна освітня траєкторія» тощо. Питання створення умов для здобуття освіти дітьми та молоддю з особливими потребами порушуються у наукових працях зарубіжних науковців (Jureviciene, & Sostakiene, 2014; Shcherbakova, 2015), зокрема, щодо установ неформальної освіти (Clarijs, 2008). Заклади позашкільної освіти України мають значний потенціал і вагомий досвід у такому контексті (Литовченко, 2012). Отже, модернізація освітнього процесу у закладах позашкільної освіти має передбачати одним із напрямів створення рівних можливостей для здобуття позашкільної освіти дітьми та молоддю з особливими потребами.

Висновки. Дослідження, присвячене обґрунтуванню напрямів модернізації позашкільної освіти, триває, емпіричні дані будуть доповнюватися. Утім, у контексті сучасних змін можливо прогнозувати наступні основні напрями модернізації позашкільної освіти України:

1. Модернізація змісту позашкільної освіти, орієнтованого на:

- формування ключових компетентностей особистості (вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; математична компетентність; компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; громадянські та соціальні компетентності та ін.);

- виховання загальнолюдських цінностей, зокрема морально-етичних (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичних (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність);

- створення рівних можливостей для здобуття позашкільної освіти дітьми та молоддю з особливими потребами.

2. Реалізація педагогіки партнерства, що дозволить створити простір для інтелектуального, духовного і фізичного розвитку дітей та молоді, підготовки їх до активної професійної та громадської діяльності, забезпечення соціального захисту учнів.

3. Створення умов для залучення вмотивованих кваліфікованих педагогів позашкільної освіти (креативних, відповідальних, які працюють над підвищенням власного фахового рівня).

Список використаних джерел

Clarijs, René (Ed.). (2008). *Leisure & Non-formal Education. A European Overview of After- and Out-of-School Education*. Prague, Czech Republic : EAICY.

Jureviciene, Margarita, & Sostakiene, Nijole. (2014). Expression of social skills of a child with autism spectrum disorder. Case analysis. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 4, 85-99.

Rokeach, Milton (1968). *Beliefs, Attitudes, and Values: A Theory of Organization and Change*. New York.

Shcherbakova, Anna. (2015). Psychological aspects of inclusive setting for children with disabilities. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 5, 84-93.

Бех І. Д., & Чорна К. О. (2014) *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*. Взято з

<http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Programa%20patriotychnogo%20vuxovannya.pdf>

Зверева І. Д. (Ред.) (2008). *Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*. Київ: Центр учбової літератури.

Леонтьев Д. А. (1992). *Методика изучения ценностных ориентаций*. Москва.

Литовченко, О. В. (Ред.). (2012). *Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу*. Київ: Педагогічна думка.

Нова Українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. (2016).

Овчарук, О. О. (2009). Компетентнісний підхід в освіті: загальноєвропейські підходи. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 5(13).

Про освіту. № 2145-VIII § розд. II ст. 12. (2017).

Про позашкільну освіту. № 2145-VIII від 05.09.2017. (2000).

Пустовіт, Г. П. (2012). *Позашкільна освіта і виховання*. Підручник. Київ: Педагогічна думка.

Резолюція 2250 Ради Безпеки ООН. (2015). Взято з <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi->

tsentr/2250/4161-rezoliutsiia-2250-2015-pryiniata-radoiu-bezpeky-na-ii-7573-mu-zasidanni-9-hrudnia-2015-roku

Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. (2016). Збірник наукових праць. Вип. 20. Кн.1. Київ.

References

Clarijs, René (Ed.). (2008). *Leisure & non-formal education. A European overview of after- and out-of-school education.* Prague, Czech Republic : EAICY.

Jureviciene, M., & Sostakiene, N.. (2014). Expression of social skills of a child with autism spectrum disorder. Case analysis. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach, 4*, 85-99.

Rokeach, Milton (1968). *Beliefs, attitudes, and values: A theory of organization and Change.* New York.

Shcherbakova, A. (2015). Psychological aspects of inclusive setting for children with disabilities. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach, 5*, 84-93.

Bekh, I. & Chorna K. (2014). *Programa ukraïnskoho patriotychnoho vykhovanna ditei ta uchnivskoi molodi* [Program of Ukrainian patriotic education of children and youth]. Retrieved from <http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Programa%20patriotychnogo%20vyxovannya.pdf>

Zvereva, I. D. (Ed.). (2008). *Sotsialna pedahohika: Mala entsiklopedia.* [Social pedagogy: Small encyclopedia]. Kyiv: Centre uchbovoi literature.

Leontiev, D. A. (1992). *Metodika izuchenia tsennostnykh orientatsii.*[Methodology for the study of value orientations]. Moscow.

Lytovchenko, O. V. (Ed.). (2012). *Optimizatsia vykhovnoho potentsialu pozashkilnoho navchalnoho zakladu* [Optimization of the educational potential of an out-of-school educational institution]. Kyiv: Pedagogichna dumka.

Nova ukraïnska shkola. Konceptualni zasadi reformuvannya serednoi shkoli [New Ukrainian School. Conceptual Principles of Secondary School Reform]. (2016).

Ovcharuk, O. O. (2009). Kompetentnisnyi pidkhid v osviti: zahalnoyevropeïski pidkhody [Competence approach in education: Pan-European approaches]. *Informatsiini Tekhnolohii i Zasoby Navchannia, 5*(13).

Zakon Ukrainy "Pro osvitu" [The Law of Ukraine "On Education"]. (2017).

Zakon Ukrainy "Pro pozashkilnu osvitu" [The Law of Ukraine "On Out-of-School Education"]. (2000).

Pustovit, H. P. (2012). *Pozashkilna osvita i vihovannia.* [Out-of-school education]. Kyiv: Pedahohichna dumka.

United Nations Security Council. (2015). *Resolution No 2250.* Retrieved from to: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentri/2250/4161-rezoliutsiia-2250-2015-pryiniata-radoiu-bezpeky-na-ii-7573-mu-zasidanni-9-hrudnia-2015-roku>

Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Vol. 20 (1). [Theoretical and methodological problems of education of children and youth]. Kyiv.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-144-152>

УДК 372. 3 033

ORCID ID 0000-0002-1681-0601

Вікторія Луценко,

науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

КОЛЕКТИВ ОДНОЛІТКІВ ЯК ЧИННИК ГУМАНІЗАЦІЇ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

Анотація. У статті викладено теоретичні, методичні засади становлення гуманних взаємин старших дошкільників.

У статті акцентовано увагу на обґрунтуванні умов педагогічного впливу на становлення гуманних взаємин в дитячому колективі.

Метою статті є презентація результатів науково-дослідної роботи щодо формування гуманних взаємин дітей у колективі однолітків.

У процесі дослідження використано методи: анкетування, розв'язання дітьми життєвих ситуацій, спостереження за поведінкою дітей, метод незакінчених речень. Аналіз отриманих даних дозволив виокремити рівні сформованості гуманних взаємин: низький, середній, оптимальний, високий..

Наголошено, що побудову міжособистісних взаємин зумовлює наявність особистісно-ціннісного компонента і емоційної чутливості дитини до стану інших людей, а прихильність до однолітка є визначальною у прояві дошкільником гуманного ставлення.

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які стосуються певних аспектів сформованості гуманних взаємин дошкільників, виявило, що презентоване дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошується, що результати проведеного дослідження дають підставу для висновку про ефективність застосування розробленої цілісної моделі педагогічних умов становленню гуманних взаємин дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: гуманні взаємини, орієнтація на партнера, педагогічні умови, становлення, статева належність.

PEER GROUP AS A MEANS OF HUMANIZING THE RELATIONSHIP BETWEEN SENIOR PRESCHOOLERS

Abstract. The article describes the theoretical, methodical principles the formation of human relations in senior preschool children. The article focuses on the grounded conditions of pedagogical influence on the formation of humane relationships in the children's team. The purpose of the article is to present the results of research work on the formation of humanistic relationships among children in a group of peers. In the course of the research, methods were used: questionnaires, children's life situations, children's behavior monitoring, unfinished sentences method, analysis of data obtained permissions to distinguish levels of humanity's formation: low, average, optimal, high, etc. It is emphasized that the construction of interpersonal relationships predetermines the presence of a personality-value component and the emotional sensitivity of the child to the condition of other people, and attachment to the peer is a determining factor in manifestation of a preschool child of a humane attitude. Comparison of the results with scientific developments concerning certain aspects of the formation of adolescents' value of life revealed that the presented research confirms and broadens the results of the scientific investigations mentioned in the

article. The conclusions state that the study results provide the basis for the conclusion that the holistic model of pedagogical conditions developed by us proved to be effective and contributed to the formation of humane relationships among the children of the senior preschool age.

Key words: human relationships, orientation towards a partner, pedagogical conditions, formation, sexual affiliation.

Вступ. Сучасні динамічні перетворення в українському суспільстві, зміни в освітніх пріоритетах посилюють увагу до особистості як активного суб'єкта життєтворення, до демократизації й гуманізації освітнього процесу в закладах освіти.

Проблема гуманних взаємин знаходилась у колі наукових інтересів багатьох психологів та педагогів: роль спілкування в особистісному становленні дошкільника (Бех, 2018; Кононко, 2009; Лісіна, 1997); особливості становлення у дошкільному віці ціннісного ставлення до однолітків (Поніманська, 2006); вплив соціальних емоцій на взаємодію дітей дошкільного віку (Запорожець, 1995); специфіка прояву гуманних взаємин дошкільників у спільній діяльності (Гончаренко, 1999); статева диференціація та міжособистісні взаємини в ранньому онтогенезі (Титаренко, 1991).

Мета та завдання. Метою статті є презентація результатів науково-дослідної роботи щодо формування гуманістичних взаємин дітей у колективі однолітків.

Методи дослідження. У процесі емпіричного дослідження використовувався ряд методів: *теоретичні*: методи аналізу, порівняння та узагальнення наукових джерел з проблеми дослідження дали уявлення про актуальність проблеми, міру її вивченості, допомогли визначити концептуальні засади дослідження; *емпіричні*: спостереження, діагностична бесіда, анкетування дали змогу з'ясувати особливості взаємин старших дошкільників та чинники, що на них впливають; метод експерименту (констатуючий, формуючий та контрольний етапи) слугував моделюванню умов обраного для вивчення явища; методом математичної статистики оброблено і перевірено здобуті дані.

Для виявлення рівнів розвитку гуманних взаємин старших дошкільників були визначені критерії: орієнтація дитини на чесноти партнера та соціально схвалювані норми взаємодії (обізнаність щодо якостей однолітка, його поведінки та їх адекватна оцінки); позитивна емоційна налаштованість на однолітка та взаємодію (емоційна сприйнятливність ровесника – симпатія, терплячість); дійове сприяння дитини створенню конструктивної спільності (бажання і здатність підтримувати продуктивні дії, узгодженість з партнерами, культура взаємин).

У дослідження брали участь 112 дітей старшого дошкільного віку, закладів дошкільної освіти № 100 «Казка» та № 460 м. Києва.

Результати дослідження. Гуманізм як світоглядна позиція означає визнання пріоритетної цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток, а гуманізація є відображенням тенденцій сучасного суспільства: сприяння виявленню та розвитку

здібностей особистості, її самовизначенню, забезпечення поваги й довіри до неї, прийняття її особистісних цілей та запитів (Бех, 2018 с.7).

Водночас, існує тенденція погіршення модальності взаємодії, спілкування дітей старшого дошкільного віку у бік негативності. Дошкільники застосовують досить брутальні засоби спілкування з тими, до кого ставляться з неприязню, байдуже ж ставлення дошкільників мінливе і трансформується у приязне за умови оптимізації спільної діяльності.

Отримані дані дозволяють констатувати дефіцит уваги дорослих до неприязних та індивідуальних взаємин дошкільників і, натомість, кращу їх обізнаність щодо характеру приязних взаємин. Виходячи з того, що реальний стан взаємин дошкільників формується під впливом спілкування з авторитетними дорослими, переважно батьками, важливим їх фактором є стилі спілкування з дитиною, як у сім'ї, так і серед однолітків в умовах закладу дошкільної освіти, що схематично відображено на рис.1.

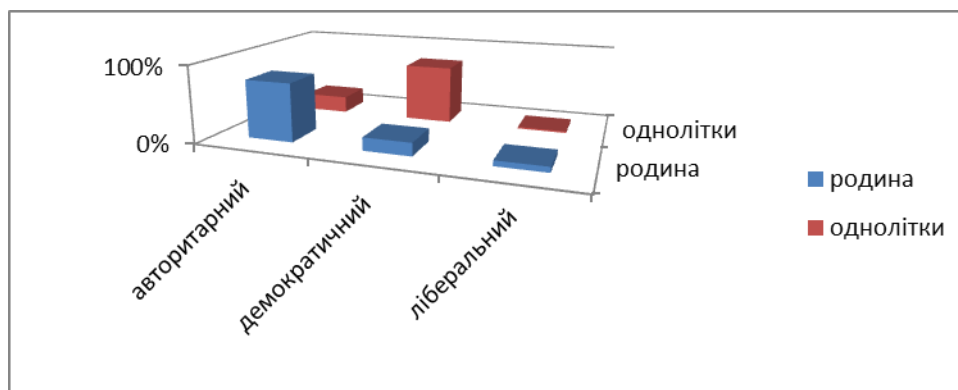

Рис.1. Порівняльна характеристика стилів спілкування дошкільників у сім'ї та серед однолітків

Стиль спілкування членів сім'ї між собою та з дитиною накладає відбиток на взаємини дошкільників, що проявляється в їхній обізнаності щодо соціально схвалюваних способів взаємодії, повазі до партнера, визнанні його цінності та виборі адекватної конструктивної поведінки.

З'ясовано, що при контактуванні з однолітками, дошкільники не повністю копіюють стиль, що утвердився в сім'ї, а видозмінюють його в залежності від інтересу, спільної діяльності або переймають стиль спілкування, запропонований ровесником.

У дитячому колективі спостерігається домінування демократичного стилю спілкування, що ми пояснюємо природною схильністю дітей дошкільного віку до спільної взаємодії. У грі діти шукають спільні інтереси, а знайшовши їх, відчувають радість від процесу спільної діяльності і отриманих результатів. Таким чином відбувається саморегуляція поведінки, вдосконалюються уміння застосовувати засоби комунікації. Групи дітей, які виникають з їхньої власної ініціативи, є стійкішими,

тривалішими за групи, ініційовані та регламентовані дорослими, оскільки будуються на основі дружньої прихильності та гуманної взаємодії.

Відповідно визначених критеріїв нами було виявлено чотири рівні сформованості гуманних взаємин старших дошкільників.

Високий рівень: дошкільники самостійно і адекватно визначають способи взаємодії, прогнозуючи розвиток спілкування. Добре орієнтуються у власних чеснотах і вадах, так і чеснотах та вадах однолітка. Стійкі, щирі й віддані у своїх прихильностях до однолітка. Самоповага й повага до іншого збалансовані. Виявляють щире зацікавлення у спілкуванні з приємними їм однолітками; терплячість, здатність не вдаватися до образ – з неприємними. Постійно враховують емоційні реакції однолітка на використані засоби комунікації, проявляють елементарні форми саморегуляції. Здатні самостійно узгоджувати свої дії з партнером по спільній діяльності, домовлятися, в разі необхідності, поступатися, визнавати помилки. Незалежно від впливу дорослого, не ухиляються від контактів з однолітками різних рівнів прихильності та протилежної статі, зберігають обраний спосіб взаємодії. Особистісно значущим для них є емоційний комфорт, задоволення від взаємодії з однолітками. До означеного рівня віднесено 10,2 % дошкільників.

Оптимальний рівень: досліджувані самостійно добирають способи взаємодії, прогнозують розвиток подальшого спілкування. Орієнтуються у вадах і чеснотах однолітка, свої вади дещо занижують. Відносно стійкі у дружніх проявах, байдужість по відношенню до інших ситуативна. Щирі в стосунках з приємними їм однолітками, терплячі стосовно неприємних, проте це коштує їм значних зусиль. Намагаються врахувати реакції партнера на засоби комунікації та у відповідності з ними видозмінити власну лінію поведінки, надати перевагу позитивній взаємодії. Болісним для них є процес визнання помилок та необхідність поступитися власними інтересами. Не відмовляються від контактів з індивідуальними однолітками, проте уникають тих, до кого ставляться неприязно. Виникнення груп, узгодження взаємодії з партнерами базується на основі захоплюючої діяльності. Дітей цього рівня – 36,8 %.

Середній рівень: уявлення про способи взаємодії дошкільників розмиті, позбавлені чіткості, стійкості, що утруднює прогнозування розвитку спілкування з партнером. Дошкільники можуть назвати окремі його чесноти і вади, з якими обізнані краще. Самоповага значно переважає повагу до ровесника. Симпатію і прихильність виявляють стосовно незначної кількості однолітків спільної статі, до решти ставляться з недовірою. При розбіжності позицій відсторонюються від партнера або намагаються його підкорити. Узгодження взаємодії наявні за ініціативи дорослого. Домінують контакти з кількома друзями і ситуативно з тими, до кого ставлення неприязне. Спілкуються виключно на вимогу авторитетного дорослого, в разі зняття зовнішнього контролю легко відмовляються від контакту. Реакції партнера на засоби спілкування ігнорують,

періодично не утримуються від образ, виявляють нетерпіння, інколи – елементи агресивності. Конкурентні тенденції переважають над кооперативними, деструктивні – над конструктивними. Виникнення груп ймовірне на основі дружньої прихильності. Означений рівень характеризує 48,9 % досліджуваних.

Низький рівень: віднесені до нього діти мають приблизні уявлення про чесноти і вади однолітків та своїх власних. Прояви інтересу та прихильності до однолітків ситуативні, епізодичні. Реакцію партнера на засоби комунікації відверто ігнорують, якщо вона стає на перешкоді власним інтересам. До узгодження взаємодії вдаються зрідка, вибірково, переважно під впливом дорослого. Як правило, не ініціюють контактів з однолітками, очікують запрошення інших. На пропозицію долучитися до спільноти реагують позитивно, проте перебувають в ньому короткочасно, виявляють нетерплячість, не вміють цінувати однолітків та підтримувати взаємини з ним (4,1 %). Графічно це презентовано на рисунку 2.

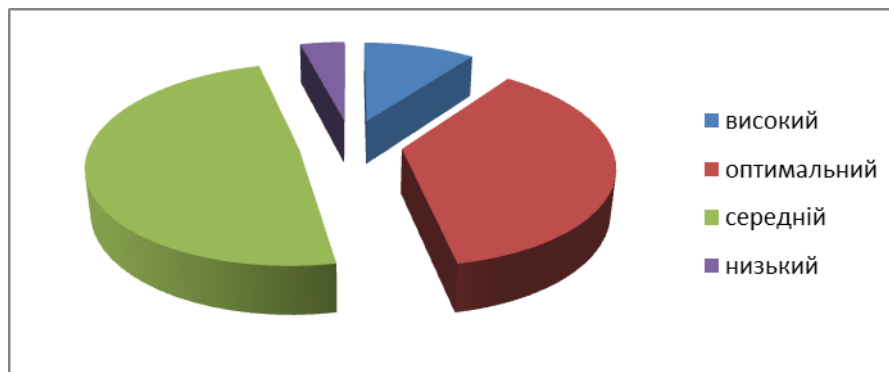

Рисунок 2. Рівні розвитку гуманних взаємин старших дошкільників

Надані результати констатувального етапу дослідження дали підстави оцінити ступінь взаємин старших дошкільників як такий, що потребує подальшого розвитку й удосконалення. Висновки спонукали до розробки моделі гуманного виховного середовища, основними складниками якого є ціннісне ставлення до особистості, забезпечення комфортного морально-психологічного клімату у колі однолітків, атмосфери взаємодовіри, взаємоповаги всіх учасників освітнього процесу.

Розроблена комплексна методика формуючого експерименту базувалася на тезі, що, гуманна взаємодія дошкільників реалізується за таких умов:

- створення і постійна підтримка в закладах дошкільної освіти і сім'ї сприятливого психологічного клімату;
- окультурення взаємин індивідів;
- побудова освітнього процесу на основі прийняття індивідуальності особистості;
- виховання потреби дитини у морально-ціннісних взаєминах.

Робота з дорослими здійснювалася у напрямках:

- з педагогічними колективами у формі консультацій, семінарів-практикумів,

педагогічних рад, що були покликані висвітлити коло методів і прийомів педагогічного впливу на дошкільників, оснастити фахівців аргументованим і диференційованим оцінюванням, залежним від статевої ознаки та рівня сформованості гуманних взаємин;

- з батьками у різноманітних формах педагогічної просвіти, які диференціювалися в залежності від складу сім'ї та специфіки взаємин її членів.

Формування гуманних взаємин старших дошкільників здійснювалася поетапно:

1) відбувається формування здатності дошкільників до морального висновку щодо характеру взаємин літературних персонажів та людей у реальних життєвих ситуаціях. Цей етап розглядається нами як проміжний, оскільки саме слухання твору не здатне забезпечити прийняття переваги гуманного над антигуманним;

2) активізується емоційно-чуттєва сфера дітей через їх залучення до участі у різних видах театралізованої діяльності. Даний етап роботи сприяє становленню соціальних почуттів, вправлянню через виконувану роль у способах побудови взаємин. Це створює передумови для практичної реалізації гуманної взаємодії з однолітками. Гра змушує дітей активно "приміряти" різні ролі і через них переконливо розкривати красу та перевагу гуманних взаємин. На цьому етапі широко застосовується диференційоване оцінювання дошкільників з врахуванням індивідуальних проявів, статевої ознаки, емоційного стану. Потреба у схваленні, яка є природною для дітей дошкільного віку, асоціює емоційний комфорт з гуманною поведінкою;

3) здійснюється збалансованість вибору досліджуваними способів взаємодії з однолітками, врахуванням своєрідності партнера. Розв'язання проблемних ситуацій вимагає від дітей відтворення набутого досвіду гуманних взаємин в іграх-драматизаціях. Одним з важливих завдань є створення образу приємного іншого, розширення і поглиблення уявлень дітей щодо чеснот байдужих та неприємних їм однолітків.

Результати контрольного зрізу дали змогу простежити динаміку розвитку гуманних взаємин старших дошкільників, пов'язану з конструктивною реалізацією їх ідеальної моделі, визначити ефективність оволодіння ними засобами прояву гуманних уявлень через дію, вчинок. Після формуючих впливів 37,1 % дітей не виявили неприязні до окремих ровесників, що дає підставу говорити про нестійкість, тимчасовість негативних ставлень дошкільників, вміння їх варіювати. Основою виникнення груп залишився принцип дружніх взаємин, проте дошкільники прагнули і були здатні налагоджувати взаємодію з більшістю партнерів і не лише заради цікавої діяльності.

Якісний аналіз кількісних даних (табл. 1), показав, що найбільшу різницю відмічено у показниках представників середнього рівня (з 48,9 % знизився до 29,8 %). Це свідчить про потенційні можливості дітей покращувати показники гуманних проявів. Найнижчим виявився показник зростання гуманних взаємин дошкільників низького рівня (на 0,9 %). Це пояснюється повільністю або відсутністю трансформації зовнішніх педагогічних впливів у ціннісні внутрішні новоутворення внаслідок притаманного їм

консерватизму. Таким чином, дослідження підтверджує ефективність розробленої та застосованої нами особистісно орієнтованої моделі формування гуманних взаємин старших дошкільників.

Таблиця 1

Характеристика рівнів розвитку гуманних взаємин досліджуваних

Рівні	До формувального експерименту у %		Після формуючого експерименту у %	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Високий	10,2 %	11,1 %	17,2 %	9,8 %
Оптимальний	36,8 %	31,7 %	49,8 %	32,1 %
Середній	48,9 %	51,9 %	29,8 %	53,2 %
Низький	4,1 %	5,3 %	3,2 %	4,9 %

Обговорення. Теоретичний аналіз проблеми свідчить, що входження індивіда в оточуючий світ можливе за умови активного спілкування, яке забезпечує орієнтацію у соціумі, передбачає його різноманітні зв'язки і відносини з людьми (Бодальов, 1982). Доведено, що процес взаємовпливу, спільної взаємодії перетворюється на взаємовідносини, суть яких полягає в результативності взаємних зусиль партнерів (Запорожець, 1995). Дослідники визначають спілкування як першооснову виникнення і здійснення спільної предметної діяльності дитини, продуктом якої є образ самого себе та іншого. Отже, становлення особистісного буття дошкільника є активним за формою і моральним за змістом процесом, в якому спілкування і самопізнання виступають взаємозалежними категоріями.

Цілком погоджуємось із зарубіжними дослідниками (Ж. Піаже, 1988; Е. Торндайк, 1998), які наголошують, що розвиток людини відбувається під впливом навколишнього середовища, хоча й залежить значною мірою від біологічних чинників, зокрема спадковості. Набуті форми поведінки дитини, як правило, відбивають специфіку того соціального оточення, у якому вона зростає.

Численними дослідженнями доведено (Гончаренко, 1999, с.127), що дитина дошкільного віку здатна до більш-менш свідомої поведінки, у неї розвивається відчуття реальності, вона здатна до початкового самопізнання. В основі ціннісних ставлень дошкільника лежить оцінка особистісно значущого, що відповідає його потребам, ідеалам, культурі. Рівень сформованості ставлень є показником особистісного розвитку та становлення ціннісних орієнтацій особистості (Поніманська, 2006; Титаренко, 1991; Чорна, 2005). З'ясовано, що емоційне ставлення до партнера відображає і регулює взаємодію з ним (Неверович, 1974). Здатність до емпатії передбачає розуміння дитиною емоційного стану іншого, здатність відтворювати його в собі, виявляти елементарний такт і культуру взаємин. За свідченням фахівців, соціальні емоції дошкільника з віком змістовно і структурно ускладнюються, обумовлюючись появою нових видів діяльності та взаємовідносин. Дослідження (Титаренко, 1991) доводять, що гуманні ставлення в емоційно-ціннісному аспекті виникають у старшому дошкільному віці і залежать від

змісту конкретної ситуації (Кононко, 2009, с.87).

Висновки. Результати проведеного дослідження дають підставу для висновку, що розроблена нами цілісна модель педагогічних умов виявилася ефективною і сприяла становленню гуманних взаємин дітей старшого дошкільного віку.

Список використаних джерел

- Piaget J. (1988) *De la pédagogie*, Éditions Odile Jacob, Paris.
- Бех І.Д. (2018) Плекаємо особистість. Заповіти Василя Сухомлинського. Дошкільне виховання. № 8.
- Бодальов О.О. (1982) *Восприятие и понимание человека человеком*. М.: Изд-во Моск. ун-та.
- Гончаренко А.М. (1999) Особливості виховання взаємин хлопчиків і дівчаток дошкільного віку. К.: Наук. думка.
- А.В.Запорожец и современная наука о детях. Тезисы конференции, посвященной 90-летию А.В.Запорожца (1995). Москва.
- Кононко О.Л. (2009) Виховуємо соціально компетентного дошкільника: навч.-метод.посіб. до Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я» у Світі» К. : Світич, – 208 с.
- Лисина М. И. (1997) *Общение, личность и психика ребенка*. — М.–Воронеж: «МОДЭК».
- Запорожец А.В., Неверович Я.З. (1974) О генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка // *Вопросы психологии*. № 6, 59-72.
- Поніманська Т.І. (2006) Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку, Рівне: РДГУ.
- Титаренко Т.М. (1991) *Возникновение личности*. К.: Рад.школа.
- Торндайк Э., Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении. М.: АСТ-ЛТД 1998 г. 704 с.
- Чорна К.І. (2005) Концепція виховання гуманітарних цінностей учнів загально-освітніх шкіл., К.

References

- Piaget, J. (1988). *De la pédagogie*, Éditions Odile Jacob, Paris.
- Bekh, I.D. (2018). *Plekaemo osobystist. Zapovity Vasylia Sukhomlynskyi* [Take care of personality. The legacy of Vasyl Sukhomlynskyi]. *Doshkilne Vychovannia*, 8.
- Bodalev, O. O. (1982). *Vospriatie i ponimanie cheloveka chelovekom* [Perception and understanding of human by human] Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta.
- Honcharenko, A.M. (1999). *Osoblyvosti vykhovannia vzaemyn khlopchykiv i divchatok doshkilnoho viku* [Features of education of relationships between boys and girls of preschool age]. Kyiv: Naukova dumka.
- A.V.Zaporozhets i sovremennaia nauka o detiakh. Tezisy konferentsii, posviashchennoi 90-letiiu A.V. Zaporozhtsa [AV Zaporozhets and the modern science of children. Cnference Proceedings devoted to the 90th anniversary of A.V. Zaporozhet]. (1995). Moscow.
- Kononko, O. L. (2009). *Vykhovuiemo sotsialno kompetentnoho doshkilnyka: navch.-metod.posib. do Bazovoi prohramy rozvytku dytyny doshkilnoho viku «Ya» u Sviti»* Kyiv: Svitych [We educate a socially competent preschooler: Handbook to the Basic program of development of a preschooler “I am in the World”].
- Lisina, M. I. (1997). *Obshchenie, lichnost i psikhika rebenka* [Communication, personality and psyche of the child]. Moscow: Voronezh: «MODEK».
- Neverovich, Ya. Z. (1974). O genezise, funktsii i strukture emotsionalnykh protsessov u rebenka [On genesis, functions and structure of emotional processes in a child]. *Voprosy Psikhologii*.
- Ponimanska, T.I. (2006). *Teoretyko-metodychni zasady humanistychnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku* [Theoretical and methodological principles of humanistic education of children of

preschool age]. Rivne: RDHU.

Tytarenko T.M.(1991) *Voznyknovenye lychnosty*. K.: Rad.shkola.

Thorndike, E. L., & Watson G. B. (1998). *Bikhevoorizm. Printsipy obucheniia, osnovannye na psikhologii. Psikhologiiia kak nauka o povedenii*. Behaviorism. Principles educating based on psychology. Psychology as science about behavior. Moscow: AST-LTD.

Chorna, K.I. (2005). *Kontsepsiia vykhovannia humanitarnykh tsinnosti uchniv zahalno-osvitnikh shkol* [The concept of education of humanitarian values of students of general educational schools]. Kyiv.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-153-162>

УДК 37:[001.82+111.1+159.954]

ORCID ID 0000-0001-8839-6465

Руслан Малиношевський,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ОНТОЛОГІЯ КОНЦЕПЦІЙ ВИХОВАННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ

Анотація. Прикметною ознакою сучасного педагогічного дискурсу є синонімічне використання таких понять як «парадигма», «парадигми виховання», «концепції виховання», «гуманістичні концепції виховання». Однак, досить часто у такому використанні не прослідковується суттєва методологічна різниця, що ускладнює як пізнання фактів виховної дійсності, так і розбудову теоретичних конструктів. Це безпосередньо позначається на виховній практиці, оскільки існує тісний діалектичний зв'язок між теорією і практикою виховання. Таким чином, стаття присвячена виявленню онтології концепції виховання. Автор вважає, що саме онтологія виступає в якості достатньої підстави для диференціації концепцій виховання та конструювання їх типологізації. Для реалізації такої мети було застосовано ряд методів пізнання виховної дійсності. А саме: здійснювався аналіз та узагальнення теоретичних уявлень про достатні підстави для диференціації концепцій виховання; операції над нечіткими множинами для опису типологізації; індукції та дедукції для опису онтології гуманістично-орієнтованих концепцій виховання. В результаті такої аналітичної розвідки з'ясовано наступне. Співвідношення понять «теорія виховання», «парадигма(и) виховання», «концепція виховання», «виховні підходи» полягає у їх підрядності, яка має характер властивий для надмножини і підмножини. Множина концепцій виховання в межах однієї парадигми є альтернативним намаганням подолати аномалії, що виникають в межах виховної дійсності. Первинна диференціації концепцій виховання уможливорюється на основі виявлення образу дитини(людини) притаманного певній педагогічній раціональності. Диференціація другого порядку (глибинна) можлива лише через виявлення онтології концепцій виховання, котра є семантико-сисловою матрицею між елементами якою існують аксіоматичні відношення.

Ключові слова: парадигма, концепції виховання, онтологія, образ дитини(людини), теорія виховання.

Ruslan Malynoshevskyi

PhD in Pedagogy,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

ONTOLOGY OF CONCEPTIONS OF EDUCATION AS A METHODOLOGICAL CONSTRUCT

Abstract. Using the following notions of “paradigm”, “educational paradigm”, “conception of education”, “humanistic conceptions of education” as synonyms can be considered as an essential feature of contemporary pedagogical discourse. However, there is no significant methodological difference in this

case. This complicates both understanding the facts of educational reality and development of theoretical constructs. This directly affects the educational practice since there is a close dialectical connection between theory and practice of education. Therefore, the article is devoted to find out the ontology of conception of education. The author believes that the ontology is a sufficient basis for differentiating the conceptions of education and designing their typology. In order to achieve this goal, a number of methods of cognition of educational reality were applied. Analysis and generalization of theoretical representations on sufficient conditions for differentiation of conceptions of education were carried out. Fuzzy set operations were used for the description of typology. Inductive and deductive reasoning were used to describe the ontology of a humanistic approach to education. The analysis leads to the following conclusions. The correlation between the notions of “theory of education”, “paradigm(s) of education”, “conception of education”, and “educational approaches” consists in their subordination, which is an abundance and subset. The set of conceptions of education within a single paradigm is an alternative attempt to overcome the anomalies that arise within the educational reality. Primary differentiation of conceptions of education can be possible based on identification of the image of a child (person) which is inherent in certain pedagogical rationality. Second order differentiation (deep) can be possible only through discovery the ontology of the conceptions of education that is a semantic meaningful matrix and there are axiomatic relations between its elements.

Key words: conceptions of education, image of a child (person), ontology, paradigm, theory of education.

Вступ. Повноцінно описати сучасну теорію виховання та й загалом теорію педагогіки можна єдиною фразою: «тенденцією нашого наукового часу є те, що спостерігається широкий розкид у теоретичних уявленнях про процес виховання особистості, що підростає» (Бех, 2018). Дійсно, сьогодні існує множина теоретичних конструктів різного гатунку. Таке урізноманітнення прослідковується як на рівні елементарних понять, уточнення яких прямує до безкінечності, так і на рівні самих теорій. Можна стверджувати, що таке урізноманітнення є закономірним і необхідним. Закономірним, оскільки різняться самі методологічні підходи пізнання виховних процесів, явищ, феноменів та механізмів їх функціонування, і необхідним, адже саме таким чином наші знання про виховну дійсність поглиблюються.

Проте, існують випадки, коли не існує **фундаментальної** відмінності між теоретичними побудовами, **не існує** відмінності у методологічних підходах пізнання виховної дійсності, а наявне лише еkleктичне нагромадження різних, інколи взаємосуперечливих, підходів. Прикметно, що намагання надати ознак цілісності такому еkleктичному нагромадженню здійснюється через вживання таких понять, як «парадигма», «парадигми виховання», «концепції виховання», «гуманістичні концепції виховання» тощо. Досить часто згадані сутнісно відмінні поняття в наукових розвідках представляються як простий синонімічний ряд. Це звичайно надає таким розвідкам наукоподібний вигляд. Проте такі еkleктичні нагромадження та поняттєва синонімія свідчить про методологічну легковажність. Насправді ж, все це жодним чином не увиразнює теоретичні побудови, не надає їм логічної стрункості, а навпаки ускладнює пізнання виховної дійсності. Виявлення, опис і тлумачення фактів виховної дійсності можливі виключно в межах концепцій та теорій виховання, яким притаманні логічна строгість, повнота та внутрішня несуперечливість.

Складність полягає в тому, яким саме чином можна науково виправдані концепції виокремити з множини наявних. Вочевидь, таке виокремлення не можливе поза здійсненням первинної типологізації концепцій виховання і виявленням власне їх онтології.

Мета та завдання. Мета статті полягає в окресленні онтології концепцій виховання. Основним припущенням є судження, що кожен конкретну виховну концепцію можна охарактеризувати, а отже і увиразнити відмінності з-поміж інших через її онтологію. Підтвердити таке судження, по-перше, можливо шляхом виявлення достатньої підстави для утворення первинного дихотомічного ряду у типологізації концепцій виховання. По-друге, визначивши відношення між поняттями «теорія виховання», «парадигма(и) виховання», «концепція виховання», «виховні підходи». По-третє, визначити онтологію концепції виховання, описавши імпліцитно наявні семантико-сміслові елементи та відношення між ними.

Методи дослідження. У дослідженні застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Зокрема, здійснювався аналіз та узагальнення теоретичних уявлень про достатні підстави для диференціації концепцій виховання. На основі такого аналізу виявлено первинний дихотомічний ряд, що задає узагальнену структуру типологізації концепцій виховання. В основу типологізації закладено уявлення про нечіткі множини, які не мають чітких меж, а елементи предметної області відносяться до неї лише з певним ступенем приналежності. Відповідно, здійснювалися операції над множинами, їх формалізований опис, перелік та з'ясування відношень між ними. На рівні опису онтології гуманістично-орієнтованих концепцій виховання застосовувалися методи індукції та дедукції.

Результати дослідження. Домінантним судженням інтелектуального дискурсу в межах будь-якого напрямку вітчизняної гуманітаристики є акцентування на судженні, що сучасне людство перейшло до інноваційного типу розвитку. Таке судження підсумовує цілий конгломерат інших тверджень. На кшталт переконань про суспільний запит на появу нового типу особистості, її радикально якісну інакшість від типу особистості з іншої історичної епохи. Або розумінь про зміну поколінь і їх тотальну відмінність від кожної попередньої. Наприклад, цілковито медійно-буденна класифікація поколінь, відмінність якої намагаються термінологічно окреслити шляхом слововживання таких конструктів, як «покоління X», «покоління Y», «покоління Z», «меленіали», «digital natives» тощо. Підґрунтям такого судження, певною мірою істинного в межах окремих аргументації, є думка про тяглість розвитку і прогресу, що полягають в якісних безперервних переходах від нижчого до вищого.

Безумовна цінність ідеї тяглості розвитку, лінійного чи циклічного, полягає в широті її застосовування. Таку ідею в межах її сутнісних характеристик можна екстраполювати на будь-яку сферу життя, процес чи явище й якісно описати його генезу. Використання даної ідеї в якості своєрідної аналітичної матриці, що дає можливість виявити поворотні моменти трансформацій, має не лише потужний описовий і пояснювальний, а й верифікаційний

потенціал. Так, на прикладі буденних речей, які ще донедавна здавалися суцільною грою уяви фантастів, можемо безпосередньо спостерігати прогрес на техніко-технологічному рівні. Проте, щойно переходимо на рівень соціального буття, очевидність такого прогресу стає дещо сумнівною. На рівні основних характеристик соціальний розвиток є беззаперечним, однак не настільки стрімким, як розвиток техніко-технологічний. Тут міститься низка неочевидних (прихованих) моментів, що потребують пояснення.

Застосування ідеї тяглості розвитку до опису соціальної дійсності, особливо виховної дійсності, достеменно увиразнює кардинальну відмінність між наявним і належним. Це чітко простежується на рівні теорії та практики виховання особистості. Зокрема, на рівні побудови теоретичних конструктів і концептів, що описують феномен виховання, особистість і проблеми її виховання описуються в координатах наявного. Тобто вона описується такою, якою вона постає вже сьогодні, з усіма перевагами й недоліками. Проте, такий опис завжди містить судження про принципову недовершеність цієї особистості, про наявність певних якостей, що бажані й можливі, але ще не притаманні їй. Дане судження вже є судженням про належне. Зв'язок між наявним і належним характерний не лише для наукових розвідок, він властивий і буденним, навіть нерелексивним, уявленням про сенс виховання дитини: батьки жадають, щоб їхні діти були кращими за них, якою б невизначеною ця відмінність не була.

У контексті тяглості розвитку, виникає бажання узалежнити прогрес у виховній площині з показниками швидкості та якості переходу від наявного до належного. Однак, саме на межі наявного й належного виникає своєрідна пастка для розуму, суть якої полягає в намаганні узалежнити швидкість та якість переходу, а отже і сам розвиток, виключно з атрибутивно-інструментальними показниками, з удосконаленням і прискоренням операційно-практичних дій на індивідуальному рівні та технологічно-інструментальних дій на рівні виховного процесу. Але атрибутивно-інструментальні показники не дають можливості увиразнювати, продукувати виховні сенси і контексти, вирізняти їх інваріанти у множині інтерпретацій, а отже, повною мірою розуміти особистість.

Прикметною ознакою сучасного виховання є дитиноцентризм як світоглядний елемент педагогічної раціональності. Цілком очевидно, що світоглядним базисом такого розуміння виступає ідея гуманізму, оскільки саме ідея гуманізму в контексті трансформацій виховних концепцій демонструє зміну педагогічної раціональності, а отже й тяглість розвитку педагогічної думки і практики. Вона задає первинну структуру найбільш узагальненій типологізації концепцій виховання, систем і підходів шляхом їх предикації через введення поняття «гуманізм». Саме визначення поняття гуманізм задає конкретні структурні межі. Одне з найтиповіших понять полягає в тому, що гуманізм це «система світоглядних орієнтацій, центром котрих є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами» (Філософський, 2002). Визначення змісту

через орієнтованість на самість людини та її благо, зумовлює полюси первинної типологізації, де поняття гуманізм постає тим предикатом, який задає інтуїтивне схоплення первинного дихотомічного ряду і виступає демаркаційною точкою координатної системи. Варто підкреслити, що поняття «гуманізм» стає достатньою підставою для утворення дихотомічного ряду тому, що безпосередньо відбивається у педагогічній реальності, в межах якої кристалізується концепція виховання чи виховний підхід. Суб'єктивне розуміння такого філософсько-світоглядного концепту специфічно інтерпретується і безпосередньо відображається на елементах дисциплінарної матриці, простежується на рівні такого конструкту, як «образ світу», та його похідних.

На думку Галузьяк (2011), «в «образі світу» педагогів існує своя «педагогічна карта» – суб'єктивний образ виховання, який вбирає в себе всі його ознаки і характеристики, професійно їх заломлюючи. Це не лише логічна, але й образно-емоційна модель, яка не завжди усвідомлюється педагогами, однак внутрішньо регулює їх професійну діяльність (цілепокладання, вибір стратегії і тактики виховних дій, методів і прийомів, вимоги до вихованців, стиль педагогічного спілкування тощо). Похідною від такого «образу світу» є суб'єктивний образ людини (дитини), що також обумовлює визначення домінантної виховної мети і релевантних засобів її досягнення. Ці елементи є невіддільними. Вони в будь-якому разі іманентні самій логіці виховного процесу, який, як наголошує Бех (2008), є керованим і цілеспрямованим. Відтак, у процесі типологізації концепцій виховання та їх подальшій диференціації необхідно звертати увагу на формулювання виховної мети, постанову виховних завдань та способи їх реалізації. На цьому й акцентує Галузьяк (2007), коли зауважує, що педагогічна типологія виховних моделей повинна враховувати насамперед джерела і способи визначення виховних цілей, а також характер взаємодії учасників виховного процесу.

Таким чином виокремлюється ряд базових елементів, аналізуючи відмінності яких можна диференціювати концепцію виховання: виховну мету, завдання та способи їх реалізації, які зумовлюються суб'єктивними уявленнями про образ людини(дитини). У свою чергу, суб'єктивні уявлення про образ людини(дитини) залежать від типу педагогічної раціональності. В межах такого сприйняття виховної дійсності й можна вибудовувати різні схеми та моделі типологізації виховних концепцій.

Наприклад, «будь-яка концепція виховання може бути віднесена до одного з чотирьох базових типів:

"догматичний", спрямований на формування слухняності та пасивності дитини;

"директивний", зорієнтований на розвиток активності вихованців в умовах контролю і зовнішнього тиску, обмеження можливостей для вияву власної ініціативи та творчості;

"потураючий", зорієнтований на розвиток особистості в умовах цілковитої відсутності будь-яких обмежень і контролю;

"творчий", що забезпечує вільний розвиток активної, зрілої особистості, здатної до самоорганізації та відповідального вибору» (Галузяк, 2011).

Множину концепцій виховання можна звести до простої бінарної опозиції. Ця бінарна опозиція й увиразнює первинний дихотомічний ряд й уможливує судження, що «найбільш поширеним у педагогіці є дихотомічний підхід до типологізації виховних концепцій, який полягає у протиставленні ефективних, гуманних, педагогічно доцільних і протилежних їм непродуктивних, антигуманних моделей виховання» (Галузяк, 2007).

Відповідно, можна також побудувати й множину таких дихотомічних рядів: «Авторитарно-імперативне та гуманістичне», «Авторитарне виховання – гуманістичне виховання», «Суб'єкт-об'єктне – особистісно орієнтоване», «Директивне виховання – вільне виховання», «Директивне виховання – особистісно зорієнтоване», «Авторитарне (монологічне) виховання і антиавторитарне (діалогічне).

Однак, якщо мислити в межах більш широкого контексту, то розум миттєво фіксує декілька принципово важливих моментів, що зазвичай залишаються поза межами аналітичних розвідок. Перший полягає в тому, що майже кожне суспільство самоідентифікується як гуманістичне, а отже й концепції виховання, виховні теорії, підходи та практики іманентні даному суспільству автоматично ідентифікуються як гуманні. Разом з тим, відсторонений погляд представника іншої культурної традиції, особливо іншої історичної епохи, фіксує фундаментальні відмінності, які дають можливість фіксувати певний рівень такої гуманності. Другий же виникає, щойно пізнання фактів виховної дійсності здійснюється в межах єдиної культурної традиції і в межах однієї історичної епохи.

Саме в такій площині кожна нова концепція виховання йде шляхом безпосереднього або опосередкованого логічного заперечення попередніх.

Зокрема Макарєнко (1958) в матеріалах книги "Досвід методики роботи дитячої трудової колонії", піднімаючи питання щодо "логіки педагогічного засобу", констатує, що в сучасній йому радянській педагогічній думці не існує єдиної виховної системи, а наявний конгломерат різноманітних теорій, ідей та ідеологій. Зокрема, на думку автора, це рудименти вчення Л. Толстого, вільного виховання, а також соціальні школи Дж. Дьюї та П. Наторпа.

Або приклад Амонашвілі (1995), який категорично протиставляє гуманістичну концепцію виховання, яку власне й обстоює, авторитарно-імперативній, від якої радикально дистанціюється.

Можна згадати, ще й Сухомлинського (Алексєєнко, Малиношевський, 2012), який в певний момент виходить за межі педагогічних догм своєї історичної епохи, що власне призвело до звинувачення його в «абстрактному гуманізмі».

Відбувається радикальне відмежування від попередніх концепцій виховання та світоглядне їм протиставлення. Таке відмежування й сам поступальний рух відбувається не лише шляхом тотального заперечення домінуючих ідей, уявлень про образ дитини й виховних практик. Сам розвиток набуває сили за рахунок актуалізації та інкорпорації невикористаного резерву попередніх концепцій, за рахунок творчої трансформації старого,

шляхом надання іншої або модифікації семантико-сислової модальності. В результаті ті ж самі поняття наповнюються на кожному етапі новим залежним від початкової точки розвитку змістом і відбувається колосальний поступальний рух. Такий рух не можна повноцінно описати, орієнтуючись виключно на конструкти педагогічної раціональності, які знаходяться на поверхні.

У контексті даної статті таке співвіднесення також демонструє і той факт, що поява аномалії та непояснювальних фактів у полі виховної дійсності призводять до появи намагань їх нівелювати. Різниця в способах та механізмах такої нівеляції веде до появи різних концепцій виховання. Проте вже модальність таких концепцій виховання цілком залежить від типу педагогічної раціональності творця. І тут можна підтримувати вищенаведене твердження Галузяк (2011) про взаємозв'язок «образу світу» педагога і суб'єктивного «образу виховання», який корениться у суб'єктивному життєвому досвіді та соціокультурних настановах. Саме через такі конструкти осмислюється і структурується виховна дійсність. Однак, якщо для утворення первинного дихотомічного ряду достатньо одного-двох стрижневих параметрів, то для аналітичних розвідок в межах одного полюсу і демонстрації відмінності модальностей концепцій виховання цього недостатньо. Саме тут стає більш продуктивним апелювання до онтології. Зокрема, можемо описати онтологію гуманістично-орієнтованих концепцій виховання, застосування якої до аналізу таких концепцій дає можливість увиразнити сутнісні відмінності між ними.

Отже, онтологія гуманістично-орієнтованих концепцій виховання виглядає наступним чином:

- 1) Семантична сітка (категорії, поняття, метафора).
- 2) Ідеальні об'єкти (образ дитини, сенси, контексти).
- 3) Аксиоматика (закони виховання, виховні постулати, виховні імперативи, виховні приписи).
- 4). Нормативні зразки (патерни) виховної практики (виховні принципи, засоби і методи виховання, виховні технології).

Перший рівень, це рівень на якому означається конкретна (площина) область виховної дійсності, на яку спрямовуються пізнання. Якщо у пізнанні виховної дійсності значення категорій і понять, які є спрямованістю думки на предмет, є зрозумілими, то роль метафори не інтуїтивно очевидною. Необхідність у метафорі з'являється в момент відкриття нового явища виховної дійсності, якому ще немає достатньо релевантного поняття. Тобто метафора, як відмічає Хосе Ортега-і-Гассет, «це дія розуму, з чиею допомогою ми досягаємо те, що не під силу поняттям» (1991).

Однак поняття, визначаючи певну площину виховної дійсності, не дають достатнього розуміння і знання про дитину(людину), про належність і необхідність, про унікальність її буття, про його сенси і контексти. Відтак другий рівень є рівнем ідеальних об'єктів. Саме на цьому рівні повноцінно кристалізуються відмінності типів педагогічної раціональності, що

ґрунтуються на зміні розуміння особистості, через привнесення в їх структуру ціннісного виміру. Найважливішим тут є уявлення про «образ дитини(людини)». Зокрема, Бех відмічає, що «виховний процес для підвищення своєї духовно розвивальної ефективності має оперувати поняттям «людський образ». Його не слід розуміти як те, що особистість думає про себе чи формує уявлення про певний ідеал. Найімовірніше, людський образ – це індивідуальне утворення, яке утримує зміст внутрішньої реальності – бути людиною. По-іншому, людський образ констатує зв'язок між тим, якою є особистість і якою вона має бути під кутом зору високої духовності. Тож це утворення фіксує як її рух у майбутнє, так і зміст особистісного теперішнього за відповідними показниками» (Бех, 2018). Водночас, такий образ не є абстрактно умоглядним. Він завжди контекстний та смисловий.

Цілком зрозуміло, реалізація такого образу, його контексту й сенсу потребує виконання певних процесуальних дій. Це відображається у тому, що на рівні концепцій виховання задаються нормативні зразки (патерни) виховної практики, що є четвертим рівнем онтології. Однак, діалектичні відношення між семантичною сіткою, ідеальними об'єктами та нормативними зразками виховної практики реалізуються за допомогою конкретної аксіоматики, яка уможлиблює досягнення належного образу дитини від конкретних нормативних зразків виховної практики.

Обговорення. Вочевидь, доречно розглядати не базові конструкти відмінних педагогічних раціональностей, а виокремлювати системне ядро концепцій виховання. Зокрема, мова йде про їх онтологію. Безпосередньо до такої дії можна перейти, лише вирішивши проблему співвіднесення базових понять нашого аналізу: «теорія виховання», «парадигма(и) виховання», «концепція виховання», «виховні підходи». Співвіднесення обумовлено необхідністю позбутися такої логічної помилки, як підміна понять. Це спостерігається на рівні понять «парадигма виховання» і «концепція виховання». Суть даної помилки в межах теоретичних побудов педагогічного дискурсу полягає в тому, що певній концепції легковажно надається статус «парадигми», що нібито надає їй додаткової аргументаційної ваги. Проте таке методологічне маркування нівелює фундаментальну відмінність, яка є засадничою для появи самої парадигми – педагогічну раціональність.

У праці «Структура наукових революцій» (Кун, 2003) зазначено, що парадигми можна визначити як «визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем і їх рішень науковому співтовариству». Саме введення поняття парадигми дозволяє розглядати розвиток науки не як простий, кількісний приріст знань і акумуляцію окремих відкриттів і винаходів, а як умовно поділений на етапи процес. Лінійно ці етапи можна викласти наступним чином: нормальна стадія розвитку науки (кожне відкриття можна описати в межах існуючої парадигми) → криза в науці (поява аномалії, непояснювальних фактів) → поява альтернативних теорій → революція в науці → нова парадигма.

Така лінійність іманентна не лише точним, але й гуманітарним наукам, в яких набагато складніше виявити такі парадигми. Тим більше це складно в межах теорії

виховання як галузі знання. Однак, і в її межах можна здійснити співвіднесення понять «теорія виховання», «парадигма(и) виховання», «концепція виховання», «виховні підходи»

Це виглядає наступним чином. Якщо спробувати формалізувати існуючу теорію виховання, то вимальовується схема взаємозв'язку на рівні множини – підмножини. Зокрема, якщо ми мислитимемо судженням, що «теорія виховання» як поняття є найзагальнішим і найбільш повним за обсягом. Значить воно включає в себе множину певних об'єктів (понять), обсяг яких значно вужчий. Відповідно, воно по відношенню до цієї множини об'єктів (понять) буде виступати надмножиною. Якщо ми оперуємо поняттям «парадигма(и) виховання», то маємо мати на увазі, що його зміст і обсяг дещо вужчі за «теорію виховання», яка необхідно містить в собі знання про «парадигму виховання». Тобто поняття «теорія виховання» (В) є надмножиною по відношенню до поняття «парадигма(и) виховання» (А), яка виступає підмножиною.

В той же час, поняття «парадигма виховання» (А) також має ознаку загальності, а його обсяг включає в себе обсяг і зміст поняття «концепція виховання», яка в свою чергу охоплює всю множину можливих концепцій. У тому числі й дихотомічний ряд «гуманістично-орієнтовані концепції виховання» або «негуманістично орієнтовані концепції виховання» ($C_1, C_2 \dots -C_1$). Продовжуючи цей ряд, гуманістично-орієнтовані концепції виховання включають у себе множину, що означається поняттям «виховні підходи» і т.д..

Висновки. Вже на рівні застосування ряду понять з'являється інтуїтивне уявлення про наявність первинного дихотомічного ряду, що задає контур типологізації виховних концепцій. Таким є поняття «гуманізм», яке містить в собі орієнтацію на самість людини та її благо. У концепціях виховання така орієнтація кристалізується в межах педагогічної раціональності в уявленнях та інтерпретаціях про образ дитини(людини), що виступає важливою, але недостатньою підставою для розрізнення концепцій виховання.

Співвідношення понять «теорія виховання», «парадигма(и) виховання», «концепція виховання», «виховні підходи» полягає у їх підрядності, яка має характер властивий для надмножини і підмножини. Водночас, пояснити множину концепцій виховання в межах однієї парадигми можна як процес альтернативних намагань подолати аномалії, що виникають в межах виховної дійсності.

Онтологія ж гуманістично-орієнтованих концепцій є семантико-сисловою матрицею між елементами якої існують аксіоматичні відношення.

Список використаних джерел

- Алексєєнко Т.Ф., Малиношевський Р.В., (2012). Формування цілісного виховного середовища у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Хмельницький: Поліграфіст.
- Амонашвили Ш. (1995). *Размышления о гуманной педагогике*. Москва: Издательский Дом Шалвы Амонашвили.
- Бех І. (2018). Особистість на шляху до духовних цінностей. Київ-Чернівці: Букрек
- Бех І.Д. (2008). Виховання особистості. Київ : Либідь.

Галузяк В. (2007). Концепції виховання: формування, маніпуляція і сприяння. *Lubelski rocznik pedagogiczny*, (Т. XXVI), 11-21

Галузяк В. (2011). Базові параметри концепцій виховання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*, 34, 238–245.

Галузяк В. (2018). Директивне й особистісно зорієнтоване виховання – альтернативи чи етапи єдиної виховної стратегії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*, 53, 30–39

Кун Т. (2003). Структура научных революций. Москва: ООО «Издательство АСТ».

Макаренко А.С. (1958) Опыт методики работы детской трудовой колонии. *Педагогические сочинения* (Т.5, с. 461–478)

Хосе Ортега-и-Гассет. (1991). Эстетика. Философия культуры. Москва: Искусство.

Філософський енциклопедичний словник. (2002). Київ: Абрис.

References

Aliexsieienko, T.F., & Malynoshevskiy, R.V., (2012). *Formuvannia tsilisnoho vykhovnoho seredovyschcha u pedahohichnii spadshchyni V. Sukhomlynskoho* [Formation of a holistic educational environment in the pedagogical heritage of V. Sukhomlynsky]. Khmelnytskyi: Polihrafist.

Amonashvili, Sh. (1995). *Razmyshleniia o gumanoi pedagogike* [Reflections on humane pedagogy]. Moscow: Izdatelskii Dom Shalvy Amonashvili.

Bekh, I. (2018). *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnosti* [Personality on the way to spiritual values]. Kyiv-Chernivtsi: Bukrek.

Bekh, I. (2008). *Vykhovannia osobystosti* [Education of prersonality]. Kyiv: Lybid.

Haluziak V. (2007). Kontseptsii vykhovannia: formuvannia, manipuliatsiia i spriannia [Concepts of education: formation, manipulation and promotion]. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, XXVI, 11-21

Haluziak, V. (2011). Bazovi parametry kontseptsii vykhovannia [Basic parameters of parenting concepts]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, 34, 238–245.

Haluziak, V. (2018). *Dyrektyvne i osobystisno zoriientovane vykhovannia – alternatyvy chy etapy yedynoi vykhovnoi stratehii* [Directional and personally oriented education – alternatives or stages of a unified educational strategy]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, 53, 30–39

Kun, T. (2003). *Struktura nauchnykh revoliutsii* [Structure of scientific revolutions]. Moscow: ООО “Izdatelstvo АСТ”.

Makarenko, A.S. (1958). *Opyt metodiki raboty detskoii trudovoi kolonii. Pedagogicheskie sochineniia: Vol. 5* [Experience in the methodology of the child labor colony. Pedagogical Composition].

Khose Ortega-i-Gaccet. (1991). *Estetika. Filosofiiia kultury* [Aesthetics. Philosophy of culture]. Moscow: Iskusstvo.

Filosofskiyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. (2002). Kyiv: Abrys.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-163-173>

УДК 374.09 (07)

ORCID ID 0000-0002-5932-6502

Валерій Мачуський,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ORCID ID 0000-0001-7334-6625

Анна Корнієнко,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. *Стаття присвячена одній із актуальних проблем сучасної психолого-педагогічної науки – формуванню у вихованців закладів позашкільної освіти провідних цінностей, що складають ціннісні орієнтири освітнього процесу, визначення особливостей такого процесу, дослідно-експериментальній перевірці ефективності розроблених змісту і педагогічних засобів формування, відповідному узагальненню отриманих даних.*

Встановлено, що система позашкільної освіти України наразі перебуває на важливому етапі розвитку, переходу до якіснішого стану. Одним зі слабких місць є удосконалення науково-методичного забезпечення діяльності закладу позашкільної освіти. Відповідно, потребує удосконалення зміст позашкільної освіти, його регламентація та обґрунтування на нових наукових засадах.

Уточнено сутність поняття «ціннісні орієнтири» освітнього процесу в закладах позашкільної освіти, котрі ми розглядаються як актуальні і перспективні цілі, плановані результати освіти, що вирішальною мірою визначають зміст і методичку освітнього процесу в закладах позашкільної освіти, а отже, і процесу його інноваційного вдосконалення.

Встановлено, що нині виховання патріотизму як цінності у дітей та учнівської молоді є одним із основних ціннісних орієнтирів у позашкільній освіті. Визначено компоненти патріотизму як цінності: когнітивний, емоційно-ціннісний, компонент довільної спонуки (рефлексивний), практично-діяльнісний.

У статті представлено ряд нових оригінальних навчальних програм для різних напрямів позашкільної освіти, зміст яких спрямований на формування у вихованців закладів позашкільної освіти патріотизму, інтересу до народної творчості, традицій рідного краю, патріотизму, формування етнокультурних цінностей, актуальність чого набуває особливої гостроти.

Ключові слова: *заклад позашкільної освіти, навчальні програми, освітній процес, ціннісні орієнтири.*

Valerii Machuskyi,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

Anna Kornienko,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS OF EDUCATIONAL PROCESS IN INSTITUTIONS OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION

***Abstract.** The purpose of the article is to determine the modern state of formation of students' leading values, which are included in value orientation of educational process in the institutions of out-of-school education; to define the features of this process and experimental verification of efficiency of developed maintenance and pedagogical facilities of formation, to generalize the obtained findings.*

The system of out-of-school education of Ukraine has recently changed to more high-quality state. One of weak points there is no scientific and methodical support of activity of the institutions of out-of-school education. Accordingly, upgrading of content of out-of-school education and its regulation needs improvement based on new scientific principles.

Essence of concept «value orientation» educational process in the institutions of out-of-school education has been clarified. The author defines «value orientations» as actual and perspective aims, planned results of education, that determine content and methodology of educational process the institutions of out-of-school education.

Education of patriotism of children and youth is one of the basic value orientations in the institutions out-of-school education. The components of patriotism as value: cognitive emotional and value, reflexive, practical have been revealed.

A set of new original educational programs has practical significance presented for different directions of out-of-school education. The content of these educational programs is directed on formation of students' patriotism, interest, ethno-national values and traditions of native land

***Key words:** educational program, educational process, institutions of out-of-school education, value orientations.*

Вступ. Система позашкільної освіти нині України перебуває на важливому етапі розвитку, переходу до більш якісного стану. На це орієнтують Закони України «Про освіту» (Про освіту, 2017), «Про позашкільну освіту» (Про позашкільну, 2017), Концепція позашкільної освіти і виховання (Концепція, 1996) та інші законодавчі документи. Відповідно вимагає удосконалення зміст позашкільної освіти, його регламентація та обґрунтування на сучасних наукових засадах. Водночас, актуалізується питання розробки сучасних виховних технологій спрямованих на формування ціннісної сфери особистості вихованця, адекватних специфіці цієї ланки освіти. Відтак увагу закладів позашкільної освіти необхідно зосередити на навчальному змісті і методиках, які б сприяли формуванню цінностей як способів самопізнання та самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності та найголовнішому з них – творіння особистістю самої себе.

В основу дослідження покладено ідею цінностей як результату визначення якостей і властивостей предметів, явищ та процесів, що задовольняють потреби й прагнення учнів, сприяють самореалізації їх у всіх сферах життєдіяльності, а освітній процес у закладах позашкільної освіти – як засобу опанування цих цінностей вихованцями. Актуальною є парадигма про те, що традиційна педагогіка розглядала проблему виховального навчання під кутом зору морального насичення навчального змісту незалежно від його спрямованості (Ariskina, 2015; Türkkahraman, 2014; Berkowitz, 2011; Çelikkayaa, Başarmakb, & Şahind, 2014).

Методичною конкретизацією сучасної методологічної позиції є ідея етичного одухотворення навчального матеріалу – розглядати наукові знання як цінності. Звідси ставиться вимога виводити дітей на ціннісно-смысловий (аксіологічний) рівень осмислення навчального матеріалу, «забарвлення» засвоєваних знань об'єктивними і суб'єктивними смислами. Учень повинен вносити у будь-який навчальний матеріал вищий духовний сенс, підпорядковувати матерію духу власній духовності: діяльній любові, добросовісності, безкорисливості, справедливості, вірності, великодушності, милосердю, чесності (Бех, 2014).

Мета та завдання. Основна мета нашого дослідження полягає у визначенні сучасного стану забезпечення формування у вихованців закладів позашкільної освіти провідних цінностей, що складають ціннісні орієнтири освітнього процесу в закладах позашкільної освіти, визначення особливостей такого процесу, дослідно-експериментальна перевірка ефективності розроблених змісту і педагогічних засобів формування, відповідне узагальнення отриманих даних.

Методи дослідження. Використано комплекс різних методів психолого-педагогічної діагностики:

- аналіз психолого-педагогічної літератури, документів (директивних документів про освіту, матеріалів психолого-педагогічних, соціологічних досліджень) дозволив визначити сутність проблеми й напрямів її розв'язання;
- вивчення й узагальнення педагогічного досвіду допомогло обґрунтувати зміст і педагогічні засоби формування цінностей;
- педагогічне спостереження, бесіди, анкетування, тестування, опитування застосовувалися для визначення рівнів сформованості провідних цінностей у вихованців;
- систематизація та класифікація отриманого масиву інформації, методи математичної статистики обробки результатів дослідження, порівняльного аналізу, інтерпретації та узагальнення фактів; емпіричні методи дослідження (спостереження, бесіда, анкетування, тестування, метод експертних оцінок та ін.).

Нами визначено компоненти патріотизму як цінності: когнітивний (знання змісту та складників понять «патріотизм», «держава», «народ», усвідомлення Батьківщини (великої і малої) як безумовної цінності; знання рідної мови, історії національної спільноти, народних звичаїв, традицій, обрядів, мистецтва); емоційно-ціннісний (любов і повага до держави,

державних символів; ціннісне ставлення до себе як представника своєї держави, почуття власної гідності; відчуття належності до української нації); довільної спонуки (схильність до самоосягнення; цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, стійкість; вольові якості для реалізації патріотичних переконань); практично-діяльнісний (участь у суспільно-громадській діяльності, волонтерському русі; повага до культурних цінностей нації та сприяння їх відродженню) (Бойко, Корнієнко, Литовченко, Любич, Мачуський, Просіна, & Пустовіт, 2017).

Опитуванням було охоплено 10 закладів позашкільних освіти, 750 учнів, 168 співробітників закладів позашкільної освіти м. Києва та Київської області, а також м. Дніпро, м. Суми, м. Вінниця.

Результати дослідження. Теоретичним концептом аксіологічного підходу до освіти й виховання дитини у закладах позашкільної освіти є створення ефективних умов для усвідомлення нею не лише пізнавальної й оцінної, але й регулятивної функції набутих знань, умінь та навичок. Саме така діяльність, набуває особливого значення у психологічній структурі особистості.

Ціннісні орієнтири освітнього процесу в закладах позашкільної освіти ми розглядаємо як актуальні і перспективні цілі, плановані результати освіти, що вирішальною мірою визначають зміст і методику освітнього процесу в закладах позашкільної освіти, а отже, і процесу його інноваційного вдосконалення.

Виховання патріотизму як цінності у дітей та учнівської молоді є одним із основних ціннісних орієнтирів у позашкільній освіті. Тому саме на патріотизмі як цінності ми сконцентрували свої зусилля. Патріотизм – особливе, тобто безумовне і високосмислове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе (Бех, 2014).

Загальний стан сформованості ціннісних орієнтацій вихованців закладів позашкільної освіти на початку експерименту задовільний, оскільки 43,3% опитаних виявили середній рівень заданої якості, лише 30,4% – високий, а 26,3% – низький рівень (рис. 1).

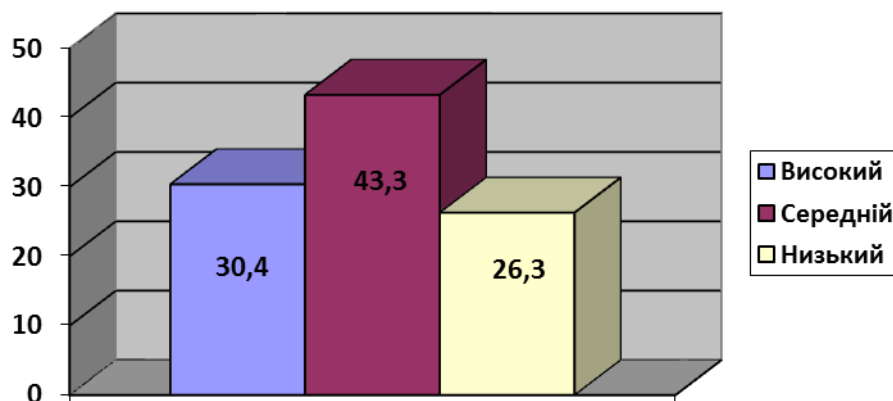

Рис. 1. Оцінка сформованості ціннісних орієнтацій вихованців закладів позашкільної освіти на початку експерименту (у %)

На нашу думку, це результат недосконалості використовуваної системи і методів виховання. Зокрема, більша частина учнів замислюються про власне майбутнє, мають плани на майбутнє (45,8%); 40,7% – замислюються, але прогнозувати не можуть”; лише 10,2% – не замислювалися про майбутнє. При цьому більшість підлітків, старшокласників дивиться у майбутнє оптимістично (37,3%). Втім, значна частка і таких, хто „відчуває занепокоєння” (23,7%) або „невпевненість у власному майбутньому” (18,6%).

Виявлення рівня розуміння культури як цінності засвідчило, що 60% вихованців має середній рівень, 30 % дітей – низький і лише 10% впевнено оперує знаннями з духовної культури нашої країни.

Значна частина дітей (80%) володіє знаннями про різновиди декоративно - ужиткового мистецтва та світоглядні уявлення і вірування українського народу, 68% вихованців хотіли би більше знати видів мистецтва своєї місцевості, а 43% дітей – календарних свят, традицій, обрядів свого народу. Більше третини респондентів (37%) вважає, що в житті слід керуватись особистими інтересами, ніж будь-якими іншими, в тому числі і національними; 8% дітей стверджує, що необхідно жити своїм розумом без опори на унормовані правила поведінки, притаманні певному народу.

Нами обґрунтовано і апробовано зміст і педагогічні засоби формування ціннісних орієнтирів (патріотизму як цінності) освітнього процесу у закладах позашкільної освіти.

Зміст освіти – система знань, практичних умінь і навичок, досвіду творчої діяльності, світоглядних ідей, якими учні оволодівають у процесі навчання. Це педагогічно адаптований соціальний досвід людства, тотожний за структурою людській культурі в усій її повноті.

Зміст позашкільної освіти ґрунтується на певних засадах. Такими засадами є особистісні замовлення дітей і їх батьків. Ці замовлення постійно розвиваються, варіюються, в чому і простежується безперервна динамічність цієї ланки освіти, її нестандартність та варіативність. Особливість позашкільного освітнього процесу прилягає у і проектуванні таких педагогічних методик та технологій, що могли б як найповніше допомогти дітям зорієнтуватися і самореалізуватися у складній багатогранній соціокультурній ситуації. Такий зміст закладається перш за все в навчальних програмах для позашкільної освіти (Бойко, Корнієнко, Литовченко, Любич, Мачуський, Просіна, & Тихенко, 2017).

Розроблені авторами нові оригінальні навчальні програми для різних напрямів позашкільної освіти, спрямовані на формування цінності патріотизму у вихованців гуртків. Їх зміст включає напрями, присвячені формуванню у вихованців закладів позашкільної освіти інтересу до народної творчості, традицій рідного краю, патріотизму, етнокультурних цінностей.

Навчальна програма з позашкільної освіти художньо-естетичного напрямку «**Витинанка**» розрахована на 2 роки навчання (*початковий та основний рівень*), призначена вихованцям молодшого і середнього шкільного віку. Зміст програми першого року навчання передбачає формування в учнів інтересу до декоративно-ужиткового мистецтва взагалі і до

витинанки зокрема, знайомство з різноманітними видами витинанок, техніками та прийомами витинанки, розвиток у вихованців творчих задатків і здібностей. Програма другого року навчання допомагає гуртківцям більш глибоко оволодіти мистецтвом витинання, передбачає удосконалення набутих раніше умінь, навичок та прийомів роботи, творчу самореалізацію учнів.

Навчальна програма з позашкільної освіти художньо-естетичного напрямку **«Народні ремесла України»** для вихованців молодшого, середнього і старшого шкільного віку сприяє інтегруванню знань гуртківців з історії, народознавства, креслення. Під час навчання вихованці опановують різні техніки і прийоми виготовлення різноманітних виробів. Вони отримують початкові знання про властивості матеріалів, форми й декорування виробів, їхню залежність від призначення, поняття про ритм, рапорт, симетрію, асиметрію, кольорову гармонію.

Навчальна програма з позашкільної освіти художньо-естетичного напрямку **«Плетіння та аплікація соломкою»**. Зміст програми «Плетіння та аплікація соломкою» спрямований на ознайомлення з різними техніками виконання декоративно - ужиткових робіт з соломи: аплікації, солом'яної іграшки, виробів з соломи, ужиткового та декоративного призначення.

Навчальна програма з позашкільної освіти художньо-естетичного напрямку **«Кераміка»** (передбачає 2 роки навчання: *початковий та основний рівень*) для вихованців молодшого, середнього та старшого шкільного віку спрямована на створення умов для здобуття учнями знань, умінь та навичок у роботі з глиною та іншими пластичними масами, ознайомлення з історією художньої кераміки та гончарства, навчання самостійного планування та організації власного трудового процесу, знаходження шляхів вирішення творчих завдань, оволодіння різноманітними техніками і прийомами ручного ліплення, формування і розвиток практичних вмінь і навичок зі створення самобутніх і оригінальних виробів, підвищення художньої культури дітей шляхом ознайомлення їх зі творами майстрів художньої кераміки та гончарства.

Навчальна програма (наскрізна) для позашкільної освіти **«Виховуємо патріота»** може реалізуватися в гуртках закладів загальної середньої та позашкільної освіти і охоплювати вихованців будь-якого віку. Мета програми: виховання патріотично свідомої особистості, з високим рівнем толерантності до інших культур і народів. Може бути використана у повному обсязі або за скороченим варіантом. Керівники різних типів гуртків, секцій, творчих об'єднань учнів закладів позашкільної освіти можуть використати її як додаткову наскрізну програму або окремими розділами посилити свої навчальні програми.

Навчальна програма для педагогів **«Етнокультурне виховання учнів»**. Зміст програми спрямовано на підвищення рівня професійної майстерності педагогів закладів позашкільної освіти, набуття ними знань про умови формування етнокультурних компетентностей, ціннісних орієнтацій вихованців.

Для застосування педагогічних засобів – інструментарію впровадження організованої учрочної та позаурочної предметно-перетворювальної діяльності вихованців закладів позашкільної освіти з метою формування цінності патріотизму нами визначено ряд вимог:

- логічність і завершеність розробленого плану проведення заняття;
- чіткість в організації і проведенні заняття гуртка;
- визначення переліку засобів навчання і виховання і раціональне їх застосування;
- визначення оптимального темпу проведення заняття;
- поєднання педагогічного такту і вимогливості до учнів;
- дотримання правил техніки безпеки та гігієнічних вимог;
- визначення мети, конкретних цілей і завдань заняття;
- урахування рівня інтелектуального, духовно-морального та фізичного розвитку учнів;
- визначення оптимального навчально-виховного змісту заняття;
- відбір ефективних форм і методів навчання й виховання учнів; логічне поєднання різноманітних форм індивідуальної, парної, групової та колективної роботи учнів на занятті;
- організація систематичного контролю і корекції навчально-виховної роботи.

В освітньому процесі закладів позашкільної освіти застосовуються три варіанти організації заняття гуртка як основної форми її реалізації: організація заняття гуртка з розв'язання однієї навчальної чи практичної задачі у процесі засвоєння навчально-виховного змісту; організація заняття гуртка з розв'язання декількох навчальних чи практичних завдань у процесі засвоєння навчально-виховного змісту, логічно пов'язаних між собою загальною дидактичною чи виховною метою однієї навчальної теми; організація заняття гуртка з розв'язання декількох навчальних чи практичних завдань у процесі засвоєння освітнього змісту, логічно пов'язаних між собою загальною дидактичною чи виховною метою декількох тем занять. За такого підходу, враховуючи здобуті учнями знання, сформовані уміння та практичні навички та значні обсяги додаткової інформації були скорочені в часі.

Виховну діяльність закладу позашкільної освіти у формуванні цінності патріотизму забезпечує *група мотиваційно-виховних методів*: методи мотивації (методи мотивації відповідальності особистості у навчально-практичній діяльності в соціокультурному і соціоприродному середовищі, самоаналізу, самооцінки, роз'яснення, переконання, навіювання, рефлексії, турботи); методи виховання (методи різнобічного впливу на особистість – бесіди, розповіді, лекції, дискусії, диспути, переконання, особистий приклад, умовляння, роз'яснення, навіювання; методи формування досвіду морально доцільної поведінки і діяльності особистості – педагогічної вимоги, привчання, створення спеціальних виховних ситуацій, стимулювання морально-доцільної і соціально значущої поведінки та діяльності, заохочення, змагання, покарання).

Свою ефективність довели наступні форми і методи роботи: *тренінг*, що сприяв ефективному вирішенню завдань, які пов'язані з розвитком навичок спілкування,

самоконтролю, самопізнання тощо; *дискусії*, виховний вплив яких обумовлювався тим, що кожен з учасників міг висловити й відстояти свою позицію; *бесіди*, що активізували освітній процес, стимулювали до мислення, аналізу, переосмислення, допомагали структурувати вже отриману інформацію; *вікторини*, що передбачали моделювання умов змагання, які сприяли прояву особистісних якостей – чесності, рішучості, приязності, здатності діяти результативно, вмінню працювати в команді; *рольові ігри*, що давали можливість набути та розширити власний життєвий досвід, шляхом участі у несподіваних ситуаціях та перебуванні в незвичних для себе ролях.

Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив, що рівень сформованості когнітивного компонента цінності патріотизму у вихованців позашкільних навчальних переважно середній. Відтак в експериментальній групі, порівняно з контрольною, на 0,6 % вищий високий рівень, на 2,5 % вищий середній, на 1,9 % менший низький рівень. За емоційно-ціннісним компонентом рівень сформованості даної якості в експериментальній групі, порівняно з контрольною, на 0,3% більший високий рівень, на 0,3% більший середній, на 0,6% менший низький рівень. Аналіз результатів рівня сформованості даної якості за практично-діяльним компонентом засвідчив, що отримані дані експериментальної групи мають перевагу над показниками контрольної групи. Відзначається, що різниця в даних високого рівня експериментальної групи на початку і в кінці формувального експерименту налічує + 7,4%; середнього рівня складає + 7,6%; різниця в низькому рівні складає – 15,0% (рис.2).

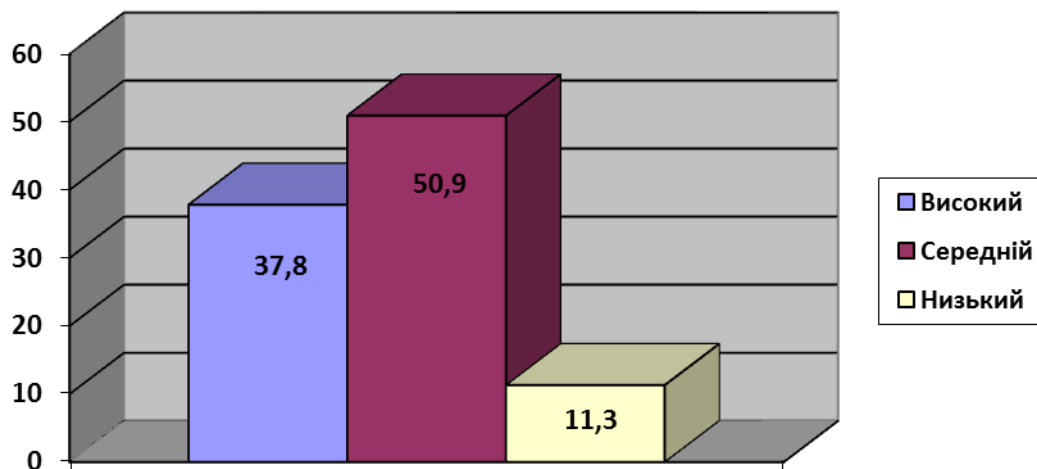

Рис. 2. Оцінка сформованості ціннісних орієнтацій вихованців закладів позашкільної освіти в кінці експерименту (у %)

Таким чином, реальним результатом проведеного формувального експерименту є зростання рівнів сформованості провідної цінності (цінності патріотизму), що складають ціннісні орієнтири освітнього процесу в закладах позашкільної освіти. Це дає підстави стверджувати, по-перше, про керованість процесу, по-друге, про ефективність позитивного впливу виявлених і впроваджених змісту і педагогічних засобів.

Обговорення. Проблема ціннісних орієнтирів і цінності патріотизму в позашкільній освіті представлена в науковій літературі недостатньо. Бех вказує на патріотизм, як найвищу цінність, яка на думку дослідника, має займати чільне місце в структурі особистості сучасного громадянина (Бех, 2014), що і підтвердило наше дослідження. Ми переконалися у вагомому впливі закладів позашкільної освіти на формування в учнів цінності патріотизму, на чому наголошує Гавлітіна (2007), і у великих виховних можливостях закладів позашкільної освіти різних напрямів. Варто погодитись з твердженням дослідників, що забезпечення аксіологічного підходу в межах закладу позашкільної освіти неможливе без розробки і впровадження освітнього процесу як певної системи, що включає такі структурні компоненти: цілі й завдання, зміст, методи і форми, механізми реалізації (Пустовіт, 2011). Це підтверджує наше попереднє положення про важливість модернізації та осучаснення змісту, форм і методів інноваційної діяльності закладу позашкільної освіти, впровадження яких сприяє удосконаленню процесу національно-патріотичного виховання учнів.

Аналогічні результати представлені в дослідженнях Бега, Гавлітіної, Литовченко, Пустовіта, Чорної (Бех, 2014; Гавлітіна, 2007; Литовченко, 2012; Пустовіт, 2011; Бех, & Чорна, 2014).

Висновки. Обґрунтування і впровадження ціннісних орієнтирів у освітній процес закладів позашкільної освіти сприяє актуалізації соціальної значущості їх виховного потенціалу. Втім, дослідження репрезентує лише окремі аспекти цієї науково-педагогічної проблеми; потребують подальшого розроблення питання формування національних цінностей дітей та учнівської молоді, їх патріотичних почуттів, громадянської відповідальності. В умовах воєнної загрози постає проблема виховання свідомої особистості, громадянина, патріота своєї держави; екологічно свідомої особистості, готової відповідати за власні дії. Відповідно, актуальним у такому контексті є дослідження ролі закладів позашкільної освіти як інститутів соціального виховання у такому контексті.

Список використаних джерел

Ariskina, O. (2015). Formation of value orientations in modern education on the axiological basis of XVI-XVIII centuries grammars. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 214, 825-832. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.730>

Berkowitz, M. (2011). What works in values education. *International Journal of Educational Research*, 50 (3), 153-158. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2011.07.003>

Çelikkayaa, T., Başarmakb, & Şahind, B. (2014). Teacher – parents' relations in the efficiency of the value education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 1106-1113. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.353>

Türkkahraman, M. (2014). Social values and value education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 633-638. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.270>

Бех І. Д., & Чорна К. І. (2014) *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*. Взято

https://www.poltavaturcenter.pl.ua/images/downloads/Programa_patriotychnogo_vykhovannya.pdf

Бех, І. Д. (2014). Педагог у психологічно доцільній виховній самопрезентації. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 рік, 4, 13–16.

Бойко, А. Е., Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Любич, О. І., Мачуський, В. В., Просіна О.В., Тихенко, Л. В. (2017). Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах. Київ: ТОВ «Видавництво «Сталь».

Бойко, А. Е., Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Любич, О. І., Мачуський, В. В., Просіна О.В., Пустовіт, Г. П. (2017). Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах. Київ: ТОВ «Артмедіа прінт».

Гавлітіна, Т.М. (2007) *Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу*. Рівне: Волинські обереги.

Закон України «Про освіту». № 2145-VIII. (2017). – Режим доступу:
<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> – Назва з екрана.

Закон України «Про позашкільну освіту». № 1841-III. (2017). – Режим доступу:
<https://zakon.help/law/1841-III/edition28.09.2017/page1> – Назва з екрана.

Концепція позашкільної освіти та виховання (1996). – Режим доступу:
<http://res.in.ua/koncepciya-pozashkilenoyi-osviti-ta-vihovannya.html> – Назва з екрана.

Литовченко, О. В. (Ред.). (2012). Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу. Київ: Педагогічна думка.

Пустовіт, Г. П. (2011). Позашкільна освіта і виховання в контексті основних напрямів реформування освіти в Україні. Міжнародний науково-технічний журнал: Вимірювальна та обчислювальна техніка в технологічних процесах, 1 (37), 293–296.

References

Ariskina, O. (2015). Formation of value orientations in modern education on the axiological basis of XVI-XVIII centuries grammars. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 214, 825-832. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.730>

Berkowitz, M. (2011). What works in values education. *International Journal of Educational Research*, 50 (3), 153-158. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2011.07.003>

Çelikkayaa, T., Başarmakb, & Şahind, B. (2014). Teacher – parents' relations in the efficiency of the value education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 1106-1113. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.353>

Türkkahraman, M. (2014). Social values and value education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 633-638. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.270>

Beh I. D., & Chorna K. I. (2014) *Programa ukraïnskogo patriotychnogo vyhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [The program of ukrainian patriotic education of children and youth] Retrieved from https://www.poltavaturcenter.pl.ua/images/downloads/Programa_patriotychnogo_vykhovannya.pdf

Bekh, I. D. (2014). *Pedahoh u psyholohichno dotsilnii vykhovnii samoprezentatsii* [Teacher in a psychologically expedient educational self-presentation]. In O. V. Sukhomlynska, I. D. Bekh, H. P. Pustovit & O. V. Melnyk (Eds.), *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial: Vol. 4* [Modern educational process: Essence and innovation potential]. Conference Proceedings (pp. 13-16). Ivano-Frankivsk: NAIR.

Machuskyi, V.V. (Ed.). (2017). *Formuvannia tsinnisnykh oriientyryv navchalno-vykhovnoho protsesu u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh* [Formation of value orientations of educational process in out-of-school educational institutions]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Stal».

Machuskyi, V.V. (Ed.). (2017). *Tsinnisni oriientyry navchalno-vykhovnoho protsesu u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh* [Value orientations of educational process in out-of-school educational institutions]. Kyiv: TOV «Artmedia print».

Havlitina, T.M. (2007). *Nacionalno-patriotychno vyhovannia pidlitkiv v umovah pozashkilnogo navchalnogo zakladu* [National and patriotic education of adolescents in out-of-school educational institution]. Rivne: Volynski oberehy.

Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [The Law of Ukraine “On Education”]. (2017). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Zakon Ukrainy «Pro pozashkilnu osvitu» [The Law of Ukraine “On Out-of-School Education”]. (2017). Retrieved from <https://zakon.help/law/1841-III/edition28.09.2017/page1>

Kontsepsiia pozashkilnoi osvity ta vykhovannia [The Concept of Out-of-school Education]. (1996). Retrieved from <http://res.in.ua/koncepciya-pozashkilenoyi-osviti-ta-vihovannya.html>

Lytovchenko, O. V. (Ed.). (2012). *Optymizatsia vykhovnoho potentsialu pozashkilnoho navchalnoho zakladu* [Optimization of the educational potential of out-of-school educational institution]. Kyiv: Pedagogichna dumka.

Pustovit, H. P. (2011). Pozashkilna osvita i vykhovannia v konteksti osnovnyh napriamiv reformuvannia osvity v Ukraini [Out-of-school education in the context of the main directions of reforming of education in Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovo-tehnichnyi zhurnal: Vymiriuvalna ta obchysliuvalna tehnika v tehnolohichnyh protsesakh*, 1 (37), 293-296.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-174-185>

УДК 373.5 : 048:331.548-021.464(043.5

ORCID ID 0000-0001-5756-8359

Олег Морін,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО ОКРУГУ

***Анотація.** Статтю присвячено розгляду результатів дослідження проблеми забезпечення професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу.*

У роботі також окреслено закономірності дій особистості, реалізація яких сприяє забезпеченню ефективності процесу її професійного самовизначення, уточнено сутність дефініцій та концептуальних положень, які розкривають специфіку поняття професійне самовизначення учнівської молоді. Автор визначає поняття «професійне самовизначення особистості» як таке, що має дуалістичний характер, тобто з одного боку, воно визначається як процес, під час якого відбувається прийняття рішення про вибір професії, професійне становлення і професійний розвиток особистості, її самоствердження у суспільстві, чиниться пошук сенсу, а з іншого боку, є результатом як складової життєвого самовизначення особистості, набуття нею професійної ідентичності та формування образу «Я-професіонал».

У роботі представлено структуру поняття «професійне самовизначення особистості», критерії, показники та діагностичний інструментарій для визначення рівнів сформованості цього психологічного утворення особистості.

Запропоновано шляхи удосконалення змісту та педагогічних засобів забезпечення професійного самовизначення учнівської молоді, що дозволяє збагатити виховну практику провідних суб'єктів освітніх округів, створити профорієнтаційне середовище, яке позитивно впливає на активізацію процесів самопізнання, самоусвідомлення і саморозвитку учнівської молоді, що у майбутньому у значній мірі забезпечить зростаючий попит на конкурентоспроможних і мобільних спеціалістів, здатних ефективно діяти в умовах сучасного ринку праці. Певною мірою це дозволить створити передумови для зняття соціальної напруженості у вирішенні проблеми регіональної зайнятості безробітного населення.

На думку автора, упровадження у педагогічну практику розкритих у статті результатів проведеного дослідження, загалом сприятиме удосконаленню процесу виховання й розвитку особистості, забезпечить можливість якісно та ефективно вирішувати проблему професійного самовизначення особистості.

***Ключові слова.** Освітній округ, професійне самовизначення, ресурсний центр професійної орієнтації, учнівська молодь.*

Oleh Morin,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

RESULTS OF THE STUDY OF THE PROBLEM OF PROFESSIONAL SELF- DEFINITION OF URBAN YOUTH IN THE CONDITIONS OF THE EDUCATIONAL DISTRICT

***Abstract.** The article is devoted to the examination of the results of the study of the problem of ensuring the professional self-determination of pupils in the educational environment.*

The work also outlines the regularities of the actions of the individual, the implementation of which contributes to ensuring the effectiveness of the process of professional self-determination, clarifies the essence of the definitions and conceptual provisions that reveal the specifics of the concept of professional self-determination of student youth. The author defines the concept of "professional self-determination of the person" as having a dualistic character, that is, on the one hand, it is defined as a process during which the decision is made on the choice of profession, professional formation and professional development of the individual, self-affirmation in society, search is carried out meaning, and on the other hand, is the result as a component of the life self-determination of the individual, the acquisition of her professional identity and the formation of the image of "I am a professional".

The paper presents the structure of the concept of "professional self-determination of the individual", criteria, indicators and diagnostic tools for determining the levels of the formation of this psychological personality formation.

The ways of improving the content and pedagogical means of ensuring professional self-determination of students, enriching the educational practice of leading subjects of educational districts, create a professional orientation environment, which positively influences activation of the processes of self-knowledge, self-awareness and self-development of pupils' youth, which in the future will largely ensure growing demand for competitive and mobile professionals able to operate effectively in a modern labor market. To a certain extent, this will create the preconditions for removing social tensions in solving the problem of regional employment of the unemployed population.

According to the author, the introduction of the pedagogical practice of the results of the research published in the article, in general, will contribute to the improvement of the process of education and development of the individual, will provide an opportunity to solve the problem of professional self-determination of a person qualitatively and effectively.

***Key words:** professional self-determination, pupils' youth, educational district, resource center of professional orientation.*

Вступ. Узагальнення досвіду розв'язання проблеми професійного самовизначення учнівської молоді у психолого-педагогічній науці та сучасній освітній практиці дозволяє стверджувати, що інноваційним і потенційно дієвим плацдармом для розгортання професійної орієнтації учнівської молоді є освітні округи.

Освітні округи мають потужний потенціал для створення цілісної самодостатньої освітньої системи, визначальним елементом функціонування якої постає дієва професійна орієнтація учнівської молоді. Саме вони мають усі необхідні ресурси для здійснення

професійної орієнтації як комплексної науково-обґрунтованої системи форм, методів і засобів, спрямованих на активізацію особи в обґрунтованому професійному самовизначенні та трудовому становленні.

Утворення освітніх округів дозволяє мати оптимальну структуру державно-громадського управління освітою на основі таких критеріїв: забезпечення рівного доступу споживачів до освітніх ресурсів і освітніх послуг; єдність регіонального освітнього простору; орієнтованість системи освіти на місцеві ринки праці.

Історична перспектива розвитку національної системи освіти полягає у забезпеченні процесів оптимізації, модернізації, трансформації та реформування освітнього середовища на рівні організації освітніх округів як інноваційної педагогічної системи відкритого типу. Подальше реформування державного управління освітою на засадах відкритості, демократичності, децентралізації, оновлення змісту освіти, реального залучення громадськості до управління як рівноправного партнера допоможе вирішити проблему набуття українським суспільством статусу суспільства, що навчається.

Основу забезпечення профорієнтаційної складової діяльності освітніх округів складають наукові теорії і положення, які відображають вітчизняний (Мельник, 2012; Осадчий, 2012; Проскурнін, 2008; Святенко, 2010; Стилик, 2012; Гуцан, Охріменко, Пархоменко, Гриценко, & Ткачук, 2016) і світовий досвід (Armstrong, Rounds, & Hubert, 2008; Blustein, 2006; Brown, & Lent, Capuzzi, & Stauffer, 2006; Harrington, & O'Shea, 2000; Parsons, 2008; Strauser, Lustig, & Ciftci, 2008; Swanson, & Fouad, 2010) зі створення умов для обґрунтованого вибору особистістю професії, впливу системи ціннісних орієнтацій особистості на професійне самовизначення, форм і методів організації навчального процесу з метою підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення.

Мета та завдання. Метою статті є розгляд результатів дослідження теоретико-методичних засад формування професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу, яке було проведено у 2015-2018 рр.

Відповідно до мети, вирішувалися такі завдання:

1. Схарактеризувати методи дослідження, які було використано на різних етапах наукового пошуку.
2. Розкрити провідні результати проведеного дослідження.
3. Провести стислий опис розробленої за результатами дослідження функціональної моделі забезпечення професійного самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу.

Практичне значення статті полягає у тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації профорієнтаційної роботи в освітніх округах, шляхом запровадження означеної моделі професійної орієнтації учнівської молоді.

Методи дослідження. Визначення сутності проблеми й напрямів її розв'язання здійснювалося з використанням низки теоретичних методів (аналіз, синтез, порівняння й узагальнення) та методів вивчення документів (директивні документи про освіту, матеріали

соціологічних досліджень тощо). У результаті було визначено теоретичні засади дослідження та уточнено зміст поняття «готовність учнівської молоді до професійного самовизначення в умовах освітнього округу».

За допомогою методів теоретичного аналізу, систематизації та узагальнення було визначено компоненти, показники та критерії оцінки рівнів сформованості в учнівської молоді готовності до професійного самовизначення в умовах освітнього округу, здійснено добір діагностичного інструментарію (анкетування, бесіда, спостереження, тестування, аналіз результатів діяльності).

Експериментальні методи (констатувальний і формувальний експеримент) дозволили здійснити перевірку ефективності розроблених форм і методів професійної орієнтації учнівської молоді. Далі було застосовано статистичні методи, які забезпечили здійснення аналізу і порівняння результатів дослідження.

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Броварського навчально-виховного об'єднання (м. Бровари, Київська обл.); Шепетівського міжшкільного навчально-виробничого комбінату (м. Шепетівка, Хмельницька обл.), Ізюмського міжшкільного навчально-виробничого комбінату (м. Ізюм, Харківська обл.), Павлоградського міжшкільного навчально-виробничого комбінату (м. Павлоград Дніпропетровської обл.), Степанівського міжшкільного навчально-виробничого комбінату (с. Степанівка, Менський р-н, Чернігівська обл.), Надвірнянського міжшкільного навчально-виробничого комбінату (м. Надвірна, Івано-Франківська обл.), Міжшкільного навчально-виробничого комбінату Святошинського району м. Києва.

Загальна кількість учнів, залучених до експерименту, склала 542 особи. Фіксування змін у компонентах структури готовності учнівської молоді до професійного самовизначення проводилося у сформованих групах: експериментальній, куди ввійшло 270 учнів, та контрольній, кількість якої - 272 учня. Такі зміни трактувалися нами як результат впливу на цей процес запропонованих експериментальних факторів.

З метою вірогідної перевірки ступеню впливу експериментальних факторів на формування готовності учнівської молоді до професійного самовизначення в умовах освітнього округу, педагогічний експеримент було організовано із застосуванням принципу єдиної розбіжності. При цьому інші особливості навчально-виховного процесу в експериментальних та контрольних групах ми намагалися зрівняти.

Результати дослідження. Здійснений в процесі дослідження аналіз генезису наукових ідей і теоретико-методологічних підходів, дозволив уточнити сутність дефініцій та концептуальних положень, які розкривають специфіку поняття професійне самовизначення учнівської молоді.

Встановлено, ключові аспекти цього процесу полягають в тому, що «професійне самовизначення особистості» має дуалістичний характер, тобто з одного боку, воно визначається як процес, під час якого відбувається прийняття рішення про вибір професії,

професійне становлення і професійний розвиток особистості, її самоствердження у суспільстві, чиниться пошук сенсу, а з іншого боку, воно є складовою життєвого самовизначення особистості, набуття нею професійної ідентичності та формування образу «Я-професіонал».

При цьому професійне самовизначення особистості є не лише актом вибору певної професії, а є процесом, який триває впродовж всього життя людини і характеризує комплекс проблем, які з більшою чи меншою гостротою виникають на різних етапах життя людини і вимагають від неї прийняття рішення про вибір чи зміну професії.

Безпосередньо сама дія прийняття особистістю рішення про вибір професії відбувається поступово шляхом визначення індивідумом свого ставлення до світу професій загалом та конкретної професії зокрема, аналізу та рефлексії власних професійних досягнень, з урахуванням особистістю власних особливостей і можливостей, вимог професійної діяльності та соціально-економічних умов, уточнення та корекції вибору, вирішення інших питань безпосередньо зумовлених особливостями процесу побудови і розвитку кар'єри.

Здійснений в процесі дослідження поняттєво-категоріальний аналіз ключових понять дозволив зробити наступні висновки:

- «самовизначення» можна розглядати як складну рефлексивну роботу особистості, що допускає вихід за рамки безпосереднього ставлення до світу і є формою усвідомленої готовності людини до майбутнього; відбувається, з одного боку, в ідеальному просторі цінностей і смислів, з іншого – в актуальному просторі життєвих планів і конкретних ситуацій;

- «готовність до професійного самовизначення» – це психологічне утворення особистості, що зумовлює довільний, усвідомлений вибір суб'єктом професії, яка адекватна індивідуальним особливостям людини, виявляється під час планування, підготовки і здійснення цілеспрямованих і послідовних самозмін особистості в процесі оволодіння нею обраною професією, діалектично поєднуючи залежність від ситуації вибору з узгодженням її безпосередніх впливів.

З'ясовано, активізація внутрішніх психологічних ресурсів дозволяє визначити певні особистісні якості індивіда, а саме: особистісно активно-позитивне ставлення до відповідної професійно-трудої сфери та здатність до самореалізації в ній, що забезпечить у майбутньому досягнення значущої життєвої цілі – побудови професійної траєкторії, реалізацію професійної кар'єри.

Механізмом активізації внутрішніх психологічних ресурсів особистості є створення системою освіти сприятливих умов для розвитку особистості (майбутнього фахівця) шляхом здійснення підготовки учнівської молоді до подальшої самостійної життєдіяльності у соціальному середовищі, формування життєвого і професійного самовизначення, що у результаті зумовить дієвість процесів самозміни та самовиховання.

Визначені нами під час проведеного дослідження теоретико-методичні засади забезпечення професійного самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу

дозволили сформулювати закономірності його дії – це стійкі, повторювані, об'єктивно існуючі істотні зв'язки у взаємодії суб'єктів профорієнтаційної діяльності, реалізація яких сприяє забезпеченню ефективності означеного процесу.

Закономірності професійного самовизначення особистості визначають особистісний аспект професійного самовизначення особистості, а їхня практична реалізація формує психологічну готовність особистості до його здійснення (Ginzberg, 1988).

Розробленню технології діагностики рівнів сформованості психологічного утворення особистості, що досліджувалося, передувало визначення структури готовності учнівської молоді до професійного самовизначення в умовах освітнього округу за допомогою пізнавально-рефлексивного, мотиваційного, процесуально-результативного критеріїв (глибина і міцність знань, ступінь адекватного ставлення до професійного самовизначення; дієвість інтересів, сформованість мотивів і змістовність ціннісних орієнтацій; точність умінь і навичок, сформованість професійно важливих якостей) та відповідні показники сформованості такої готовності (рівень знань про світ праці, про майбутню професію, знання і адекватна самооцінка власних особливостей; розуміння перебігу процесу професійного самовизначення; рівень розвитку навчальних, пізнавальних і професійних інтересів, наявність мотивації до навчання і допрофесійної підготовки, позитивне ставлення до побудови майбутньої професійної кар'єри; навички визначення відповідності професійних вимог обраної професії власним особливостями; прагнення до самоствердження і самореалізації шляхом саморозвитку професійно-важливих якостей, прагнення до проби сил в процесі предметно-перетворювальної діяльності, яка має ознаки власне професійної; рівень навчальних досягнень).

Було встановлено високий, середній та низький рівні сформованості готовності учнівської молоді професійного самовизначення:

- *високий рівень*: суб'єкт володіє знаннями про світ праці, про майбутню професію, самостійно знаходить джерела інформації та використовує їх відповідно до цілей; адекватно оцінює свої індивідуальні особливості; вміє визначати відповідність вимог до обраної професії власним особливостям; розуміє перебіг процесу професійного самовизначення; має високий рівень розвитку навчальних, пізнавальних і професійних інтересів, стійку мотивацію до навчання і допрофесійної підготовки; вміє самостійно здобувати знання; ставлення до побудови майбутньої професійної кар'єри позитивне; прагне до самоствердження і самореалізації шляхом саморозвитку професійно-важливих якостей; прагне до проби сил в процесі предметно-перетворювальної діяльності;

- *середній рівень*: знання суб'єкта про світ праці несистемні, про майбутню професію неповні; адекватно оцінює власні індивідуальні особливості, але не може без сторонньої допомоги визначити відповідність вимог обраної професії власним особливостям; рівні розвитку навчальних, пізнавальних і професійних інтересів розбалансовані; навчальні предмети мають ситуативну емоційну привабливість; мотивація до навчання і допрофесійної

підготовки хитка, хоча ставлення до побудови майбутньої професійної кар'єри позитивне; вимагає спонукання до саморозвитку професійно-важливих якостей, потребує підтримки батьків і педагогів щодо перевірки своїх сил у процесі предметно-перетворювальної діяльності;

● *низький рівень*: знання суб'єкта про світ праці часткові, знання про майбутню професію відображають тільки її зовнішній бік, оцінка власних індивідуальних особливостей неадекватна, не має бажання визначити відповідність вимог обраної професії власним особливостям; не розуміє перебігу процесу професійного самовизначення; має низькі рівні розвитку навчальних, пізнавальних і професійних інтересів, мотивація до навчання і допрофесійної підготовки відсутня, нейтрально ставиться до побудови майбутньої професійної кар'єри; не прагне до саморозвитку професійно-важливих якостей і перевірки своїх сил у процесі предметно-перетворювальної діяльності.

За допомогою діагностичного інструментарію (для пізнавально-рефлексивного критерію – адаптований опитувальник «Професійні наміри» (Зеєра); для мотиваційного критерію – методики «ОДАНІ – 2», «Діагностика навчальної мотивації» (Дубовицька), «Мотивація професійної діяльності» (Замфір у модифікації Реана); для процесуально-результативного критерію – експертні оцінки), було визначено рівні сформованості готовності учнівської молоді до професійного самовизначення.

Аналіз динаміки сформованості в учнівської молоді готовності до професійного самовизначення до початку та після закінчення експерименту засвідчив: високий рівень 40,5% у експериментальній і 32,4% у контрольній групах (приріст 14,1%, у експериментальній і 5,2% у контрольній), середній рівень 43,8% у експериментальній і 36,7% у контрольній групах (приріст 9,7% у експериментальній і 4,5% у контрольній), низький рівень 15,7% у експериментальній і 30,9% у контрольній групах (зменшення на 23,8% у експериментальній і на 9,7% у контрольній).

Отримані дані засвідчують, по-перше, про керованість цього процесу, по-друге, про ефективність позитивного впливу запропонованих підходів до його формування.

Подальший аналіз отриманих даних дозволив виявити комплекс особистісних якостей особистості, які сприяють обґрунтованому професійному самовизначенню та досягненню успіху в майбутній професійній діяльності, а саме готовності до побудови професійної кар'єри в складних умовах конкуренції. Це зумовлює виникнення нових відносин і взаємин суб'єктів виховного процесу, прояв самостійності і відповідальності в ухваленні суб'єктом рішення про вибір сфери професійної діяльності (Гуцан, Морін, Охріменко, Пархоменко, Гриценко, & Ткачук, 2016).

Спираючись на отриманий за результатами дослідження теоретичний і практичний матеріал було розроблено функціональну модель забезпечення професійного самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу (рис. 1).

Функціональна модель професійного самовизначення учнівської молоді має ознаки певної педагогічної системи, компоненти якої об'єднано у блоки:

1. Концептуальний – складають визначені нами наукові підходи та принципи до формування психологічного утворення особистості, що нами досліджується.

2. Провідною метою функціонування моделі є забезпечення професійного самовизначення особистості. Досягнення поставленої мети передбачає виконання двох груп завдань. Перше – формування ставлень особистості до вибору професії, майбутнього професійного становлення, самоствердження у суспільстві; друге – забезпечення процесу самореалізації особистості – життєвого самовизначення, набуття у майбутньому професійної ідентичності.

3. До процесуально-результативного блоку увійшли зміст і засоби формування готовності учнівської молоді до професійного самовизначення, науково-методичне забезпечення формування готовності учнівської молоді до професійного самовизначення. У змісті відображено інформацію про структуру і зміст професійної діяльності людини, вимоги професії до людини, підходи до визначення особистістю власних індивідуальних особливостей, опис технології організації індивідом власної життєдіяльності з метою підготовки до побудови майбутньої професійної кар'єри. Відповідні педагогічні засоби мають забезпечити засвоєння знань, розвиток умінь та формування саморегуляції. Механізмом для застосування означених засобів є сприяння процесам самовдосконалення і саморозвитку особистості.

4. Діагностичний блок визначає критерії, показники, рівні сформованості психологічного утворення особистості, що нами досліджується, з метою виявлення прояву результату та відповідного корегування діяльності усієї системи.

5. Роль блоку «керування» виконує ресурсний центр професійної орієнтації учнівської молоді, який забезпечує профорієнтаційну діяльність суб'єктів освітніх округів та координацію цієї діяльності.

Обговорення. Отримані нами результати дослідження дозволяють стверджувати, найбільш дієвим засобом для забезпечення професійного самовизначення учнівської молоді, супроводу їх освітньої і професійної траєкторій є створення на базі опорних закладів, які включено до складу освітніх округів, «Ресурсних центрів професійної орієнтації» і «Центрів розвитку кар'єри». Аналіз практики функціонування означених ресурсних центрів засвідчив, найбільш ефективними методами роботи є профорієнтаційні курси за вибором; масові форми роботи (тематичні вечори, диспути, конференції, екскурсії, зустрічі з представниками різних професій тощо); проведення класних годин профорієнтаційного спрямування, батьківських зборів, консультування батьків з питань вибору професії їхніми дітьми; надання індивідуальних інформаційно-довідкових та професійних консультацій з використанням елементів психологічної підтримки тощо.

Результати нашого дослідження підтверджуються даними Гуцан, Морін, Охріменко, Пархоменка, Гриценко, Ткачук (2016).

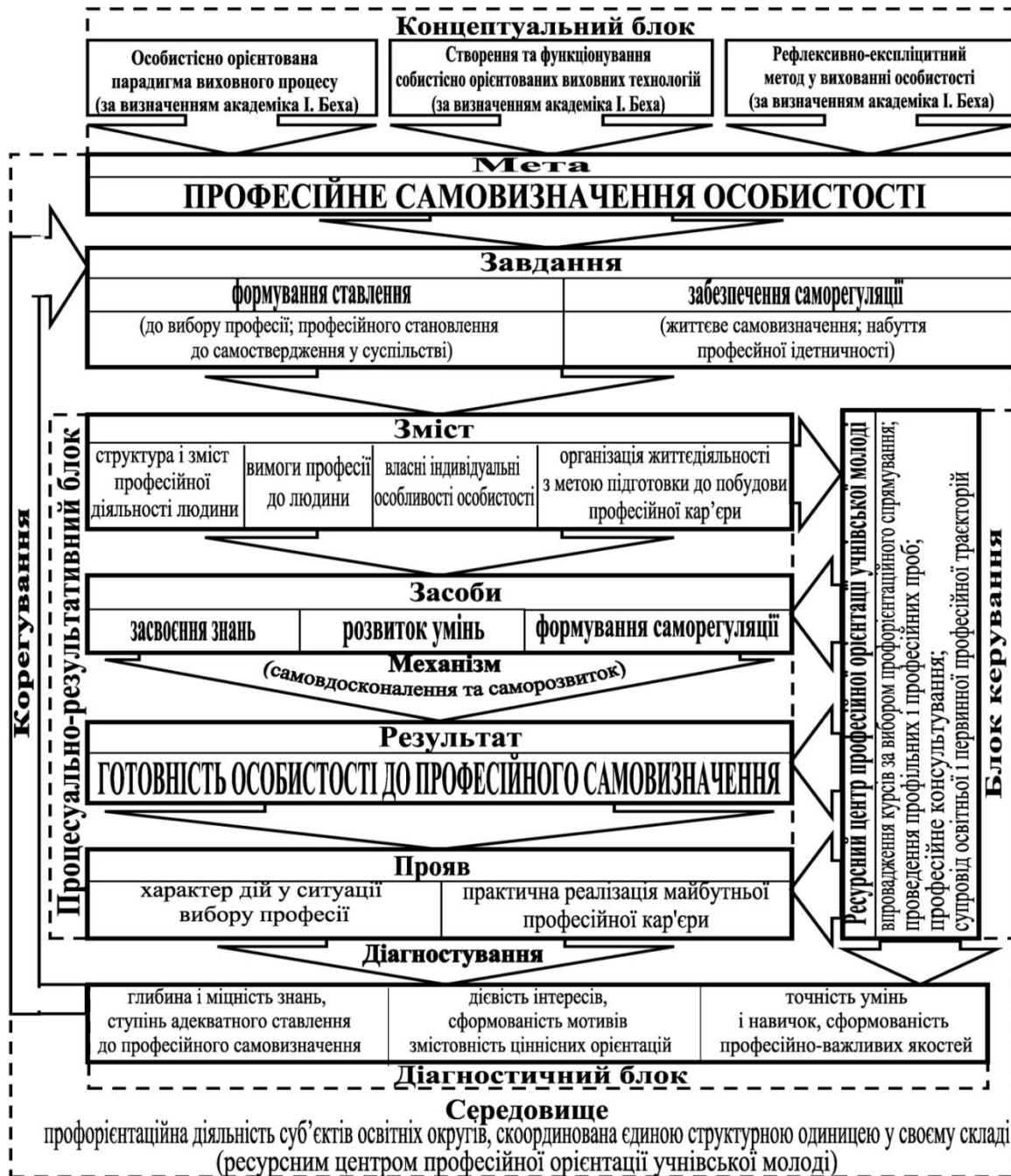

Рис. 1. Функціональна модель забезпечення професійного самовизначення учнівської молоді в умовах освітніх округів

Висновки. Особистісно орієнтовані виховні технології, які побудовані на основі означеної парадигми, визначають методи і техніки, що регулюють перебіг професійного самовизначення учнівської молоді, встановлюють для кожної особистості індивідуальний вектор майбутнього, смисли, які детермінують конкретні етапи життєвого шляху, напрями її майбутньої професійної діяльності.

Методологія професійного самовизначення учнівської молоді базується на ідеї Беха про особистісно орієнтовану парадигму виховного процесу, опису методів і технік його забезпечення (2015). Впровадження особистісно орієнтованої парадигми виховного процесу актуальне до цього часу, оскільки забезпечує узгодження факторів зовнішнього педагогічного впливу на учнівську молодь, спонукає і мотивує її до самопізнання, самооцінки, самовизначення та самовдосконалення, дійсно збагачує підростаючу особистість вищими смислами життя з метою постійного утвердження їх у власній діяльності та поведінці.

Результати проведеного дослідження свідчать про необхідність подальших наукових розвідок у напрямі забезпечення професійного самовизначення особистості з огляду на наступні чинники: неможливість розглянути всі аспекти означеної проблеми та врахувати очікувані в Україні кардинальні зміни у нормативно-правовому забезпеченні професійної орієнтації населення; неоднозначність перебігу розвитку професійного самовизначення особистості, оскільки воно залежить від одночасного впливу багатьох факторів; потребу пролонгації спостережень в узагальненій формі.

Тому актуальним залишаються дослідження, спрямовані на модернізацію змісту, створення інноваційних виховних технологій забезпечення професійного самовизначення особистості, пошук нових форм і методів профорієнтаційної діяльності закладів освіти різного рівня, розробки детальнішого опису процедури проведення профорієнтаційних заходів (відбору контингенту, визначення тривалості, місця і умов проведення, загальної організаційної структури тощо).

Список використаних джерел

Armstrong, P. I., Rounds, J., & Hubert, L. (2008). Re-conceptualizing the past: Historical data in vocational interest research. (Переосмислення минулого: історичні дані в дослідженнях професійного інтересу). *Journal of Vocational Behavior*, 72, 284-297.

Blustein, D. L. (2006). *The psychology of working: A new perspective for career development, counseling, and public policy*. (Психологія роботи: нова перспектива для розвитку кар'єри, консультування і державної політики). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Brown, D., & Lent, R. W. (Eds.). (2005). *Career development and counseling: Putting theory and research to work*. (Розвиток кар'єри і консультування: використання теорії і досліджень). New York, NY: Wiley.

Capuzzi, D., & Stauffer, M. D. (2006). *Career counseling: Foundations, perspectives, and applications*. (Консультування з питань кар'єри: основи, перспективи та додатки). Boston, MA: Pearson.

Ginzberg, E. (1988). *Toward a theory of occupation choice*. (До теорії вибору професії). *The career development quarterly*. New York.

Harrington, T. F., & O'Shea, A. J. (2000). *Career Decision-Making System-Revised*. (Система прийняття рішень про кар'єру). Bloomington, MN: Pearson Assessments.

Hirschi, A. (2007). Holland's secondary constructs of vocational interests and career choice readiness of secondary students (Вторинні конструкції Голланда за професійними інтересами і готовність до вибору професії учнів середніх шкіл): Measures for related but different constructs. *Journal of Individual Differences*, 28, 205-218.

Parsons, F. (2008). *Choosing a vocation*. (Вибір професії). Cambridge.

Strauser, D. R., Lustig, D. C., & Ciftci, A. (2008). Psychological wellbeing: Its relation to work personality, vocational identity, and career thoughts. (Психологічне благополуччя: ставлення особистості до роботи, професійної ідентичності та думок про кар'єру). *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 142, 21-35.

Swanson, J. L., & Fouad, N. A. (2010). *Career theory and practice: Learning through case studies* (Теорія і практика кар'єри: навчання на основі тематичних досліджень). (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE.

Бех, І. Д. (2015). *Вибрані наукові праці*. Виховання особистості. (Т. 1, 2). Чернівці: Букрек.

Віднічук, М., & Мельник, Н. (2010). *Освітні округи*. Шкільний світ.

Григор'єва, О. В. (2012). Готовність педагогічних працівників до інноваційної діяльності в умовах освітнього округу. Освітній простір. *Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти: науково методичний журнал*. Чернівці: «Черемош». 10, 16-24.

Гуцан, Л. А., Морін, О. Л., Охріменко, З. В., Пархоменко, О. М., Гриценок, Л. І., & Ткачук, І. І. (2016). *Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу*. (Монографія). (Ред.) О. Л. Морін. Харків: «Друкарня Мадрид».

Гуцан, Л. А., Морін, О. Л., Охріменко, З. В., Пархоменко, О. М., Гриценок, Л. І., & Ткачук, І. І. (2016). *Професійне самовизначення старшокласників в умовах освітнього округу: посібник*. Харків: «Друкарня Мадрид».

Кірішко, Л. М. (2014). Становлення системи науково методичної роботи освітніх округів. *Завучу, усе для роботи*. 5-6, 18-21.

Мельник, Н. А. (2012). *Управління освітнім округом: теоретичний аспект*. Науково-методичний посібник. Рівне.

Осадчий, І. Г. (2012). Освітній округ: теоретико технологічні засади ефективного управління. *Народна освіта*. 3(18).

Проскунін, В. В. (2008). *Організаційно педагогічні умови діяльності освітніх округів на регіональному рівні*. (Дис. канд. пед. наук). Луганськ. Луганський національний університет ім. Т. Г. Шевченка.

Святенко, О. (2010). Порядок створення та основні завдання освітнього округу. *Практика управління закладом освіти*. 11, 23-25.

Стилик, В. Б. (2012). Організація науково методичної роботи з керівниками та педагогічними кадрами на етапі створення освітніх округів. *Освітні округи як чинники модернізації регіональної системи освіти*. Черкаси: «Вид-во ЧОІПОПП».

References

Armstrong, P. I., Rounds, J., & Hubert, L. (2008). Re-conceptualizing the past: Historical data in vocational interest research. *Journal of Vocational Behavior*, 72, 284-297.

Blustein, D. L. (2006). *The psychology of working: A new perspective for career development, counseling, and public policy*. Mahwah, NJ: Erl-baum.

Brown, D., & Lent, R. W. (Eds.). (2005). *Career development and counseling: Putting theory and research to work*. New York, NY: Wiley.

Capuzzi, D., & Stauffer, M. D. (2006). *Career counseling: Foundations, perspectives, and applications*. Boston, MA: Pearson.

Ginzberg, E. (1988). *Toward a theory of occupation choice*. The career development quarterly. New York.

Harrington, T. F., & O'Shea, A. J. (2000). *Career Decision-Making System-Revised*. Bloomington, MN: Pearson Assessments.

Hirschi, A. (2007). Hollands secondary constructs of vocational interests and career choice readiness of secondary students: Measures for related but different constructs. *Journal of Individual Differences*, 28, 205-218.

Parsons, F. (2008). *Choosing a vocation*. Cambridge.

Strauser, D. R., Lustig, D. C., & Ciftci, A. (2008). Psychological wellbeing: Its relation to work personality, vocational identity, and career thoughts. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 142, 21-35.

Swanson, J. L., & Fouad, N. A. (2010). *Career theory and practice: Learning through case studies*. (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE.

Bekh, I. D. (2015). *Vybrani naukovi pratsi. Vychovannia osobystosti* [Selected scientific works. Education of personality]. Chernivtsi: Bukrek.

Vidnichuk, M., & Melnik, N. (2010). *Osvitni okruhu. [Educational districts]*. Shkilnii svit.

Hryhoreva, O. V. (2012). Hotovnist pedahohichnykh pratsivnykiv do innovatsiinoi diialnosti v umovakh osvitnoho okruhu. [Readiness of pedagogical workers to innovate in the conditions of the educational district]. In *Osvitnii prostir. Hlobalni, rehionalni ta informatsiini aspekty: naukovo metodychnii zhurnal*: Vol. 10 (pp. 16-24). Chernivtsi: «Cheremosh»..

Morin, O. L. (Ed.). (2016). *Profesiine samovyznachennia uchnivskoi molodi v umovakh osvitnoho okruhu* [Professional self-determination of pupils in the conditions of the educational district]. Harkiv: «Drukarnia Madrid».

Morin, O. L. (Ed.). (2016). *Profesiine samovyznachennia starshoklasnykiv v umovakh osvitnoho okruhu* [Professional self-determination of senior pupils in an educational district]. Harkiv: «Drukarnia Madrid».

Kirishko, L. M. (2014). Stanovlennia systemy naukovo metodichnoi roboty osvitnikh okruhiv [Formation of the system of scientific and methodological work of educational districts]. *Zavuchu, Use dlia Roboty*, 5-6, 18-21.

Melnik, N. A. (2012). *Upravlinnia osvitnim okruhom: teoretychnii aspekt* [Management of the educational district: Theoretical aspect]. Rivne.

Osadchyi, I. H. (2012). Osvitnii okruh: teoretyko tekhnolohichni zasady efektyvnoho upravlinnia. [Educational district: Theory of technological principles of effective management]. *Narodna osvita*, 3(18).

Proskunin, V. V. (2008). *Orhanizatsiino pedahohichni umovy diialnosti osvitnikh okruhiv na rehionalnomu rivni* [Organizational pedagogical conditions of activity of educational districts at the regional level]. (Doctoral dissertation, Luhansk).

Sviatenko, O. (2010). Poriadok stvorennia ta osnovni zavdannia osvitnoho okruhu [How to create and the main tasks of the educational district]. *Praktyka upravlinnia zakladom osvity*, 11, 23-25.

Stylyk, V. B. (2012). Orhanizatsiia naukovo metodichnoi roboti z kerivnykamy ta pedahohichnyimi kadramy na etapi stvorennia osvitnikh okruhiv [Organization of scientific methodological work with leaders and pedagogical staff at the stage of creating educational districts]. In *Osvitni okruhu yak chynnyky modernizatsii rehionalnoi systemy osvity*. Cherkasy: «Vid-vo ChOIPOPP».

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-186-199>
УДК 373.5.035:316.623-056.49
ORCID ID 0000-0003-2571-5785

Валерія Нечерда,

кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

СТАН ГОТОВНОСТІ ПЕДАГОГІВ І ПСИХОЛОГІВ ДО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ УРАЗЛИВИХ КАТЕГОРІЙ

Анотація. Стаття присвячена одній із актуальних проблем сучасної психолого-педагогічної теорії і освітньої практики – готовності педагогів і психологів закладів загальної середньої освіти до виховання підлітків уразливих категорій. Завданнями зазначеної роботи є узагальнення даних щодо феномену готовності та проблеми підліткової уразливості, а також аналіз результатів застосування відповідних методів, спрямованих на з'ясування готовності педагогів і психологів до виховної роботи з підлітками уразливих категорій. У процесі дослідження застосовано теоретичні методи (аналіз, типологізація, порівняння й узагальнення), емпіричні методи (педагогічне спостереження, інтерв'ювання, бесіда, дискусія, блиц-опитування, метод незакінчених речень, анкетування) та методи зведення й обробки даних (табличні і графічні).

Авторкою розглянуто феномен готовності і психологічні особливості підліткового віку як періоду підвищеної уразливості людини та уточнено суть понять «готовність» і «підлітки уразливих категорій». У роботі з'ясовано, що найвагомим мотивом для організації і проведення дослідно-експериментальної роботи з підлітками, уразливих категорій зокрема, на думку переважної більшості педагогів і психологів, є належне науково-методичне забезпечення з проблеми підліткової уразливості й особливостей виховної роботи з підлітками уразливих категорій, а також, як вважає менший відсоток учасників опитування, – результати діагностики стану сформованості просоціальної поведінки таких учнів. Згідно з даними анкетування, високий рівень готовності до виховання підлітків уразливих категорій продемонстровано 24,3% педагогів і психологів, низький рівень виявлено у 28% опитаних та середній – у 47,7% респондентів.

Виходячи з отриманих результатів, дослідниця доходить висновків щодо недостатньої готовності педагогів і психологів експериментальних закладів до виховання підлітків уразливих категорій, а отже, необхідності проведення з ними у процесі подальшої дослідно-експериментальної роботи відповідних заходів, спрямованих на формування їх готовності до здійснення цього виду діяльності.

Ключові слова: виховання підлітків, готовність педагогів і психологів, підлітки уразливих категорій, підлітковий вік, уразливість, феномен готовності.

Valeria Necherda,

PhD in Pedagogy,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

THE STATE OF READINESS OF TEACHERS AND PSYCHOLOGISTS FOR EDUCATION OF ADOLESCENTS OF VULNERABLE CATEGORIES

Abstract. The article is devoted to one of the topical problems of modern psychological and pedagogical theory and educational practice - the readiness of teachers and psychologists of institutions of

general secondary education for education of adolescents of vulnerable categories. The tasks of the proposed work are to generalize the data on the phenomenon of readiness and the problem of adolescents' vulnerability as well as an analysis of the results of the application of appropriate methods aimed at finding out the readiness of teachers and psychologists for education of adolescents of vulnerable categories. In the process of research, the scientist applies theoretical methods (analysis, typology, comparison and generalization), empirical methods (pedagogical observation, interviewing, conversation, discussion, blitz survey, method of unfinished sentences, questionnaires), and methods of data compilation and processing (tabular, graphical and statistical).

The author, reflecting the scientific achievements, considers the phenomenon of readiness, specifies the psychological peculiarities of adolescence as a period of increased vulnerability of the person and the essence of the concepts of "readiness" and "adolescents of vulnerable categories". The study found that the most important motive for organizing and conducting the experimental work with adolescents, vulnerable categories in particular, according to the vast majority of respondents, is the proper scientific and methodological support for the problem of adolescent vulnerability and peculiarities of educational work with adolescents of vulnerable categories, as well as, according to the lower percentage of participants, – the results of diagnostics of the formation of the prosocial behavior of such students. According to the survey data, a high level of readiness for the education of adolescents of vulnerable categories was demonstrated by 24,3% of the respondents, a low level was found in 28% of teachers and psychologists and the average – in 47,7% of respondents.

Based on the results obtained, the researcher comes to conclusions about the lack of readiness of teachers and psychologists of experimental schools for the education of adolescents of vulnerable categories, and consequently, the need to carry out appropriate measures in the process of further experimental work aimed at forming their readiness for the implementation of this type of activity.

Key words: *adolescence, education of adolescence readiness of teachers and psychologists, phenomenon of readiness, vulnerable adolescence, vulnerability.*

Вступ. У сучасній психолого-педагогічній науці й освітній практиці проблема виховання підлітків уразливих категорій є однією із найбільш актуальних. Не лише у нашій державі, але й у багатьох інших країнах світу загрозливих форм набувають нечітка позиція підлітків щодо життєвих орієнтирів, їх соціальна байдужість і агресивність, гострі конфлікти між представниками старшого і молодшого поколінь, прояви асоціальної поведінки підлітків. На думку академіка Беха, «одна з причин духовно-моральної убогості частини сучасної молоді полягає у глибокій захопленості нею матеріальними цінностями, способами діяльності, що ґрунтуються на суспільно незначущих прагненнях, малоцінному спілкуванні та розвагах. У результаті цього дійсні духовні проблеми й спрямування зникають з її свідомості. Такий духовно-моральний стан молоді можна пояснити ще й тим, що значно порушилися усталені етичні канони, половинчастість й невпевненість у принципових моральних питаннях захопили широке коло тих, хто причетний до виховання підростаючого покоління. Нині з усіляких етичних відхилень намагаються сформулювати нове духовно-моральне світосприйняття, з ціннісного падіння – героїчну позу» (Бех, 2014, с. 13).

Відтак одним із головних пріоритетів сучасного виховання має бути створення такого безпечного і комфортного для школярів освітнього середовища навчального закладу, що сприятиме привласненню учнями соціально значущих норм і цінностей, їх активної участі у громадському житті та отриманню ними практичного досвіду просоціальної поведінки – тих

дій і вчинків, які спрямовані водночас на досягнення і власного, і суспільного благополуччя. Найбільшу відповідальність за це наразі покладено саме на психолого-педагогічну громадськість. Рефлексія науково-педагогічних вітчизняних праць (Мордюк, 2017; Моторнюк, 2014) та зарубіжних джерел (Jagiello, 2013; Tucker, Finkelhor, Shattuck, & Turner, 2013; Zaremba, 2015), а також емпіричних даних, отриманих нами під час інтерв'ювання представників адміністрацій експериментальних закладів загальної середньої освіти та бесід із педагогами і психологами, засвідчує, що освітяни недостатньо використовують свої можливості передусім через брак знань з проблеми підліткової уразливості, обмеженість досвіду роботи із підлітками уразливих категорій, недостатність змістово-методичного забезпечення тощо.

Мета та завдання. Виходячи із зазначеного вище, основна мета нашого дослідження полягає у визначенні сучасного стану готовності педагогів і психологів закладів загальної середньої освіти до виховання підлітків уразливих категорій. Відповідно нашими завданнями є узагальнення даних щодо феномену готовності та проблеми підліткової уразливості, а також аналіз результатів застосування відповідних методів, спрямованих на з'ясування готовності педагогів і психологів до виховної роботи з підлітками уразливих категорій.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження нами було використано комплекс різних методів психолого-педагогічної діагностики. В широкому сенсі ми визначаємо метод як певний спосіб отримання достатньої об'єктивної інформації для досягнення конкретної мети. Згідно з висновками сучасних вчених, метод у педагогіці є способом розв'язання конкретного наукового завдання, сукупністю прийомів теоретичного і практичного пізнання дійсності (Волощук, 2009; Лившиц, Шумейко, & Опевалова, 2013). У нашому дослідженні ми будемо керуватися науковими висновками академіка Гончаренка, згідно з якими методом є «спосіб пізнання реальності, що вивчається, який дає можливість розв'язати завдання і досягти мети пошукової діяльності» (Гончаренко, 2010, с. 123).

У процесі дослідження застосовано теоретичні й емпіричні методи та методи зведення й обробки даних. В якості теоретичних методів було обрано аналіз психолого-педагогічної літератури для уточнення сутності базових понять «готовність» і «підлітки уразливих категорій» та аналіз шкільної документації і типологізація з метою визначення різних типів уразливих підлітків; а також порівняння й узагальнення даних, отриманих під час роботи із педагогами і психологами закладів загальної середньої освіти. Емпіричними методами стали педагогічне спостереження, інтерв'ювання, бесіда, дискусія, бліц-опитування, метод незакінчених речень, анкетування для визначення рівнів готовності педагогів і психологів до виховної роботи з підлітками уразливих категорій. Методи зведення й обробки даних дали можливість кількісно оцінити предмет дослідження (табличні і графічні методи зведення й обробки результатів). За допомогою усіх зазначених методів було з'ясовано сучасний стан готовності педагогів і психологів закладів загальної середньої освіти до виховання підлітків уразливих категорій.

Результати дослідження. Рефлексія психолого-педагогічних джерел, присвячених феномену готовності, дозволила нам отримати наступні результати. Явище готовності складає предмет вивчення як психологічної, так і педагогічної науки, однак на сьогодні особливості теоретичних концепцій зумовили різнобічні тлумачення феномену готовності: готовність розглядається як функціональний стан педагога, деякі вчені вважають її складним особистісним утворенням, в інших науковців вона подається сукупністю знань, умінь та навичок (Кириченко, Єжова, Нечерда, Тарасова, & Хомич, 2016, с. 91). Проте, у всіх дослідженнях акцентовано на тому, що готовність є динамічною, стійкою, легко актуалізується, ґрунтується на особистісному психолого-педагогічному досвіді й не потребує постійно нового формування у зв'язку з непередбаченою педагогічною ситуацією, а також піддається розвитку й може досягати вищих рівнів, що, безперечно, позитивно впливає на вирішення актуальних проблем закладу загальної середньої освіти.

Однією із таких проблем, яка гостро постала в останні роки перед освітньою практикою, є виховання підлітків уразливих категорій. На нашу думку, саме для школярів 11–15 років виховні заходи, спрямовані на попередження негативних проявів у поведінці та формування відповідальної особистості з активною життєвою позицією, є найбільш необхідними, оскільки учні цього віку внаслідок його психо-фізіологічних особливостей належать до вразливої категорії представників підростаючого покоління.

На наш погляд, оптимізація процесу виховання учнів, підлітків уразливих категорій зокрема, можлива лише за умов організованої педагогічної діяльності у закладі загальної середньої освіти. Саме тому реалізація програми з виховання підлітків уразливих категорій передбачає неодмінну готовність педагогів і шкільних психологів до здійснення цього процесу. Відтак вважаємо необхідним уточнення поняття «готовність».

Характеризуючи готовність як цілісну, відносно стійку, особистісну структуру, сучасні дослідники відзначають, що готовність забезпечує оптимальну реалізацію самоосвіти, самовиховання, самоактуалізації у професійній діяльності та містить, з одного боку, запас професійних знань, умінь і навичок, а з іншого – риси особистості: переконання, педагогічні здібності, інтереси, професійну пам'ять, мислення, увагу, педагогічну спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, які загалом мають забезпечити успішне виконання професійних функцій (Кириченко, Єжова, Нечерда, Тарасова, & Хомич, 2016). З цього приводу академік Бех (2014) зауважує: «Науково-духовна вищість педагога повинна бути вихідним пунктом у його особистісно-професійній самобутності; ніяка апеляція до змістового спрощення виховних міжособистісних відносин, що аргументуються особливостями сучасної цивілізації, не має прийматись до уваги» (с. 13).

В останніх вітчизняних наукових працях, присвячених феномену готовності, особистісну готовність до професійної діяльності педагога конкретизовано як психічний стан, передстартову активізацію «Я», що включає усвідомлення своїх цілей, оцінку наявних

умов, визначення найбільш вірогідних способів дії, прогнозування мотиваційних, вольових, інтелектуальних зусиль, вірогідності досягнення результату, мобілізацію сил, самонавіювання в досягненні цілей (Сайко, 2017). У контексті нашого дослідження ми розглядаємо готовність педагога і психолога до виховання підлітків уразливих категорій як комплекс знань, мотивів, особистісних якостей, умінь і навичок вчителя та психолога, які забезпечують ефективність процесу виховання підлітків.

Підлітковий вік – це час підвищеної уразливості, що зумовлено багатьма чинниками. Внаслідок фізичних і психологічних особливостей розвитку організму підліткові властиві проблеми як особистісного, так і міжособистісного характеру: емоційна незрілість, комплекс неповноцінності, бажання самоствердитися, відсутність комунікативної компетентності, несформованість внутрішньої позиції, недостатнє вміння контролювати власну поведінку й підвищена агресивність тощо. Крім того, на стійкість і глибину емоційно-моральних переконань підростаючої особистості руйнівні впливають негативні наслідки кризи сімейного виховання, соціально-економічні негаразди, легкий доступ до тютюну, алкоголю, психоактивних речовин та ін'єкційних наркотиків, загострення криміногенної обстановки. Разом із зазначеними факторами польська вчена Ягелло також відзначає шкідливий вплив мультиплікаційних та анімаційних фільмів, які пропонують молодій аудиторії негативні моделі міжособистісних стосунків (залякування, переслідування, вербальне приниження і застосування сили), під впливом яких підростає покоління стає менш чутливим, навіть байдужим до проблем оточуючого світу, звикає до агресії і насильства як прийнятних способів реагування на певні події чи вирішення конфліктів (Jagiello, 2013). Внаслідок наведених вище чинників виникають ситуації, коли підлітки починають практикувати асоціальну поведінку. Найпомітнішими з її проявів є поширені зараз у закладах загальної середньої освіти мобінг (пригноблення окремих учнів) та булінг (жорстокі вчинки, агресивні напади, повторювані і систематичні ворожі дії проти окремих учнів чи їхніх груп).

На думку американських вчених (Glew, Fan, Katon, & Rivara, 2008), жертва мобінгу й булінгу сприймається однолітками як менш фізично та психологічно сильна і стійка, аніж агресор (агресори). Особливу занепокоєність дослідників викликає той факт, що «булінг може негативно вплинути на успішність учнів, їхнє бажання відвідувати школу та психічне здоров'я» (Glew, Fan, Katon, & Rivara, 2008, p. 125). Інші вчені Америки (Tucker, Finkelhor, Shattuck, & Turner, 2013) вважають, що саме психо-фізіологічними особливостями розвитку підлітків зумовлюється їх віктимна схильність, яка стає причиною шкільного мобінгу й булінгу. У своїх дослідженнях, присвячених віктимізації учнів підліткового віку, Такер, Фінкельхор та ін. (Tucker, Finkelhor, Shattuck, & Turner, 2013) акцентують увагу на уразливому стані підлітків із характерними віктимними фізичними, психологічними і соціальними ознаками. Дослідниками також відзначено, що наслідками таких особистісних ознак підлітків є прояви віктимної поведінки, за якої вони можуть перетворитися у жертву насильства. Відтак вчені наголошують на необхідності віктимологічної профілактики у навчальних закладах, зокрема, при роботі з підлітками.

Погоджуючись із дослідниками, зауважимо, що для нашої країни проблеми віктимної поведінки підростаючого покоління, мобінгу й булінгу у закладах загальної середньої освіти також вимагають свого вирішення. Ці проблеми стосуються усього підліткового загалу й передусім тих груп, що можна виокремити у ньому і які страждають найбільше, – так звані «уразливі категорії» підлітків.

Зазвичай у закладах загальної середньої освіти підлітків уразливих категорій заносять до соціальних паспортів. За результатами аналізу паспортів експериментальних закладів, серед підлітків уразливих категорій виокремлюють певні типи: особи підліткового віку, які перебувають на диспансерному обліку; діти, позбавлені батьківського піклування через різні обставини; діти-сироти; діти-інваліди; діти із багатодітних сімей; діти із малозабезпечених сімей; діти з неблагополучних, асоціальних сімей; діти батьків, що постраждали від чорнобильської катастрофи; діти працівників органів внутрішніх справ і військовослужбовців, які загинули під час виконання службових обов'язків, зокрема, на сході України; діти із внутрішньо переміщених родин, що потребують соціально-економічної, соціально-психологічної допомоги та підтримки.

У дослідженнях індійських вчених (Shilpa, Dheeraj, Sanjay, & Piyush, 2015), присвячених вразливим дітям, зазначено, що з кожним наступним «шоком» (смерть одного з батьків, інвалідність членів родини, втрата ними роботи й ін.) вразлива дитина стає ще більш уразливою, та з кожним наступним рівнем (перешкода спробам дорослих захистити, порадити, допомогти; втрата захисту дорослими та (або) перешкода його поновити чи підтримати; повне розірвання зв'язків із сім'єю) він/вона піддається великій кількості нових ризиків. Дослідники також підкреслюють той факт, що чим раніше буде організовано втручання дорослих, тим ефективнішим буде вплив на дитину.

Погоджуючись із індійськими науковцями, відзначимо, що в нашій країні підліткам уразливих категорій потрібна підвищена увага з боку громади, суспільства, держави загалом і системи загальної середньої освіти зокрема. З огляду на це у шкільній практиці необхідним є формування у підлітків уразливих категорій позитивних установок і мотивів, значущих ціннісних орієнтацій, вмінь просоціальної взаємодії. Відтак вважаємо важливим формування готовності педагогів і психологів закладів загальної середньої освіти до цієї діяльності та підвищення рівня їх компетентності з питань виховання підлітків уразливих категорій.

Під час роботи з педагогами і психологами спостереження засвідчили недостатню обізнаність учасників щодо проблеми підліткової уразливості, у взаєминах з учнями зустрічаються випадки недооцінки одних вихованців або переоцінки інших за відсутності логічних причин і мотивації цього, зневага до їх індивідуальних бажань і прагнень, власної життєвої позиції, невміння коректно критикувати й заохочувати, підкріплення небажаних дій підлітків під час їх конфліктів з дорослими чи однолітками. Схожою є ситуація у взаєминах на рівні «вчитель–учень» у школах Польщі. За словами польської вченої Заремби, численні дослідження вчених її країни, присвячені проблемам агресії та насильства у підлітковому

середовищі, свідчать про неефективні стратегії, обрані педагогами і психологами для подолання небажаних дій вихованців, що часто призводять до абсолютно протилежних наслідків – ще більших проявів підлітками непокори й асоціальних вчинків (Zaremba, 2015, р. 186).

В ході інтерв'ю та групових бесід нами було визначено основні недоліки шкільного та родинного виховання, що можуть провокувати прояви асоціальної поведінки підлітків уразливих категорій: емоційна холодність, байдужість до почуттів, емоцій, потреб підлітків, негативні оцінки на адресу окремих вихованців. Саме тому ми вважали за необхідне встановити за допомогою бліц-опитування, з чим саме у педагогів і психологів асоціюється слово «уразливий», а також отримати визначення підлітків уразливих категорій за методом незакінчених речень і, таким чином, з'ясувати, чи наявні у представників психолого-педагогічної громадськості елементарні знання з цієї проблеми. Поняття «уразливий» тлумачний словник української мови подає як дуже чутливий, який легко піддається дії, впливові чого-небудь, слабкий, погано захищений (Кириченко, Нечерда, & Тарасова, 2017). За нашими результатами, в асоціативному ряді у педагогів і психологів домінує «чутливий, сприйнятливий» – 51,8%, на другому місці – «слабкий, погано захищений» – 34,2%, інші визначення набрали незначну кількість голосів або не набрали взагалі, що продемонстровано у таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей педагогів і психологів експериментальних закладів щодо словесних асоціацій зі словом «уразливий»

Варіанти відповідей	Відсоток відповідей
Чутливий, сприйнятливий	51,8
Слабкий, погано захищений	34,2
Похмурий, відлюдькуватий	3,3
Сумний	1,3
Ранимий, тонкошкірий	9,4
Емоційний	0

Отже, асоціації зі словом «уразливий» переважної більшості учасників експерименту відповідають визначенню, згідно з яким уразливістю є підвищена чутливість особистості щодо дії різноманітних несприятливих чинників (Кириченко, Нечерда, & Тарасова, 2017).

Нашим завданням також було стимулювання учасників експерименту до роздумів стосовно визначення підлітків уразливих категорій. «Незакінчені речення» дозволили отримати відповіді, що свідчили про обізнаність педагогів і психологів щодо меж

підліткового віку та основних закономірностей перехідного періоду, однак, було зафіксовано недостатність знань з проблеми уразливих категорій населення, підлітків зокрема. Прикладами були наступні. Марина Т.: «Я вважаю, що підлітки уразливих категорій – це ті учні, які прагнуть бути не такі, як усі, та провокують конфлікти з дорослими та однолітками». Галина О.: «Підлітками уразливих категорій я можу назвати тих своїх учнів 11–15 років, що мають слабку психіку, нервові й обділені батьківською увагою». Віра Є.: «Особисто я вважаю уразливими підлітків-меланхоліків та тих дітей, що мають складні життєві обставини або не адаптовані в соціумі». Лариса М.: «Для мене уразливим є спокійний, тихий, замкнутий підліток 6-го–8-го класу». Віктор Л.: «На мою думку, уразливими є діти із малозабезпечених сімей і, особливо, з родин переселенців». Наталія К.: «Мені всі підлітки здаються уразливими, але закомплексовані серед них найбільш вразливі».

З метою поглиблення знань педагогів щодо проблеми підлітків уразливих категорій та обміну досвідом науковців-дослідників і психолого-педагогічної громадськості із питань підліткової уразливості у експериментальних закладах було проведено колоквиуми «Уразливі категорії підлітків: проблемне поле виховання» та «Підлітки уразливих категорій і особливості виховної роботи з ними». На зазначених заходах під час бесіди, присвяченої визначенню поняття «підлітки уразливих категорій», та дискусії, що стосувалась типологізації таких підлітків у закладах загальної середньої освіти, учасники мали змогу висловити власну позицію щодо заявленої для обговорення теми та ознайомитись із результатами досліджень науковців лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя, згідно з якими підлітками уразливих категорій є особи 11-15 років, які за обтяжливих обставин свого життя швидше від однолітків піддаються дії негативних факторів оточуючого середовища, що може спричиняти нерозуміння ними значущості соціальних цінностей і правових норм, несформованість навичок асертивності, вмінь конструктивної взаємодії, прагнень брати участь у благочинній діяльності.

Вважаємо вартим уваги, що, на думку педагогів і психологів, мають існувати певні мотиви для організації і проведення дослідно-експериментальної роботи з підлітками, уразливих категорій зокрема. Найвагомим мотивом, як декларує переважна більшість опитаних, є належне науково-методичне забезпечення з проблеми підліткової уразливості й особливостей виховної роботи з підлітками уразливих категорій, а також, як вважає менший відсоток учасників, – результати діагностики стану сформованості просоціальної поведінки таких учнів, що продемонстровано діаграмою (рис. 1).

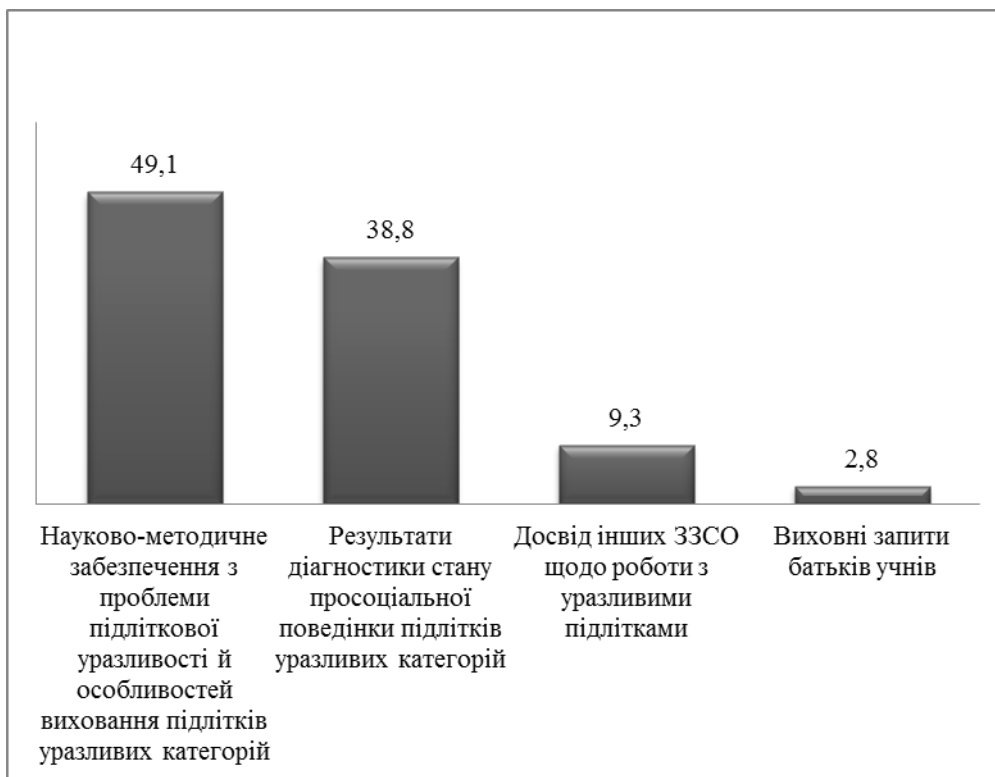

Рис. 1. Розподіл вагомості мотивів для здійснення дослідно-експериментальної роботи з виховання підлітків уразливих категорій (у %)

Оскільки виховання підлітків уразливих категорій у закладах загальної середньої освіти здійснюється педагогами і психологами, ми вважали за необхідне запропонувати їм анонімно оцінити власну готовність до здійснення такої діяльності за картою педагогічної самооцінки готовності до виховання підлітків уразливих категорій (наша модифікація та адаптація методики Моторнюк) (Моторнюк, 2014). Було отримано наступні результати: за дванадцятибальною шкалою 29,7% опитаних оцінили власну мотиваційну спрямованість, що складалася з оцінок допитливості, прагнення до успіху, до лідерства, до високої оцінки з боку адміністрації, до самовдосконалення, на низькому рівні (3–4 бали); лише 14,1% вчителів вважають свою мотивацію високою (від 10 до 12 балів), інші – 56,2% виставили собі середні бали (6 і 7). Саме тому вирішено звернути більшу увагу на мотиваційний аспект у методичній роботі з педагогічними колективами.

Проте, на думку учасників експерименту, їхня креативність (критичність і оригінальність мислення, незалежність суджень, фантазія, прагнення до нового) заслуговує високих балів у більшості опитаних – 49,3%; середніх – у 37,5% педагогів і психологів та низьких лише у 13,2% респондентів. Оцінка власних професійних здібностей до виховної діяльності з підлітками уразливих категорій складалася з оцінок наступних вмінь – володіння новітніми методами педагогічного дослідження, здатність до самоорганізації та співпраці, знання соціально-педагогічних технологій і вміння ними послуговуватись в освітньому процесі та ін. У 41,2% опитаних ця оцінка була низькою і у 49,3% – середньою. Лише 9,5%

педагогів і психологів високо оцінили в цьому плані свої професійні здібності. Відтак необхідним є науково-методичне забезпечення виховання підлітків уразливих категорій у закладах загальної середньої освіти та підвищення рівня поінформованості педагогів щодо технологій формування просоціальної поведінки учнів. Загальна оцінка педагогами і психологами власної готовності до виховання підлітків уразливих категорій наступна: високий рівень продемонструвало 24,3% опитаних, низький – 28% і середній – 47,7%.

У зв'язку з тим, що виховна робота з підлітками уразливих категорій потребує від педагогів і психологів нетрадиційних підходів до вирішення виховних проблем та, згідно програми формувального експерименту, впровадження соціально-педагогічних технологій із доведеною ефективністю (тренінгової, ігрової, інформаційно-комунікаційних, технологій мережевої взаємодії та арт-технологій) у освітній процес закладу загальної середньої освіти, ми вважали доцільним запропонувати учасникам опитування за модифікованою нами методикою готовності до здійснення інноваційної діяльності (Мордюк, 2017). Аналіз даних засвідчив, що 42,7% педагогів і психологів готові до впровадження інновацій, 40,4% – прагнуть до інноваційної діяльності, але не можуть реалізувати її. Додаткові опитування засвідчили, що така відповідь одержана через недостатність програмно-методичного забезпечення, зокрема, методичних рекомендацій та посібників.

Також зазначимо, що 11,8% учасників дослідження вважають себе схильними до інноваційної діяльності, але не бажають здійснювати її у просторі свого закладу, і лише 5,1% опитаних не виявляють бажання й не готові до інноваційної діяльності, тобто не усвідомлюють практичну значущість різних інновацій у навчанні й вихованні учнів, зокрема підлітків уразливих категорій. Саме тому після серії консультацій із психолого-педагогічною громадськістю було розроблено для закладів загальної середньої освіти, що беруть участь у формувальному експерименті, інформаційно-методичні матеріали, у яких запропоновано змістово-методичне та інструментально-технологічне забезпечення формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій (рис. 2).

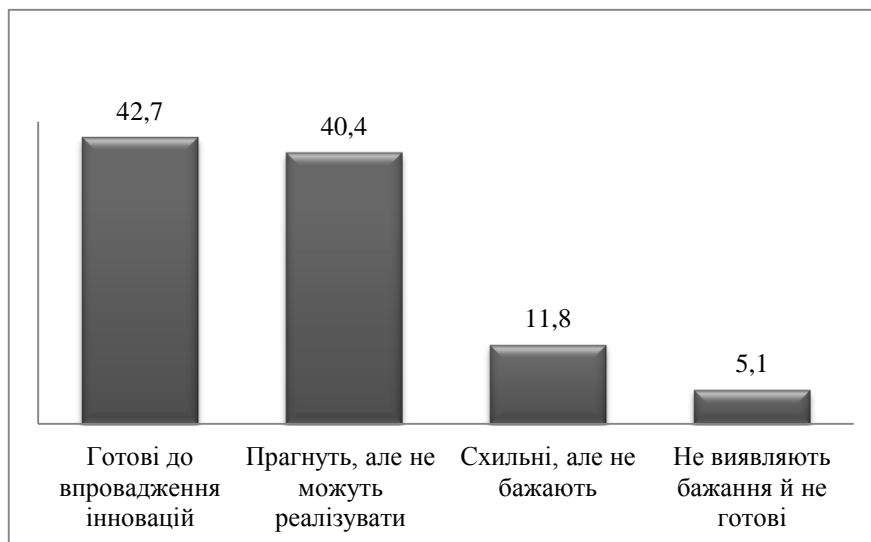

Рис. 2. Оцінка психолого-педагогічної готовності до інноваційної діяльності (у %)

Обговорення. Відтак виховання підлітків уразливих категорій є проблемою складною і неоднозначною. Зауважимо, що в наш час бракує вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних досліджень, які б розкривали стан готовності педагогів і психологів закладів загальної середньої освіти до виховання підлітків уразливих категорій. Проте, деякі аспекти даного питання проаналізовано у наших попередніх працях (Кириченко, Єжова, Нечерда, Тарасова, & Хомич, 2016). За отриманими у 2016 році результатами, найвагомим мотивом для організації та проведення дослідно-експериментальної роботи з підлітками у закладах загальної середньої освіти, на думку більшості педагогів, є результати діагностики стану сформованості просоціальної поведінки учнів, натомість отримані емпіричні дані цього дослідження свідчать, що наразі для педагогів і психологів важливим є належне науково-методичне забезпечення з проблеми виховання підлітків уразливих категорій. Окрім того, вважаємо вартим зазначити, що, за висновками обох досліджень, представники психолого-педагогічної громадськості є недостатньо готовими до виховання підлітків, уразливих категорій зокрема.

Необхідно відзначити, що польські вчені Ягелло та Заремба (Jagiello, 2013; Zaremba, 2015), також підтверджують численні факти недостатньої готовності педагогів до роботи із підлітками, зокрема тими, що схильні до агресії і насильства, а також із їхніми «жертвами». На думку дослідників, сучасному вчителю необхідно послуговуватись новітніми методами і технологіями, що сприятиме попередженню і подоланню випадків деструктивної поведінки учнів як у шкільному середовищі, так і у соціумі взагалі. Інші вчені Польщі Голебняк і Заморска (Gołębniak, & Zamorska, 2014) переконані, що в сучасних умовах суспільних змін у всьому світі, зокрема в системі освіти, формування готовності педагогів до професійного зростання, впровадження інновацій в освітньому процесі, виховної роботи з різними категоріями учнів можливе лише у постійній тісній співпраці педагогів із зарубіжними партнерами, міжнародними фондами, місцевими громадами, державними академічними

установами, що сприятиме здійсненню спільних виховних, просвітницьких чи соціальних проєктів, які залучатимуть до цікавої і суспільно корисної діяльності як учнів, так і педагогів.

Висновки. Виходячи з отриманих під час дослідження результатів, ми дійшли висновків щодо недостатньої готовності педагогів і психологів експериментальних закладів до виховання підлітків уразливих категорій, а отже, необхідності проведення з ними у процесі подальшої дослідно-експериментальної роботи відповідних заходів, спрямованих на формування їх готовності до здійснення цього виду діяльності. Формуванню готовності педагогів і психологів до роботи з підлітками уразливих категорій, зокрема, до позитивної соціалізації таких учнів і їх інтеграції у сучасне суспільство, на нашу думку, сприятиме оптимальне поєднання класичної педагогічної спадщини і новітніх соціально-педагогічних технологій, використання досягнень сучасної вітчизняної науки та зарубіжної, зокрема польської, гуманістичної педагогіки. Перспективність заявленої теми полягає у можливості подальших наукових досліджень цього напрямку на засадах координації виховних зусиль школи й родини – гармонізації шкільного й родинного виховання підлітків уразливих категорій.

Список використаних джерел

- Glew, G. M., Fan, M.-Y., Katon, W., & Rivara, F. P. (2008). *Bullying and school safety*. *Journal of Pediatrics*, 152 (1), 123–128. doi: 10.1016/j.jpeds.2007.05.045
- Gołębnik, B. D., Zamorska, B. (2014). Nowy profesjonalizm nauczycieli. Podejścia–praktyka–przestrzeń rozwoju. Dolnośląska Szkoła Wyższa, 140 p. doi: https://opub.dsw.edu.pl/bitstream/11479/197/1/Nowy_profesjonalizm_nauczycieli.pdf
- Jagiello, E. (2013). Dziecko a agresja. In *Dziecko w kulturze współczesnego świata*: Redakcja naukowa Ewa Jagiello, Ewa Jówko (pp. 204–221). Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach Instytut Pedagogiki.
- Shilpa Khanna Arora, Dheeraj Shah, Sanjay Chaturvedi, & Piyush Gupta (2015). *Defining and Measuring Vulnerability in Young People*. *Indian Journal of Community Medicine*, 40 (3), 193–197. doi: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4478662/#ref4>
- Tucker, C. J., Finkelhor, D., Shattuck, A. M., & Turner, H. (2013). Prevalence and correlates of sibling victimization types. *Child Abuse and Neglect*, 37 (4), 213–223. doi: 10.1016/j.chiabu.2013.01.006
- Zaremba, M. P. (2015). Agresja i przemoc w szkole. Przegląd wybranych egzemplifikacji działań (nie) profilaktycznych podejmowanych przez nauczycieli oraz uczniów – kilka uwag praktycznych. In *Profilaktyka zagrożeń dzieci i młodzieży*: Redakcja Sławomir Cudak (pp. 175–188). Łódź, Warszawa: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.
- Бех, І. Д. (2014). Педагог у психологічно доцільній виховній самопрезентації. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2013 рік*, 4, 13–16.
- Волощук, І. С. (2009). *Педагогічне дослідження: навч. посіб.* Київ: Інформ. системи.
- Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер».
- Кириченко, В. І. (Ред.), Єжова, О. О., Нечерда, В. Б., Тарасова, Т. В., & Хомич, О. Л. (2016). *Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу*: монографія. Тернопіль: Терно-Граф.

Кириченко, В. І., Нечерда, В. Б., & Тарасова Т. В. (2017). Формування просоціальної поведінки підлітків уразливих категорій у загальноосвітніх навчальних закладах: до проблеми дослідження. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, 56, 167–174.

Лившиц, Р. Ф., Шумейко, А. А., & Опедалова, Е. В. (2013). К проблеме классификации методов психолого-педагогических исследований. *Теория и практика общественного развития*, 2, 91-95.

Мордюк, Л. (2017). Психолого-педагогічна готовність до інноваційної діяльності. *Методист*, 2 (62), 32–34.

Моторнюк, О. Ю. (2014). Моніторинговий підхід до вивчення стану навчання та виховання. *Завучу. Усе для роботи*, 19–20, 2–16.

Сайко Х. Я. (2017). *Особистісна готовність корекційного педагога до виховання дітей з аутизмом*: навчальний посібник. Львів: Тріада Плюс.

References

Glew, G. M., Fan, M-Y., Katon, W., & Rivara, F. P. (2008). *Bullying and school safety*. *Journal of Pediatrics*, 152 (1), 123–128. doi: 10.1016/j.jpeds.2007.05.045

Gołębnik, B. D., Zamorska, B. (2014). Nowy profesjonalizm nauczycieli. Podejścia–praktyka–przestrzeń rozwoju. *Dolnośląska Szkoła Wyższa*, 140 p. doi: https://opub.dsw.edu.pl/bitstream/11479/197/1/Nowy_profesjonalizm_nauczycieli.pdf

Jagiełło, E. (2013). Dziecko a agresja. In *Dziecko w kulturze współczesnego świata*: Redakcja naukowa Ewa Jagiełło, Ewa Jówko (pp. 204–221). Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach Instytut Pedagogiki.

Shilpa Khanna Arora, Dheeraj Shah, Sanjay Chaturvedi, & Piyush Gupta (2015). *Defining and Measuring Vulnerability in Young People*. *Indian Journal of Community Medicine*, 40 (3), 193–197. doi: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4478662/#ref4>

Tucker, C. J., Finkelhor, D., Shattuck, A. M., & Turner, H. (2013). Prevalence and correlates of sibling victimization types. *Child Abuse and Neglect*, 37 (4), 213–223. doi: 10.1016/j.chiabu.2013.01.006

Zaremba, M. P. (2015). Agresja i przemoc w szkole. Przegląd wybranych egzemplifikacji działań (nie) profilaktycznych podejmowanych przez nauczycieli oraz uczniów – kilka uwag praktycznych. In *Profilaktyka zagrożeń dzieci i młodzieży*: Redakcja Sławomir Cudak (pp. 175–188). Łódź, Warszawa: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.

Bekh, I. D. (2014). *Pedahoh u psykholohichno dotsilnii vykhovnii samoprezentatsii* [A teacher in a psychologically expedient educational self-presentation]. In O. V. Sukhomlynska, I. D. Bekh, H. P. Pustovit & O. V. Melnyk (Eds.), *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial: Vol. 4* [Modern educational process: Essence and innovation potential]. Proceedings of Conference of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (pp. 13-16). Ivano-Frankivsk: NAIR.

Voloshchuk, I. S. (2009). *Pedahohichne doslidzhennia* [Pedagogical research]. Kyiv: Inform. systemy.

Honcharenko, S. U. (2010). *Pedahohichni doslidzhennia: metodolohichni porady molodym naukovtsiam* [Pedagogical research: methodological advice to young scientists]. Kyiv – Vinnytsia: TOV firma «Planer».

Kyrychenko, V. I. (Ed.), Yezhova, O. O., Necherda, V. B., Tarasova, T. V., & Khomych, O. L. (2016). *Formuvannia prosotsialnoi povedinky uchniv v umovakh preventyvnogo vykhovnoho seredovyscha zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu* [Formation of prosocial behavior of pupils in conditions of preventive educational environment of general educational institution]. Ternopil: Terno-Hraf.

Kyrychenko, V. I., Necherda, V. B., & Tarasova, T. V. (2017). *Formuvannia prosotsialnoi povedinky pidlitiv urazlyvykh katehorii u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh: do problemy doslidzhennia* [Formation of prosocial behavior of adolescents of vulnerable categories in general

educational institutions: to the research problem]. *Psykhologo-pedahohichni Problemy Silskoi Shkoly*, 56, 167–174.

Lyvshyts, R. F., Shumeiko, A. A., & Opevalova, E. V. (2013). K probleme klasyfykatsyy metodov psykhologo-pedahohycheskykh yssledovanyi [To the problem of classification of methods of psychological and pedagogical research]. *Teoriia i Praktika obshchestvenngho razvitiia*, 2, 91-95.

Mordiuk, L. (2017). Psykhologo-pedahohichna hotovnist do innovatsiinoi diialnosti [Psychological and pedagogical readiness for innovation]. *Metodyst*, 2 (62), 32–34.

Motorniuk, O. Yu. (2014). Monitorynhovyi pidkhid do vvychennia stanu navchannia ta vykhovannia [Monitoring approach to the study of education and training]. *Zavuchu. Use dlia roboty*, 19–20, 2–16.

Saiko, H. Ya. (2017). *Osobystisna hotovnist korektsijnoho pedahoha do vykhovannia ditei z autyzmom* [Personal readiness of the correctional teacher to educate children with autism]. Lviv: Triada Plus.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-200-213>

УДК 37.091.21:37.015.31:17.022.1:061.2

ORCID ID 0000-0002-6087-3896

Тетяна Окушко,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ЗМІСТОВІ АСПЕКТИ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В ДИТЯЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАННЯХ

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність проблеми громадянсько-патріотичного виховання дітей та молоді, формування української громадянської ідентичності. Мета статті: охарактеризувати потенціал дитячих громадських об'єднань у громадянсько-патріотичному вихованні, обґрунтувати необхідність та доцільність оновлення змісту, форм та методів цього процесу в сучасних соціокультурних умовах. Узагальнено дані досліджень щодо діяльності дитячих громадських організацій у напрямі громадянсько-патріотичного виховання, охарактеризовано їх потенціал. Окреслено роль дитячих громадських організацій у соціальному становленні дитини, залученні дітей до участі в житті суспільства та процесах ухвалення рішень в інтересах дітей.

Представлено результати роботи лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України в реалізації науково-дослідної роботи «Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання в громадських об'єднаннях учнівської молоді». Охарактеризовано авторський підхід до розроблення і впровадження особистісно орієнтованих технологій національно-патріотичного виховання у громадських об'єднаннях.

Розкрито особливості змісту, форм, методів громадянсько-патріотичного виховання у дитячих громадських об'єднаннях відповідно до викликів часу.

Узагальнено, що особистісно орієнтовані технології, активні форми та методи в роботі дитячих громадських об'єднань з громадянсько-патріотичного виховання, включення вихованців в суспільно-значущу діяльність сприяють їхньому громадянському становленню та патріотичній вихованості. Виховний ефект має більшу результативність за умови розгортання партнерської взаємодії вихованців та виховників, активного залучення дітей до процесу ухвалення рішень, виявлення ініціативності дитини у процесі колективної діяльності у колективі і громаді.

Ключові слова: дитячі громадські об'єднання, громадянсько-патріотичне виховання, особистісно орієнтовані технології, патріотизм, участь дітей у житті суспільства.

Tetiana Okushko,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

SUBSTANTIAL ASPECTS OF CIVIC-PATRIOTIC EDUCATION IN CHILDREN'S PUBLIC ASSOCIATIONS

Abstract. The article substantiates the relevance of the problem of civil and patriotic education of children and youth, the formation of Ukrainian civil identity. The purpose of the paper is to characterize the potential of children's public associations in civil-patriotic education in order to substantiate the necessity and expediency of updating the content, forms and methods of this process in a modern socio-cultural environment. Research data on an activity of children's public organizations in the direction of civil-patriotic

education are generalized and its potential is characterized. It is described the role of children's public organizations on civil-patriotic education of children, involving children in community life and decision-making processes in favor of children.

The results of a research «Personality oriented technologies of Patriotic education of student youth in the public associations» conducted by the laboratory of civil and moral education of the Institute of Problems on Education of NAES of Ukraine are presented. The author's approach to the development and implementation of personally oriented technologies of patriotic education in public associations is described.

Specifics of content, forms, methods of civil-patriotic education in children's public associations in accordance with the challenges of time are revealed.

It is observed that personally oriented technologies, active forms and methods of the work of children's public associations on civil-patriotic education, engagement of pupils in significant social activities influences to their civil formation and patriotic behavior. The educational effect is more productive if the pupils and educators are acting in a partnership, children are more involved in the decision-making process, children's initiative in the process of collective activity in the team and community.

Key words: *children's public associations, personally oriented technologies, civil-patriotic education, patriotism, participation of children in society's life.*

Вступ. Виховання громадянина-патріота, формування національних цінностей та ідентичності українців відбувається у складних суспільнополітичних умовах, що супроводжуються продовженням російської агресії на сході України, економічною, політичною та соціальною нестабільністю. Своєрідною точкою відліку для України стала Революція Гідності, коли народ, суспільство усвідомили незворотну необхідність у демократичних перетвореннях і зміну вектору у напрямі європейського розвитку держави. Український народ продемонстрував єдність та згуртованість у захисті суверенітету та територіальної цілісності, своєї мови, культури, народних надбань і самого існування української нації. Цілком логічно, що такі цінності як самобутність, соборність, воля і гідність стали осердям української національної ідеї.

Суспільні перетворення, що відбуваються в Україні, окреслили вектор у переосмисленні інноваційного змісту, форм, методів діяльності дитячих громадських об'єднань у напрямі виховання молоді громадянами-патріотами своєї держави. Це знайшло відображення в Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» (Молодь, 2016), «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (Концепція, 2015), Стратегії національно-патріотичного виховання на 2016-2020 рр. (Стратегія, 2015), де національно-патріотичне виховання є пріоритетним напрямом, Концепції підтримки та сприяння розвитку дитячого громадського руху в Україні, затвердженої Кабінетом Міністрів України від 11 квітня 2018 р. (Концепція, 2018).

Наявні прогалини у громадянському та національно-патріотичному вихованні дітей та молоді потребували розробки нових підходів у їх концептуальному, теоретичному та методичному забезпеченні. Провідна ідея наукових підходів ґрунтувалася на тому, що громадянськість, патріотизм, національна єдність є важливими суспільно-державними важелями, оскільки закладають підвалини для особистісного становлення дітей та молоді на

засадах традиційності й інноваційності, свободи і відповідальності, самостійності і партнерства.

Саме тому, відповідаючи на виклики часу, в лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України в 2016-2018 рр. розроблялася тема НДР «Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях».

Громадянське виховання, як засвідчує досвід високо розвинутих країн світу, є ефективним за умови системної роботи органів державної влади та освіти, сім'ї та інститутів громадянського суспільства, реалізації наскрізних програм, спрямованих на розбудову демократичних процесів, виховання справжнього громадянина своєї країни. Відтак, громадянське та національно-патріотичне виховання учнівської молоді є невід'ємним складником процесу формування зрілої особистості – громадянина, справжнього спадкоємця і продовжувача національних традицій з активною громадянською позицією.

Мета та завдання: охарактеризувати потенціал дитячих громадських об'єднань у громадянському та національно-патріотичному вихованні, доцільність оновлення змісту, форм та методів цього процесу в сучасних соціокультурних умовах. Висвітлити розроблене та впроваджене новітнє змістово-технологічне забезпечення громадянського та національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань у підготовці статті було використано низку методів дослідження. Зокрема, теоретичних методів, як аналіз, синтез і систематизація, порівняння, узагальнення для уточнення базових понять, визначення особливостей дитячих громадських об'єднань у громадянсько-патріотичному вихованні (Гончаренко, 2010); методи математичної статистики для узагальнення та порівняння експериментальних даних.

Емпіричними методами дослідження стали:

- опитування лідерів та членів громадських об'єднань учнівської молоді різних областей України у межах виконання НДР лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України «Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях»; протягом жовтня – грудня 2016 року, сукупна вибірка склала серед учнівської молоді 426 осіб, з них 232 дівчат, 194 юнаків від 12 до 16 років; 115 дорослих лідерів;

- Дослідження Центру Разумкова «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності», (Ідентичність, 2015), проведене 11-23 грудня 2015 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької і Луганської областей. Статистична вибірка склала 10071 респондентів;

- Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова дослідження «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики» (Формування, 2017), проведене 3-9 березня 2017р. в усіх регіонах

України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 016 респондентів віком від 18 років;

- Опитування «Молодь України -2017» (Молодь, 2017), що проводилося на замовлення Міністерства молоді та спорту України з 20 липня по 10 серпня 2017 року методом стандартизованого інтерв'ю «віч-на-віч» з вибірковою сукупністю 2000 респондентів віком 14–34 років;

- Всеукраїнське опитування «Українська громадянська ідентичність», проведене Інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка на замовлення Міністерства України у справах молоді та спорту в рамках реалізації експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання (Українська, 2017). Всеукраїнська вибірка складала: 1212 респондентів різного віку в 24-х областях України та м. Києві; 1801 респондент – з прикордонних територій України. Автор статті входила до складу дослідницької групи даного дослідження.

Результати дослідження. Громадські організації та об'єднання учнівської молоді відіграють важливу роль у національно-патріотичному вихованні. Наразі сучасний дитячий рух в Україні представлений більш ніж 1600 дитячими громадськими організаціями різного рівня, 16000 об'єднаннями учнівського самоврядування, а також значною кількістю асоціацій, об'єднань дітей на клубній основі, спрямованих на задоволення потреб, інтересів, громадянсько-патріотичне виховання, позитивну соціалізацію, становлення лідерських якостей та всебічний розвиток дитини. За останні п'ять років частка зареєстрованих в Україні дитячих громадських організацій становить від 2,2% до 2,4% від загальної кількості усіх громадських об'єднань. Особливості дитячих громадських об'єднань зумовлені насамперед орієнтацією на інтереси, потреби самої особистості, добровільністю вступу, вільного вибору діяльності; можливістю вільного самовизначення і самореалізації, розвитку суб'єктної позиції учасника об'єднання; позитивними взаєминами і паритетними відносинами учасників об'єднання; вираженням інтересів і прав дітей та учнівської молоді на участь у житті суспільства, процесах ухвалення рішень в їх інтересах, набуття соціального досвіду; практико-діяльнісною основою побудови виховного процесу, розвитку соціальної активності та особистої відповідальності за результати діяльності; формуванням лідерських якостей, громадянської та патріотичної позиції кожної особистості, умінь працювати в команді та можливостями навчання демократії. Дитяче об'єднання потрібне дітям для виявлення їхньої самодіяльності, реальної участі у житті суспільства, виявлення своєї дорослості і соціальної відповідальності. Участь дитини в реалізації соціально значущих справ – це шлях до вияву її потенційних можливостей, а міра участі в ній корелює з виявленням активності, бажанням допомогти іншому, зробити навколишній світ кращим.

Результати опитування, здійсненого у межах виконання НДР лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України

«Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях», засвідчили, що 64% респондентів серед учнівської молоді і 86,3% серед дорослих лідерів підкреслюють важливість національно-патріотичної спрямованості діяльності громадського об'єднання учнівської молоді.

З'ясовуючи, ким учні, насамперед, вважають себе, 68,89% респондентів відповіли, що вони є громадянами України, 41,11% сказали б, що «Я людина», 32,22% назвали б свою національність (рис.1).

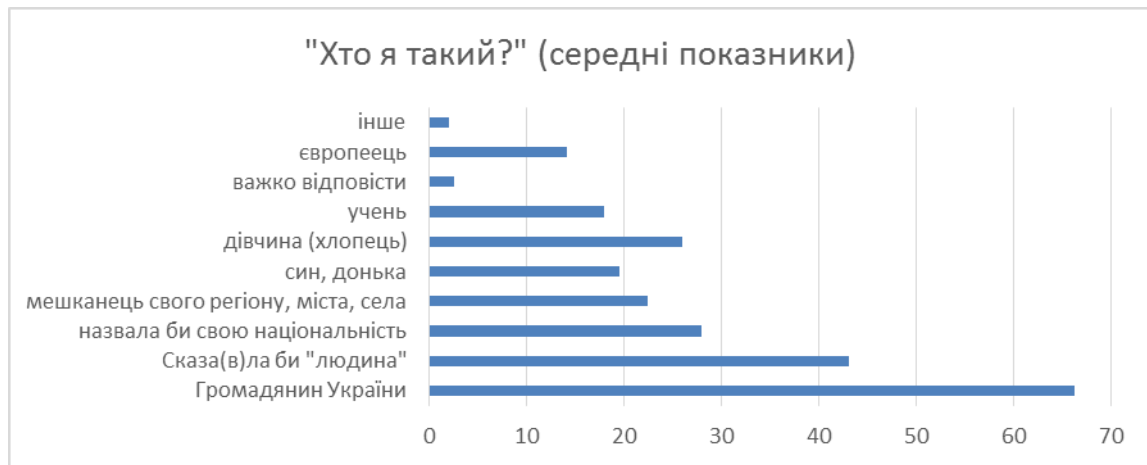

Рис 1. Розподіл відповідей учнівської молоді щодо самоусвідомлення

75,4% учнівської молоді і 94% дорослих лідерів вважають себе патріотами України. Своє розуміння сутності поняття «патріот» респонденти висловили таким чином: «патріот – це людина, яка ...» – 56,9% опитаних зазначили, що це людина, яка наслідує національні традиції, 54,6 % – це людина, яка готова захищати інтереси своєї Батьківщини; 47,1% – працює на добробут своєї країни; 29% – народилася і живе в Україні; 26% – спілкується українською.

Молодь вважає себе патріотами України, оскільки 50,26% намагається своїми вчинками діяти на благо України, 32,44% дотримується у житті національних традицій; 27% вважає себе патріотами, тому що живуть в Україні; 29,7% бере активну участь у громадському житті; 12% – тому, що розмовляє українською мовою; 12,42% намагається різними засобами впливати на суспільну ситуацію; у 1% опитаних – немає відповіді на це запитання.

Рис 2. Розподіл відповідей учнівської молоді щодо гордості за Україну

Предметом гордості за країну, народ для опитаних є: 47,19% – наше минуле, наша історія; 46,71% – якості, притаманні українському народові; 40,72% – мова нашого народу; 38,4% – наша земля, територія країни; 30,9% – мужність, героїзм наших військових; 28,5% – прапор, гімн, герб України; 28,26% – видатні особистості України; 22,99% – культурно-історична спадщина; 22,3% – держава, в якій живемо; 21,85% – рідна природа; 17,09% – перемоги спортсменів; 16,96% – наша література, кіно; 16,71% – наша військова потужність (рис.2).

Як зазначається в Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (Стратегія, 2016) , «основними складовими національно-патріотичного виховання мають стати громадянсько-патріотичне, військово-патріотичне, духовно-моральне виховання».

На нашу думку, розглядаючи зміст громадянсько-патріотичного, доцільно зацентувати увагу на таких важливих складниках:

- виховання поваги до прав, свобод і обов'язків людини; формування ціннісних уявлень про любов до України, її народів, до своєї малої батьківщини;

- засвоєння цінності й змісту понять: «служіння Батьківщині», «правова система і правова держава», «громадянське суспільство», «громадянський обов'язок», «свобода й відповідальність», «совість», «гідність», «справедливість», «воля», «соборність»;
- розвиток моральних уявлень про честь і гідність в контексті ставлення до Батьківщини, до українського народу, до родини тощо;
- стремління до поглиблення знань з історії України, героїчних сторінок та виборювання незалежності України в різні історичні періоди;
- розвиток ціннісних уявлень про верховенство закону і потреби у правопорядку, суспільній згоді й міжкультурній комунікації;
- підвищення рівня соціальної компетентності, активної громадянської позиції й патріотичної відповідальності за долю країни через участь у діяльності громадських об'єднань, суспільно корисній діяльності у школі, громаді, країні.

Становлення громадянської позиції та національно-патріотичного виховання дітей та молоді полягає у формуванні системи громадянських та духовно-моральних цінностей, ціннісного ставлення до суспільства, держави та самої себе; відчуття власної гідності, належності до України як її громадянина і патріота. Опитування дорослих лідерів організацій та об'єднань у межах виконання НДР засвідчило, що пріоритетом для України є: загальнолюдські цінності – 54%, національні цінності – 44,3%, громадянські цінності – 21,34%, європейські цінності – 9,2%.

Відтак, у громадянському та національно-патріотичному вихованні пріоритетними рисами ціннісного ставлення особистості до суспільства і держави є відповідальність і дієвість. Утім зазначимо, що за результатами Всеукраїнського опитування «Українська громадянська ідентичність» в рамках експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності, проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання (Українська, 2018), з'ясовано, що лише 17,6 % молоді брали участь у проектах (заходах) міських, районних чи обласних програм з національно-патріотичного виховання. Водночас серед важливих складників, які мають бути притаманні патріоту країни, молоддю визначається серед інших – необхідність мати громадянську позицію – 73,8 %, брати активну участь у житті суспільства – 58,7 %. Однак, як засвідчують результати опитування «Молодь України – 2017» (Молодь, 2017), тільки 6,8 % молоді знає та бере активну участь у діяльності дитячих та молодіжних громадських організацій в Україні, значна частина молоді не відчуває себе здатною вплинути на ті події та процеси, що відбуваються сьогодні в країні чи населеному пункті, в якому вона мешкає (48 % та 30,3 %). Це підтверджує недостатній рівень громадянської та соціальної активності молоді, що належать до найбільш болючих питань у розгортанні сучасної молодіжної політики в Україні.

Поступовий розвиток незалежної України, формування громадянської ідентичності, формування нових соціально-політичних відносин та готовності молодої людини до активної участі у суспільних процесах, можливе лише за умови усвідомлення молодим поколінням

особистої відповідальності за долю своєї країни. Учнівська молодь має не тільки ідентифікувати себе з українським народом, але й прагнути жити в Україні, розбудовувати свою країну, служити Батьківщині на шляху її національного демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати закони України і дотримуватися Конституції; володіти державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати свободу, демократію, справедливість.

Найбільш доцільними для апробації в громадських об'єднаннях учнівської молоді було визначено особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання: тренінги з національно-патріотичного виховання та розвитку критичного мислення, технологія дебатів, проєктів, ігрова технологія, інтернет-технологія, арт-технологія.

При розробленні змісту особистісно орієнтованих технологій національно-патріотичного виховання були виокремлено такі складники:

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, гідності, доброти, чесності, відповідальності, бережливого ставлення до природи;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю дітьми та молоддю досвіду патріотичних дій;
- підвищення престижу військової служби, поважливе ставлення до солдата як до захисника Батьківщини, героя;
- спонукання зростаючої особистості до розвитку критичного мислення, техніки аргументації та відстоювання позиції громадянина-патріота.

Виходячи з того, що виховна особистісно орієнтована технологія національно-патріотичного виховання являє собою певну модель спільної діяльності, яка ґрунтується на міжсуб'єктній взаємодії педагога і вихованця, охоплює сферу свідомості і підсвідомості, доцільно було поєднати як педагогічні, так і психологічні методи: методи впливу на інтелектуальну сферу, формування знань про моральні норми (інформування, переконання, історико-порівняльний метод, дискусія, диспут, дебати та інші); методи впливу на екзистенційну сферу, пов'язану з усвідомленням власної сутності, спонукання до переосмислення своїх якостей (рефлексивний, метод моральних дилем, вирішення проблемних ситуацій, соціально-психологічний тренінг на активізацію ідентифікації, емпатії й рефлексії, метод особистісної репрезентації та ін.); методи впливу на предметно-практичну

сферу (привчання, доручення, рольові та імітаційні ігри, змагання); методи організації діяльності і формування досвіду поведінки як відповідального громадянина (педагогічна вимога, колективна думка, привчання, виховні ситуації, вправлення, колективна та індивідуальна діяльність, участь у соціально значущій діяльності, індивідуальні завдання, доручення, проектний метод тощо).

Особливе місце в роботі з вихованцями посідає такий педагогічний метод, як переконання. Переконання чинить дієвий вплив лише за умови аргументованої позиції дорослого з демонстрацією фактів, цифр, зразків поведінки та діяльності, які є факторами впливу на розум та почуття вихованців. Особистий приклад педагога, вихователя, дорослого лідера як громадянина-патріота має найбільш позитивний ефект для вихованців. У цьому сенсі доцільно використати метод особистісної репрезентації, який дає можливість представити образ значущої особистості українця, його особистого шляху або зробленого внеску в історію країни, яким можна пишатися. На основі репрезентації образу заявлених особистостей педагог, координатор презентує власне кредо громадянина-патріота, якого дотримується в житті. Це спонукає вихованців до розмірковування, пошуку, розгортання особистісної рефлексії.

Характеристикою сучасних лідерів та учасників громадських об'єднань є виявлення ініціативи, розгортання активності і прикладання дитячих сил до соціально-значущих проектів у громаді, громадських та патріотичних дій, включення у добровільну та волонтерську діяльність. Важливим елементом постає залучення вихованців до процесів ухвалення рішень, а від дорослих – виховників, адміністрації шкіл, представників органів державної влади і бізнесу – підтримка ініційованих дітьми та учнівською молоддю соціальних проектів, заходів, інноваційних форм роботи, і зокрема, у напрямі громадянського та патріотичного виховання.

Найефективнішими у громадянському та національно-патріотичному вихованні в громадських організаціях і об'єднаннях, учнівському самоврядуванні стали активні форми і методи роботи, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини, формування критичного мислення, ініціативності й творчості, відповідальності. Включення дітей та учнівської молоді в колективну діяльність громадянсько-патріотичної спрямованості сприяло підвищенню рівня їх патріотичної вихованості, розвитку духовно-моральних якостей, отримання досвіду соціального служіння та розвитку соціальних умінь працювати в команді. З-поміж них:

- ігрові (ігри-репортажі «Видатні імена сучасної України», «Місцями славетних звитяг українського народу», «Почесні громадяни мого міста» «Я-громадянин»; історичні, літературні та краєзнавчі кросворди, патріотичні флеш-моби, станційні ігри, квести, брейн-ринги, дебати, рольові тематичні ігри);

- суспільно-корисні та проектні: залучення до волонтерської діяльності, реалізація соціальних ініціатив в громаді, реалізація проектів патріотичної спрямованості, літературних, екологічних, соціальних, добровільних, створення портфоліо родинних

реліквій, Дерева свого родоводу, написання книги пам'яті (родини, школи, району, міста), конкурси з пошанування української мови, літератури та написання есе, біографічних розвідок видатних особистостей, святкування пам'ятних дат України;

- вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС та жертв Голодомору, Дня Революції Гідності, Дня соборності України, Дня Збройних Сил України, Дня захисника України, зустрічей з воїнами АТО;

- благодійні акції: «Серце до серця» (збір коштів на допомогу придбання реанімаційних обладнань для дитячих лікарень), «Великодній кошик солдату», збір пластикових кришечок для виготовлення протезів для учасників АТО, допомога людям похилого віку соціальних категорій, «Сплети захисну сітку для учасників АТО», «Теплі долоньки», «Кошик дивізійнику», «Напиши листа морському піхотинцю!», «Майстерня Святого Миколая», «Будь іскрою, як мрієш бачити багаття!», «Прапор Незалежності», Вифлеємський вогонь миру;

- краєзнавчо-туристичні (походи, таборування, ігри-подорожі рідним краєм, Україною, сторінками української історії, шляхами козацької слави; реальні або віртуальні подорожі місцями історичних подій, краєзнавчі екскурсії, скелелазіння, велотуризм;

- дослідницькі: експедиції, походи, екскурсії, екологічні акції та ін.);

- спортивні та військово-спортивні: збори-змагання з рятувальної справи, скаутські випробування, таборування, участь у військово-спортивній грі «Джура», теренові змагання та вишколи;

- культурно-масові (тематичні вечори, свята, концерти, конкурси, акції до відзначення пам'ятних дат України, літературні, історичні вечори та патріотичної пісні).

Обговорення. Результати нашого дослідження базуються на концептуальних засадах національно-патріотичного виховання, формування духовно-моральних якостей особистості громадянина (Бех, 2012; Сухомлинська, 2008; Чорна, 2013); дослідженнях, присвячених становленню відповідальної громадянської участі учнівської молоді в процесі організованої суспільно-корисної діяльності (Вербицька, 2010), становлення національної самосвідомості у громадянському становленні особистості (Боришевський, 2010), формування національної ідентичності та громадянських якостей особистості у процесі становлення громадянського суспільства (Філіпчук, 2016, 2018); впровадження соціально-педагогічних технологій у роботі з дітьми та молоддю (Вайнола, 2008); розроблення та впровадження технології тренінгу з національно-патріотичного виховання (Петрочко & Кириченко, 2016); участі молоді в житті суспільства та залучення до процесів ухвалення рішень (Петрочко, 2015).

Підґрунтям розроблення та впровадження новітнього змістово-технологічного забезпечення громадянського та національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді став аналіз результатів проведених соціологічних досліджень. Так, результати загальнонаціонального опитування «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності» (Ідентичність, 2015), підтверджують результати

нашого дослідження і свідчать, що переважна більшість (93%) опитаних сприймає Україну як свою Батьківщину. Ці показники, порівняно з 2006 роком, суттєво не змінилися. Україну сприймає як Батьківщину переважна більшість жителів усіх регіонів країни — від 98% на Заході, до 83% на Донбасі, пишуться своїм українським громадянством (68%). Порівняно з опитуванням 2005 р., частка тих, хто пишається українським громадянством, зросла на 12%.

Суголосним цьому є результати дослідження “Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики” (Формування, 2017), де 95% опитаних засвідчило свою згоду з судженням “Я вважаю себе громадянином України”, а 92% опитаних вважає себе етнічними українцями. Серед етнічних українців 73% назвали рідною українську, 9% – російську, обидві мови – 18%, серед етнічних росіян – відповідно, 4%, 81% і 14%.

Порівняння даних з аналогічним судженням щодо громадянства з деякими країнами Європи засвідчують, що в Україні цей показник дещо вищий (від 86% у Німеччині до 97% у Польщі). Серед жителів різних регіонів найчастіше пишуться тим, що є громадянами України, жителі Західного регіону (82%), у Центральному регіоні – 76%, у Південному – 64%, на Донбасі – 58%, у Східному регіоні – лише 45%. Серед етнічних українців пишуться тим, що є громадянами України, – 70%, серед етнічних росіян – лише 42%. Серед тих, хто вдома спілкується переважно українською мовою – 79%, російською – 55%, обома мовами рівною мірою – 56%.

Водночас, необхідно зазначити, що у дитячо-молодіжному середовищі, і на це вказують результати всеукраїнського опитування «Українська громадянська ідентичність» у рамках реалізації експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання (Українська, 2018), простежуються тенденції «мовної меншовартості». Погоджуємося з думкою Філіпчука (2018), що «потрібно врегулювати питання про державну мову так, як зроблено на законодавчому рівні європейських країн – від Польщі – до Франції. Її державний статус і роль як консолідуючого чинника політичної нації має бути закріплена Законом, який повністю унеможливить тенденцію руйнівної дії русифікації» (с.18).

Висновок. Дослідження підтверджує, що епіцентром нової виховної реальності стала людина з її інтенціями до ідеалу, демократичними цінностями й особистісними моральними смислами, гуманними людськими відносинами і духовними устремліннями.

У громадянському та національно-патріотичному вихованні пріоритетними рисами ціннісного ставлення особистості до суспільства і держави є відповідальність і дієвість. Учні мають не тільки ідентифікувати себе з українським народом, але й прагнути жити в Україні, розбудовувати свою країну, служити Батьківщині на шляху її національного та демократичного відродження; працювати на її благо, захищати її; поважати закони України і дотримуватися Конституції; володіти державною мовою; визнавати пріоритети прав людини, поважати гідність, свободу, демократію, справедливість.

Таким чином, питання розвитку національно-патріотичного світогляду та громадянського становлення молоді, формування особистості громадянина є актуальним і, виходячи із сучасних суспільних реалій, має стати важливим напрямом державної політики на засадах демократії та партнерства. З огляду на це слід дослідити вплив впровадження сучасних інноваційних моделей виховання громадянина-патріота у партнерстві різних соціальних інститутів на покращення громадянського та національно-патріотичного виховання.

Список використаних джерел

- Бех, І. Д. (2012). *Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб.* К.: Академвидав.
- Вербицька, П. В. (2010). *Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах.* (Дис. д-ра пед. наук). Ін-т пробл. виховання АПН України. К.
- Боришевський, М. (2010). *Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія.* К.: Академвидав.
- Вайнола, Р. Х. (2008). *Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика: навчальний посібник.* К.: НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям.* Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер».
- Молодь України – 2017 (2017).* (Результати соціологічного дослідження). Тернопіль: ТОВ «Терно-граф».
- Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності (2015). *Національна безпека і оборона, № 3-4 (161-162).* 2016.
- Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики (2017). *Національна безпека і оборона, № 1-2 (169-170).*
- Окушко, Т., Петрочко, Ж., Кириченко, В., Пашенко, О., Сокол, Л., Харченко, Н. (2018). *Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях: метод. посіб.* (2018). К. – Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Сухомлинська, О. В. (2008). Розвиток особистості і освіта: історичний вимір. *Педагогіка і психологія, № 2(59), 15-26.*
- Петрочко, Ж., Кириченко, В. (2016). *Окрилені Україною (тренінг з національно-патріотичного виховання молоді): посіб.* Харків: Видавець Панов А. М.
- Петрочко, Ж. В. (2015). Участь дітей в ухваленні рішень і житті суспільства: сутнісні акценти та сучасні виклики. Науковий вісник Чернівецького нац. ун-ту: зб. наук. праць. *Педагогіка та психологія* (Вип. 739, с. 145-151). Чернівці: ЧНУ.
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді* (2015). Узято з http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
- Концепція підтримки та сприяння розвитку дитячого громадського руху в Україні.* Узято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2018-%D1%80>.
- Українська громадянська ідентичність (Результати експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання)* (2018). Узято з http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf.
- Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки* (2015). Узято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>.
- Чорна, К. І. (2013). Основні пріоритети виховання громадянина-патріота в умовах інформаційного суспільства. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка, № 3, 68-73.*

Філіпчук, Г. Г. (2018). *Українськість: витоки, виклики, відповіді: монографія*. К.: Майстер книг.

References

Bekh, I. D. (2012). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku* [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademvydav.

Verbytska, P. V. (2010). *Teoretyko-metodychni osnovy hromadianskoho vykhovannia uchnivskoi molodi u zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladakh* [Theoretic-methodic bases of civic education of youth in general education institutions]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Boryshevskiy, M. (2010). *Doroha do sebe: Vid osnov subiektnosti do vershyn dukhovnosti* [Way to yourself: From subjectivity bases to spiritual peak]. Kyiv: Akademvydav.

Vainola, R. Kh. (2008). *Tekhnolohizatsiia sotsialno-pedahohichnoi roboty: teoriia ta praktyka* [Technologization of social-educational work: Theory and practice]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova, 2008.

Honcharenko, S. U. (2010). *Pedahohichni doslidzhennia: metodolohichni porady molodym naukovtsiam* [Educational research: Methodological advice to young scientists]. Kyiv – Vinnytsia: TOV firma «Planer».

Molod Ukrainy – 2017 (Rezultaty sotsiolohichnoho doslidzhennia) [Youth of Ukraine – 2017]. (2017). Ternopil: TOV «Terno-hraf».

Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zT of changes, challenges and prospects for national unity]. (2016). *Natsionalna Bezpeka i Oborona*, 3-4 (161-162).

Formuvannia spilnoi identychnosti hromadian Ukrainy v novykh umovakh: osoblyvosti, perspektyvy i vyklyky [Formation of common identity of Ukrainian citizens in new conditions: Peculiarities, prospects, and challenges]. (2017). *Natsionalna Bezpeka i Oborona*, 1-2 (169-170).

Okushko, T., Petrochko, Zh., Kyrychenko, V., Pashchenko, O., Sokol, L., & Kharchenko, N. (2018). *Osobystisno oriientovani tekhnolohii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi v hromadskykh obiednanniakh* [Personality-oriented technologies of national-patriotic education of youth in civic associations]. Kyiv-Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.

Petrochko, Zh., Kyrychenko, V. (2016). *Okryleni Ukrainoiu (treninh z natsionalno-patriotychnoho vykhovannia molodi): posib*. [Inspired by Ukraine (training on national-patriotic education of youth): manual]. Kharkiv: Vydavets Panov A. M.

Sukhomlynska, O. V. (2008). Rozvytok osobystosti i osvita: istorychnyi vymir [Personality development and education: Historic dimension]. *Pedahohika i Psykholohiia*, 2(59), 15-26.

Petrochko, Zh. V. (2015). Uchast ditei v ukhvalenni rishen i zhytti suspilstva: sutnisni aktsenty ta suchasni vyklyky [Children's participation in decision making and social life: Essence accents and modern challenges]. In *Naukovyi visnyk Chernivetskoho nats. un-tu: zb. nauk. prats. Pedahohika ta psykholohiia: Vol. 739* (pp.145-151). Chernivtsi: ChNU.

Kontsepsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei i molodi [Conception of national-patriotic education of children and youth]. (2015). Retrieved from http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/.

Kontsepsiia pidtrymky ta spriannia rozvytku dytiachoho hromadskoho rukhu v Ukraini [Conception of support of development of children public movement in Ukraine]. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2018-%D1%80>.

Ukrainska hromadianska identychnist (Rezultaty ekspertno-analitychnoho doslidzhennia shchodo formuvannia standartiv natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ta vyznachennia indykatoriv efektyvnosti provedennia zakhodiv shchodo natsionalno-patriotychnoho vykhovannia) (2018). [Ukrainian public identity (Results of expert-analytic research on formation of national-patriotic education standards and defining efficiency indicators of national-patriotic education measures)]. Retrieved from http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf.

Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky (2015). [Strategy of national-patriotic education of children and youth for 2016-2020]. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>.

Chorna, K. I. (2013). Osnovni priorytety vykhovannia hromadianyna-patriota v umovakh informatsiinoho suspilstva [Main priorities of educating a citizen-patriot in informational society conditions]. In *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Pedahohika*, 3, 68-73.

Filipchuk, H. H. (2018). *Ukrainskist: vytoky, vyklyky, vidpovidy* [Ukrainian identity: Sources, challenges, answers:]. Kyiv: Maister knyh.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-214-226>

УДК 373.5.035:172.15

ORCID ID:0000-0001-5343-0088

Олександр Остапенко,

кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м.Київ

ORCID ID:0000-0002-5062-8811

Микола Зубалій,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ORCID ID:0000-0002-0255-4707

Микола Тимчик,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі сучасної педагогічної теорії і практики – формування готовності учнів старших класів до захисту Вітчизни. Актуальність зазначеної проблеми дослідження також визначається суспільним запитом щодо підвищення ефективності підготовки учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни в закладах загальної середньої освіти у період фактичної війни на сході країни.

Сутність та мета статті полягає у висвітленні сучасного стану готовності учнівської молоді щодо військової служби та захисту Вітчизни; визначенні та обґрунтуванні критеріїв і показників готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни; методики формування готовності учнів старших класів до військової служби та захисту Вітчизни в закладах загальної середньої освіти.

У процесі дослідження застосовано теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення), емпіричні методи (педагогічне спостереження, бесіда, анкетування та тестування старшокласників, педагогічний експеримент [констатувальний, формувальний]); статистичні методи використано з метою порівняльного аналізу результатів дослідження, з'ясування динаміки кількісних змін у рівнях готовності до захисту Вітчизни у старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що вперше розроблено методику формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни у закладах загальної середньої освіти.

У роботі уточнено сутність поняття “готовність старшокласників до захисту Вітчизни”, з'ясовано, що причинами низького рівня готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни є низька обізнаність з формами військово-патріотичної роботи, відсутність бажання брати участь у різних формах позакласної роботи. Значна частина викладачів допризовної підготовки потребують методичної підготовки.

Згідно з даними результатів експериментальної роботи, засвідчено кількісно-якісні зміни показників готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни в учнів експериментальних і контрольних груп на початку й наприкінці формувальних впливів. Кількість учнів із високим рівнем готовності до військової служби в експериментальних групах зросла на 18,0 %, із середнім – на 8,0 %, а з низьким рівнем зменшилась на 26,0 %. У контрольних групах ця динаміка мала такий

вигляд: кількість учнів із високим рівнем зросла на 5,0 %, із середнім – на 5,0 %, з низьким рівнем зменшилась на 10,0 %.

Відповідно до отриманих результатів, дослідник робить висновки щодо ефективності обґрунтованих педагогічних умов формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, предметних та ключових компетентностей і доводить необхідність їх творчого використання в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: військова служба, готовність, діяльнісний підхід, захист Вітчизни, компетентнісний підхід, методи, ставлення, старшокласники, рівень, форми.

Oleksandr Ostapenko,

*PhD in Pedagogics,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

Mykola Zubalii,

*PhD in Pedagogics, senior researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

Mykola Tymchuk,

*PhD in Pedagogics,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

FORMATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS' READINESS OF HOMELAND DEFENCE

Abstract. *The article is devoted to the topical problem of modern educational theory and practice – formation of senior students' readiness to defend the Homeland. The urgency of the problem under research is determined by the social requirement of increasing the efficiency of student youth readiness to military service and defence of Homeland in general educational institutions in the period of factual war in the east of Ukraine.*

The essence and aim of the article is in the description of: contemporary state of student youth readiness to military service and Homeland defence; determining and substantiation of criteria and indices of high school students' readiness to military service and Homeland defence; methods of formation of senior students' readiness to military service and Homeland defence in general education institutions.

During research, the author has applied theoretical methods (analysis, synthesis, comparison, classification, systematization, generalization), empirical methods (educational observation, conversation, questionnaire, testing of senior students, educational experiment (ascertaining, formative)) and statistical methods aimed at comparative analysis of research results, defining the dynamic of quantitative changes in the levels of Homeland defence readiness of high school students in general educational institutions.

The scientific novelty of the research is the development of innovational methods of forming senior students' readiness of military service and Homeland defence in general education institutions.

The author has specified the essence of the notion 'senior students' readiness of Homeland defence'. In the paper, some causes of high school students' low level of Homeland defence readiness are ascertained, namely lack of information on military-patriotic work forms, lack of wish to take part in different forms of out-of-class activities. Many pre-conscript training teachers need methodic assistance.

According to experimental work results data, quantitative-qualitative changes in indices of military service and Homeland defence readiness in experimental and control groups students at the beginning and at the end of forming impacts are fixed. Thus, the number of students with high level of military service

readiness in experimental groups has grown by 18,0%, with middle level – by 8,0%, with low level – decreased by 26,0%. In control groups this dynamic was such as follows: the number of students with high level has increased by 5,0%, with middle level – by 5,0%, and with low level – has decreased by 10,0%.

In accordance with the results obtained, the researcher makes a conclusion that the substantiated educational conditions of forming senior students' readiness of Homeland defence and military service are effective, as well as subject and key competencies, and proves the necessity of their creative implementation in the educational process of general education institutions.

Key words: *military service, readiness, activity approach, competency approach, methods, attitude, high school students, level, forms.*

Вступ. Особливої актуальності набуває сьогодні проблема формування у старшокласників закладів загальної середньої освіти готовності до захисту Вітчизни. Про це свідчить складне соціально-політичне й економічне становище українського суспільства, порушення територіальної цілісності країни, проведення збройних акцій терористів у східних регіонах нашої держави, окупації Російською Федерацією Криму. В зв'язку з цим зросла потреба у призові на військову службу громадян з високим рівнем підготовленості в освітньому, фізичному, психологічному, соціальному й духовному аспектах для Збройних Сил України, Міністерства Внутрішніх Справ, інших військових формувань.

Актуальність дослідження проблеми формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни також зумовлена низкою суперечностей між: суспільною значущістю формування готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни і недостатньою теоретичною розробленістю з цієї проблеми; значним потенціалом закладів загальної середньої освіти щодо підготовки старшокласників до захисту Вітчизни та низьким рівнем підготовленості учнів старших класів до захисту Вітчизни; зростанням вимог до рівня професійної підготовки майбутніх викладачів предмету “Захист Вітчизни” та низьким рівнем їхньої готовності до професійної діяльності в закладах загальної середньої освіти.

Визначені суперечності та нагальна потреба їх розв'язання стали підґрунтям для гіпотези дослідження. Загальна гіпотеза полягає в тому, що підготовка старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни буде більш ефективною за умови реалізації компетентнісного та діяльнісного підходів згідно положень «Нової української школи».

Мета та завдання. Основна мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов реалізації компетентнісного та діяльнісного підходів згідно положень «Нової української школи» у процесі формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни. Відповідно завданнями дослідження є: вивчення сучасного стану готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни; визначення критеріїв та показників формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; визначення та обґрунтування педагогічних умов формування в учнів старших класів готовності до військової служби та захисту Вітчизни, формування предметних та ключових компетентностей згідно положень «Нової Української школи» у процесі викладання предмету «Захист Вітчизни та позакласної роботи.

Методи дослідження. На різних етапах наукового пошуку з проблеми формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни використовувався комплекс методів дослідження: *теоретичних* – вивчення, аналіз та узагальнення педагогічної і методичної літератури щодо досліджуваної проблеми з метою визначення теоретичних основ обраної теми, вироблення наукових підходів до визначення сутності й змісту основних понять та обґрунтування педагогічних умов формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; вивчення і узагальнення досвіду закладів загальної середньої освіти з питань формування в старшокласників готовності до захисту Вітчизни; аналіз документації, інструктивно-методичних матеріалів і нормативних документів для вивчення стану готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни; *емпіричних* – педагогічне спостереження під час проведення позакласних заходів, бесіди, опитування, анкетування, інтерв'ю в процесі організації і проведення констатувального та формувального етапів педагогічного експерименту; педагогічний експеримент з метою визначення ефективності педагогічних умов формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни; *статистичних* – методи математичної статистики з метою порівняльного аналізу результатів дослідження, з'ясування динаміки кількісних змін у рівнях готовності учнів старших класів до захисту Вітчизни.

Всього брало участь в опитуванні для всеукраїнської вибірки 1200 респондентів та 1800 респондентів- мешканців прикордонних територій України.

Об'єкт дослідження: молодь України віком від 14 до 35 років.

Результати дослідження. Результати аналізу практики навчально-виховної роботи у закладах загальної середньої освіти підтверджують, що рівень готовності старшокласників до захисту Вітчизни не відповідає сучасним вимогам. У багатьох закладах загальної середньої освіти початкова військова підготовка на заняттях із «Захисту Вітчизни» організовується й проводиться на низькому методичному рівні. На заняттях із предмету «Захист Вітчизни» переважають вербальні форми й методи навчання і виховання, рівень готовності (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної) старшокласників до захисту Вітчизни не відповідає сучасним вимогам.

На сьогодні в Україні провідні позиції у дослідженні цієї проблеми посідають: Афанасьєв (педагогічні основи військово-патріотичного виховання), Бех, Чорна (програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді), Зубалій (військово-патріотичне виховання старшокласників у процесі позакласної роботи), Івашковський (концепція військово-патріотичного виховання молоді України), Єрьоменко (розвиток українського національного виду спорту «Хортинг» серед учнівської молоді), Кириченко (виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях), Резник (особистісно зорієнтований підхід до викладання предмету «Захист Вітчизни»), Михальченко (військово-патріотичне виховання учнівської молоді засобами гри «Хортинг-Патріот») (Афанасьєв,

2005; Бех, & Чорна, 2014; Зубалій, 2003; Івашковський, 2015; Єрмоменко, 2014; Кириченко, 2006; Резник, 2013).

Іноземні фахівці, які здійснювали аналогічні дослідження, отримали такі наукові результати: Міхута (Білорусія) розробив методикау діагностування психофізичної готовності молоді до військово-професійної діяльності; Беляєва (Росія) досліджувала педагогічні умови підготовки молоді до військової служби; Максимов (Росія) досліджував історію становлення та розвитку системи військово-патріотичного виховання підлітків у Росії; Хорунжий, Жирков, (Росія) вивчали стан готовності учнів старших класів до військової служби; Дзюбан (Росія) досліджував морально-духовне та військово-патріотичне виховання молоді (Міхута, 2012; Беляєва, 2015; Максимов, 2011; Хорунжий, & Жирков, 2017; Дзюбан, 2012).

Розглянувши сучасні підходи науковців до проблеми активізації процесу формування в старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни, ми розглядаємо її з позиції, що ґрунтується на засадах діяльнісного підходу стосовно розуміння поняття сформованості готовності учнів старших класів до військової служби. Означений підхід дозволив визначити та схарактеризувати 5 видів готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни (освітня, фізична, психологічна, соціальна, морально-духовна).

У результаті теоретичного дослідження проблеми формування готовності старшокласників до військової служби були визначені ключові поняття:

– формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни – це система методологічних підходів, педагогічних цілей, форм, методів, способів та прийомів, виконання яких забезпечує в учнівської молоді морально-духовну, освітню, фізичну, психологічну та соціальну готовність до військової служби та захисту Вітчизни;

– готовність старшокласників до захисту Вітчизни – це всебічна готовність, а саме морально-духовна, освітня, фізична, психологічна та соціальна готовність старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, що зумовлена свідомим прийняттям цінностей військово-патріотичного виховання та виконання конституційного обов'язку забезпечення захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

Згідно з результатами опитування, за показниками готовності захищати Україну зі зброєю в руках – 24,0% молоді готові захищати Україну в разі мобілізації та 4,0 % молоді вже бере участь у бойових діях на сході України; 21,6 % молоді поки що не готові до захисту Батьківщини зі зброєю в руках, 46,4 % молодих людей не має намірів у разі необхідності захищати Україну зі зброєю в руках (Міністерство молоді та спорту України, 2017).

За результатами опитування щодо причин неготовності громадян захищати Україну зі зброєю в руках було встановлено, що трохи більше половини опитаних (51,8 % жінок) на запитання, що ж є причиною неготовності захищати Україну зі зброєю в руках, сказали, що це чоловіча справа; 37,7 % молоді відповіли, що захищати Україну зі зброєю в руках повинні професійні військові; 11,2 % молодих людей зазначили, що не можуть залишити свою сім'ю; 8,1 % молоді – що не дозволяє стан здоров'я; 6,2 % респондентів - що Україна цього не варта;

5,1 % опитаних – що не дозволяє вік; 2,8 % – не дозволяють релігійні погляди (Міністерство молоді та спорту України, 2017).

Під час дослідження були визначені показники та рівні сформованості когнітивного критерію готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни (усвідомлення готовності до військової служби та захисту Вітчизни як важливої складової життєдіяльності; розуміння важливості стану готовності особистості до військової служби та захисту Вітчизни на протипагу стану неготовності до військової служби та захисту Вітчизни; знання історії українського війська, розуміння його ролі у відстоюванні ідеалів свободи, державності, незалежності та територіальної цілісності України); емоційно-ціннісного критерію (інтерес до діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; радісне переживання в процесі діяльності, спрямованої на підготовку до військової служби та захисту Вітчизни; бажання брати участь у різних формах військово-оборонної діяльності) та діяльнісного критерію (активність у проведенні пошукової роботи, у процесі вивчення предмету «Захист Вітчизни», вивчення історії України, Збройних Сил України; проявлення поважного ставлення до національних символів України, ветеранів Другої світової війни, людей похилого віку, учасників ООС; активна участь у туристських походах, змаганнях з військово-прикладних видів спорту та військово-патріотичних спортивних іграх «Хортинг-Патріот», Сокіл («Джура») та інших).

Одним із провідних методологічних підходів щодо *формування* готовності старшокласників до військової служби у контексті положень «Нової Української школи» став *компетентнісний підхід*. Він полягає у взаємозв'язаному формуванні у старшокласників ключових та предметних компетентностей; логічній послідовності й достатності засвоєння старшокласниками предметних компетентностей; орієнтації під час реалізації *формування* готовності до військової служби на особистість учня як на мету, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід вимагає вивчення і врахування індивідуальних особливостей старшокласників, їхніх потенційних можливостей та інтересів у процесі вивчення предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичного виховання, що конкретизується в індивідуальному та диференційованому підходах.

Реалізація компетентнісного підходу щодо готовності старшокласників до військової служби в контексті положень «Нової Української школи» передбачає впровадження у навчально-виховний процес школи завдань формування в учнів ключових компетентностей:

1. Спілкування державною (і рідною, у разі відмінності) мовою.

Уміння: правильно використовувати термінологічний апарат; спілкуватися в процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності; за допомогою спілкування розв'язувати конфлікти; популяризувати ідеї військово-патріотичного виховання мовними засобами.

Ставлення: усвідомлення учнями змісту понять «патріотизм», «військово-патріотичне виховання», як важливих складових життєдіяльності; розуміння ними значущості військово-

патріотичного виховання; шанування державних символів України, які символізують провідну роль нації у становленні власної держави.

2. Спілкування іноземними мовами.

Уміння: за допомогою іноземної мови спілкуватися в процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичній діяльності; шукати в іноземних джерелах інформацію на військову тематику.

Ставлення: усвідомлення ролі іноземної мови як мови міжнародного спілкування на військову тематику.

3. Математична компетентність.

Уміння: використовувати математичні методи в процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності.

Ставлення: усвідомлення важливості математичного мислення та математичних знань під час виконання завдань з розділів програми предмету «Захист Вітчизни» (вогнева, прикладна-фізична, домедична та тактична підготовка і військова топографія).

4. Основні компетентності у природничих науках і технологіях.

Уміння: діяти в умовах застосування противником зброї масового ураження, військових конфліктів, надзвичайних ситуацій з метою збереження здоров'я та життя, надання першої долікарської допомоги постраждалим.

Ставлення: усвідомлення впливу військових дій на природу розуміння катастрофічного впливу ядерної, хімічної та біологічної зброї як руйнівної сили; ціннісне ставлення до навколишнього середовища, як до потенційного джерела життя, усвідомлення важливості бережливого природокористування.

5. Інформаційно-цифрова компетентність.

Уміння: використовувати різні способи пошуку корисної інформації в довідникових джерелах, у тому числі за допомогою інформаційно-комунікативних технологій на військову тематику; критично мислити у процесі збору та обробки інформації.

Ставлення: усвідомлення впливу інформаційних та комунікативних технологій і пристроїв на свідомість людини і розуміння наслідків комп'ютерної залежності.

6. Уміння вчитися впродовж життя.

Уміння: моделювати власний освітній розвиток, аналізувати, контролювати, коригувати та оцінювати результати у процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності.

Ставлення: усвідомлення власних освітніх потреб та цінностей, нових знань, умінь та навичок у процесі навчально-пізнавальної діяльності учнів з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності.

7. Ініціативність і підприємливість.

Уміння: аналізувати та оцінювати власні професійні можливості, здібності та співвідносити їх з вимогами до військовослужбовця, члена військового колективу та представника військової частини.

Ставлення: самостійність, ініціативність і активність у військово-патріотичній діяльності.

8. Соціальна та громадянська компетентності.

Уміння: спілкуватися у процесі навчально-пізнавальної діяльності з предмету «Захист Вітчизни» та військово-патріотичної діяльності, нівелювати конфлікти, дотримуватися правил чесної гри, здобувати перемогу чесним шляхом, з гідністю приймати поразку.

Ставлення: ціннісне ставлення та інтерес до військової справи, історії і традицій Збройних Сил України; усвідомлення громадянського обов'язку щодо військової служби та захисту Вітчизни; прагнення оволодіння військовими професіями.

9. Обізнаність та самовираження у сфері культури.

Уміння: усвідомлення власної національної культури та історії створення Збройних Сил України.

Ставлення: емоційно-ціннісне ставлення до власної національної культури та історії Збройних Сил України; повага до культури інших країн.

10. Екологічна грамотність і здорове життя.

Уміння: усвідомлення важливості бережливого природокористування; розуміння значення здоров'я та фізичного розвитку для формування фізичної підготовленості до військової служби, надання допомоги собі та тим, хто її потребує під час травмувань, кровотеч та поранень.

Ставлення: ціннісне ставлення до навколишнього середовища як до потенційного джерела здоров'я, добробуту та безпеки людини і спільноти.

Відтак, усі ці ключові компетентності однаково важливі й пов'язані між собою, вони забезпечують об'єднання усіх видів готовності особистості щодо військової служби та захисту Вітчизни (освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної), інтегруючись у загальну готовність старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни.

У процесі формувального етапу дослідження були *визначені* та експериментально перевірені педагогічні умови формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни:

1. Формування знань з історії рідної школи, місцевості, історії України, Збройних Сил України; обізнаності з формами військово-патріотичної роботи (туристські походи, змагання, військово-патріотичні спортивні ігри Хортинг-Патріот, Сокіл («Джура»)); усвідомленість змісту понять «готовність», «готовність до захисту Вітчизни»;

2. Широке застосування ігрового й змагального методів та створення ситуацій успіху з метою забезпечення емоційно-ціннісного впливу на учнів, спрямованого на формування в них позитивного ставлення та позитивних емоцій від занять військово-прикладними видами спорту.

3. Застосування методів і прийомів стимулювання, мотивування та заохочення з метою забезпечення емоційно-ціннісного впливу на старшокласників, спрямованого на формування в них прагнення до діяльності, що передбачає підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

Перша педагогічна умова впроваджувалася з метою усвідомлення учнями змісту понять «готовність», «готовність до захисту Вітчизни», як складової життєдіяльності, розуміння ними значущості занять військовою справою, що забезпечується через вплив на пізнавальну сферу старшокласників, формування знання історії створення сучасних Збройних Сил України; обізнаність з формами військово-патріотичної роботи через використання інтерактивних методик навчання та виховання.

Друга педагогічна умова – широке застосування ігрового і змагального методів формування готовності старшокласників до військової служби та створення ситуацій успіху, впроваджувалася з метою забезпечення емоційно-ціннісного впливу на учнів, спрямованого на формування в них позитивного ставлення та інтересу до військово-патріотичної діяльності.

Третя педагогічна умова – застосування методів і прийомів стимулювання, мотивування та заохочення з метою забезпечення емоційно-ціннісного впливу на старшокласників, спрямованого на формування в них прагнення до самовдосконалення в процесі діяльності, що передбачає підготовку до військової служби та захисту Вітчизни.

Обговорення. Аналіз наукових робіт іноземних фахівців, переважно російських продемонстрував, що вони приділяють велику увагу фізичній, психологічній, морально-духовній та військово-технічній підготовці учнівської молоді до військової служби, захисту територіальної цілісності та інтересів держави. Така підготовка ведеться у загальноосвітніх навчальних закладах в процесі навчання, позакласної роботи і поза школою в клубах за інтересами на заняттях спортивно-прикладними видами спорту та оволодіння військовими професіями в РОСТО (Російська оборонна спортивно-технічна організація). Результати такої підготовки свідчать, що 49,0 % опитаних старшокласників вважають себе добре підготовленими до військової служби; 26,0 % – частково готовими до військової служби; 7,0 % – на сьогодні недостатньо готовими до військової служби; 18,0 % – не готовими до військової служби (Хорунжий, & Жирков, 2017).

Аналіз наукових робіт англійських країн показав, що в концепції безпеки альянсу НАТО відсутнє поняття готовності щодо захисту країни від військової агресії. В концепції безпеки альянсу вживається поняття готовності в контексті колективного захисту інтересів країн членів альянсу НАТО. Відтак, в цих країнах відсутні дослідження, що присвячені проблемі формування готовності до захисту Вітчизни.

Також аналіз робіт російських дослідників виявив результати, споріднені з результатами вітчизняних учених щодо слабкої фізичної готовності учнівської молоді Російської Федерації до військової служби: 19,8 % – допризовної молоді фізично готові до

військової служби, 43,7 % – частково готові до військової служби, 26,7 % – взагалі не готові до військової служби (Юрьєв, & Жирков, 2018).

Відповідно до результатів опитування учнівської молоді віком 14–19 років за показниками готовності до захисту України зі зброєю в руках, які були отримані у 2017 році – 41,2 % учнівської молоді не мають намірів захищати Україну зі зброєю в руках, 23,4 % – поки що не готові до захисту Батьківщини зі зброєю в руках, 1,5 % – вже беруть участь у бойових діях на сході країни і тільки 23,9 % готових захищати Україну зі зброєю в руках у разі мобілізації (Результати, 2017).

Порівняння досліджень щодо загального рівня готовності учнівської молоді до військової служби та захисту Вітчизни за результатами констатувального етапу дослідження та опитування зарубіжних фахівців, переважно російських, показують, що вищі показники готовності учнівської молоді до військової служби демонструють громадяни Російської Федерації.

Результати дослідження підтвердили загальну гіпотезу дослідження щодо реалізації експериментальної методики підвищення ефективності підготовки старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни узагальненими показниками динаміки рівнів сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни на початку й наприкінці формульованого етапу дослідження (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка рівнів сформованості у старшокласників готовності до військової служби та захисту Вітчизни

Рівні	Експериментальна група		Динаміка	Контрольна група		Динаміка
	на початок експерименту	на кінець експерименту		на початок експерименту	на кінець експерименту	
	%	%		%	%	
Високий	10,1	28,1	+18,0	10,1	15,1	+5,0
Середній	38,3	47,2	+8,0	38,9	44,0	+5,0
Низький	51,6	24,7	-26,0	51,0	40,9	-10,0

Висновки. Результативність експериментальної роботи засвідчено кількісно-якісними змінами показників готовності щодо військової служби в учнів експериментальних і контрольних груп на початку й наприкінці формульованих впливів. Так, кількість учнів із високим рівнем готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни в експериментальних групах зросла на 18,0 %, із середнім – на 8,0 %, а з низьким рівнем зменшилась на 26,0 %. У контрольних групах ця динаміка мала такий вигляд: кількість учнів із високим рівнем зросла на 5,0 %, із середнім – на 5,0 %, а з низьким рівнем зменшилась на 10,0 %.

Порівняння початкових і кінцевих результатів дослідження підтвердило ефективність обґрунтованих педагогічних умов формування готовності у старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни, предметних та ключових компетентностей учнів та необхідність їх творчого використання в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Відтак, імплементація компетентнісного підходу щодо формування готовності старшокласників до військової служби та захисту Вітчизни в контексті положень «Нової української школи» дала змогу ефективніше організувати викладання предмету «Захист Вітчизни» і військово-патріотичного виховання учнів 10–11 класів й забезпечити формування у старшокласників освітньої, фізичної, психологічної, соціальної, морально-духовної готовності щодо військової служби та захисту Вітчизни.

Список використаних джерел

Афанасьєв, А. О. (2005). *Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України* (Дис. канд. пед. наук). Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Київ.

Беляєва, О. А. (2015). Подготовка к воинской службе как педагогическая проблема. *Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова*, 81-83.

Бех, І. Д., & Чорна К. І. (2014). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді*, Київ.

Дзюбан В. В. (2012). Духовно-нравственное и военно-патриотическое воспитание казачьей молодежи. *Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова*, 2, 60-64.

Єрмоєнко, Е. А. (2014). *Хортинг – національний вид спорту України: метод. посібник*. Київ: Паливода А. В.

Зубалій, М. Д. (2003). Сутність і зміст поняття «Військово-патріотичне виховання». *Освіта і управління* (Т. 6, 2, 110–116).

Івашковський, В. В. (2015). Концепція військово-патріотичного виховання молоді України. У Бех І. Д. (Ред.), *Теорія і методика хортингу: зб. наук праць* (Вип. 3, 22-27). Київ: Паливода А.В.

Кириченко, О. В. (2006). *Виховання старшокласників на військово-козацьких традиціях у процесі допризовної підготовки*. (Дис. канд. пед. наук). Херсонський державний університет. Херсон.

Максимов М. Ф. (2011). Исторические аспекты становления и развития системы военно-патриотического воспитания подростков в России. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*, 11, 120-123.

Михальченко, Д. Г. & Ліцман А. В. (2015). *Хортинг-Патріот: навчальна програма факультативу (гуртка). 4 роки*. Київ: Паливода А.В.

Михута, І. Ю. (2012). Диагностика психофизической готовности и пригодности суворовцев к военно-профессиональной деятельности. *Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта*, (09), 57–63.

Остапенко, О. І., Зубалій, М. Д. & Шаповалов Б. Б. (2016). Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. *Фізичне виховання в рідній школі*, 6, 33–35.

Результати експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання. (2017). Міністерство молоді та спорту України, 47–56. http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf

Резник, А. С. (2013). Особистісно зорієнтований підхід до викладання предмета «Захист Вітчизни» як основний напрям гуманізації навчально-виховного процесу. *Основи захисту Вітчизни*, 4, 11–13.

Тимчик, М. В. (2013). *Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України. Київ.

Хорунжий, В. В. & Жирков, П. Г. (2017). Оценка состояния здоровья, образа жизни и готовности к военной службе юношей старших классов. *ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный педиатрический медицинский университет Минздрава России. Педиатр*, (Т. 8, Спецвыпуск, 33-35).

Юрьев, В. К., & Жирков, П. Г. (2018). Самооценка здоровья и готовности к военной службе старшеклассниками Якутска. *ФГБОУ ВО «Санкт-Петербургский государственный педиатрический медицинский университет Минздрава России. Педиатр*, 9, 33-35.

References

Afanasiev, A. (2005). *Pedahohichni osnovy viiskovo-patriotichnoho vykhovannia viiskovosluzhbovtziv strokovoї sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy* [Pedagogical bases of military-patriotic education of army conscripts of the Armed Forces of Ukraine]. (Doctora dissertation, Kyiv).

Beliaeva, O. (2015). Podhotovka k voinskoi sluzhbe kak pedagogicheskaia problema [Training to military service as an educational problem]. *Vestnik Taganrogskogo institute imeni A. P. Chekhova* (pp. 81-83).

Bekh, I. & Chorna, K. (2014). *Prohrama ukraïnskoho patriotichnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Program of Ukrainian patriotic education of children and youth]. Kyiv.

Dziuban, V. (2012). Dukhovno-nravstvennoie i voienno-patrioticheskoie vospitaniie kazachiei molodiezhy [Spiritual-moral and military-patriotic education of Kazak youth]. *Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. A. Nekrasova*, 2, 60-64.

Yeriomenko, E. (2014). *Khortynh – natsionalnyi vyd sportu Ukrainy* [Horting – national sport of Ukraine]. Kyiv: Palyvoda A. V.

Zubalii, M. (2003). Sutnist ta zmist poniattia “Viiskovo-patriotichne vykhovannia” [The essence and content of the notion “military-patriotic education”]. *Osvita i upravlinnia*, 6 (2) 110–116.

Ivashkovskiy, V. (2015). *Kontsepsiia viiskovo-patriotichnoho vykhovannia molodi Ukrainy* [Conception of military-patriotic education of youth of Ukraine]. *Teoriia i metodyka khortynhu*: Vol. 3 (pp. 22-37). Kyiv: Palyvoda A. V.

Kyrychenko, O. (2006). *Vykhovannia starshoklasnykiv na viiskovo-kozatskykh tradytsiiakh u protsesi dopryzovnoi pidhotovky* [Education of senior school students on military-kozak traditions in the process of pre-conscript training]. (Doctoral dissertation, Kherson).

Maksymov, M. (2011). *Istoricheskie aspekty stanovleniia i razvitiia sistemy voienno-patrioticheskogo vospitaniia podrostkov v Rosii* [Historical aspects of formation and development of military-patriotic education system in Russia]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 11, 120-123.

Mikhalchenko, D. & Litsman, A. (2015). *Khortynh-Patriot: navchalna prohrama fakultatyvu (hurtka). 4 roky* [Horting-Patriot: educational program of additional course (club)]. Kyiv: Palyvoda A. V.

Mikhuta, I. (2012). Diagnostika psikhofizicheskoi gotovnosti i prigodnosti suvorovtsev k voienno-professionalnoi deiatelnosti [Diagnostics of psychophysical readiness and suitability of Suvorov cadets to military-professional activity]. *Pedagogika, Psikhologiya i Mediko-Biologicheskie Problemy Fizicheskogo Vospitaniia iSsporta*, 09, 57-63.

Ostapenko, O., Zubalii, M. & Shapovalov, B. (2016). *Kontseptualni zasady reformuvannia viiskovo-patriotichnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi Ukrainy* [Conceptual principles of reforming military-patriotic education of children and youth of Ukraine]. *Fyzichne Vykhovannia v Ridnii Shkoli*, 6, 33-35.

Ministry of youth and sport of Ukraine (2017). *Resultaty ekspertno-analitychnoho doslidzhennia shchodo formuvannia standartiv natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ta vyznachennia indykatoriv efektyvnosti provedennia zakhodiv shchodo natsionalno-patriotichnoho vykhovannia* [Results of expert-analytic research on formation of national-patriotic education standards and determination of efficiency

indicators of national-patriotic education measures]. Retrieved from http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf

Reznik, A. (2013). Osobystisno zorientivanyi pidkhid do vykladannia predmeta 'Zakhyst Vitshyzny' yak osnovnyi napriam humanizatsii navchalno-vykhovnoho protsesu [Person-oriented approach to teaching the subject 'Homeland Defence' as the main direction of humanization of educational process]. *Osnovy zakhystu Vitshyzny*, 4, 11-13.

Tymchyk, M. (2013). *Patriotychne vykhovannia starshykh pidlitkiv u protsesi fizkulturno-masovoi roboty* [Patriotic education of senior adolescents in the process of physical education activities]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Khorunzhyi, V. & Zhyrkov, P. (2017). Otsenka sostoianiiia zdorovia, obraza zhyzni i gotovnosti k voinskoi sluzhbe junoshei starshykh klassov [Evaluation of health, lifestyle and readiness to military service of senior school students]. FGBO VO 'Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi pediatricheskii meditsinskii universitet Minzdrava Rossii. *Pediatr*, 8, *Spetsvypusk*, 33-35.

Juriev, V. & Zhyrkov, P. (2018). Samootsenka zdorovia i gotovnosti k voinskoi sluzhbe starsheklassnikami Yakutska [Self-evaluation of health and readiness to military service by senior school students of Yakutsk. FGBO VO 'Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi pediatricheskii meditsinskii universitet Minzdrava Rossii. *Pediatr*, 9, 33-35.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-227-239>

УДК 37.015.31:17.033.1

ORCID ID 0000-0002-4413-1243

Жанна Петрочко,

доктор педагогічних наук, професор,
Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка,
м. Київ

СПЕЦИФІКА ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДЛЯ ЛІДЕРІВ УЧНІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Анотація. Обґрунтовано актуальність проблеми національно-патріотичного виховання дітей та молоді, формування української громадянської ідентичності. Мета статті: розкрити специфіку тренінгових технологій національно-патріотичного виховання для лідерів учнівського самоврядування. Узагальнено дані досліджень щодо ролі участі дітей та молоді у формуванні української громадянської ідентичності. Окреслено роль учнівського самоврядування у викликах часу, обґрунтовано його потенціал у національно-патріотичному вихованні дітей. Описано сутність принципу участі дітей та молоді в ухваленні рішень та житті суспільства. Названо рівні/сходінки участі дітей/молоді, за Р. Хартом. Визначено три рівні участі. Схарактеризовано метод «рівний-рівному».

Визначено переваги активних методів навчання. Акцентовано на основних принципах взаємовідносин між дорослими і дітьми під час проведення тренінгових занять. Описано умови ефективного застосування принципу участі у процесі тренінгу.

Подано узагальнений огляд завдань та змісту тренінгової програми для лідерів учнівського самоврядування. Розкрито особливості побудови і проведення циклу тренінгових занять з національно-патріотичного виховання, зокрема специфіку реалізації під час тренінгів принципу участі дітей та молоді в ухваленні рішень та житті суспільства. Узагальнено, що тренінгова технологія національно-патріотичного виховання лідерів учнівського самоврядування має такі особливості: реалізація певного алгоритму формування в учасників цінності патріотизму; створення позитивного емоційного забарвлення, максимальна візуалізація матеріалу за допомогою відео, аудіо, РР-презентацій; поєднання навчального матеріалу, алгоритму формування цінності патріотизму з особливостями й етапами/кроками реалізації дітьми принципу участі в житті суспільства.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, патріотизм, участь дітей та молоді, учнівське самоврядування.

Zhanna Petrochko,

Doctor of Sciences in Education, Professor,
Institute of Human Sciences of Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv

SPECIFICS OF TRAINING TECHNOLOGIES OF NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION FOR STUDENT SELF-GOVERNMENT LEADERS

Abstract. The article substantiates the relevance of the problem of national-patriotic education of children and youth, the formation of Ukrainian civil identity. The purpose of the article is to disclose the specific of the training technologies of national-patriotic education for leaders of student self-government.

The research data on the role of participation of children and youth in the formation of Ukrainian civic identity is summarized. The role of student self-government in the challenges of time was outlined. Also, it's potential in national-patriotic upbringing of children was substantiated. The essence of the principle of the participation of children and young people in decision-making and society is described. The ladder of youth participation by R. Hart was adduced. Three levels of participation are defined. The «peer-to-peer» method is described.

The advantages of active learning methods are defined. It is focused on the basic principles of the relationship between adults and children during training sessions. The conditions for the effective application of the principle of participation in the training process are described.

A generalized review of the tasks and content of the training program for leaders of student self-government is submitted. The features of building and conducting a cycle of training sessions with national patriotic education, in particular the specifics of the implementation during training of the principle of the participation of children and young people in decision-making and society are revealed. It is generalized that the training technology of the national-patriotic education of student self-government leaders has the following features: the implementation of a specific algorithm for the formation of patriotism values among participants; creating a positive emotional color, maximum visualization of the material with the help of video, audio, PP-presentations; the combination of educational material, the algorithm of formation of the value of patriotism with the features and stages of the implementation by children of the principle of participation in society.

Key words: *national-patriotic education, participation of children and youth, patriotism, students' self-government.*

Вступ. Патріотизм, національна єдність, національно-патріотичне виховання – ці проблеми не втрачають свої суспільно-державницької ваги, оскільки закладають підвалини для особистісного становлення дітей та молоді на засадах традиційності й інноваційності, свободи і відповідальності, самостійності і партнерства. Водночас час та суспільні зміни після Революції Гідності ставлять вимоги до уточнення змісту й організації процесу національно-патріотичного виховання.

Нині таке виховання буде неефективним без високої активності у цьому процесі дітей та молоді. Враховуючи зазначене, важлива роль у розбудові демократичних процесів, реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2016-2020 (затверджено Указом президента № 580 від 13 жовтня 2015 р.), відіграє учнівське самоврядування.

Зараз, у період суспільних змін, як ніколи важливо переосмислити зміст та форми діяльності органів учнівського самоврядування, забезпечивши її гнучкість, динамізм, оперативність, а також оновити процес підготовки лідерів учнівського самоврядування, в т. ч. з питань національно-патріотичного виховання.

Мета та завдання: обґрунтувати потенціал учнівського самоврядування у національно-патріотичному вихованні дітей; розкрити специфіку й особливості побудови тренінгових технологій національно-патріотичного виховання для лідерів учнівського самоврядування.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань статті використано комплекс методів дослідження. В якості теоретичних методів обрано аналіз, синтез і систематизація, порівняння, узагальнення (Гончаренко, 2010) для уточнення базових понять, окреслення ролі учнівського самоврядування у викликах часу, визначення особливостей тренінгових технологій з національно-патріотичного виховання.

Емпіричними методами дослідження стали:

- опитування лідерів та членів дитячих громадських об'єднань різних областей України у межах виконання НДР лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України «Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях»; жовтень-грудень 2016 р. Сукупна вибірка склала 426 осіб, з них 232 дівчини, 194 хлопців віком від 12 до 16 років;

- всеукраїнське опитування «Українська громадянська ідентичність», проведене Інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка на замовлення Міністерства України у справах молоді та спорту з 20 листопада по 7 грудня 2017 р. Опитано 1212 респондентів різного віку в 24-х областях України та м. Києві – всеукраїнська вибірка; 1801 респондент – за вибіркою прикордонних територій України. Автор статті – член дослідницької групи (результати експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання, 2018).

Результати дослідження. Проблема патріотизму привертала увагу вчених у різних аспектах: становлення національної ідеї, виховання громадянськості в Україні в ретроспективі (Кучинська, 2012); теоретичні засади громадянсько-патріотичного виховання учнівської молоді (Вербицька, 2010; Сухомлинська, 2015; Чорна, 2014); психологічний контекст формування національної свідомості та самосвідомості особистості (Бех, 2016; Булах, 2013); національна ідентифікація та її вплив на формування особистості (Філіпчук, 2016; Потапчук, 2016; Журба, 2017).

Не залишилося поза увагою й питання залучення дитячих і молодіжних лідерів до національно-патріотичного виховання. Такі дослідження переважно акцентували увагу на патріотичних настроях юних активістів, їхній готовності до національно-патріотичної діяльності. Зокрема, за результатами дослідження «Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях», 75,4 % підлітків зазначили, що вважають себе патріотами України, 20,0 % респондентів було складно визначитися щодо цього, 5,8 % не вважають себе патріотами України. Цікаво вичленити, що серед сукупності відповідей, чому саме респонденти вважають себе патріотами України, 29,7 % сказали, бо беруть активну участь у громадському житті; 12,4 % – використовують будь-яку можливість впливати на ситуацію (Петрочко, & Окушко, 2017).

Прагнення активної участі у житті об'єднання, суспільства можна повною мірою зреалізувати через учнівське самоврядування, яке ми визначаємо як діяльність учнів з організації життя учнівського колективу, спрямовану на вирішення соціально значущих завдань, що реалізуються у партнерстві з дорослими членами шкільної спільноти та місцевої громади.

Участь дітей, молодіжна участь не є новою течією в Україні. Однак у радянські часи участь у житті суспільства мало децю формальний характер. Сучасний підхід до

обґрунтування сутності участі дітей та молоді будується на основі Конвенції ООН про права дитини, поглядах визнаних науковців світового рівня Харта й Річардсона, матеріалах ЮНІСЕФ. Зокрема, з моменту прийняття зазначеної Конвенції (Конвенція, 1989), участь дітей та молоді в ухваленні рішень і житті суспільства визначено міжнародним правом як фундаментальний принцип «участі», «участь дітей» як універсальний термін у сфері соціального захисту дітей на різних рівнях, молодіжної політики.

У контексті сказаного Харт, автор загально визнаної праці з питань участі „Children’s participation” (Hart, 1992), вважає, що дії, спрямовані на стимулювання участі дітей і молоді, – це спосіб масштабного удосконалення суспільства, а сама участь – це фундаментальне право громадянина, яке має бути сприйняте в усій його багатогранності.

Участь дітей Харт розглядає за схемою «Драбини участі», яка має 8 рівнів/сходинок (Hart, 1992) (табл. 1).

Таблиця 1

Рівні/сходинокки участі дітей/молоді, за Р. Хартом	
Номер і назва рівня/сходинокки	Вид участі
1. Маніпулювання	Неучасть
2. Декорування	
3. «Заговорювання» проблеми/Бовтологія	
4. Призначення дорослими/постановка завдання, інформування	Формальна участь
5. Консультування та інформування	
6. Рішення приймаються за ініціативою дорослих разом з дітьми/молоддю	Реальна участь
7. Рішення приймаються за ініціативою дітей/молоді під керівництвом дорослих	
8. Рішення приймаються за ініціативою дітей/молоді у партнерстві з дорослими	

Основний акцент участі робиться на тому, що за кожною дитиною визнають право і потенційну здатність, готовність робити оцінку і приймати рішення щодо питань, які мають значення для її життя.

Участь дітей/молоді слід розглядати як трьохрівневий процес. Перший рівень – це усвідомлення власних проблем, бажання і можливість приймати рішення стосовно власного життя, а також особиста відповідальність за ці рішення і дії. Другий – це участь у вирішенні проблем інших, можливість і здатність надати допомогу іншим. Третій – можливість брати участь у прийнятті рішень на державному рівні (рішень, які стосуються всіх громадян країни, які можуть вплинути на розвиток усієї країни).

Способи чи форми участі можуть різні, залежать від віку, компетентності й відповідальності кожної окремої молодої людини. При цьому важливо, щоб діти брали участь у різних формах активності й просувалися від першого рівня до третього, набуваючи відповідні знання і досвід. Такий підхід у впровадженні принципу участі – розвивальний.

Участь є одним із показників цивілізованості суспільства, оскільки забезпечує можливість кожній людині, в т. ч. дітям і молоді, гідно будувати своє життя, позитивно

впливає на стабілізацію соціальних процесів. Якщо діти беруть участь у розробці й впровадженні проекту, то вважають себе його співавторами. Це почуття причетності, у свою чергу, породжує відповідальність і бажання досягти якомога значущих результатів як для себе, так і для інших.

Участь – це можливість молодих людей зробити значний вклад у життя суспільства, оскільки, окрилені ідеєю участі, вони здатні висувати неординарні і «свіжі» пропозиції. Окрім цього, дітей окрилюють усі етапи участі – продукування ініціативи, розроблення проекту, планування, реалізація, оцінка результату. Вони хочуть відчувати себе тими, кому доручено аналізувати, діяти, коригувати власні дії й моніторити зміни.

В основі реалізації принципу участі лежить метод «рівний-рівному». Переваги передачі знань від однолітка до однолітка полягають у тому, що підлітки більше часу спілкуються один з одним; глибше відчувають потреби свого оточення; розуміють субкультурну мову, стиль молодіжної комунікації тощо. Зараз метод «рівний-рівному» став одним із базових методів виховання й широко використовується в закладах освіти як засіб передавання соціально значущої інформації підростаючому поколінню через довірливе спілкування на рівних.

Водночас навчання однолітків однолітками це не тільки передавання певної інформації, а й формування особистості, яка хоче, здатна приймати рішення самостійно і готова брати за це відповідальність.

Враховуючи вищесказане, учнівське самоврядування – ефективний засіб національно-патріотичного виховання. Його унікальна можливість у створенні простору для самовизначення і самореалізації особистості, оскільки забезпечується участь учнів у національно-патріотичних акціях, проектах, інших заходах на рівні школи, міста, району, регіону, держави на засадах особистої зацікавленості й причетності.

Досвід, отриманий дітьми у процесі учнівського самоврядування, стає запорукою їхньої подальшої успішної патріотично забарвленої діяльності. Відтак, вирішальним критерієм функціонування учнівського самоврядування сьогодні є спрямування незаформалізованої діяльності на формування патріотів-громадян, здатних до критичного мислення і соціально значущої діяльності, орієнтованої на розбудову майбутнього України.

Національно-патріотичне виховання у процесі учнівського самоврядування має за мету формування в особистості вмінь: ставити проблемні запитання, дискутувати, шукати власні висновки, орієнтуватися і адаптуватися в нових соціальних умовах, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших.

В умовах посилення негативних тенденцій інформаційного та соціально-психологічного впливу на підростаючу особистість уточнення місця і ролі учнівського самоврядування у національно-патріотичному вихованні набуває особливої значущості. Від того, як буде розвиватися діяльність органів учнівського самоврядування, які цінності будуть закладені в її основу, залежить, як і з якою мотивацією застосують на практиці свої лідерські якості, вміння юнаки та дівчата.

Беручи до уваги зазначене, особлива увага має приділятися відбору і згуртуванню команди учнівського активу та її підготовці у Школі лідерів учнівського самоврядування.

Широкі можливості для розвитку знань й умінь з національно-патріотичного виховання надає така форма навчання, як тренінг.

До переваг активних методик навчання лідерів учнівського самоврядування належать такі: розширення сприйняття учасниками себе та інших; заохочення до співробітництва, а не до конкуренції; створення можливостей для членів групи краще пізнати одне одного та розбудувати стосунки, піднімати самооцінку; стимулювання креативності.

У процесі використання тренінгових технологій ефективно формуються комунікативні вміння, вміння міжособистісного спілкування (вербальне та невербальне спілкування; активне слухання; надання і отримання зворотного зв'язку без звинувачення; встановлення контактів та мотивування тощо); вміння прийняття рішень та критичного мислення (аналіз ставлень, цінностей, соціальних норм, вірувань та фактів; вміння знайти відповідну інформацію та джерела інформації) тощо.

При застосуванні принципу участі під час проведення тренінгових занять необхідно пам'ятати основні правила взаємодії дорослих і дітей:

1. Дорослі не повинні приймати рішення замість дітей, молодих людей (Усі люди за своє життя накопичують різну інформацію, набувають навичок та знань, за допомогою яких можуть вирішити свої проблеми. Дорослі тільки допомагають дитині приймати власні рішення і прогнозувати їхні результати).

2. Дорослі мають створити всілякі умови для висловлення дитиною своєї думки (Всі діти, молоді люди мають право бути почутими, самостійно формулювати проблему, яка стосується їх особисто).

3. Дорослі мають мотивувати дітей до створенню об'єднань та груп для спільної роботи (Спільні дії мають більше впливу і можливостей).

4. Дорослі мають сприймати молоду людину такою якою вона є, поводитися з нею на рівних, на засадах партнерства (У роботі з дитиною важливо сприймати її безумовно).

Відтак, на нашу думку, обов'язковим змістовим тренінговим модулем у програмі Школи лідерів учнівського самоврядування має стати модуль «Я – громадянин-патріот!».

Завдання програми зазначеного вище модулю: сприяння усвідомленню лідерами учнівського самоврядування змісту основних понять і акцентів національно-патріотичного виховання; актуалізація лідерського потенціалу учнівської молоді у національно-патріотичному вихованні дітей та підлітків; обмін досвідом роботи активів учнівського самоврядування закладів освіти; поповнення інформаційно-технологічного банку; окреслення перспектив використання отриманих знань, досвіду в діяльності учнівського самоврядування свого закладу щодо національно-патріотичного виховання.

Головна роль тренера полягає в тому, що він спонукає лідерів учнівського самоврядування зрозуміти, обговорити проблему патріотизму з різних позицій з метою кращого усвідомлення.

Для ефективного застосування принципу участі під час тренінгів з національно-патріотичного виховання необхідно:

- бажання і активність (увага тренера звертається на подолання байдужості щодо патріотичних дій, долі українського народу, країни);
- наполегливість (визначаються перешкоди, які можуть стояти на шляху лідерів учнівського самоврядування, та способи їх подолання. Юні лідери не повинні здаватися після перших невдач);
- обізнаність (діти повинні мати достатньо знань щодо сутності патріотизму, характеру патріотичних дій на сучасному етапі, пріоритетів державної молодіжної політики, змісту завдань національно-патріотичного виховання, окреслених у відповідній Стратегії);
- партнерство з іншими дитячими об'єднаннями (важливо розуміти значення спільних дій в процесі національно-патріотичного виховання, й зокрема співпраці органів учнівського самоврядування з дитячими та молодіжними громадськими організаціями);
- партнерство з дорослими експертами (залучення експертів, досвідчених фахівців, які можуть надати професійну допомогу у процесі національно-патріотичного виховання, дозволить об'єднати креативність дітей, їх бачення запитів сучасної молоді і досвід, організаційні вміння дорослих, що сприятиме оптимальному вирішенні поставлених завдань);
- гнучкість (усі зацікавлені сторони повинні вміти домовлятися та співпрацювати один з одним. У процесі національно-патріотичного виховання потрібно вчитися адаптивності, проявляти мобільність, змінювати тактику, шукати оптимальні варіанти дій, враховувати інтереси і можливості партнерів).

Програма реалізується протягом чотирьох сесій. Серед активностей запропоновано: ілюстрований мозковий штурм «Цінності як обереги людини і нації»; дискусія «Як спонукати однолітків до прояву патріотичної позиції?», вправа на створення колажу «МИ-ПАТРІОТИ!», обговорення кліпів на патріотичну тематику, інформаційне повідомлення про рівні та «сходінки» участі, дискусія «Волонтерство як приклад патріотизму», групова гра «Як би я був/була волонтером», індивідуальна робота «Кроки моєї участі» та ін.

Тренінгова технологія національно-патріотичного виховання лідерів учнівського самоврядування має характерні особливості:

- *реалізація певного алгоритму формування в учасників цінності патріотизму* (усвідомлення ключових понять, складників патріотизму, сучасних акцентів національно-патріотичного виховання; охоплення учасників атмосферою сильного емоційного особистісного переживання (образ-враження); обмін досвідом з використання сучасних цікавих форм роботи; стимулювання в учасників прагнення до власного патріотичного діяння; налагодження первинних партнерських відносин з представниками органів учнівського самоврядування інших закладів);

- *створення позитивного емоційного забарвлення, максимальна візуалізація матеріалу за допомогою відео, аудіо, РР-презентацій. Усі інформаційні повідомлення, що*

забезпечують когнітивний компонент програми, супроводжуються тематичними РР-презентаціями чи інфографікою. На емоційно-ціннісний компонент ефективно працюють спеціально дібрані відеоматеріали (пісенні відеокліпи, документальні фільми, мультфільми), які постійно оновлюються у контексті актуального суспільного дискурсу. Навчання постає більш ефективним, якщо до нього включаються театралізовані постановки, танці, різноманітні ігрові паузи. Це допомагає підтримувати динаміку тренінгу, успішно чергувати періоди напруженої уваги, зосереджених практичних дій з періодами рефлексії чи ігровими паузами. Велику під час реалізації тренінгової програми відіграють спеціальні вправи-руханки (вправи на активізацію та згуртування; зняття м'язового напруження; відновлення (привернення) уваги; створення позитивного емоційного мікроклімату; вправи-підводки до теоретичного чи інформаційного блоку; вправи на об'єднання у групи; групові ритуали початку або завершення роботи).

Однією із домінантних характерних особливостей реалізації тренінгових технологій з національно-патріотичного виховання є *поєднання навчального матеріалу, алгоритму формування цінності патріотизму з особливостями й етапами/сходінками реалізації дітьми принципу участі в житті суспільства.*

Під час впровадження тренінгових технологій національно-патріотичного виховання надзвичайно важливо презентувати і розтлумачувати підростаючим особистостям зразки продуктивно-дієвого патріотизму у контексті просування дитиною «сходінками» участі – від формальної до реальної участі (Харт, 1992).

Таблиця 2

Приклади участі дітей у національно-патріотичному вихованні, за рівнями/сходінками

Номер сходінки	Приклад
1	Дітям пропонується виголосити патріотичні гасла у невідомому місці і не зрозуміло з якою метою
2	Діти декламують вірші на патріотичну тематику на відкритті певного заходу
3	Дітям пропонується висловитися з тих чи інших проблем чи складників патріотизму
4	Дітям озвучується завдання щодо патріотичної діяльності (наприклад, визначити захід на національно-патріотичну тематику, який би вони хотіли, щоб було проведено у школі). Діти інформуються з приводу рішень, які були прийняті (буде такий захід проведено чи ні)
5	У дітей запитують, беруть консультацію, а після прийняття рішення інформують про прийняте рішення (наприклад, учнів-лідерів залучили як консультантів до розроблення сценарного плану вечора на патріотичну тематику)
6	Дітям запропонували організувати патріотичний флешмоб
7	Діти випускають власну патріотичну газету під керівництвом соціального педагога школи
8	Діти самі готують проект «Моя школа – школа патріотизму», переконують дорослих взяти участь у його реалізації на партнерських засадах

Бажаними для лідерів учнівського самоврядування мають бути ініціативи вищих сходинок як такі, що засвідчують їх суб'єктність у процесі національно-патріотичного виховання (табл. 2).

Для подальшої активізації власних патріотичних дій лідери мають реально представляти, яку саме форму роботи вони вважають для себе привабливою. При цьому, чим більше існує прикладів організації дозвілля, що подобаються дітям/молоді і які вони самі здатні організувати й провести, тим простіше вирішується проблема чіткого бачення варіантів національно-патріотичних дій, заходів.

Головне джерело такого бачення – навчання лідерів учнівського самоврядування на регулярній основі, за обґрунтованою програмою і за наявності інформаційно-методичного забезпечення.

Обговорення. Результати нашого дослідження підтверджуються працями Алфімової (2013), Ягіднікової (2006), в яких розглянуто розвиток лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи; Краценка (2009), що досліджував процес виховання майбутніх учителів у системі студентського самоврядування; Кириченко (2013), яка вивчала проблему профілактики девіантної поведінки старшокласників у діяльності учнівського самоврядування. Науковцями доведено, що самоврядування сприяє формуванню активної життєвої позиції, соціально значущої ініціативності (Bandura, 1977; Окушко, Петрочко, Чиренко, Шпиг, Пашенко, Сокол, & Долгова, 2015).

Певні чинники доцільності залучення дитячих та молодіжних лідерів до національно-патріотичного виховання простежуються за результатами Всеукраїнського опитування «Українська громадянська ідентичність». Нами, зокрема, проаналізовано розподіл відповідей на запитання «Оцініть, будь ласка, за 5-бальною шкалою, якою мірою Ви вважаєте себе патріотом України, де «5» – вважаю себе справжнім патріотом, «1» – зовсім не вважаю себе патріотом?». Результати експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання свідчать, що найвищими серед усіх інших вікових груп є показники групи «14-19 років» – 54,9 % опитаних вважають себе справжніми патріотами (Результати, 2018, с.17). А саме цей вік, як правило, презентує самоврядну діяльність учнів.

Відправним моментом обґрунтування необхідності активного залучення дитячих та молодіжних лідерів до національно-патріотичного виховання є врахування того факту, що у дитячому/молодіжному середовищі друзі та однолітки – одне з впливових джерел інформації.

Так, за всеукраїнською вибіркою соціологічного дослідження «Українська громадянська ідентичність», акцентовано, що для 66,0 % респондентів, у питаннях, пов'язаних з патріотизмом, найавторитетнішими є думки друзів і знайомих (за вибіркою

прикордонних територій – 72,2 %) – третє місце за рейтингом після членів родини і рідних, які не проживають разом; для 38,1 % – думки тих, з ким навчаються респонденти (за вибіркою прикордонних територій – 43,3 %) – п'яте місце у рейтингу.

Примітно, що серед хлопців/чоловіків колеги по навчанню займають у рейтингу друге місце після військових (всеукраїнська вибірка: відповідно 41,5% й 35,3%; вибірка прикордонних територій: немає статистичної різниці), а громадські активісти – третє місце (всеукраїнська вибірка: відповідно 40,6% та 35,8%; вибірка прикордонних територій: немає статистичної різниці) (Результати, 2018, с. 27-28). Окрім цього, 73,8 % респондентів вважають, щоб бути патріотом-громадянином, потрібно мати громадянську позицію, 58,7 % – брати активну участь у житті суспільства.

Ефективність тренінгових технологій було доведено теорією соціального навчання, відповідно до якої люди навчаються щось робити та діяти, спостерігаючи за іншими. У спеціально створених сприятливих тренінгових умовах через ментальне програвання або реальне відтворення закріплюються позитивні моделі патріотично орієнтованої поведінки. З іншого боку, соціальна взаємодія та активна участь дитини у розв'язанні проблем із однолітками та дорослими становить основу розвитку мислення підростаючої особистості (Окушко, Петрочко, Кириченко, Пащенко, Сокол, & Харченко, 2018).

Висновок. Таким чином, спираючись на знання, навички й досвід учасників, тренінгові технології створюють можливість відкрити нові здібності, потенціал, проявити креативність у процесі національно-патріотичного виховання. Сучасні тренінгові технології національно-патріотичного виховання лідерів учнівського самоврядування – це науково обґрунтований навчально-методичний комплекс національно-патріотичного змісту, що передбачає алгоритмування процесу, опанування доцільними, цікавими і модернізованими формами роботи з дітьми учнівським активом як суб'єктом виховного впливу, організатором і натхненником національно-патріотичних дій в дитячому середовищі, що діє на засадах партнерства з іншими суб'єктами, фахівцями, небайдужими до долі України.

Ефект участі дитячих та молодіжних лідерів у реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання може з'явитися не відразу. За умов правильної організації роботи, від року до року він накопичуватиметься і врешті стане цінністю, яка робить індивіда громадянином, не байдужим до того, що відбувається не тільки в його найближчому оточенні, але й країні.

Список використаних джерел

- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Hart, R. (1992). *Children's Participation: From Tokenism to Citizenship*. Florence: UNICEF International Child Development Centre.
- Алфімов, Д. В. (2013). Особистісно орієнтована технологія виховання лідерських якостей школярів. *Духовність особистості* (Вип. 5, с. 27-36).
- Бех, І. Д. (2016). Духовний пошук: сучасні наукові межі. *Педагогіка і психологія*, 1, 5-14.
- Бех, І. Д. & Журба, К. О. (2017). Концепція формування в підлітків національно-культурної ідентичності. *Гірська школа українських Карпат*, 16, 25-35.

Булах, І. С. (2017). Витоки особистісного зростання людини. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць* (Вип. 6 (51), с. 53-63). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

Вербицька, П. В. (2010). *Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах* (Дис. д-ра пед. наук). Ін-т пробл. виховання АПН України, Київ.

Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер».

Кириченко, В. І. (2011). Використання проектної технології у формуванні компетенцій лідера учнівського самоврядування. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Компетентісно спрямована освіта: перший досвід, порівняльні підходи, перспективи”* (м. Київ, 28 квітня 2011 року) (с. 314-322). К.: Видавництво Київського педагогічного університету ім. Б. Грінченка.

Конвенція ООН про права дитини. Узято з http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

Кращенко, Ю. П. (2009). Особливості організації системи студентського самоврядування. *Витоки педагогічної майстерності. Серія: Педагогічні науки* (Вип. 6, с. 255-262).

Кучинська, І. О. (2012). Основні напрямки розвитку ідей громадянського виховання учнівської молоді в умовах сьогодення. *Педагогічна освіта: теорія і практика* (Вип. 11, с. 56-63).

Окушко, Т., Петрочко, Ж., Чиренко, Н., Шпиг, Н., Пашенко, О., Сокол, Л. & Долгова, О. (2015). *Соціальна ініціативність: змістово-технологічне забезпечення: посіб.* Харків: «Друкарня Мадрид».

Окушко, Т., Петрочко, Ж., Кириченко, В., Пашенко, О., Сокол, Л. & Харченко, Н. (2018). *Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнів у громадських об'єднаннях: метод. посіб.* Кропивницький, Імекс-ЛТД.

Петрочко, Ж. & Окушко, Т. К. (2017). Національно-патріотичне виховання в Україні у контексті сучасних викликів. *Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України): збірник наукових праць*. К.: Видавничий дім «Сам».

Петрочко, Ж. В. (2015). Участь дітей в ухваленні рішень і житті суспільства: сутнісні акценти та сучасні виклики. *Науковий вісник Чернівецького нац. ун-ту: зб. наук. праць. Педагогіка та психологія* (Вип. 739, с. 145-151). Чернівці: ЧНУ.

Потапчук, Т. В. (2012). Національна ідентичність: становлення та розвиток у сучасному суспільстві. Коваленко Є. (Ред.), *Наукові записки. Серія "Психолого-педагогічні науки"* (№ 1, с. 50-53). Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя.

Результати експертно-аналітичного дослідження щодо формування стандартів національно-патріотичного виховання та визначення індикаторів ефективності проведення заходів щодо національно-патріотичного виховання. Узято з http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf.

Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки. Узято з <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>.

Сухомлинська, О. (2015). *Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. Педагогіка і психологія*.

Чорна, К. (2013). Основні пріоритети виховання громадянина-патріота в умовах інформаційного суспільства. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка* (№ 3, с. 68-73).

Філіпчук, Г. (2016). *Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: [монографія]*. Чернівці: Друк Арт, 2016.

Ягоднікова, В. В. (2006). *Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи* (Дис. канд. пед. наук). Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського, Одеса.

References

- Bandura, A. (1997). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Hart, R. (1992). *Children's Participation: From Tokenism to Citizenship*. Florence: UNICEF International Child Development Centre.
- Alfimov, D. V. (2013). Osobystisno orientovana tekhnolohiia vykhovannia liderskykh yakostei shkoliariv [Personality-oriented technology of educating schoolchildren leader qualities]. *Dukhovnist osobystosti: Vol. 5* (pp. 27-36).
- Bekh, I. (2016). Dukhovnyi poshuk: suchasni naukovi mezhi [Spiritual search: modern scientific boundaries]. *Pedahohika i psykholohiia, 1*, 5-14.
- Bekh, I. & Zhurba, K. (2017). Kontsepsiia formuvannia v pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti [Conception of formation of adolescents' national-cultural identity]. *Hirska shkola ukrainskykh Karpat, 16*, 25-35.
- Bulakh, I. (2017). Vytoky osobystisnoho zrostannia liudyny [Sources of human personal formation]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 12: Psykholohichni nauky: zb. nauk. prats: Vol. 6(51)* (pp. 53-63). Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova.
- Verbytska, P. V. (2010). *Teoretyko-metodychni osnovy hromadianskoho vykhovannia uchnivskoi molodi u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh* [Theoretic-methodic bases of civic education of youth in general educational institutions]. (Doctoral dissertation, Kyiv).
- Honcharenko, S. (2010). *Pedahohichni doslidzhennia: metodolohichni porady molodym naukovtsiam* [Educational research: methodological advice to young scientists]. Kyiv – Vinnytsia: TOV firma «Planer».
- Kyrychenko, V. (2011). Vykorystannia proektnoi tekhnolohii u formuvanni kompetentsii lidera uchnivskoho samovriaduvannia [Using project technology in formation of self-government leader competency]. In *Kompetentnisno spriamovana osvita: pershyi dosvid, porivnialni pidkhody, perspektyvy* [Competency oriented education: First experience, comparison approaches, prospects]. Proceedings of conference: (pp. 314-322). K.: Vydavnytstvo Kyivskoho pedahohichnoho universytetu im. B. Hrinchenka.
- Konventsiiia OON pro prava dytyny* [UNO Convention on children's rights]. Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
- Krashchenko, Yu. (2009). Osoblyvosti orhanizatsii systemy studentskoho samovriaduvannia [Peculiarities of organization of student self-government system]. In *Vytoky pedahohichnoi maisternosti. Serii: Pedahohichni nauky: Vol. 6* (pp. 255-262).
- Kuchynska, I. O. (2012). Osnovni napriamky rozvytku idei hromadianskoho vykhovannia uchnivskoi molodi v umovakh sohodennia [Main directions of development of youth civic education idea in contemporary conditions]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka: Vol. 11* (pp. 56-63).
- Okushko, T., Petrochko, Zh., Chyrenko, N., Shpyh, N., Pashchenko, O., Sokol, L. & Dolhove, O. (2015). *Sotsialna initsiatyvnyist: zmistovno-tekhnolohichne zabezpechennia* [Social initiative: content-technological provision]. Kharkiv: Drukarnia "Madryd".
- Okushko, T., Petrochko, Zh., Kyrychenko, V., Kharchenko, N., Pashchenko, O. & Sokol, L. (2018). *Osobystisno oriientovani tekhnolohii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia uchniv u hromadskykh obiednanniakh* [Personality-oriented technologies of national-patriotic education of students in public associations]. Kropyvnytskyi, Imeks-LTD.
- Petrochko, Zh. V., Okushko, T. K. (2017). *Natsionalno-patriotychne vykhovannia v Ukraini u konteksti suchasnykh vyklykiv. Naukove zabezpechennia rozvytku osvity v Ukraini: aktualni problemy teorii i praktyky (do 25-richchia NAPN Ukrainy)* [National-patriotic education in Ukraine in the context of modern challenges. Scientific provision of education development in Ukraine: urgent problems of theory and practice (to 25 anniversary of NAES of Ukraine)]. K.: Vydavnychiy dim «Sam».
- Petrochko, Zh. (2015). Uchast ditei v ukhvalenni rishen i zhytti suspilstva: sutnisni aktsenty ta suchasni vyklyky [Children participation in decision-making and social life: essential accents and modern challenges]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho nats. un-tu: zb. nauk. prats. Pedahohika ta psykholohiia: Vol. 739* (pp. 145-151). Chernivtsi: ChNU.

Potapchuk, T. (2012). Natsionalna identychnist: stanovlennia ta rozvytok u suchasnomu suspilstvi [National identity: formation and development on modern society]. In Kovalenko, Ye. (Ed.), *Naukovi zapysky. Seriiia "Psykhologo-pedahohichni nauky": 1* (pp. 50-53). Nizhyn: Vyd-vo NDU imeni Mykoly Hoholia.

Rezultaty ekspertno-analitychnoho doslidzhennia shchodo formuvannia standartiv natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ta vyznachennia indykatoriv efektyvnosti provedennia zakhodiv shchodo natsionalno-patriotychnoho vykhovannia [Results of expert-analytic research on formation of national-patriotic education standards and defining efficiency indicators of national-patriotic measures]. Retrieved from http://dsmsu.gov.ua/media/2018/03/22/18/REZYLTATI_DRYK_ed.pdf.

Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky [Strategy of national-patriotic education of children and youth for 2016-2020]. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>.

Sukhomlynska, O. (2015). Hromadianske vykhovannia i suchasna osvita: vid zdobutoho – do novykh aktsentiv i naholosiv [Civic education and modern education: from the achieved – to new accents]. *Pedahohika i psykhohohiia*.

Chorna, K. (2013). Osnovni priorytety vykhovannia hromadianyna-patriota v umovakh informatsiinoho suspilstva [Main priorities of education of citizen-patriot in informational society conditions]. In *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia : Pedahohika: 3* (pp. 68-730).

Filipchuk, H. (2016). *Natsionalna identychnist: kulturno-osvitnii vymir* [National identity: cultural-educational dimension]. Chernivtsi: Druk Art.

Iahodnikova, V. (2006). *Formuvannia liderskykh yakosteï starshoklasnykiv v osobystisno oriiantovanomu vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly* [Formation of seniors leader qualities in personality-oriented educational process of comprehensive school] (PhD dissertation, Odesa).

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-240-251>

УДК 37.03-053.4 (043)

ORCID ID 0000-0002-5524-7110

Ольга Рейпольська,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Анотація. У статті наголошено на необхідності опрацювання проблеми розвитку ціннісного самоставлення особистості дитини дошкільного віку у процесі соціалізації.

Метою статті є здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження формування ціннісного самоставлення дітей дошкільного віку (3 – 6 років) у процесі соціалізації в умовах закладів дошкільної освіти, розкриття структури та особливостей розвитку ціннісного самоставлення у дошкільників різних віково-статевих груп. У процесі дослідження використано методи: теоретичні (моделювання, факторно-критеріальний, системно-узагальнюючий); діагностичні (тести, опитувальники, діагностичні методики); математичної статистики.

Наведено конкретні дані щодо особливостей формування ціннісного самоставлення дошкільникові 3 – 6 років.

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які стосуються певних аспектів формування ціннісного самоставлення у дітей, виявило, що презентоване дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошується, що в сучасних умовах самоцінність дитини розглядається як важливе утворення, що виникає на основі самосприйняття, самооцінки Я-образу, оцінок референтного оточення. Самоцінність - одна зі складових суб'єктного ядра особистості й структури її самосвідомості, механізм керування поведінкою. Особливості функціонування структури самоцінності особистості в період дошкільного дитинства характеризуються ускладненням когнітивної, емоційної, мотиваційної, комунікативної складових, форм саморефлексії, самоінтересу, самоповаги, гідності, впевненості в собі завдяки зорієнтованості особистості на нові соціальні умови життєдіяльності, формування нових соціальних ролей, засвоєння та осмислення ціннісного «Я».

Ключові слова: дитина дошкільного віку, особистість, розвиток особистості, ціннісне самоставлення.

Olha Reipolska,

PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

FEATURES OF DEVELOPMENT OF PRESCHOOLERS' PERSONALITY IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION

Abstract. The article focuses on the need to study the problem of development of the value self-assessment of the child's personality in preschool years in the process of socialization.

The purpose of the article is to analyze the data obtained as a result of empirical study of the formation of value self-attitude of preschoolers (3-6 years) in the process of socialization in preschool establishments, as well as the structure and peculiarities of the development of value self-attitude of

preschoolers of different age- and sex-related groups. During research the following methods were used: theoretical (modeling, factor analysis, generalization); diagnostic (tests, questionnaires); methods of mathematical statistics.

The specific data on the peculiarities of the formation of value self-attitude of preschoolers aged 3 to 6 years are given.

The comparison between the obtained findings and the results of other studies of certain aspects of the formation of children's value self-attitude has confirmed the outcomes of the scientific research mentioned in the article.

It is concluded that in modern conditions the self-worth of a child is considered as an important formation that arises based on self-perception, self-assessment of self-image, assessments of the reference environment. Self-worth is one of the components of the subjective core of the individual and the structure of child's self-consciousness, the mechanism of behavior management. The peculiarities of functioning of the structure of self-worth of the personality in the period of preschool childhood are characterized by complications of cognitive, emotional, motivational, communicative components, as well as forms of self-reflection, self-interest, self-esteem, dignity, self-confidence due to orientation of the individual to new social conditions of life, formation of new social roles, assimilation and comprehension of value "Self".

Key words: *child of preschool age, personality, personal development, value orientation.*

Вступ. Найважливішим інтегрованим критерієм прогресу людства є рівень гуманізації суспільства. Система ж освіти є показником рівня гуманізації суспільства, а також засобом для її реалізації. Перед сучасною системою освіти стоїть завдання формування основ розуміння світу як такого, що постійно змінюється, в якому особистість перебуває в стані творця цього світу та самої себе, головним результатом і умовою чого є гармонія людини з собою, зі світом. Саме це викликає інтерес до педагогічних досліджень питань самосвідомості, формування ціннісного ставлення особистості до себе.

Значущість вивчення даної проблеми ґрунтується на орієнтації педагогічного процесу на особистість.

Досвід психолого-педагогічних досліджень останніх десятиріч дозволяє переглянути існуючі уявлення про вікові можливості дітей дошкільного віку (Давидов, 1992; Кононко, 1999; Максименко, 1997) і зробити висновок про їхні величезні пізнавальні можливості, про кардинальні зміни в мотиваційній структурі особистості дітей дошкільного віку.

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати непересічну значущість виховання ціннісного самоствавлення в розвитку дитини дошкільного віку за допомогою різноманітних засобів педагогічного впливу (Бех, 2018; Кононко, 1999).

Однак, досі не розкрито цілісний процес формування ціннісного самоствавлення у дошкільників різних віково-статевих груп.

Мета та завдання. Здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження формування ціннісного самоствавлення дітей дошкільного віку (3 – 6 років) у процесі соціалізації в умовах закладів дошкільної освіти. Розкриття структури та особливостей розвитку ціннісного самоствавлення у дошкільників різних віково-статевих груп.

Методи дослідження. У процесі дослідження використовувався ряд методів:

1. Метод моделювання – розроблено методику формування у дошкільників ціннісного самоставлення, визначено педагогічні умови та етапи її реалізації.

2. Метод факторно-критеріального моделювання – створено модель оцінювання готовності вихователів до організації процесу формування у дошкільників ціннісного самоставлення.

3. Системно-узагальнюючий метод – здійснено теоретичне узагальнення результатів дослідно-експериментальної роботи;

4. Діагностичні методи. Для дослідження ціннісних орієнтацій дошкільників у соціальному та особистісному просторах використовувались адаптовані до особливостей вікової групи та меті дослідження: методика «Ціннісні орієнтації» Шварца (https://stud.com.ua/37635/psihologiya/opituvalniki_osobistisnih_tsinnostey), тест «Смисложитгеві орієнтації» Леонтьєва (Леонтьєв, 1992), методика «Події мого життя» Нікіфорова (<https://studfiles.net/preview/5287883/>).

Генезис складових самоцінності особистості дошкільника вивчався за допомогою опитувальника особистісної орієнтації Шострома (в модифікації Джоунс, Крендалл, режим доступу <https://studfiles.net/preview/5287886/>), опитувальника «Вольова саморегуляція» Ейдмана (режим доступу <http://psylist.net/praktikum/00417.htm>), методики «Я очима інших людей» Цукерман (Цукерман, 2009), авторської експериментальної методики «Мої роздуми про самоцінність» та ін.

б. Методи математичної статистики застосовували для статистичного групування експериментальних даних і перевірки статистичної гіпотези. Оцінка результатів експериментальної роботи проводилась на основі кількісного і якісного аналізу змін рівнів ціннісного самоставлення, порівняльного аналізу показників у експериментальних і контрольних групах (коефіцієнти взаємної спряженості К. Пірсона).

Дослідно-експериментальна робота проводилась поетапно з дітьми 3-6 років життя та вихователями на базі закладів дошкільної освіти Рівненської (НВК №1 м. Рівне) та Київської (ЗДО № 100 «Казка», ЗДО № 419, № 544 м. Київ) областей. Усього експериментом було охоплено 115 дітей 3-6 років (55 – ЕГ; 84 – КГ); 8 вихователів закладів дошкільної освіти.

Результати дослідження. Під ціннісним ставленням до себе розуміємо складноструктуровану сукупність уявлень, переживань і позитивних оцінок, значущих для особистості власних якостей і досягнень, що зумовлюють стиль її поведінки й діяльності.

Особистість взаємодіє з соціумом не безпосередньо, а опосередковано, пропускаючи його через призму власного «Я». У період дошкільного дитинства відбувається інтеріоризація моральних цінностей, смислових орієнтирів, свобод, задекларованих у соціальному світі, об'єктивуючись у ціннісному «Я» особистості. Отже, динаміка самореалізації дитини дошкільного віку полягає в спрямуванні на реалізацію певних стратегій її поведінки незалежно від індивідуальних ліній особистісного розвитку. Зміна цих стратегій співвідноситься з етапами дошкільного дитинства, коли вирішуються основні завдання вікового розвитку особистості.

Розвиток самоцінності особистості в період дошкільного віку невід'ємний від процесу її входження у соціальний простір, а також розкритті в ньому своєї ціннісної сутності. У

соціальному просторі особистість на різних етапах онтогенезу одночасно і відкриває, і опановує суспільні цінності й смисли, «наділяє» їх особистісним змістом, робить їх надбанням ціннісного самоствавлення. Отже, розуміння соціальної дійсності дозволяє особистості дошкільного віку не тільки відтворювати у своїй діяльності привласнене «соціальне», але й визначає сутнісний рівень її особистісного буття.

На нашу думку, особистісний простір є багатомірним віддзеркаленням особистістю соціальної реальності, що поєднує внутрішній психічний світ і його зовнішні прояви у поведінці, спілкуванні, діяльності та є результатом самоусвідомлення, саморозвитку, самовдосконалення особистісних цінностей і смислів. Саме ціннісні і смислові виміри виступають базисом простору самоусвідомлення, розуміння внутрішнього світу «Я», стимулюють розвиток нового рівня ціннісного самоствавлення.

Зміст *когнітивної складової* самоцінності особистості дитини дошкільного віку відбиває атрибутивні, рольові, психологічні уявлення дитини про себе і пов'язаний з самоусвідомленням та знаходженням смислу власного «Я». Саме переживання особистістю конфліктних смислів змушує її усвідомлювати власні особистісні властивості з метою вибору дій відповідно до найбільш значущого (ціннісного) для самореалізації самоцінності особистісного утворення (якості, риси характеру).

Зміст *емоційної складової* самоцінності полягає в переживанні самоцінності як джерела й енергетичної сили власного життя. Особистість не осягає себе індіферентно, а співвідносить із емоціями, інтенсивність яких залежить від контексту смислових вимірів наповнення Я-духовного, Я-фізичного та Я-соціального.

Зміст *мотиваційної складової* самоцінності включає систему внутрішніх мотивів розвитку самоцінності як результату осмислення набутих потреб з можливістю їхньої самореалізації. Саме буттєві потреби визначають динаміку самоцінності, підтримують та спрямовують її розвиток.

Зміст *комунікативної складової* полягає у духовному самозмінюванні й самотворенні самоцінності особистості в процесі міжособистісного спілкування та конструктивних взаємодій. У комунікативних контактах виявляється, презентується, стверджується і підтримується ціннісне самоствавлення особистості та інших людей. Саме через очікуване ціннісне ставлення інших особистість збагачує, оновлює власне ціннісне самоствавлення.

Зміст *поведінково-регулятивної складової* включає усвідомлений, самостійний процес прийняття рішення щодо вибору мотивів, цілей, власних дій. Дитина постійно «винаходить» себе, свою самоцінність у процесі вибору свого способу буття, перетворюючи власне ціннісне самоствавлення та осмислюючи його складові. Водночас особистість знаходиться в ситуації «хронічного» особистісного вибору не лише засобів реалізації самоцінності, але й самих цілей, що й визначає розвиток самоцінності.

Розвиток самоцінності особистості в період дошкільного віку відрізняється наявністю прямого та зворотного зв'язку, тісним взаємовпливом між усіма складовими. Кожен віковий

етап має певну специфіку розвитку структурних складових і характеризується ускладненням самоцінності особистості в процесі змінювання ціннісно-сислового ставлення до себе та інших.

Емпіричне дослідження самоцінності особистості дошкільників 3-6 років здійснено в контексті особистісно-ціннісного підходу з врахуванням вікових та статевих особливостей дітей дошкільного віку.

Вивчення особливостей розвитку зазначеного феномену у дошкільників включало три етапи. Завдання першого етапу полягало у визначенні психологічних особливостей становлення самоцінності сучасних дошкільників у контексті соціального і особистісного просторів; завдання другого - виявленні рівнів розвитку її структурних складових, провідних форм та ціннісного «Я»; завдання третього полягало у дослідженні типів самоцінності у взаємозв'язку зі стратегіями поведінки.

Проведене емпіричне узагальнення результатів дослідження дозволило визначити змістові характеристики форм ціннісного самоставлення дошкільників: *саморефлексія* характеризується переосмисленням та якісним удосконаленням смислу ціннісного «Я» дошкільника, розширенням його меж. При цьому інше «Я» однолітка має особливий ціннісний смисл, оскільки виступає внутрішнім дзеркалом для самооцінки власного «Я» дошкільника; *самоповага* дошкільників полягає в ускладненні осмислення власного «Я» та його розширенні під впливом соціальних, психологічних, педагогічних факторів. Низький рівень самоповаги та високий самоприниження спостерігається у дошкільників, які переживають заздрощі, невдоволення, агресію (особливо в умовах низького достатку сім'ї). Це також вказує на розбалансування самоповаги, ставлення до себе у діапазоні красивого – некрасивого, доброго – злого, розумного – нерозумного, гарного – поганого та ін., оскільки у площині «красивого» їм властива самоповага до себе, у площині «некрасивого» – негативні емоційні виміри (недовіра до себе, самозвинувачення, знецінення власного «Я»); *самозацікавленість* дошкільників до власного внутрішнього світу якісно змінюється, що спонукає його бути уважним до різноманітних внутрішніх відчуттів, підсилює цінність «Я». Формуються і закріплюються універсальні цінності, канони, еталони прекрасного, розширюється діапазон вибору гендерної поведінки. Наприкінці дошкільного віку з'являється усвідомлений стійкий інтерес до власної особистості; *гідність* дошкільників пов'язана з очікуванням ставленням оточуючих, забезпеченням уваги до власного «Я». Дошкільники вважають, що їх досягнення значно перевищують їх недоліки. Для утвердження власної гідності вони намагаються здійснювати добрі вчинки, зростає їх відповідальність. Розвивається бажання пишатися собою (спочатку серед однолітків і значущих дорослих), що трансформується у стійке почуття власної гідності; *впевненість у собі* відрізняється полярними характеристиками – від негативного сприйняття власного «Я» до розуміння себе цілеспрямованою компетентною особистістю, здатною долати труднощі. При цьому дитина постійно шукає цінність «Я», підтримує, підсилює її в міжособистісній взаємодії. Саме впевненість у собі стимулює особистісну активність дошкільника, що позначається на прийнятті відповідального рішення, здійсненні значущих дій.

У структурі ціннісного «Я» хлопчиків і дівчат відбувається якісне перетворення, ускладнення й розширення ціннісного «Я», що пов'язано зі становленням світогляду як системи знань про політичне, економічне, культурне життя суспільства, власної точки зору на зовнішній і внутрішній світ. Відбувається більш глибоке осмислення свого ціннісного «Я», що виявляється у зміні особистісних орієнтацій на майбутнє. Переосмислення різних життєвих смислів визначають домінування в «полі» ціннісного «Я» нових моральних цінностей. Розвинута рефлексія виводить ціннісне «Я» дошкільника за межі його внутрішнього світу, дозволяючи йому зайняти власну позицію у соціумі. Інтегруючи власне «Я», дошкільник починає прагнути до духовного зростання, побудови ціннісного «Я» на основі нових моральних цінностей.

В основу розробки системи ефективного формування у дітей дошкільного віку ціннісного самоставлення було покладено ідею цілісного підходу в організації їхньої життєдіяльності в закладах дошкільної освіти, оновлення змісту, форм та методів освітньої діяльності, створення розвивального середовища, чому сприятиме впровадження особистісно орієнтованої технології виховання в ранньому онтогенезі соціально схвалених, прийнятних, конструктивних форм ціннісного самоставлення як життєвої опори.

Реалізація концепції була спрямована на збагачення уявлень дошкільників про власні чесноти і вади; виховання в них самоповаги, здатності довіряти власним можливостям; формування уміння поводитися самостійно, діяти конструктивно, відстоювати власну гідність у своїх діях та вчинках, обґрунтовувати власну думку, орієнтуватися на базові моральні цінності. Важливим напрямом роботи було забезпечення доступного дошкільникам балансу Я-фізичного, Я-духовного та Я-соціального, оптимізація моделі взаємодії у системах «дорослий - дитина» та «дитина - дитина»; створення для цього відповідного теоретико-методологічного та програмно-методичного забезпечення.

Концептуальною основою розробленої технології формування ціннісного самоставлення дітей дошкільного віку було розуміння сутності виховання у гуманістичній парадигмі як процесу сприяння різнобічному, вільному й творчому розвитку особистості дитини, яка ставиться до себе як до цінності.

Мета технології передбачала формування у дошкільників ціннісного самоставлення, конкретизувалася у цільових орієнтирах через розвиток критеріїв ціннісного ставлення до себе (реалістичного образу Я, самоповаги, усталеної суспільно значущої поведінки).

Умовами оптимізації технології виховання у дошкільників ціннісного самоставлення виступили: створення сприятливої педагогічної атмосфери взаємодії, що передбачає віру в унікальність і цінність кожної особистості, її прав на вільний розвиток, реалізацію своїх здібностей; підвищення обізнаності вихователів і батьків у питаннях розвитку і становлення особистості, набуття практичних умінь і навичок співробітництва з дітьми; диференційований підхід до формування у ціннісного самоставлення у дітей дошкільного віку.

Реалізація мети представлена в процесуальній частині технології через упровадження у виховний процес особистісно орієнтованої технології формування ціннісного самоставлення, що визначили підбір форм і методів виховного впливу. Процесуальна частина технології містила у собі інформаційно-збагачувальну та діяльнісно-розвивальну стадії.

Метою *інформаційно-збагачувальної стадії* процесуальної частини технології було підвищення загальної компетентності вихователів і батьків з питань формування ціннісного самоставлення у дітей дошкільного віку. Завдання роботи на цій стадії полягали у підвищенні обізнаності вихователів та батьків стосовно специфіки й особливостей побудови особистісно орієнтованого педагогічного процесу, загального освітньо-культурного рівня та культури спілкування з дітьми; підготовка батьків до ефективної взаємодії з вихователями і дітьми.

Реалізація поставлених завдань відбувалася за наступними напрямками:

I напрям передбачав проведення семінарів для вихователів «Особистісно орієнтоване виховання: реалії практики», «Дитина – цінність»; семінарів-практикумів «Організація виховного середовища, спрямованого на формування ціннісного само ставлення», «Методика діагностики ціннісного самоставлення у дошкільників», «Права людини і дитини»; індивідуальних бесід «Я і дитина: процес взаємодії», результатом яких було усвідомлення значення виховання ціннісного самоставлення, його критеріїв і показників.

II напрям складався з серії тренінгів, лекцій, семінарів, бесід, групових дискусій та рольових ігор, які проводилися психологами закладів дошкільної освіти. Це допомогло вихователям оволодіти способами саморегуляції власного психічного стану, опанувати діалогічною емпатійною формою спілкування.

III напрямом стала робота з батьками, що потім вийшла за межі інформаційно-збагачувальної стадії і тривала протягом усього експерименту. Вона передбачала доповіді вихователів на батьківських зборах «Ціннісне ставлення дитини до себе: особливості розвитку», «Дитина – цінність для батьків»; індивідуальні бесіди, оформлення стенду «Плекаємо почуття власної вартості».

За бажанням батьків з ними проводилися групові консультації, індивідуальні бесіди, психолого-педагогічні тренінги, спрямовані на набуття вмінь щодо створення ігрової атмосфери в сім'ї, поліпшення психологічного клімату, стосунків із дітьми. Всі батьки були ознайомлені з результатами констатувального експерименту й завданнями дослідно-експериментальної роботи.

Діяльнісно-розвивальна стадія процесуальної частини технології мала на меті безпосередню діяльність з дошкільниками 3 – 6 років, спрямовану на формування ціннісного самоставлення. Передбачалося конструювання педагогічного процесу у закладах дошкільної освіти шляхом взаємодії вихователя з дітьми; побудова й реалізація роботи з батьками в клубі “Особистість”, що сприяло обміну досвідом виховання в сім'ях, взаємодії сім'ї з закладу дошкільної освіти.

Враховуючи показники компетентності й параметри розвитку дітей дошкільного віку, представлені у Базовому компоненті дошкільної освіти за освітньою лінією «Особистість» (зумовлені потрійною природою людського Я – його фізичної, психологічної, соціальної сторін), критерії ціннісного ставлення до себе діяльнісно-розвивальна стадія технології передбачала наступні напрями роботи з дітьми: Я-фізичне; Я-соціальне та Я-моральне.

Переважаючими формами у кожному напрямі належали були групові, індивідуальні заняття, ігри (з різним та однаковим рівнем сформованості показників ціннісного ставлення до себе, складом дітей), театралізована діяльність у гуртках, свята та розваги.

Зміст роботи за кожним напрямом містив: читання й розповідання казок, загадок, дражнілок, прислів'їв, приказок, небилиць; бесіди за змістом літературних творів; малювання казкових героїв; переінакшування та складання продовження казки, казок з новими героями; ігри, вправи-описи, самоописи; хвилинки-самооцінки, ігри і бесіди на розвиток самокритичності; народні ігри; самостійна організація дітьми нових ігор, ігри на закріплення знань дітей про себе й вироблення ціннісних суджень, вміння відстоювати свою позицію; ігри з проблемною ситуацією, ігри-перевтілення; використання порад, нагадування, прикладів, навідних питань, активізації минулого досвіду дітей, похвали, порівняння досягнень дітей з їх попередніми результатами, орієнтація на позитивний приклад казкового героя, позитивного й обґрунтованого оцінювання, створення ситуацій успіху, використання прикладів з життя, залучення батьків до спільної діяльності з дітьми.

Напрямок Я-фізичне був спрямований на закріплення й збагачення знань дошкільників про особливості свого фізичного образу, статі, віку («Панас»), ознайомлення з цінностями здоров'я («Познайомимось», «Яким я буду, коли виросту» та ін.), виховання інтересу до питань фізичної природи людини, розвитку позитивної самооцінки фізичного образу, фізичних здібностей і можливостей («Дударь», «Перепелушка»), сприяння свідомій реалізації знань про особливості функціонування свого організму при догляді за ним («Вилікуй персонаж казки», «Фантазія»). Специфічним для фізичного напрямку було використання індивідуальних спостережень, прислів'їв, приказок з метою самоаналізу.

Напрямок Я-духовне реалізувався через розширення та поглиблення знань дітей про морально-етичні норми та загальнолюдські цінності, пізнання себе як носія моральних норм і загальнолюдських цінностей («Який герой?», «Я-(улюблений казковий герой)'), формування у дітей відповідної поведінки, уміння згідно з ними адекватно оцінювати («Похвали друга», «Оціни чергування») та контролювати свої дії, передбачати наслідки своїх учинків («Назви й поясни»). Допомога дітям в усвідомленні й прийнятті самих себе як представників сім'ї, роду, певної етнічної групи. Специфічним для цього напрямку було ознайомлення ігри на закріплення моральних норм і ціннісних суджень («Змінюємо приказки»), аналіз життєвих ситуацій, літературні вікторини («Добро у казці»), складання правил гри, спільної діяльності, проведення «Тижня ввічливості», «Днів гарного вчинку», «Днів чуйності», «Тижня

доброти», «Днів людяності» та ін., що сприяли реалізації моральних і ціннісних переконань дітей у повсякденній діяльності та спілкуванні.

Напрямок Я-соціальне передбачав закріплення знань дітей про світ почуттів та емоцій («Який у мене настрій?», «Порівняй», «Як ходять», бесіди «Що таке емоції?»), озброєння знаннями про власні почуття та засоби вираження емоційних станів («Чарівне превтілення»), виховання емоційно-ціннісного ставлення до проявів свого Я («Хто у нас сьогодні був, як...», «Я пишаюсь, що я...»), збагачення дітей емоційно-ціннісним досвідом поведінки («Сміх», «Мавпинятки», «Пантоміма»). Специфічним для цього напряму було створення ситуацій («Підсумки настрою дня»), проведення настільних ігор за мотивами казок («Створи настрій»), ігор-інсценувань казок, колискових, дражнилок («Розповідь про персонажа казки (вербально/ невербально)», «Чарівне перетворення»), бесід «Дізнаємося про емоції інших», ігор на покращення емоційного стану («Плакаємо почуття щастя»), ігор на розширення уявлень дітей про свій внутрішній світ («Світ моїх емоцій та переживань»), ігрових ситуацій на усвідомлення цінності власного Я (вправ та ігор на основі емпатії, ситуацій - добрий учинок, ігор на підвищення впевненості у собі («Комплімент», «Чарівне люстерко»)).

Діагностична частина технології була спрямована на виявлення ефективності розробленої технології формування ціннісного самоствавлення й представлена у вигляді контрольного етапу експерименту. Завдання цієї частини технології реалізувалися через дібрані й розроблені експериментальні ситуації, спостереження, бесіди, завдання, вивчення дитячих робіт; методи математичної статистики.

Запропонована технологія формування ціннісного самоствавлення дітей 3 – 6 років життя виявилась ефективною, оскільки після її провадження діти експериментальних груп показали вищі показники сформованості ціннісного самоствавлення у порівнянні із дітьми контрольних груп, у яких значущих змін не відбулося. Отримані данні унаочнено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Динаміка розвитку ціннісного самоствавлення за результатами формувального експерименту

Критерії	Рівні	Діти 3-4 року життя			
		Експериментальна група (30 дітей)		Контрольна група (32 дитини)	
		До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
<i>Емоційно-ціннісне ставлення до себе</i>	високий	4/ 13,5%	5/ 18,1%	5/17,3%	6/ 18,3%
	середній	12/40,3%	18/ 58,7%	20/ 61,0%	20/ 62,6%
	низький	14/ 46,2%	7/ 23,2%	7/ 21,7%	6/ 19,1%
<i>Ціннісне-сміслові ставлення до себе</i>	високий	5/ 17,4%	8/ 26,4%	8/ 25,6%	9/28,2%
	середній	9/ 29,5%	11/ 36,0%	11/35,4%	12/37,6%
	низький	16/ 53,1%	11/ 37,6%	13/ 39,0%	11/ 34,2%
<i>Ціннісне смислове ставлення до інших</i>	високий	6/18,9 %	8/ 19,1%	8/ 19,2%	9/ 22,1 %
	середній	10/ 32,5%	12/ 34,2%	12/ 34,1%	13/ 37,7%
	низький				

		Діти 3-4 року життя (n=62)			
		Експериментальна група (25 дітей)		Контрольна група (27 дітей)	
		До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
<i>Емоційно-ціннісне ставлення до себе</i>	високий	3/ 13,5%	5/20,1%	5/ 17,31%	6/ 18,3 %
	середній	11/43,25%	14/56,71%	13/51,0%	13/61,0%
	низький	11/43,25%	6/23,19%	9/31,69%	8/25,8%
<i>Ціннісне-сміслові ставлення до себе</i>	високий	5/17,4%	8/33,4%	8/27,6%	9/28,2%
	середній	9/38,5%	9/35,0%	11/46,8%	12/48,6%
	низький	11/44,1%	8/32,6%	8/25,6%	6/23,2%
<i>Ціннісне смислове ставлення до інших</i>	високий	6/18,9%	11/44,1%	8/27,6%	9/28,2%
	середній	9/32,5%	9/34,2%	12/47,1%	13/49,6%
	низький	10/48,6%	5/24,7%	7/25,3%	5/22,2%

Отримані дані свідчать про суттєві позитивні зміни рівнів сформованості ціннісного самоставлення у процесі соціалізації дітей дошкільного віку експериментальних груп, що проявляється в позитивній оцінці нового зв'язку власного «Я» із соціальним оточенням. У дітей експериментальної групи (3-4 рік життя) зафіксовано зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе, зокрема зросли показники високого рівня (від 13,5% до 18,1%), середнього (з 40,3% до 58,7%), зменшилися показники низького (від 46,2% до 23,2%).

Зросли показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до себе (від 17,4% до 26,4%), середнього (від 29,5% до 36,0%), зменшилися показники низького (від 53,1% до 37,6%). Окрім того, підвищилися показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до інших (від 18,9% до 19,1%), середнього (від 32,5% до 34,2%), низького зменшилися (від 48,6% до 46,7%).

У дітей експериментальної групи (5-6 рік життя) виявили зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе – зросли показники високого рівня (від 13,5% до 20,1%), середнього (від 43,25% до 56,71%), зменшилися показники низького (від 43,25% до 23,19%). Зросли показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до себе (від 17,4% до 33,4%), знизилися середнього (від 38,5% до 35,0%), зменшилися низького (від 44,1% до 32,6%). Водночас зросли показники високого рівня ціннісно-сміслового ставлення до інших (від 18,9% до 44,1%), середнього (від 32,5% до 34,2%), зменшилися низького (від 48,6% до 46,7%).

Проте, головними для нас були якісні зміни – діти, з якими проводилася робота за розробленою технологією, стали більш відкритими, охоче йшли на контакт з експериментатором, показували високі знання про різні сфери власного «Я», наводячи приклади з власного досвіду, відрізнялися сформованою внутрішньою позицією, усвідомленням власної значущості, самоповагою, збільшенням відповідності рівня домагань реальним успіхам, реалізацією прагнення до самостійності й незалежності, надбанням вмінь контролювати власну поведінку, ефективно використовували знання про себе у житті.

Цінним для нас виявився той факт, що проведена робота позитивно вплинула на стосунки у дитячому колективі, сприяла формуванню навичок групової взаємодії.

Обговорення. Проблема формування ціннісного самоствавлення особистості у процесі соціалізації недостатньо представлена в науковій літературі, відсутні зарубіжні дослідження даної проблеми. Значущість вивчення даної проблеми ґрунтується на орієнтації педагогічного процесу на особистість. Наукові дослідження, що розкривають теоретико-психологічну проблему ставлень особистості (Бех, 2018; Леонтьєв, 1983) та відповідні пошуки у педагогіці (Кононко, 1999) характеризують це утворення як систему зв'язків людини із значущими для неї сторонами дійсності, що реалізується в поведінці, закріплюється у способі життя, стає складовою свідомості й самосвідомості особистості, характеристикою самоцінності.

Досвід психолого-педагогічних досліджень останніх десятиріч дозволяє переглянути існуючі уявлення про вікові можливості дітей дошкільного віку (Давидов, 1992; Максименко, 1997) і зробити висновок про їхні великі пізнавальні можливості, кардинальні зміни в мотиваційній структурі особистості дітей дошкільного віку.

Аналіз наукових джерел дає підстави також для твердження про важливість виховання ціннісного ставлення до себе у розвитку дитини дошкільного віку за допомогою різноманітних засобів педагогічного впливу (Бех, 2018; Кононко, 1999).

Висновки. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що в сучасних умовах самоцінність дитини розглядається як важливе утворення, що виникає на основі самосприйняття, самооцінки Я-образу, оцінок референтного оточення. Самоцінність – одна зі складових суб'єктного ядра особистості й структури її самосвідомості, механізм керування поведінкою. Особливості функціонування структури самоцінності особистості в період дошкільного дитинства характеризуються ускладненням когнітивної, емоційної, мотиваційної, комунікативної складових, форм саморефлексії, самоцікавленості, самоповаги, гідності, впевненості в собі завдяки зорієнтованості особистості на нові соціальні умови життєдіяльності, формування нових соціальних ролей, засвоєння та осмислення ціннісного «Я». Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку ціннісного самоствавлення особистості.

Список використаних джерел

- Бех, І. Д. (2018) *Особистість на шляху до духовних цінностей* : монографія. Київ - Чернівці: Букрек.
- Давыдов В.В. (1992) Генезис и развитие личности в детском возрасте // *Вопр. психол.* – 1992. – № 1. – С. 22–33.
- Кононко О.Л. (1999) Розвиток самосвідомості як запорука особистісного зростання дошкільника // *Дошкільне виховання.* – 1999. - № 10.
- Леонтьев А.Н. (1983) *Избранные психологические произведения, Т.2.* – М.: МГУ, 1983. – 318 с.
- Леонтьев Д.А. (1992) *Тест смысложизненных ориентаций (СЖО)*, М: «Смысл», 1992. – 16 с.
- Максименко С.Д. (1997). *Навчання и розвиток: психологічні аспекти* // *Практична психологія та соціальна робота.* –1997. – № 10. – С.5–8.

Методика «Ціннісні орієнтації» Шварца. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://stud.com.ua/37635/psihologiya/opituvalniki_osobistisnih_tsinnostey

Методика «Події мого життя» Нікіфорова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5287883/>.

Опитувальник особистісної орієнтації Шострома (в модифікації Д. Джоунс, Р. Крендалл) Взято з <https://studfiles.net/preview/5287886/>

Тест-опросник Е.В. Эйдмана «Исследование волевой саморегуляции». – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://psylist.net/praktikum/00417.htm>

Цемрюк І. Г. (2009) Особливості корекції егоцентризму в умовах соціально-психологічного тренінгу / І.Г.Цемрюк // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : [за наук.ред.. О.В. Гаврилова].– Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 11. – С. 240 – 246. – (Соціально-педагогічна).

References

Bekh, I.D. (2018). *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnostei* [Personality on the path to spiritual values]. Kyiv-Chernivtsi: Bukrek.

Davydov, V.V. (1992). *Genezis i razvitie lichnosti v detskom vozraste* [Genesis and development of the personality in childhood]. *Voprosy Psikhologii*, 1, 22–33.

Kononko, O.L. (1999). *Rozvytok samosvidomosti yak zaporuka osobystisnoho zrostantia doshkilnyka* [Development of self-awareness as a basis of preschooler's personal growth]. *Doshkilne Vychovannia*, 10.

Leontev, A.N. (1983). *Izbrannye psikhologicheskie proizvedeniia: Vol. 2* [Selected psychological works]. Moscow: MGU.

Leontev, D.A. (1992). *Test smyslozhzhyennnykh orientatsii (SZhO)* [Purpose in Life Test (PIL)]. Moscow: Smysl.

Maksymenko, S.D. (1997). *Navchannia i rozvytok: psykhologichni aspekty* [Learning and development: Psychological aspects]. *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota*, 10, 5–8.

Metodyka «Tsinnisni oriientatsii» Shvartsa [Schwartz Value Survey]. Retrieved from https://stud.com.ua/37635/psihologiya/opituvalniki_osobistisnih_tsinnostey

Metodyka «Podii moho zhyttia» Nikiforova [“Events of my life” by Nikiforov]. Retrieved from <https://studfiles.net/preview/5287883/>.

Opytuvalnyk osobystisnoi oriientatsii Shostroma (v modyfikatsii Dzhours, R. Krendall) [Self-Actualization Questionnaire by Shostrom modified by Jones & Crandall]. Retrieved from <https://studfiles.net/preview/5287886/>

Test-oprosnik E.V. Eidmana «Issledovanie volevoi samoreguliatsii» [Test “Investigation of Voluntary Self-Regulation” by Eidman]. Retrieved from <http://psylist.net/praktikum/00417.htm>

Tsemriuk, I.H. (2009). *Osoblyvosti korektsii ehotsentryzmu v umovakh sotsialno-psykhologichnoho treninhu* [Features of correction of egocentrism in the conditions of socio-psychological training]. In O.V. Havrylov (Ed.), *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Vol. 11* (pp.240–246). Kamianets-Podilskyi: Aksioma.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-252-262>
УДК [37.014.53+061.2]:005.8(477)
ORCID ID 0000-0001-8915-8792

Любов Сокол,

*кандидат психологічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ВИКОРИСТАННЯ ВЕБ-ТЕХНОЛОГІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

***Анотація.** В статті представлений аналіз можливостей віртуального простору для діяльності дитячих громадських організацій*

Визначено, що віртуальний простір забезпечує можливість реалізації певних аспектів діяльності громадських організацій, а саме: побудови різних типів публічних стратегій та відносин; полегшення внутрішньої та зовнішньої комунікацій активістських груп, організації колективних дій та розширення зв'язків між активістами.

Метою статті є аналіз сучасних досліджень та вивчення наукового досвіду з тематики використання віртуального простору для діяльності дитячих громадських організацій.

Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано методи наукового теоретичного, емпіричного та статистичного аналізу для зведення й обробки даних. У процесі пілотажної експертизи виявлено основні тенденції у використанні Глобальної мережі громадськими організаціями українського сегменту Інтернету.

Проаналізувавши значний обсяг матеріалу, автор приходять до висновку, що веб-простір є потенційно потужним ресурсом для діяльності дитячих громадських організацій, який майже не використовується в українському сегменті глобальної мережі, але за допомогою якого можна не лише інформувати про власну діяльність, але й формувати громадську думку, залучаючи велику кількість учасників до своїх проєктів, а, отже, й впливати на динаміку соціальних змін у суспільстві.

Автором також розглянуті перспективи використання можливостей віртуального простору у діяльності дитячих громадських організацій, а саме, створення осередків віртуальних організацій, які взагалі не зафіксовані в українському Інтернеті, але активно функціонують у Всесвітній глобальній мережі.

***Ключові слова:** виховання, віртуальний простір, віртуальні організації, глобальні мережі, дитячі громадські організації, ідентичність, Інтернет.*

*Liubov Sokol,
PhD in Psychology,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES OF THE USE OF WEB TECHNOLOGIES IN THE ACTIVITIES OF CHILDREN'S AND PUBLIC ORGANIZATIONS

***Abstract.** The article presents an analysis of the possibilities of virtual space for the activities of children's community organizations*

It is determined that virtual space provides the opportunity to implement certain aspects of the activities of public organizations, namely: the construction of various types of public strategies and relationships; facilitating internal and external communication of activist groups, organizing collective actions and expanding ties between activists.

The purpose of the article is to analyze modern research and study of scientific experience on the use of virtual space for the activities of children's public organizations.

In order to achieve the goal and to solve the research tasks, methods of scientific theoretical, empirical and statistical analysis for data mining and processing were used. In the process of pilot examination, the main trends in the use of the Global Network by public organizations of the Ukrainian segment of the Internet have been revealed. Based on analysis of considerable amount of material, the author concludes that the web space is a potentially powerful resource for the activities of children's public organizations, which is almost not used in the Ukrainian segment of the global network. On the other hand, it will help not only to inform about its own activities, but also to form a public thinking, involving a large number of participants in their projects, and, consequently, influencing the dynamics of social change in society.

The author also considers the prospects of using the possibilities of virtual space in the activities of children's public organizations, namely the creation of cells of virtual organizations that are not recorded at all in the Ukrainian Internet, but are active in the World Wide Web.

***Key words:** children's social organizations, education, global networks, identity, Internet, virtual organizations, virtual space.*

Вступ. Дитяча організація, по суті, є формою виховного впливу на підростаючу молодь. Науковці неодноразово наголошували на важливості її функціонування для становлення громадянськості, національної самосвідомості особистості, розвитку її творчого та особистісного потенціалу. Монографія науковців Інституту проблем виховання детально представляє багатоаспектність виховних впливів та їх наслідків для становлення особистості та громадянина через діяльність дитячих організацій, тому будемо вважати доведеним їх визначний вплив на формування підростаючої молоді (Касьянова, Окушко, Петрочко, & Пашенко, 2015).

Зануреність сучасних дітей та підлітків у мережу Інтернет давно вже стало аксіомою, проте ресурси всесвітньої павутини дитячі громадські організації України майже не

використовують. Як свідчить проведений нами моніторинг глобальної мережі Інтернет, дитячі громадські організації представлені у кібер просторі дуже невиразно. Пошуковий механізм Google на першій сторінці запиту «дитячі громадські організації» видає перелік організацій, сайти яких не оновлювались протягом останніх трьох років, і наразі невідомо про деталі їх функціонування.

Навіть у найбільш повноцінно представлених у глобальній мережі дитячих громадських організаціях, таких, як «Школа безпеки», «Екологічна варта», «Пласт», зворотний зв'язок з користувачем має застарілі технологічні форми або зовсім не функціонує.

Мета та завдання. У зв'язку із зазначеним, на часі розкрити питання необхідності та доцільності використання можливостей Інтернет простору для забезпечення розвитку та перспективної діяльності організацій взагалі, і дитячих організацій, зокрема. Нашим завданням було узагальнення та аналіз даних щодо використання віртуального простору у діяльності громадських дитячих організацій України та інших країн світу.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано теоретичні, емпіричні та статистичні методи зведення й обробки даних:

теоретичні: аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності дитячих та молодіжних громадських організацій та об'єднань, спеціальної літератури з досліджуваної проблематики, аналіз, порівняння та узагальнення результатів попередніх досліджень;

емпіричні: спостереження, анкетування, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, аналіз змісту документації, експертна оцінка.

статистичні: кількісний і якісний аналіз даних, систематизація та аналітичне групування даних на групи за істотними ознаками, підбиття групових та загальних підсумків.

Результати дослідження. Здійснений аналіз дає можливість експлікувати досягнення науковців зарубіжних країн щодо використання потенціалу веб-простору у діяльності громадських дитячих організацій на українську реальність.

Наразі відбувається створення глобальних стратегічних альянсів некомерційних та неурядових організацій у віртуальному просторі через формування їх міжнародних мереж. Така перспектива здається далекою для громадських дитячих об'єднань України, але не через складність утворення таких мереж, а через слабку поінформованість керівників таких установ.

Дослідження Yang Aimei (2013) присвячено аналізу діяльності понад 500 екологічних міжнародних некомерційних та неурядових організацій (МНГО), які використовували веб-сайти для спілкування з широкою громадськістю у всьому світі та створення віртуальних зв'язків зі своїми стратегічними союзниками. Отримані дані засвідчили, що такі громадські організації змогли залучити значну кількість відвідувачів з різних країн. МНГО використовували свої гіперпосилання для побудови глобально зв'язаної мережі. Спільна місія була важливим аспектом у стратегії побудови відносин між різними об'єднаннями, багато осередків створили взаємні гіперпосилання з іншими.

Учені відзначили потенціал Інтернету для формування стратегії та тактики розвитку організацій. Дослідження документально висвітлюють, як активісти всього світу використовують онлайнові засоби масової інформації для спілкування із громадськістю, мобілізації колективних дій, впливу на органи влади, ЗМІ, протидії корупції та зловживання будь-яких осіб. Такі тенденції, як наголошують автори, впливають на розвиток світового громадянського суспільства і мають важливі наслідки для глобальних суспільних справ (Berger, 2005; Wasserman, & Faust, 1994; Henderson, 2005; Park, 2003). Деякі вчені оперують навіть поняттям глобальної громадськості, наприклад, в контексті залучення особистості до справ захисту довкілля та екології на всій планеті (Thelwall, 2003).

Дослідники визначають, що веб-сайти є важливими платформами, за допомогою яких їх члени можуть спілкуватися та надавати інформацію своїм відвідувачам. Гіперпосилання між цими веб-сайтами розглядаються як свідчення побудови віртуальних відносин. Гіперпосилання дозволяють членам об'єднань залучити до своїх справ інших однодумців та збільшувати видимість веб-сайтів цих груп (Shumate, & Lipp, 2008).

Виховна місія переважної більшості дитячих громадських організацій України ґрунтується на залученні їх учасників до системи загальнолюдських цінностей, таких як: охорона та дбайливе ставлення до довкілля, повага та партнерське ставлення до іншого, толерантність у взаєминах тощо. Транснаціональний характер таких виховних пріоритетів дає можливість організаціям, об'єднаним проблемами дитячого розвитку, скористатися практиками публічних зв'язків у мережі Інтернет, створити віртуальні відносини між активістами дитячих об'єднань по всьому світу та побудувати взаємну мережу.

Спроби створити транснаціональну мережу недержавних і некомерційних громадських організацій екологічного напрямку були здійснені у дослідженні Yang Aimei (2013), у результаті проведення якого активісти руху за охорону навколишнього середовища через створення вихідних гіперпосилань залучили мільйони відвідувачів на свої веб-сайти. Такі організації, охоплюючи все більше і більше людей, отримали безпрецедентну можливість формувати громадську думку, привертати увагу до певних подій чи фактів і, викликаючи соціальні зміни, впливати на подальший розвиток подій. Також їм вдалося мобілізувати ресурси на забезпечення освіти та інформації.

Використовуючи потужні інтернет-сканери для аналізу даних, такі як LexiURL Searcher та Alexa Rank Traffic Rank, дослідники дійшли висновку, що наявність системи гіперпосилань на веб-ресурси організації робить їх потужними платформами для побудови різних типів публічних стратегій та відносин (Thelwall, 2003). Використання системи гіперпосилань полегшують внутрішню та зовнішню комунікацію активістських груп, допомагають активістам організовувати колективні дії та розширюють зв'язки між ними.

Henderson (2005) стверджує, що такі віртуальні мережі також можуть сприяти структурній ідентичності для активістів. Подальші дослідження показують, що побудова головної мережі гіперпосилання може принести користь сайтам активів (Yang, 2013).

Гіперпосилання є одним з основних будівельних блоків Інтернету, і вони допомагають підключати веб-сайти та сторінки. Гіперпосилання також спрямовують інтернет-навігацію користувачів Інтернету (Park and Thelwall, 2003; Shumate, & Lipp, 2008). Крім того, кількість гіперпосилань, отриманих веб-сайтом, впливає на можливість пошуку сайту. Це пов'язано з тим, що великі пошукові системи часто використовують кількість посилань, які даний сайт може отримати як ключовий показник репутації сайту і відповідно його класифікувати. Веб-сайти з вищим рейтингом легше знаходяться мільйонами користувачів пошукової системи.

Shumate, & Lipp (2008) концептували гіперпосилання мереж як "набір міжорганізаційних зв'язків, які дозволяють членам і не членам досягти однорідного набору однодумців організацій з метою посилення видимості цілей мережі. Тому дослідження мереж гіперпосилання допомагає ілюструвати вибір організацій союзників у мережі та демонструє їхні стратегії побудови взаємозв'язків. Взагалі, створення віртуальних відносин є дуже цінним для активістів і може генерувати форму суспільних благ, які могли б розширити можливості представників низки людей.

Отже, можемо наголосити, що веб-сайти є потенційно потужними ресурсами для дитячих громадських організацій, які дозволяють формувати громадську думку, залучати велику кількість учасників до своїх проектів та впливати на динаміку соціальних змін у суспільстві. Для максимізації цінності веб-сайтів організатори повинні інвестувати ресурси у розробку функцій своїх веб-сайтів, щоб краще задовольнити потреби відвідувачів.

У межах окресленої нами проблематики ми хотіли б зупинитися на інших ресурсах використання віртуального простору для діяльності організацій, в тому числі, й дитячих громадських. Наразі існує сучасна світова тенденція до створення не лише реальних, а й віртуальних дитячих, громадських та інших типів організацій, які функціонують, підтримуються та модеруються лише у мережі Інтернет. Віртуальна організація може розглядатися як платформа, яка координує потоки та процеси інформації та комунікації з метою залучення учасників до колективних дій. Вказана форма функціонування дитячих об'єднань не представлена в українському сегменті Інтернету, але має перспективи для її появи, на яких ми маємо змогу зупинитися.

За визначенням Hughes (2001), віртуальні організації складаються з мереж працівників та організаційних підрозділів, пов'язаних інформаційними та комунікаційними технологіями (ІКТ) та призначених для полегшення поєднання ресурсів партнерів й для досягнення спільних цілей. Зовсім нещодавно лексикон збагатився іншими термінами, такими як "веб-підприємства", "спільноти практики", "віртуальні команди" та "віртуальні громади". Віртуальні громади відносяться до колективів приватних осіб, які діляться інформацією за темами, що становлять спільний інтерес. Таким чином, віртуальна або мережева організація є більш стратегічною концепцією, ніж визначена організаційна форма, і це завжди пов'язано з тим, що компанії та / або особи, що збираються разом, працюють поруч, використовуючи поєднання інформаційних та комунікаційних технологій для координації роботи потоків і проведення інформаційних та соціальних обмінів. Складність цих перехресних

домовленостей залежить від об'єкта об'єднання та контексту, в якому повинна функціонувати віртуальна організація. Вурне (1993) характеризує відносини членів віртуальної організації, як тимчасові, вільні, неформальні, й такі, що супроводжуються технологічним супроводом. Головна відмінність між "старою", або традиційною, і "новою", або віртуальною, формами союзу полягає в тому, що управління на відстані, швидше за все, вимагає іншого стилю лідерства, заснованого на іншому розумінні ключового інгібітора діяльності – довіри. Управління довірою, індивідуальна зацікавленість і робота в команді – все це парадокс складних завдань віртуальних організацій. Вирішення останнього можливо через встановлення балансу між належним чином "авторитарною" або "демократичною" структурою, який сприяє як самоврядуванню, так і задовольняє природжене людське прагнення до приналежності та ідентифікації. Більш того, дублювання чи неправильно визначені робочі ролі в рамках віртуальної організації можуть упливати на управлінські рішення, розподіл ризиків та доступ до ресурсів.

Аналіз літератури, присвяченої проблемі функціонування групи, вказує на командну динаміку, яка передбачає п'ять різних етапів розвитку (Rickards, & Moger, 2000; Tuckman, 1965) і є корисною основою для розуміння процесу розвитку приналежності особистості до організації та виконання нею морального обов'язку.

Перша стадія (формування) починається з того часу, коли команда створена; друга стадія (шторм) відбувається тоді, коли члени команди починають боротьбу за вплив, владу чи позицію в ієрархії; третя стадія (нормалізація) відбувається, коли колектив створив взаємоприйнятну систему правил, ставлень та поведінки і переходить до наступної, четвертої стадії (робочої), на якій команда зосереджується на тих завданнях, за які відповідає. Остання стадія – так звана «відкладена фаза», відбувається тоді, коли команда або перериває виконання своїх завдань, або змінює свій склад, що призводить до "переформатування" стадії. Однак, хоча згадана вище модель, запропонована Tuckman (1965), є зручною спробою, вона не може точно передбачити, чи буде кожна людина транзитом кожної стадії, через те, що деякі учасники можуть не вийти за межі етапу формування. Менеджери віртуальної мережі повинні компенсувати брак планових та стихійних взаємодій особистого характеру, з тим щоб створити взаємодовіру та взаємозобов'язання. Як зазначають Marusa, & Egan (1998), у своїй оцінці роботи у сфері телекомунікацій: "Управління командами, які працюють за межами сайту, вимагає від керівників додаткової уваги до питань, які часто розглядаються як самі по собі і вирішуються «на місці» (22).

Центральною проблемою віртуальних організацій як форми міжособистісних або групових відносин є поняття довіри (Lewicki, & Bunker, 1996). Без довіри соціальний, політичний або економічний обмін неможливий, оскільки це вимагає, щоб одна сторона визнала певні зобов'язання іншій з мовчазним припущенням, що на останню можна розраховувати. Незважаючи на те, що, як здається, не існує єдиного критерію для визначення довіри, автори (Gulati, 1995; McAllister, 1995; Mayer, & al., 1995), розглядають її як залежну

змінну (результат досвіду), оскільки вона є наслідком попереднього переживання довіри та відданості в процесі командної роботи. Взаємозв'язок досвіду та процесу формування особистості представлений японськими фірмами (Ouchi, 1981; Doney, & al. 1998), у яких довіра спирається на соціальні норми, цінності та основні нормативи поведінки. Імовірно, ці припущення виникають з певної форми спільної культурної історії. Однак учасники віртуальних організацій можуть бути культурно різноманітними, без попереднього досвіду роботи чи партнерства, і не мати спільного минулого. З посиленням транснаціональної природи організацій та технологічних досягнень, що сприяють віртуальним союзам, вплив культурного різноманіття, з різними лексиконами, цінностями та інтерпретаціями на розгалужену колективну діяльність є особливо актуальною проблемою. Створення довіри учасників організацій до віртуальних форм співпраці, побудованих на основі різноманітності та невизначеності, залишається основною компонентою подолання спонтанності їх дій (Jarvenpaa, & Leidner, 1999). І, хоча довірливі стосунки можуть бути створені через комп'ютерні засоби зв'язку, вони все ж таки менш надійні, ніж довіра, досягнута шляхом комунікативного спілкування (Jarvenpaa, & Leidner 1999; Kasper-Fuehrer, & Akshkanasy, 2001). Так, Handy (1995), зауважує: «Якщо ми хочемо насолоджуватися ефективністю віртуальної організації, нам доведеться зрозуміти, як керувати організаціями, що базуються більше на довірі, ніж на контролі. Віртуальність вимагає довіри, для того, щоб компанія працювала» (43).

Проводячи довші дослідження з компанією «CompuCo» (Crossman, & Lee-Kelley, 2003), приходять до, здавалося б, неімовірних висновків, що успішність функціонування віртуальних організацій залежить від рівня розвитку соціально-моральних умінь та навичок учасників, а не від економічних важелів регулювання діяльності такого типу взаємодій.

Щоб зрозуміти різноманітність та складність функціонування віртуальної організації у віртуальному прострі, проаналізуємо схему (мал. 1), складену нами на основі аналізу зазначених вище зарубіжних джерел і роботи Bekkers (2003), зокрема.

Мал.1 Взаємодія соціально-організаційних та ІКТ-мереж у зв'язку з виникненням віртуальних організацій як інформаційного простору

Розглядаючи малюнок 1, розуміємо, що від ступеня формалізації організації залежить її висока чи низька відкритість або закритість. Від ступеня включеності – можливість рівного доступу до ресурсів (нормативно-правових документів, угод, контрактів, програм тощо). Не вдаючись до розгляду особливостей ІКТ, які насамперед являють собою опис технічних можливостей комп'ютерних систем, зупинимося на описі характеристик соціально-організаційної мережі учасників. В останніх більш представлені психологічні фактори, що впливають на функціонування віртуальної організації, а саме: ступінь залежності учасників, інституційні установки та стратегічна поведінка.

Під інституційними установками розуміється різноманітність соціальних систем, що регулюють нормативну діяльність учасників віртуальної організації. До найпоширеніших інституційних установок особистості можна віднести слідування традиціям, приписам та нормам, які виступають її своєрідною соціальною культурною стратифікацією. Остання також впливає на стратегічну поведінку, яка зачепляє смисло-життєві цінності особистоті.

Зі схеми (мал.1) легко зрозуміти, що для забезпечення оптимальної діяльності віртуальних організацій необхідно враховувати не лише технічні можливості систем передачі інформації чи наявність нормативно-правової документації, а й індивідуальні та моральні (підкреслено нами – Сокол.Л.М.) якості користувачів.

Обговорення. Підводячи підсумки проведеної аналітичної роботи з узагальнення даних щодо використання віртуального простору у діяльності громадських та дитячих

організацій України та інших країн світу, необхідно відмітити повну відсутність робіт українських науковців з даної тематики. І на противагу нашим вітчизняним реаліям, яскраво виражений інтерес до використання можливостей віртуального простору в діяльності організацій у зарубіжних колег (Jarvenpaa, & Leidner, 1999; Kasper-Fuehrer, & Akshkanasy, 2001; Yang Aimei 2013; Handy, 1995; Crossman, & Lee-Kelley, 2003; Maruca, & Egan, 1998; Hughes, 2001 тощо). Таку диспропорцію наукових запитів з обраної тематики можна пояснити значною диференціацією фінансового забезпечення, яке існує в різних країнах на реалізацію наукових проектів. Досвід іноземних колег відкриває перспективи для нашого сегменту web-простору не лише в сфері побудови сучасних ІКТ систем, а й у галузі дослідження педагогічно-психологічних особливостей учасників інтернет-взаємодії. Це можливо через те, що саме особистісні характеристики людини, передусім – довіра, чесність, відповідальність – в експериментальних здобутках науковців зарубіжних країн (Crossman, & Lee-Kelley, 2003; Ouchi, 1981; Doney, & al. 1998; Byrne, 1993), обумовлюють успіх побудови віртуальних взаємодій. У той же час складність полягає в тому, що знаходячись у віртуальних взаєминах, якості особистості майже неможливо діагностувати через відсутність безпосереднього досвіду міжособистісного спілкування та візуального контакту. Таким чином, моральність та моральні якості особистості залишаються актуальними і в еру нових, «комп'ютерних» типів взаємодій, реалізуючись в сучасних способах віртуальної реалізації людського прогресу, й вимагають нових аспектів наукового дослідження.

Висновки. Підводячи підсумок детального аналізу існуючих на сьогодні наукових наробок у галузі розвитку віртуальних організацій, звертаємо увагу на парадоксальний факт залежності успішного функціонування організації в мережі від моральних та соціальних установок особистості. Наголошуємо, що технологічний та технічний прогрес не може здійснюватися без врахування морально-етичних норм людства, і людина як носій медіа грамотності не може будувати віртуальні стосунки без використання цінностей «звичайного» життя. Такий висновок заохочує вчених до пошуку віртуальних засобів розвитку моральних чеснот людини, а також розробки нових віртуально-орієнтованих технологій представлення інформації, пов'язаної з моральним та особистісним зростанням людини. Саме на цей спектр задач буде орієнтована наша подальша діяльність.

Список використаних джерел

Bekkers Victor. E-government and the emergence of virtual organizations in the public sector. *Information Polity: The International Journal of Government & Democracy in the Information Age*. 2003, Vol. 8 Issue 3/4, p89-101. 13p.

Berger BK. 2005. Power over, power with, and power to relations: critical reflections on public relations, the dominant coalition, and activism. *Journal of Public Relations Research* 17 (1): 5 – 28. DOI: 10.1207/s1532754xjpr1701_3

Byrne, J. (1993) 'The virtual corporation', *Business Week*, 8 February.

Crossman, Alf and Lee-Kelley, Liz. Trust, commitment and team working: the paradox of virtual organizations. *Global Networks*. Oct2004, Vol. 4 Issue 4, p375-390. 16p.

Doney, P. M., J. P. Cannon and M. R. Mullen (1998) 'Understanding the influence of national culture on the development of trust', *Academy of Management Review*, 23, 491–512.

Gulati, R. (1995) 'Does familiarity breed trust? The implications of repeated ties for contractual choice in alliances', *Academy of Management Journal*, 38, 85–112.

Handy, C. (1995) 'Trust and the virtual organization', *Harvard Business Review*, May/June, 40–50.

Hughes, J. A., J. O'Brien, D. Randall, M. Rouncefield and P. Tolmie (2001) 'Some real problems of virtual organization', *New Technology, Work and Employment*, 16, 49–64.

Henderson A. 2005. Activism in "paradise": identity management in a public relations campaign against genetic engineering. *Journal of Public Relations Research* 17 (2): 117 – 137. DOI: 10.1207/s1532754xjpr1702_4

Jarvenpaa, L. J. and E. L. Leidner (1999) 'Communication and trust in global virtual teams', *Organization Science*, 10, 791–815.

Kasper-Fuehrer, E. and N. Ashkanasy (2001) 'Communicating trustworthiness and building trust in interorganizational virtual organizations', *Journal of Management*, 27 (3) 235–54.

Lewicki, R. J., D. J. McAllister and R. J. Bies (1998) 'Trust and distrust: new relationships and realities', *Academy of Management Review*, 23, 438–58.

Maruca, R. F. and R. M. Egan (1998) 'How do you manage your off-site team?', *Harvard Business Review*, 76, 22–35.

Park HW, Thelwall M. 2003. Hyperlink analyses of the World Wide Web: a review. *Journal of Computer Mediated Communication*, 6. Paper retrieved on August 12, 2011, from <http://jcmc.indiana.edu/vol8/issue4/park.html>

Rickards, T. and S. Moger (2000) 'Creative leadership processes in project team development: an alternative to Tuckman's stage model', *British Journal of Management*, 11, 273–83.

Shumate M, Lipp J. 2008. Connective collective action online: an examination of the hyperlink network structure of an NGO issue network. *Journal of Computer-Mediated Communication* 14 : 178 – 201. DOI: 10.1111/j.1083-6101.2008.01436.x

Taylor M. 2010. Public relations in the enactment of civil society. In *The SAGE Handbook of Public Relations*, Heath RL (ed.). Sage : Los Angeles ; 5 – 16.

Tuckman, B. W. (1965) 'Development sequence in small groups', *Psychological Bulletin*, 63, 384–99.

Ouchi, W. G. (1981) *Theory Z*, New York: Avon.

Wasserman S, & Faust K. 1994. *Social network analysis: Methods and applications*. New York : Cambridge University Press

Yang, Aimeil *Journal of Public Affairs* (14723891). Aug2013, Vol. 13 Issue 3, p239-250. 12p

Бех, І. Д. (2008) *Виховання особистості : підручник*. Київ : Либідь.

Окушко Т.К. Методика формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому громадському об'єднанні. - *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Зб.наук.праць, 2(14), С. 51-60.

Чиренко Н.В. Дитячі об'єднання як соціальний інститут виховання особистості: типологія, проблеми, організація діяльності.- *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. Випуск 4 (2014). - С.136-140

Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні: монографія / О. Касьянова, Ж. Петрочко, О. Пашенко та ін.; наук. ред. Т.К.Окушко.–Харків: Друкарня Мадрид, 2015. 330 с

References

Bekkers, V. (2003). E-government and the emergence of virtual organizations in the public sector. *Information Polity: The International Journal of Government & Democracy in the Information Age*, 8 (3/4), 89-101.

Berger, B.K. (2005). Power over, power with, and power to relations: critical reflections on public relations, the dominant coalition, and activism. *Journal of Public Relations Research* 17(1), 5–28. DOI: 10.1207/s1532754xjpr1701_3.

- Byrne, J. (1993, February 8). The virtual corporation. *Business Week*.
- Crossman, A., & Lee-Kelley, L. (2004). Trust, commitment and team working: the paradox of virtual organizations. *Global Networks*, 4(4), 375-390.
- Doney, P.M., Cannon, J.P., & Mullen, M.R. (1998). Understanding the influence of national culture on the development of trust. *Academy of Management Review*, 23, 491-512.
- Gulati, R. (1995). Does familiarity breed trust? The implications of repeated ties for contractual choice in alliances. *Academy of Management Journal*, 38, 85-112.
- Handy, C. (1995, May/June.). Trust and the virtual organization. *Harvard Business Review*, p. 40-50.
- Hughes, J.A., O'Brien, J., Randall, D., Rouncefield, M. & Tolmie, P. (2001). Some real problems of virtual organization. *New Technology, Work and Employment*, 16, 49-64.
- Henderson, A. (2005). Activism in "paradise": identity management in a public relations campaign against genetic engineering. *Journal of Public Relations Research* 17 (2), 117-137. DOI: 10.1207/s1532754xjpr1702_4.
- Jarvenpaa, L.J., & Leidner, E.L. (1999). Communication and trust in global virtual teams. *Organization Science*, 10, 791-815.
- Kasper-Fuehrer, E., & Ashkanasy, N. (2001). Communicating trustworthiness and building trust in interorganizational virtual organizations. *Journal of Management*, 27 (3), 235-54.
- Lewicki, R.J., McAllister, D.J., & Bies, R.J. (1998). Trust and distrust: new relationships and realities. *Academy of Management Review*, 23, 438-58.
- Maruca, R.F., & Egan, R.M. (1998). How do you manage your off-site team? *Harvard Business Review*, 76, 22-35.
- Park, H.W., & Thelwall, M. (2003). Hyperlink analyses of the World Wide Web: A review. *Journal of Computer Mediated Communication*, 6. Retrieved from <http://jcmc.indiana.edu/vol8/issue4/park.html>
- Rickards, T., & Moger, S. (2000). Creative leadership processes in project team development: An alternative to Tuckman's stage model. *British Journal of Management*, 11, 273-83.
- Shumate, M., & Lipp, J. (2008). Connective collective action online: An examination of the hyperlink network structure of an NGO issue network. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14, 178-201. DOI: 10.1111/j.1083-6101.2008.01436.x
- Taylor, M. (2010). Public relations in the enactment of civil society. In R.L. Heath (Ed.), *The SAGE Handbook of Public Relations* (pp. 5-16). Los Angeles: SAGE Publication.
- Tuckman, B.W. (1965). Development sequence in small groups. *Psychological Bulletin*, 63, 384-99.
- Ouchi, W.G. (1981). *Theory Z*. New York: Avon.
- Wasserman, S., & Faustm, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. New York: Cambridge University Press.
- Yang, Aimei (2013). *Journal of Public Affairs*, 13(3), 239-250.
- Bekh, I. D. (2008). *Vykhovannia osobystosti* [Education of personality]. Kyiv: Lybid.
- Okushko, T.K. (2014). Metodyka formuvannia sotsialnoi initsiatyvnosti pidlitkiv u dytiachomu hromadskomu obiednanni [Methodology of formation of social initiative of adolescents in children's public association]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: zb. nauk. prats*, 18(2), 51-60).
- Chyrenko, N.V. (2014). Dytiachi obiednannia yak sotsialnyi instytut vykhovannia osobystosti: typolohiia, problemy, orhanizatsiia diialnosti [Children's associations as a social institution of personality education: typology, problems, organization of activities]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia. Psykholoho-pedahohichni nauky*, 4, 136-140.
- Okushko, T.K. (Ed.). (2015). *Formuvannia sotsialnoi initsiatyvnosti pidlitkiv u dytiachomu obiednanni* [Formation of social initiative of adolescents in a children's association]. Kharkiv: Drukarnia Madryd.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-263-275>

УДК [37.014.53+061.2]:005.8(477)

ORCID ID 0000-0002-99-58-5226

Наталія Харченко,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ПРОЕКТНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ У ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧИХ ТА МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглядається роль дитячих та молодіжних громадських організацій у житті суспільства, розкрито їх значення як важливого та самостійного соціального інституту. Обґрунтовано можливості молодіжних та дитячих громадських організацій як дієвого партнера держави у вихованні дітей та молоді; визначено їх типологію, специфіку та нормативно-правове забезпечення діяльності.

Визначено, що дієвість реалізації програм та проектів громадських організацій може бути забезпечена однією з принципово нових інноваційних технологій – проектним менеджментом.

Метою статті є аналіз програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка держави.

Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано теоретичні, емпіричні та статистичні методи зведення й обробки даних: здійснено аналіз 755 проектів молодіжних та дитячих громадських організацій за 5 пріоритетними завданнями впродовж 8 років (з 2012 по 2019 рік). Визначено частку участі дитячих та молодіжних громадських організацій, здійснено та проаналізовано розподіл проектів за пріоритетами.

У висновках підтверджено, що громадські об'єднання володіють необхідним потенціалом для відповідних виховних впливів, можуть охоплювати своєю діяльністю практично всі сфери життя та бути дієвим партнером держави.

Доведено, що попри різноманітну спрямованість діяльності дитячих та молодіжних громадських об'єднань, переважна більшість із них зорієнтована на пріоритети самоцінності особистості людини, відданість духовним цінностям, формування громадянської позиції, виховання свідомого патріота.

Підтверджено, що застосування проектного менеджменту у своїй діяльності розкриває нові можливості громадських організацій у створенні інноваційного конкурентного освітнього продукту.

Зроблено висновок, про те, що проекти дають можливість реального перетворення дійсності та підтверджують потенційні можливості дитячих та молодіжних громадських організацій як вагомого рушія змін у суспільстві.

Ключові слова: виховний потенціал, дитячі та молодіжні громадські організації, конкурсна пропозиція, проектний менеджмент, соціальні інститути.

Nataliia Kharchenko,

*PhD in Pedagogy, Senior Researcher,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

PROJECT MANAGEMENT IN ACTIVITIES OF CHILDREN'S AND YOUTH CITIZENS' ORGANIZATIONS OF UKRAINE

***Abstract.** The article considers the role of children's and youth public organizations in the life of society, as well as reveals their value as an important and independent social institution. The possibilities of youth and children's public organizations as an effective partner of the state in the education of children and youth are substantiated; their typology, specificity and legal support of activities are determined.*

It is determined that the effectiveness of the implementation of programs and projects of public organizations can be provided by one of the fundamentally new innovative technologies – project management.

The purpose of the article is to analyze the programs (projects, activities) developed by civil society institutions for the implementation (implementation) of which the financial support of the state is provided.

Theoretical, empirical and statistical methods of data collection and processing were used to achieve the goal and solve the problems of the study: the analysis of 755 projects of youth and children's public organizations for 5 foreground tasks within 8 years (from 2012 to 2019). The share of participation of children and youth public organizations is defined. Priorities distribution of projects is carried out and analyzed.

Public associations have the necessary potential for appropriate educational influences, can cover almost all spheres of life and be an effective partner of the state. Despite the diverse activities of children's and youth public associations, the vast majority of them are focused on the priorities of the self-value of the individual, devotion to spiritual values, the formation of civil position, the education of a conscious patriot.

The author confirmed that the use of project management in its activities reveals new opportunities of public organization in the creation of innovative competitive educational product.

It is concluded that the projects provide an opportunity for a real transformation of reality and confirm the potential of children's and youth organizations as an important engine of changes in society.

***Key words:** educational potential, children's and youth public organizations, competitive offer, project management, social institutions.*

Вступ. Громадські дитячі та молодіжні організації є важливим і самостійним соціальним інститутом в українському соціумі, які здатні відповідати на запити суспільства та виклики сьогодення.

Взаємодія на партнерських засадах з державними органами і установами, суспільними рухами, робить їх дієвим партнером інших соціальних інститутів у розбудові громадянського суспільства.

Задіяність та «включеність» молодіжних та дитячих організацій в громадське життя є показниками розвиненої демократії та якості життя суспільства. Від стану і розвитку громадських організацій певною мірою залежить і рівень розвитку всієї держави. Так, дослідник М. Ваненакер, розглядає доцільність проходження «школи життя» у громадській організації для кожної зростаючої особистості (Vanhoenacker, 2012).

Сучасні громадські організації України накопичили значний досвід вирішення

соціальних проблем через реалізацію власних програм, проектів та заходів. Дієвість їх реалізації може бути забезпечена однією з принципово нових інноваційних технологій – проектним менеджментом.

Актуальність та необхідність застосування проектного менеджменту в діяльності громадських організацій зумовлена рядом причин:

- вдалий світовий досвід застосування даного інструменту у практиці громадських організацій;
- широкі можливості проектного управління у реалізації проектів;
- зростання ефективності реалізації проектів та економія ресурсів (часових, людських, фінансових);
- оптимальність рішень та прогнозованість результатів діяльності;
- зведення до мінімуму ризику прийняття помилкових рішень; гнучкість і простота рішення типових задач тощо.

У проектах, котрі реалізуються молодіжними та дитячими громадськими організаціями, існує певна специфіка. Особливості їх діяльності є предметом досліджень українських науковців Лісовця (Лісовець, 2011), Сокол, Окушко, Пашенко (Окушко, Сокол, & Пашенко, 2018). На актуальності застосування проектного менеджменту зосереджено увагу у працях українських дослідників Рябової (Рябова, 2013), Беха, Нестеренко (Бех, & Нестеренко, 2011) та у зарубіжних працях: Девіда Льюїса (Lewis, 2001), Гарольда Керзнера (Kerzner, 2009) та інших дослідників.

Втім, проблематика застосування проектного менеджменту у діяльності громадських організацій залишає широке поле для досліджень, передусім через обмеженість висвітлення успішного досвіду реалізації проектів у спеціальній літературі. Зокрема, варто зосередити увагу на практиці реалізації програм, проектів (заходів), розроблених громадськими організаціями України, для виконання яких надається державна фінансова допомога.

Мета та завдання. Метою статті є аналіз програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка з боку держави.

Основними завданнями визначаємо: обґрунтування можливостей молодіжних та дитячих громадських організацій як дієвого партнера держави у вихованні дітей та молоді; визначення нормативно-правового забезпечення їх діяльності; розкриття особливостей застосування проектного менеджменту у практиці молодіжних та дитячих громадських організацій; визначення алгоритму державної підтримки громадських організацій та процедури організації та проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства; аналіз конкурсних пропозицій за пріоритетами діяльності.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення завдань дослідження було використано теоретичні, емпіричні та статистичні методи зведення й обробки даних:

теоретичні: аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності дитячих та молодіжних громадських організацій та об'єднань, спеціальної літератури з досліджуваної проблематики, аналіз, порівняння та узагальнення результатів попередніх досліджень;

емпіричні: спостереження, анкетування, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, аналіз змісту документації, експертна оцінка.

статистичні: кількісний і якісний аналіз даних, систематизація та аналітичне групування даних на групи за істотними ознаками, підбиття групових та загальних підсумків.

За допомогою даних методів було здійснено аналіз 755 проектів молодіжних та дитячих громадських організацій за 5 пріоритетними завданнями впродовж 8 років (з 2012 по 2019 рік).

Результати дослідження. На сьогоднішньому етапі розвитку суспільства громадські організації є дієвим соціальним інститутом у процесі виховання дітей та молоді та виступають вагомим інструментом контролю з боку громадянського суспільства, зокрема за діяльністю органів державної влади.

Так, на думку Льюїса, громадські організації – це частина громадянського суспільства, що може слугувати противагою до держави (Lewis, 2001). Неупередженість громадських організацій в оцінюванні діяльності держави забезпечується їх приналежністю до так званого «третього сектору» – неурядових організацій.

Дослідник громадських організацій Фішер описував їх як незалежний сектор, який відіграє ключову роль у формуванні взаємозв'язків між державою та населенням (Fisher, 1998).

Тому, як визначають дослідники (Бех, & Бойчук, 2011), найголовнішими функціями громадянського суспільства є втілення основних напрямів діяльності його інститутів. На це є ряд причин.

По-перше, значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування.

По-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян.

По-третє, інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають регульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер.

По-четверте, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи. Завдяки їм кожна група отримує шанс бути почутою на горі владної піраміди.

На даний момент в Україні існують об'єднання різноманітного спрямування. У сучасній науковій літературі відсутній єдиний підхід до типологізації дитячих і молодіжних організацій та об'єднань, оскільки типологізація здійснюється на основі різноманітних критеріїв: за специфікою генези (процесу виникнення); за родом діяльності, цілями та інтересами; за організаційними принципами, структурою організації; за мотивами виникнення; за особливостями впливу на суспільні процеси тощо.

Право громадян на свободу об'єднання гарантується законодавством України. Зокрема, базовим підґрунтям для виникнення та функціонування громадських організацій слугує право на свободу об'єднання, закріплене у статтях 36, 37 Конституції України. Право на свободу об'єднання гарантує також Цивільний кодекс України, Закони України «Про громадські об'єднання», «Про молодіжні та дитячі громадські організації». Окрім того, існує низка законодавчих документів, які регулюють діяльність окремих видів громадських організацій.

Водночас, багато із передбачених у нормативно-правових документах державних заходів залишаються нереалізованими у повному обсязі. Такий стан справ створює низку проблем і соціальних загострень у сфері розвитку дитячих та молодіжних громадських організацій.

За висновком вчених (Дубчак, & Галушко, 2011), чинне законодавство України про об'єднання громадян не відповідає нинішньому стану розвитку громадських об'єднань, оскільки поза правовим регулюванням залишилися низка питань, які потребують нагального вирішення (це, зокрема, відсутність базового закону, який би відповідав іншим нормативно правовим актам; відсутність уніфікованої термінології; недоліки правового регулювання реєстрації громадських організацій, правового забезпечення надання соціальних послуг тощо).

Разом з тим, реалії сьогодення доводять, що сучасні громадські організації України накопичили значний досвід вирішення соціальних питань через власні проекти та програми. В умовах високої конкурентності та відсутності сталого фінансування, реалізація проектів є дієвим інструментом позитивного перетворення дійсності.

Для успішної реалізації завдань, які стоять перед громадськими організаціями, необхідно впроваджувати у практику діяльності сучасні інноваційні інструменти.

Тому проектний менеджмент є однією з принципово нових інноваційних технологій щодо організації такої цільової діяльності, який може забезпечити успішність організації.

Сучасний менеджмент проектів – це потужна трансформаційна технологія, яка довела свою корисність для організацій при успішній реалізації комплексних і складних програм і проектів в усьому світі.

У контексті діяльності громадських організацій, проектний менеджмент (англ. project management) – це професійна діяльність, в основі якої – поєднання найсучасніших наукових знань і технологій з практичними навичками. Він орієнтований на отримання найбільш ефективного результату в ході реалізації проекту.

Проектний менеджмент грає вирішальну роль у ефективному здійсненні задуму проекту, в донесенні проекту до споживача освітніх і виховних послуг, оскільки освіта є одним з ключових факторів розвитку держави. Так, дослідники Ерік Ганушек та Людгер Вуссманн називають освіту («капітал знань») однією з базових характеристик, яка впливає на всі фактори розвитку країни (Hanushek, Woessmann, 2015).

Дослідження Гарольда Керцнера, експерта в області управління проектами та стратегічного планування доводять, що проекти є критично важливими складниками успіху для будь-якої організації (Kerzner, 2009).

Водночас необхідно наголосити, що існує певна відмінність між проектним менеджментом, що використовується в бізнесі, та проектним менеджментом, що використовується в освіті та вихованні. По-перше, це пов'язано з метою використання (у бізнесі мета створення та реалізації проекту надходить від його зовнішнього замовника, а у сфері освіти таким замовником виступає керівник освітньої організації та сам колектив). По-друге, це мотиваційний аспект (реалізація проекту в бізнесі підпорядкована зовнішнім аспектам мотивації, а в освіті – внутрішнім) (Рябова, 2013).

Поява та активний розвиток проектного менеджменту пов'язаний з посиленням конкуренції та динамічними змінами, які постійно відбуваються у світі. Сьогодні, в умовах гострої нестачі фінансів, часу, ефективних технологічних рішень, кваліфікованих кадрів саме методологія проектного менеджменту здатна гарантувати досягнення поставлених цілей або ж ще на стадії передпроектних досліджень відкинути нежиттєздатні ідеї, пропозиції; врахувати та поєднати пропозиції й інтереси різних учасників, визначити можливі ризики та шляхи їхньої нейтралізації (Бабаєв, 2017).

Пошук джерел фінансування для реалізації проектів – один з найскладніших викликів, з якими стикається громадська організація у своїй діяльності.

В Україні до найважливіших джерел фінансування, якими користуються громадські організації, належать: бюджетні кошти (центрального та місцевого бюджету); неурядові кошти (приватні, громадські, закордонні); спонсорські кошти (індивідуальні, підприємства); власні кошти організації (членські внески, господарська діяльність).

Предметом наукового інтересу для нас є державна підтримка громадських дитячих та молодіжних організацій. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» закріплює право дитячих і молодіжних громадських організацій на фінансову підтримку з боку держави і вказує, що державний та місцеві бюджети повинні передбачати видатки на реалізацію їхніх програм.

Ефективним механізмом розподілу бюджетних коштів є всеукраїнський Конкурс з визначення програм, проектів (заходів), розроблених громадськими організаціями, для виконання яких надаватиметься державна фінансова допомога.

Порядок проведення конкурсу регламентується постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1049 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 194) «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених громадськими організаціями та творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка».

Даний Порядок установлює процедуру організації та проведення конкурсу та проведення моніторингу стану їх виконання. Конкурсні пропозиції подаються на розв'язання пріоритетних завдань.

Проаналізувавши пріоритетні завдання за період з 2012 по 2019 роки включно, можемо зазначити, що впродовж 2012–2015 років перелік пріоритетних завдань, на розв'язання яких мають бути спрямовані програми громадських організацій був наступний:

1. Створення умов для інтелектуального самовдосконалення молоді, творчого розвитку особистості.
2. Утвердження патріотизму, духовності, моральності та формування загальнолюдських цінностей.
3. Пропаганда та формування здорового способу життя.
4. Створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді.
5. Інтеграція українських молодіжних організацій до відповідних європейських і світових організацій (з 2015 року завдання формулюється як «Забезпечення розвитку міжнародного молодіжного співробітництва»).

Починаючи з 2016 року (по теперішній час) пріоритетними завданнями, на розв'язання спрямовані програми громадських організацій, визначено:

1. Формування громадянської позиції.
2. Популяризація та утвердження здорового і безпечного способу життя та культури здоров'я серед молоді.
3. Створення умов з метою працевлаштування молоді (забезпечення первинної і вторинної зайнятості та самозайнятості молоді).
4. Забезпечення партнерської підтримки молоді, що проживає на тимчасово окупованій території України, та внутрішньо переміщених осіб.
5. Забезпечення міжнародного молодіжного співробітництва.

Для участі у конкурсі інститут громадянського суспільства може подавати декілька конкурсних пропозицій. Конкурс проводиться шляхом оцінювання поданих пропозицій інститутів громадянського суспільства, формування рейтингу конкурсних пропозицій та визначення переможців.

Як засвідчує аналіз даного документу, алгоритм залучення бюджетних коштів передбачає високий рівень володіння навичками проектного управління та вимагає від громадських організацій доводити їх ефективність у досягненні поставлених цілей.

Аналіз конкурсних пропозицій, які подавалися на конкурс протягом 2012 – 2019 рр. дає можливість зробити деякі висновки щодо особливостей проектів та частки участі дитячих та молодіжних громадських організацій.

Так, кількісний розподіл конкурсних пропозицій, громадських організацій та загальний кошторис витрат представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісний розподіл конкурсних пропозицій, громадських організацій та загальний кошторис витрат впродовж 2012 – 2019 рр.

Рік	Кількість поданих програм	Кількість громадських організацій	Загальна сума кошторису витрат	Очікуване фінансування від Мінмолодьспорт
2012	128	68	47 144 049,60	28 820 878,50
2013	137	72	42 005 680,60	29 118 666,10
2014	74	47	34 724 280,45	22 146 033,00
2015	71	49	34 356 719,75	21 344 250,50
2016	90	60	42 839 664,80	28 361 534,50
2017	87	54	43 940 489,30	29 625 408,00
2018	85	53	42 839 664,80	28 361 534,50
2019	91	57	42 063 407,80	27 991 044,50

Означені дані ілюструють певний спад у кількості дитячих та молодіжних громадських організацій, які брали участь у конкурсі протягом 2012 – 2019 рр. Разом з тим, частка проектів залишається стабільною, принаймні протягом останніх трьох років. Різке зменшення кількості конкурсних пропозицій у 2014 – 2015 роках можна почасти пояснити загальною нестабільною ситуацією в країні.

Розподіл за роками та цільовою аудиторією громадських організацій, які подавалися на конкурс представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Кількісний розподіл всеукраїнських молодіжних та дитячих громадських організацій та конкурсних пропозицій для виконання яких надається фінансова підтримка за рахунок коштів державного бюджету

Рік	Молодіжні громадських організацій (ВМГО)		Дитячі громадські організації (ВДГО)	
	Кількість ВМГО	Кількість конкурсних пропозицій	Кількість ВДГО	Кількість конкурсних пропозицій
2012	57	112	11	16
2013	62	120	10	17
2014	39	64	8	10
2015	38	56	11	15
2016	49	74	11	16
2017	44	72	10	15
2018	47	73	6	12
2019	48	77	9	14

Як засвідчують дані, частка участі дитячих громадських організацій складає близько від 11 до 20 %. Певною мірою це може бути зумовлено специфікою утворення та організації діяльності громадських об'єднань.

Так, молодіжні громадські організації є більш мобільними та самодостатніми, оскільки не потребують втручання дорослих. В той час як дитячі організації відчують гостру потребу в дорослих лідерах, координаторах, організаторах дитячого руху.

Ситуація ускладнюється відсутністю системи «виращування» таких лідерів в самих організаціях та недостатньою розробленістю змісту, форм і методів підготовки таких керівників в системі освіти.

Важливим для нашого дослідження було проаналізувати, яким чином дитячі та молодіжні громадські організації визначили пріоритет своєї діяльності у конкурсних пропозиціях.

Їх розподіл представлено у таблицях 3,4 в залежності від того, як змінювалися пріоритетні завдання(повний текст пріоритетів представлено вище).

Таблиця 3

Розподіл конкурсних пропозицій по пріоритетах (впродовж 2012–2015 рр.)

Рік	Пріоритет 1. Інтелектуальне самовдосконалення, творчий розвиток	Пріоритет 2. Утвердження патріотизму, формування цінностей	Пріоритет 3. Формування здорового способу життя	Пріоритет 4. Забезпечення зайнятості молоді	Пріоритет 5. Інтеграція українських організацій
2012	24	43	32	17	12
2013	29	40	33	25	8
2014	13	29	16	11	5
2015	13	33	13	8	3
Всього	79	145	94	61	28

Зазначимо, що проекти спрямовані на патріотичне виховання дітей та молоді на засадах українських національних традицій складають 35,6%. Розподіл зумовлено орієнтацією багатьох громадських організацій, незалежно від спрямування діяльності, на виховання громадянина-патріота та формування загальнолюдських цінностей. Такі організації в своїй діяльності ставлять за мету виховати свідомих патріотів, що сприятимуть цілісності держави, поглибленню демократичних процесів та розбудові громадянського суспільства в Україні.

Створення умов для творчого розвитку особистості, інтелектуального самовдосконалення молоді (в тому числі проекти спрямовані на розвиток інституту студентського самоврядування та сприяння консолідації студентського руху; розвиток системи «неформальної освіти», залучення молоді до діяльності в громадському русі) стали пріоритетом для 19, 4% громадських організацій.

Досить велику частку (23,1%) складають проекти, спрямовані на розвиток популярних в молодіжному середовищі нових видів спорту і фізичної культури; популяризацію здорового способу життя у молодіжному середовищі, посилення відповідальності дорослих за втягування дітей та молоді до вживання алкоголю, тютюнокуріння.

Для 15% конкурсних пропозицій пріоритетом є проекти, спрямовані на забезпечення зайнятості молоді на ринку праці; залучення молоді з обмеженими можливостями до реалізації молодіжних програм та проектів.

Найменшу кількість (6,9%) складають проекти, спрямовані на інтеграцію української молоді в європейське молодіжне співтовариство, розвиток співпраці з молоддю української діаспори.

Таблиця 4

Розподіл конкурсних пропозицій по пріоритетах (впродовж 2016–2019 рр.)

Рік	Пріоритет 1. Формування громадянсько ї позиції	Пріоритет 2. Популяризація здорового і безпечного способу життя та культури здоров'я.	Пріоритет 3. Створення умов з метою працевлаштува ння молоді	Пріоритет 4. Підтримка молоді на тимчасово окупованій території, та внутрішньо переміщених осіб	Пріоритет 5. Забезпечення міжна- родного молодіжного співробітницт ва
2016	48	19	10	6	5
2017	46	21	9	4	4
2018	48	19	8	7	3
2019	53	19	9	5	5
Всього	195	78	36	22	17

Розподіл конкурсних пропозицій свідчить про пріоритетність завдань, спрямованих на формування громадянської позиції (56% від всієї кількості проектів), а саме на посилення профілактики правопорушень у процесі підвищення рівня правових знань, правової культури та правової поведінки молоді, формування патріотичної свідомості молоді, зокрема в освітніх закладах і у молодіжному середовищі, шляхом залучення молоді до суспільно значущої діяльності.

На популяризацію та утвердження здорового і безпечного способу життя та культури здоров'я серед молоді спрямовано 22,4 % конкурсних пропозицій. Як відомо, фізична культура та спорт є невід'ємною часткою гармонійного розвитку людини.

Такі проекти орієнтують дітей та молодь на турботу про зміцнення здоров'я, пропагують здоровий образ життя. Таким чином, здоровий змістовний відпочинок та дозвілля стає одним із важливих напрямків проектної діяльності.

На забезпечення первинної і вторинної зайнятості та самозайнятості молоді спрямовано 10,3%. Ці проекти орієнтовані на забезпечення відповідності рівня професійної

кваліфікації молоді потребам ринку праці; створення умов для активного пошуку роботи; підвищення конкурентоспроможності осіб на ринку праці.

Забезпечення партнерської підтримки молоді, що проживає на тимчасово окупованій території України, та внутрішньо переміщених осіб є пріоритетом для 6,4%. У порівнянні з іншими пріоритетами цей показник є досить низьким. Втім, це може бути пов'язано з фінансуванням державою заходів даної проблематики поза конкурсами та проектами.

На забезпечення міжнародного молодіжного співробітництва зорієнтовано 4,9% від усіх конкурсних пропозицій. Така тенденція може свідчити, що робота організацій над міжнародним співробітництвом в першу чергу пов'язана з взаємодією з міжнародними організаціями та участю на отримання грантів поза цим конкурсом.

Результати дослідження підтверджують, що реалізація проектів реально впливає на дійсність і підтверджує потенційні можливості дитячих та молодіжних громадських організацій як вагомого рушія змін у суспільстві.

Можливості використання фінансування з боку держави перетворюють проект на унікальне починання, яке інтегрує в собі як певну ідею, задум, так і дії щодо втілення цього задуму в життя.

Для того, щоб проекти громадських організацій були реалізовані за підтримки держави, їм необхідно відповідати ряду критеріїв та показників (актуальність та своєчасність, відповідність програми (проекту, заходу) її (його) меті, реалістичність досягнення і значущість очікуваних результатів, ефективність використання бюджетних коштів, рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення, необхідного для виконання (реалізації) програми (проекту, заходу), досвід провадження діяльності у відповідній сфері) і довести власну здатність до досягнення цілей та отримання бажаного результату).

Наявність даних вимог доводить важливість застосовування у практиці громадських організацій інструментів проектного менеджменту. Поступове зростання кількості проектів та організацій, які отримують підтримку з боку держави, засвідчують їх спроможність ставити цілі та досягати їх.

Загалом, можемо зробити висновок про своєчасність та актуальність конкурсних пропозицій, які є успішною спробою громадських організацій дати відповіді на запити суспільства.

Обговорення. Впродовж останніх років різні аспекти розвитку та діяльності дитячих та молодіжних громадських організацій є предметом наукових пошуків.

Так, праці науковців Інституту проблем виховання підтверджують наші дослідження та представляють багатоаспектність виховних впливів та їх наслідків для становлення особистості та громадянина через діяльність дитячих та молодіжних громадських організацій (Окушко, Пашенко, & Сокол, 2018).

Дослідження у проблематиці виховних можливостей громадських об'єднань співзвучні нашим висновкам щодо їх дієвості у процесі виховання дітей та молоді (Лісовець, 2011).

Ефективність застосування проектного менеджменту у діяльності організацій підтверджується працями Рябової (Рябова, 2013), Бабаєва (Бабаєв, 2017), Ярошенка (Ярошенко, 2010).

Аналіз наукових джерел дає підставу стверджувати, що для забезпечення якості надання освітніх послуг є доцільним та необхідним використання сучасних технологій, зокрема проектного менеджменту.

Висновки. Аналіз літератури, а також вивчення досвіду роботи та статутних документів різноманітних об'єднань дав підстави для висновків про те, що дитячий та молодіжний рух продовжує розвиватися. Дитячі та молодіжні громадські об'єднання та організації все більше стверджуються як інститут, у якому здійснюється позаформальне виховання підлітків та доповнюють виховання, здійснюване іншими соціальними інститутами.

Громадські об'єднання володіють необхідним потенціалом для відповідних виховних впливів, можуть охоплювати своєю діяльністю практично всі сфери життя та бути дієвим партнером держави.

Попри різноманітну спрямованість діяльності дитячих та молодіжних громадських об'єднань, переважна більшість із них зорієнтована на пріоритети самоцінності особистості людини, відданість вищим духовним цінностям, поваги до себе та до інших, гармонії з довкіллям; особистої відповідальності за свій духовний, інтелектуальний, фізичний розвиток. формування громадянської позиції, виховання свідомого патріота.

Інноваційний розвиток будь-якої організації забезпечується використанням принципово нових прогресивних технологій, проектного менеджменту зокрема. Застосування проектного менеджменту у своїй діяльності розкриває нові можливості громадських організацій у створенні інноваційного конкурентного освітнього продукту.

Список використаних джерел

Fisher J. (1998). *Nongovernments: NGOs and the Political Development of the Third World* / J. Fisher – Connecticut: Kumarian Press. – 237 p.

Hanushek, Eric; Woessmann, Ludger (2015). *The Knowledge Capital of Nations: Education and the Economics of Growth*. MIT Press. ISBN 978-0-262-02917-9.

Kerzner, Harold (2009). *Project management : a systems approach to planning, scheduling, and controlling/Harold Kerzner.*—10th ed. p. cm. Includes index. ISBN 978-0-470-27870-3 (cloth : acid-free paper). HD69.P75K47

Lewis D. (2001). *The Management of Non-Governmental Development Organizations. An Introduction* / D. Lewis. – London – NY: Ruetledge. – 242 p.

Vanhoenacker M. (2012). *Suis-moi et tu seras autonome. Ethnographie de la citoyenneté dans le scoutisme laïques EEDF*. Anthropologie sociale et ethnologie. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS), 440 p.

Бабаєв В.М. (2017) *Проектне управління стратегією сталого розвитку територій* : монографія. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 194 с.

Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства (2011): монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за науковою ред. В. П. Беха ; редкол. : В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.

Лісовець О.В. (2011). *Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України*. Київ: Академія, 249 с.

Окушко Т. К., Петрович Ж. В., Кириченко В. І., Пащенко О. В., Сокол Л. М., Харченко Н. В.; наук. ред. Т. К. Окушко, (2018). *Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях* : метод. посіб. К. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 198 с.

Рябова З. В. (2013) *Наукові основи маркетингового управління в освіті* : монографія. Київ : Пед. Думка, 268 с.

Ярошенко Ф. О. (2010). *Керівництво з управління інноваційними проектами і програмами організації* : монографія. Київ : Новий друк, 160 с.

References

Fisher, J. (1998). *Nongovernment's: NGOs and the political development of the Third World*. Connecticut: Kumarian Press.

Hanushek, E., & Woessmann, L. (2015). *The knowledge capital of nations: Education and the economics of growth*. MIT Press.

Kerzner, H. (2009). *Project management: A systems approach to planning, scheduling, and controlling*.

Lewis, D. (2001). *The management of non-governmental development organizations. An Introduction*. London–NY: Routledge.

Vanhoenacker, M. (2012). *Suis-moi et tu seras autonome. Ethnographie de la citoyenneté dans le scoutisme laïque des EEDF*. Anthropologie sociale et ethnologie. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS).

Babaiev, V.M. (2017). *Proektne upravlinnia stratehiieiu staloho rozvytku terytorii*: [Project management of the strategy for sustainable development of territories]. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova.

Bekh, V. P. (Ed.). (2011). *Hromadski orhanizatsii u dyskursi demokratyzatsii suspilstva* [Public organizations in the discourse of democratization of society]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova.

Lisovets, O.V. (2011). *Teoriia i metodyka roboty z dytiachymy ta molodizhnymy orhanizatsiiamy Ukrainy* [Theory and methodology of work with children's and youth organizations of Ukraine]. Kyiv: Akademiia.

Okushko, T. K. (Ed.). (2018). *Osobystisno oriientovani tekhnolohii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi v hromadskykh obiednanniakh* [Person-oriented technologies of national-patriotic education of pupils in public associations]. Kyiv- Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.

Riabova, Z. V. (2013) *Naukovi osnovy marketynhovoho upravlinnia v osviti* [Scientific fundamentals of marketing management in education]. Kyiv: Pedahohichna Dumka.

Yaroshenko, F. O. (2010). *Kerivnytstvo z upravlinnia innovatsiinymy proektamy i prohramamy orhanizatsii* [Management guide for innovative projects and programs organizations]. Kyiv: Novyi druk.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-276-283>

УДК 37.017.4 (73)(045)

ORCID ID 0000-0002-7971-4465

Юлія Шаранова,

PhD студент,

Інститут проблем виховання НАПН України,

м.Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ СТУДЕНТІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ США

Анотація. У статті висвітлено теоретичний аналіз американських науково-педагогічних джерел з проблеми виховання громадянськості студентів у вищій школі США. Розглянуто роль та специфіку американської громадянської освіти у вихованні громадянськості студентів. Виявлено, що виховання громадянськості є центральною концепцією в освітній філософії США, слугуючи основою політичної демократії країни та індивідуальної автономії кожного студента, а також інтелектуальних та демократичних традицій, що пов'язує сучасну епоху з історією становлення американської держави. Наголошено, що виховання громадянськості сприяє формуванню у студентів духовно-моральних цінностей, самостійного критичного мислення та відповідального ставлення до діяльності в усіх сферах життя. Цей процес охоплює не лише знання, вміння і навички, а й набутий практичний досвід суспільно значущої діяльності, цінності, привласнені особистістю моделі поведінки, способи і техніки ефективної взаємодії з іншими людьми. Виховання громадянськості у вищій школі США базується на усвідомленні кожним студентом відмінності між особою як суб'єктом етики й права та громадянином, який володіє громадянськими та політичними правами, визнаними конституцією країни. Зазначено, що виховання громадянськості охоплює: по-перше, набуття знань про Сполучені Штати Америки, включаючи історію країни загалом та становлення уряду США зокрема; цінності, принципи та цілі американської демократії; роль громадян США у розвитку демократії; розвиток інших світових товариств та їхні відносини з США, а також принципи співіснування різних культур у межах США; по-друге, розвиток критичного мислення, що є необхідним для ефективного залучення до громадянської активності. Відповідно до викликів сучасності окреслено особливості виховання громадянськості у США як країни з усталеним демократичним суспільством, де студентів закладів вищої освіти готують до свідомої громадської активності та самостійної відповідальної діяльності на благо громади.

Ключові слова: вища школа США, громадянське навчання і виховання, громадянськість, духовно-моральні цінності, критичне мислення.

Julia Sharanova,

PhD student,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,

Kyiv

THE THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF THE STUDENTS' EDUCATION FOR CITIZENSHIP IN THE U.S. HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The theoretical analysis of the U.S. scholarly and pedagogical sources on the problem of the students' education for citizenship in the U.S. higher education institutions is highlighted in the article. The role and specificity of American civic education in forming students' citizenship is considered. It has been found that civic education is a central concept in the US educational philosophy, serving as the basis for the country's political democracy and the individual autonomy of each student, as well as intellectual

and democratic traditions, linking the modern era with the history of the emergence of the U.S. state. It is emphasized that education for citizenship promotes the formation of students' spiritual and moral values, independent critical thinking and responsible attitude towards activities in all spheres of life. This process encompasses not only knowledge, skills and abilities, but also the acquired practical experience of socially significant activities, values attributed to the personality behavior model, methods and techniques of effective interaction with other people. Citizenship education in U.S. higher education institutions is based on every student's perception of the distinction between: the individual as a subject of ethics and law, entitled to all the rights inherent in the human condition (human rights); and the citizen – entitled to the civil and political rights recognized by the national constitution of the country concerned. All human beings are both individuals and citizens of the society to which they belong. It is noted that civic education encompasses, firstly, the acquisition of knowledge about the United States of America, including the history of the country as a whole and the formation of the U.S. government in particular; values, principles and goals of American democracy; the role of U.S. citizens in the enhancement of democracy; development of other world societies and their relations with the USA, as well as the principles of coexistence of different cultures within the United States; secondly, the development of critical thinking, which is essential for effective involvement in civic activity. According to the challenges of our time, the features of civic education in the United States as a country with a well-established democratic society are outlined, where students of higher education institutions are prepared for conscious social activity and self-responsibility for the benefit of the community.

Key words: *U.S. higher education institution, citizenship, civic education, spiritual and moral values, critical thinking.*

Вступ. У сучасних умовах модернізації демократичних засад української держави та інтеграції вітчизняної вищої школи у світове освітнє середовище постає нагальна проблема критичного вивчення накопиченого зарубіжного досвіду з громадянського виховання, пошуку шляхів і способів його використання у системі вищої освіти України. Зокрема корисним для теорії і практики вітчизняної вищої школи постає досвід США як країни з усталеним демократичним суспільством, де студентів закладів вищої освіти готують до свідомої громадської активності та самостійної відповідальної діяльності на благо громади. Звернення до американського освітнього досвіду також пояснюємо тим, що саме США як могутня правова держава є надійним гарантом індивідуальних прав і свобод разом з громадянською відповідальністю, що базується на основах громадянської освіти – запоруки виховання громадянськості, що забезпечує активну участь студентів у демократичних соціально-еволюційних процесах задля динамічного оновлення суспільства. Водночас інтерес до вищої школи США зумовлений її високим авторитетом у світовому освітньому середовищі, її відомою гуманістичною спрямованістю, її постійним реформуванням та змістово-методичним удосконаленням.

Сьогодні поняття громадянськості розглядається з позиції різних наук: філософії, політології, соціології, педагогіки, психології, правознавства, історії тощо.

Теоретичні основи громадянської освіти в США досліджували такі американські науковці: Боєр (Boyer, 1990), Еппл (Apple, 2004), Овен (Owen, 2004), Патрік (Patrick, 1999), Петерсон (Peterson, 2011), Равич (Ravitch, 2000), Росс (Ross, 2012), Саламон (Salamon, 2005), Уоллінг (Walling, 2007) та ін.

Слід зазначити, що в США проблеми громадянської освіти молоді розробляють не лише освітяни, а й спеціалісти різних галузей знань – соціологи, політологи, психологи тощо. До громадянського виховання в США залучено численні громадські організації, серед яких: American Political Science Association, Center for Action Civics, Center for Civic Education, Center for Information & Research on Civic Learning and Engagement, Center for Education in Law and Democracy, Constitutional Rights Foundation, Andrew Goodman Foundation, Amizade та ін.

Мета та завдання. Мета статті полягає у теоретичному аналізі американських науково-педагогічних джерел з проблеми виховання громадянськості у вищій школі США. Мета обумовила такі завдання: вивчити праці американських педагогів, де подано теоретико-методологічні аспекти громадянської освіти загалом та виховання у студентів громадянськості зокрема, та дослідити специфіку виховання громадянськості в американській вищій школі.

Методи дослідження: критичний аналіз філософської, педагогічної, психологічної соціологічної, літератури та інструктивно-методичних документів США з проблеми, що досліджується, з елементами індукції і дедукції для характеристики стану її розробленості у США; узагальнення американського педагогічного досвіду у сфері громадянського навчання і виховання.

Результати дослідження. На основі проведеного теоретичного аналізу американських науково-педагогічних джерел (Colby, Beaumont, Ehrlich, & Corngold, 2010; Collins, & Brien, 2003; Owen, 2004; Patrick, 1999; Ross, 2012; Walling, 2007) з проблеми громадянської освіти (civic education) виявлено, що виховання громадянськості (education for citizenship) є центральною концепцією в освітній філософії США: це основа політичної демократії країни та індивідуальної автономії кожного студента, а також інтелектуальних та демократичних традицій, яка пов'язує сучасну епоху з історією становлення американської держави. Як зазначено у Грінвудському словнику освіти, «історично саме американські політичні діячі (policy makers) заклали основи громадянського навчання і виховання як ключової відповідальності системи освіти в країні та надалі активно їх підтримують» (Collins, & Brien, 2003, p. 57). «Громадянська освіта в першу чергу ставить за мету виховання громадянськості. У демократичній державі, громадянська освіта охоплює не лише вивчення історії країни, її устрою, а і є невід'ємною змістовною частиною всіх інших навчальних курсів, сприяючи формуванню почуття патріотизму та громадянських чеснот, необхідних для виховання відповідальних громадян, які беруть активну участь у громадському житті» (Collins, & Brien, 2003, p. 57).

Слід зазначити, що в кожному закладі вищої освіти США існує центр або навіть інститут, який займається питаннями навчання демократії, прав людини тощо. Американці вважають, що завдання підтримки демократичного суспільства є постійним завданням громадянського навчання і виховання. Тому сьогодні США все ще попереду всіх інших країн за ступенем громадської активності та суспільної довіри (Patrick, 1999).

Американські освітяни (Carnegie Corporation of New York, & the Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement, 2003) одноставні в думках, що виховання громадянськості у закладах вищої освіти – є найперспективнішим шляхом посилення активної участі молоді в демократичних процесах у країні та мотивації й готовності до суспільно корисного служіння (р. 8).

Президент Фондації Карнегі з питань підвищення якості викладання (Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching) Боєр (Boyer, 1990) стверджує, що «виховання громадянськості сприяє формуванню у студентів самостійного критичного мислення та відповідального ставлення до діяльності в усіх сферах життя» (р. 5). А отже, це не лише знання, вміння і навички, а й набутий практичний досвід суспільно значущої діяльності, цінності, привласнені особистістю моделі поведінки, способи і техніки ефективної взаємодії з іншими.

На колективну думку освітян на чолі з професором з розвитку людського потенціалу в Університеті штату Меріленд Торні-Пурта (Torney-Purta, Lehmann, Oswald, & Schulz, 2001), «в історії США сучасне покоління є одним із найбільш зацікавлених у процвітанні й збереженні демократії в країні, про що свідчить зростання кількості молодих людей, які виконують суспільно значущу діяльність на благо суспільства в цілому і тієї чи іншої громади зокрема» (р. 6).

Американський історик Равич (Ravitch, 2000) зазначає, що «спільнота США, яке є расово та етнічно різноманітною, вимагає свідомого зусилля, спрямованого на укріплення спільних демократичних цінностей та ідеалів серед громадян» (р. 466).

Разом з тим сьогодні, на думку американського педагога Петерсона (Peterson, 2011), «молоді люди стикаються з новими політичними, соціальними та технологічними проблемами, які все більше і більше ускладнюються» (р. 2). Також їм доводиться стикатися зі складнішою урядовою системою в США. Як стверджує Саламон (Salamon, 2005), функціональні зміни американського уряду потребують поінформованих та активних громадян. Так, уряд США ще не так давно надавав послуги громадянам через ієрархію державних установ. Але протягом останніх декількох десятиліть ця модель зазнала певних перетворень у напрямі ускладнення системи, яка функціонує разом з різними неурядовими агентствами (Salamon, 2005, р. 7-8). Приватні та некомерційні організації разом з громадами тепер співпрацюють з державним сектором, реалізуючи певні проекти. Ця співпраця задля досягнення загального суспільного блага базується на спільних цілях і цінностях. Центральними виконавцями у цій системі управління є громадяни США – службовці-професіоналами, які працюють у державних, приватних і неприбуткових організаціях та беруть активну участь у політичному житті країни. «Громадяни в кінцевому підсумку володіють своїм урядом» (Schachter, 1995, р. 530). Тому дуже важливим освітнім напрямом у США є громадянське навчання і виховання.

Знання устрою держави, а також розуміння того, що верховенство права застосовується до соціальних та людських відносин, є невід'ємною частиною громадянської освіти. У цьому сенсі виховання громадянськості базується на усвідомленні кожним студентом відмінності між особою як суб'єктом етики й права та громадянином, який володіє громадянськими та політичними правами, визнаними конституцією країни. Усі люди функціонують як особистості, так і громадяни суспільства, до якого вони належать. Тому права людини та права громадян є взаємозалежними (UNESCO, 1998).

Саме поняття громадянськості, на переконання професора Університету штату Індіана Патріка (Patrick, 1999), є ключем до розуміння того, що таке демократія і як вона працює. Американський педагог наголошує, що для того, щоб стати компетентними демократичними громадянами, студенти повинні знати та вміти розрізняти й оцінювати критично різні типи урядів.

Таким чином, сучасні умови вимагають переосмислення та перегляду концепцій громадянської освіти, щоб задовольнити потреби і студентів, і суспільства. Зокрема Жиро та Макларен (Giroux, & McLaren, 1986) стверджують, що ключовою метою громадянської освіти має бути виховання громадянськості особистості, яке зосереджено на розширенні можливостей, свободі, плюралізмі та дискусійному дискурсі. Уточнюючи цю висловлену думку, американські освітяни наголошують: 1) демократія та розширення можливостей вимагають, щоб студенти були активними суб'єктами у прийнятті рішень щодо визначення своїх відносин із громадою зокрема та суспільством у цілому; 2) розуміння та використання плюралистичного дискусійного дискурсу повинно стати частиною усіх сфер життєдіяльності громадян, суспільної у тому числі; 3) розширення прав і можливостей має бути спрямоване на створення різноманіття нових соціальних можливостей; 4) заклади освіти повинні створювати сприятливу атмосферу для виховання громадянськості (Giroux, & McLaren, 1986).

Зосередивши увагу на особливій ролі вищої школи США у вихованні громадянськості молодих людей, Колбі та її колеги-педагоги, усвідомлюючи покладену суспільством на сучасну громадянську освіту відповідальність, визначають основну роль цієї освіти як «застосування спільної відповідальності заради спільного майбутнього блага» (Colby, Beaumont, Ehrlich, & Corngold, 2010, p. 25). Це нескінчений процес прийняття суспільних рішень і кропітка праця у напрямі реалізації суспільних цілей, які формують життя американців, а також впливають на життя інших людей у світі. У такий спосіб у вищій школі США прагнуть сформувати відповідальність у студентів за долю демократичного суспільства.

Все зростаюча в США суспільна потреба в освічених відповідальних громадянах потребує надання молодим людям знань про те, як працює держава, формування в них когнітивних умінь і навичок, які необхідні задля поінформованої ефективної участі у демократичному громадському житті, та включає розуміння соціальних цінностей, що лежать в основі демократії. Молоді люди також повинні володіти навичками вирішення

проблем громади, які, на думку професора політології Джорджтаунського університету Овен (Owen, 2004), формують у них переконання, що вони можуть змінювати ситуацію у державі та світі загалом. Відповідно процес виховання громадянськості охоплює: по-перше, набуття знань про Сполучені Штати Америки, включаючи історію країни загалом та становлення уряду США зокрема; цінності, принципи та цілі американської демократії; роль громадян США у розвитку демократії; розвиток інших світових товариств та їхні відносини з США, а також принципи співіснування різних культур у межах США; по-друге, розвиток критичного мислення, що є необхідним для ефективного залучення до громадянської активності.

Американська дослідниця (Owen, 2004) наголошує, що виховання громадянськості неможливе без засвоєння знань про звичаї, традиції, ритуали, фольклор, які є частиною культури нації, і відомості про які передаються із покоління в покоління. Крім того, громадянам потрібно отримати знання про офіційні закони, такі як конституція країни та нормативно-правові акти, а також негласні правила, наприклад, готовність США прийняти результати виборів, не вдаючись до насильства. Погодження з основними демократичними цінностями є основою американської концепції громадянської освіти.

Заслуговує уваги доробок американських освітян Сміта, Новачек і Бернштайна (Smith, Nowacek, & Bernstein, 2010), які у книзі *Citizen Across the Curriculum* виступили за більш широке поняття громадянськості, на противагу традиційному, а також за виховання громадянськості студентів у процесі вивчення всіх навчальних дисциплін. Так, автори зазначають, що виховання громадянськості студентів також вимагає глибоких знань з різних дисциплін. У своєму науковому доробку Сміт, Новачек і Бернштайн (Smith, Nowacek, & Bernstein, 2010) представили приклади з математики та хімії, щоб показати, як політичні дискусії у вузькотехнологічних галузях ведуться тими, хто має глибокі знання. Вирішення проблеми зміни клімату потребує певних наукових знань, в ідеалі, з джерел, які кращі за *Facebook* або радіо ток-шоу. Сьогодні під час президентських виборів, коли з'являється багато фейкових фактів, важливо, щоб виборці були освіченими й мали активну громадянську позицію.

Американські дослідники освіти Сміт, Новачек і Бернштайн (Smith, Nowacek, & Bernstein, 2010) переконані, що заклади вищої освіти у процесі виховання громадянськості повинні допомагати молодим людям розвивати їхню вроджену здатність до співпереживання та піклування про інших: «громадянськість на будь-якому рівні і в будь-якому контексті потрібно формувати на основі духовно-моральних цінностей, поклику серця та навичок критичного мислення, які є пріоритетними завданнями закладів вищої освіти» (Smith, Nowacek, & Bernstein, 2010, p. 209). Також ці американські педагоги у процесі виховання громадянськості найважливішим вважають формування в студентів поміркованого толерантного ставлення до неоднозначних та складних ситуацій.

Обговорення. Виховання громадянськості у вищій школі США ускладнюється тим, що населення країни є дуже різноманітним за своїм расовим та етнічним складом, тому

методи виховання громадянськості мають бути підібрані таким чином, щоб відповідати потребам та можливостям кожного студента. Водночас, вища школа США довгий час була здебільшого зорієнтована на культивування індивідуалізму особистості. З цієї причини сьогодні в освітньому процесі закладів вищої освіти США постає нагальна потреба раціонального поєднання індивідуального особистісного розвитку кожного студента з формуванням навичок ефективної співпраці у команді. Як слушно зазначає професор освіти Віконського університету в м. Медісоні Еппл, «якщо навчити молодих людей ефективно співпрацювати, то можна підготувати громадян, які зможуть зберегти суспільство» (Apple, 2004, p.120).

Висновки. Таким чином, американськими освітянами запропоновано концепцію виховання громадянськості на основі поваги до прав кожної людини, визнання влади закону, свідомого добровільного виконання громадянами своїх обов'язків та піклування про загальний добробут. Це визначається підготовленістю студентів як членів демократичного суспільства до свідомої активності і самостійної відповідальної діяльності на благо громади, що дає їм можливість ставити і вирішувати завдання, які не мають аналогів у досвіді минулих поколінь. Виховання в американських студентів громадянськості першочергово передбачає підготовку поінформованих, відповідальних громадян, здатних до самореалізації у демократичному суспільстві.

Перспективи подальших розвідок у досліджуваному напрямі виховання вбачаємо у вивченні організаційно-методичних особливостей освітнього процесу в закладах вищої освіти США, спрямованих на виховання в студентів громадянськості.

References

- Apple, M. W. *Ideology and curriculum*. (3rd ed.). New York and London: Routledge Falmer, 2004.
- Boyer, E. L. (1990). Civic education for responsible citizens. *Educational Leadership*, 48(3), 4-7.
- Carnegie Corporation of New York, & the Center for Information and Research on Civic Learning and Engagement. (2003). *Guardian of democracy: The civic mission of schools*. Retrieved from <http://civicmission.s3.amazonaws.com/118/f0/5/171/1/Guardian-of-Democracy-report.pdf>
- Colby, A., Beaumont, E., Ehrlich, T., & Corngold, J. (2010). *Educating for democracy: Preparing undergraduates for responsible political engagement*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Collins, J. W., & O'Brien, N. P. (2003). *The Greenwood Dictionary of Education*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Giroux, H., & McLaren, P. (1986). Teacher education and the politics of engagement: The case for democratic schooling. *Harvard Educational Review*, 56, 213-238.
- Owen, D. (2004). *Citizenship identity and civic education in the United States*. Paper presented at the Conference on Civic Education and Politics in Democracies: Comparing International Approaches to Educating New Citizens (September 26-October 1), sponsored by the Center for Civic Education and the Bundeszentrale für Politische Bildung, San Diego, CA. Retrieved from <http://www.civiced.org/pdfs/OwenDiana.pdf>
- Patrick, J. J. (1999). Concepts at the core of education for democratic citizenship. In C. F. Bahmueller, & J. J. Patrick, (Eds.), *Principles and practices of education for democratic citizenship: International perspectives and projects (pp. 1-40)*. Bloomington, IN: ERIC Clearinghouse for Social Studies / Social Science Education.
- Peterson, A. (2011). *Civic republicanism and civic education: The education of citizens*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Ravitch, D. (2000). *Left back: A century of failed school reforms*. New York: Simon and Schuster.

Ross, A. (2012). Education for active citizenship: Practices, policies, promises. *International Journal of Progressive Education*, 8(3), 7-14.

Salamon, L. M. (2005). Training professional citizens: Getting beyond the right answer to the wrong question in public affairs education. Keynote address delivered at the NASPAA annual Conference in Indianapolis, Indiana on October 22, 2004. *Journal of Public Affairs Education*, 11(1), 7-19. Retrieved from <http://media.netpub.net/clientnet/pdf files/JPAE%20Vol11 No1.pdf>

Schachter, H. L. (1995). Reinventing government or reinventing ourselves: Two models for improving government performance. *Public Administration Review*, 55(6), 530-537. Retrieved from <http://www.istor.org/stable/3110344>

Smith, M. B., Nowacek, R. S., & Bernstein, J. L. (2010). *Citizenship across the curriculum*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H., & Schulz, W. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen*. Amsterdam: IEA.

UNESCO. (1998). *Citizenship education for the 21st Century*. Paris: UNESCO.

Walling, D. (2007). The return of civic education. *The Phi Delta Kappan*, 89(4), 285-289.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-284-294>
УДК 373.3/.5.015.31 : 17.022.1] – 047.44
ORCID ID 0000-0003-2433-0357

Валентина Шахрай,

доктор педагогічних наук, доцент,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

СТАН СФОРМОВАНOSTІ ЦІННОСТІ ЖИТТЯ У ПІДЛІТКІВ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті акцентовано увагу на теоретичному і практичному значенні вивчення проблеми формування цінності життя у підлітків у зв'язку із зростанням загроз для фізичного і духовного розвитку особистості.

Метою статті є здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження, що буде основою розроблення методики роботи з дітьми щодо формування у них цінності життя.

У процесі дослідження використано методи: анкетування, написання підлітками творчих робіт, розв'язання ними життєвих ситуацій, спостереження за поведінкою дітей, метод незакінчених речень, експертна оцінка сформованості цінності життя у підлітків педагогами та батьками. Аналіз отриманих даних здійснено на основі критеріїв: когнітивного, емоційного, рефлексивного, поведінково-діяльнісного.

Наведено конкретні дані щодо осмислення підлітками різних сторін власного життя, зокрема у взаємодії з іншими (батьками, ровесниками, соціумом). Визначено рівні сформованості цінності життя у підлітків: високий (духовно-творчий); достатній (безпеково-благополучний); недостатній (неусвідомлювано-ситуативний).

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які торкаються певних аспектів сформованості у підлітків цінності життя, виявило, що презентоване дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошується, що для багатьох підлітків характерним є недостатнє усвідомлення відповідальності за власне життя та інших людей і необхідності наповнення життя творчими заняттями, розбудови життя на засадах духовності, віри, оптимізму, а високий (духовно-творчий) рівень цінності життя має лише незначне число підлітків.

Ключові слова: безпека життя, життєвий оптимізм, критерії, підлітки, повнота життя, рівні сформованості, ровесники, сім'я, цінність життя.

Valentyna Shakhrai,

Doctor of Sciences in Education, Associate Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

THE STATE OF FORMATION OF TEENAGERS' VALUE OF LIFE: ANALYSIS OF RESEARCH RESULTS

Abstract. The article underlines theoretical and practical meaning of learning of the problem as to teenagers' value of life formation at the time of growing of the threats of person's physical and moral development.

The aim of the article is the analysis of the data, got into the process of empirical research, which will be the base of the methods of work with children for value of life formation.

Following methods were used during research: surveys, teenagers' compositions, life situations discussion, children's behavior watching, abrupted sentences method, expert mark of value life formation by teachers and parents. Data analysis is carried out on the base of criteria: cognitive, emotional, reflexive, behavioral activity.

The article contains certain points as to understanding adolescents from different aspects of their own lives, especially interacting with others (parents, peers, society).

Levels of life value formation among teenagers: high (spiritual-creative), satisfactory (safe-wealthy), unsatisfactory (unaware- situational) are defined.

Comparing of research results and scientific works, concerning certain aspects of teenagers' life value formation has proved that present researching supports and develops scientific works, mentioned in the article.

The conclusion states that many teenagers are not rather aware of responsibility for their own life as well as life of others, of necessity of activity in life, life development on the base of morality, belief, optimism. Only a small part of teenagers have a high (spiritual-creative) life value level.

Key words: *criteria, family, fullness of life, levels of formation, life optimism, life safety, peers, teenagers, value of life.*

Вступ. Сучасний світ, що повсякчас ускладнюється, породжує доволі багато ризиків для життєдіяльності людини, зумовлюючи зростаючу невизначеність у світогляді та поведінці молодого покоління. Слід вказати на розмивання ціннісної основи буття суспільства, зокрема послаблення такої базової цінності, як цінність життя. Підлітками цінність життя часто сприймається як просте задоволення своїх матеріальних і розважальних потреб, а не як розбудова життя на ґрунті гідності, справедливості, повноцінної самореалізації. Факти агресії, цькування, байдужості в сучасній молодіжній комунікації нерідко стають причинами суїцидів, підтверджуючи певне знецінення життя в нинішньому соціумі. До трагічних наслідків призводять ризиковані ігри підлітків на дорогах, транспортних засобах, у будівлях тощо. Особливу небезпеку породжують гаджетні ігри та програми, що маніпулюють дітьми, втягують у смертоносні групи, підштовхують до суїцидальних вчинків. Це зумовлює необхідність активізації виховної роботи з дітьми, що спрямована на усвідомлення підлітками цінності життя, його безпеки та багатогранності (Про деякі питання, 2018).

Питання важливості формування у підлітків цінності життя піднімаються в працях українських науковців – Беха (2008), Гончар (2017), Малиношевського (2017), Шахрай (2017) та інших. На значенні цінностей у житті дітей та молоді в умовах сучасного суспільства, зокрема цінності здоров'я, духовної наповненості життя, наголошується в розвідках зарубіжних дослідників (Eaude, 2016; King, 2013; Maio, 2018; Ratzan, 2008).

Отже, проблема формування у підлітків цінності життя є доволі важливою як в теоретичному, так і практичному плані.

Водночас слід наголосити, що результативність формування цінності життя у підлітків потребує з'ясування місця вказаної цінності у світогляді дітей, що дасть можливість якісного розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації виховної та просвітницької роботи з підлітками та їхніми батьками.

Мета та завдання. Метою статті є здійснення аналізу даних, отриманих в результаті емпіричного дослідження сформованості цінності життя у підлітків, розкриття ставлення підлітків до основних аспектів людського життєбуття та визначення рівнів сформованості цінності життя школярів, що стане основою для підготовки методичних порад педагогам для здійснення належної виховної роботи з дітьми щодо формування у них цінності життя, спрямування школярів на збереження власного життя та його повноцінний розвиток.

Методи дослідження. У процесі емпіричного дослідження використовувався ряд методів:

1. Анкетування – здійснювалось на основі розробленої нами анкети-роздуму «Палітра мого життя» для молодших і старших підлітків (окремо), яка складається з 5 блоків: 1. Бережемо життя. 2. Сутність людського життя (в анкеті для молодших підлітків – «Людське життя – ...»). 3. Сім'я і друзі. 4. Заняття. 5. Сьогодні і завтра.

2. Написання творчих робіт (запропоновано теми: для учнів 6-7 класів – «Що є найціннішим у твоєму житті?»; учнів 8-9 класів – «Як кожна людина цінує своє життя?»).

3. Спостереження за поведінкою дітей на уроках та в позаурочний час.

4. Метод незакінчених речень (підліткам запропоновано продовжити речення «Цінувати своє життя – це ...»).

5. Експертна оцінка (варіанти – висока, належна, низька) сформованості цінності життя у підлітків педагогами та батьками.

Визначені методи були спрямовані на з'ясування розвиненості цінності життя у підлітків за критеріями: когнітивний (усвідомлення індивідом цінності власного життя у фізичних та соціально-духовних вимірах), емоційний (розвиненість емоцій і почуттів, позитивне ставлення до свого життя, задоволеність життям), рефлексивний (здатність аналізувати свої знання, почуття, наміри, вчинки як представника людського світу), поведінково-діяльнісний (реалізація знань, вмінь, задатків, спрямувань в життєвій практиці). Більш детально показники критеріїв розкриті в публікації автора (Шахрай, 2018, с. 325–326).

Враховуючи вказані вище критерії сформованості цінності життя та їх показники, визначались рівні сформованості цінності життя у підлітків: високий (духовно-творчий); достатній (безпеково-благополучний); недостатній (неусвідомлювано-ситуативний). Характеристика цих рівнів відображена у статті «Діагностика сформованості цінності життя у підлітків» (Шахрай, 2018, с. 326–327).

До емпіричного дослідження було залучено 106 молодших та 112 старших підлітків, 55 батьків та 23 педагоги.

Результати дослідження. Цінність життя ми трактуємо як виявлення ставлення особи до життя як найвищої людської цінності, що відображається в усвідомленні нею безпеки життя, пошуку сенсу життя, організації повноти життя на основі творчості та життєвого оптимізму, розвитку життєвої компетентності, створюючи для індивіда можливості гідної людської самореалізації в сучасному проблемному соціумі. У структурі цінності життя

виділяємо два основні компоненти (основні субцінності) – безпеку життя і повноту життя (Шахрай, 2017).

Оцінка сформованості субцінності «безпека життя» спрямовувалася на з'ясування усвідомлення підлітками необхідності берегти себе від негативних впливів біологічного, фізичного, соціального довкілля, турбуватися про своє здоров'я, оцінювати свої дії в різних життєвих ситуаціях, зокрема тих, що містять ризики (соціальні, психологічні, технічні тощо), діяти адекватно в життєвих обставинах.

Більшість підлітків оцінює стан свого здоров'я як «добрий» і «середній», що свідчить про недостатню увагу дітей до власного біологічного організму, адже експерти (у нашому дослідженні – батьки та педагоги) зазначають, що значна частина дітей має проблеми зі здоров'ям.

Беручи до уваги зростаючу агресивність у підлітковому середовищі, що призводить до бійок і травмувань, з'ясовувалось ставлення учнів до фактів прояву агресивних дій у стосунках з навколишніми, насамперед ровесниками. Діти вказують, що у них іноді трапляються бійки з іншими. Також підлітки стверджують, що знають про випадки, коли їхні ровесники піддають небезпеці своє життя (перебігають дорогу перед транспортним засобом, катаються на даху поїзда), проте усвідомлюють наслідки таких нерозважливих дій, зазначаючи, що з ними подібних випадків не було.

Значущість безпеки власного життя учні продемонстрували, осмислюючи приказку «Береженого і Бог береже». Наведемо приклади тлумачень цієї приказки школярами: «Той, хто робить добрі вчинки, не кривдить інших, того буде берегти Бог», «Потрібно дуже пильно дивитись за собою і обережно ставитись до всього, що відбувається», «Якщо ти уникаєш небезпечних ситуацій, то і вищі сили тебе оберігатимуть». А типовою стала відповідь – «Якщо ти бережеш себе, то і Бог берегтиме тебе».

Можна вважати, що більшість підлітків розуміє необхідність уважного ставлення до свого життя і здоров'я, зважає на небезпеки, які можуть призводити до негативних наслідків. Проте є не поодинокі факти необачності дітей щодо безпеки власного життя.

Субцінність «повнота життя» нами трактується як усвідомлення підлітками призначення людського життя, відчуття задоволення від життя, якості взаємин між підлітками та їх ровесниками, членами сім'ї, рівень залучення школярів до занять, що забезпечують особистісний розвиток, розвиненість у дітей життєвого оптимізму тощо.

Варто зазначити, що 25% підлітків не можуть визначити найважливішу ціль у власному житті. Найчастіше ціллю свого життя учні називають здобуття освіти, насамперед вищої, отримання гарної роботи, досягнення успіху, створення сім'ї. Певна частина підлітків мету життя пов'язує з можливістю самореалізації, здатністю пізнати свої можливості, з розширенням знань про світ шляхом подорожей. Окремі діти свою життєву ціль визначають як прагнення допомагати іншим.

Нами з'ясовувалося, як підлітки осмислюють сутнісні (екзистенційні) ознаки життя людини, що відображаються в таких поняттях, як щастя, віра, любов тощо.

Насамперед висвітливо погляди старших підлітків як такої вікової групи, що вже може сприймати життя, передусім власне, доволі осмислено та різнобічно. Старші підлітки визначали сутність та призначення людського життя, висловлюючи свою думку щодо поетичних рядків В. Симоненка «Ти знаєш, що ти – людина. Ти знаєш про це чи ні?». На жаль, 11,4% школярів не сформулювали своєї позиції. Водночас можна виділити три основні групи трактувань учнями глибинних слів поета про людину і її земну місію: 1) людина має відповідати своєму призначенню і здійснювати вчинки згідно з нормами моралі («потрібно жити правильно», «кожен повинен пам'ятати про моральні цінності»; «ми маємо допомагати один одному у важких життєвих ситуаціях»); 2) людина є особливою і неповторною («В. Симоненко хоче донести до нас те, що кожна людина є унікальною», «усі люди різні, особливі»); 3) будь-яка людина має право на життя («кожен із нас має право на життя і ми повинні вчитися жити і отримувати від цього насолоду»). Вважаємо, що учні в основному правильно тлумачать слова поета, водночас слід зауважити, що висловлювання підлітків є доволі лаконічними.

Віра є поняттям, що означає, зокрема, упевненість у комусь (чомусь), у правильності, розумності певної поведінки. Без віри, на наше переконання, людське життя втрачає надійне підґрунтя. Підлітки передусім вірять у Бога (55% відповідей), в самого (саму) себе (9,5% відповідей), в батьків та друзів (7% відповідей), в надприродні явища (5% відповідей). Водночас прикро, що 18,5% старших підлітків не мають віри ні в що.

Почуття глибокої сердечної прив'язаності до кого-, чого-небудь, пристрасть, духовний потяг до чогось є ознаками любові. Любов, як і віра, є для людини життєвою опорою, допомагає долати різні перешкоди. У сприйнятті підлітків любов постала багатогранною. Вони найбільше люблять насамперед батьків, сім'ю, просто життя, а також види занять (спорт, співи, малювання, танці, читання, ігри), працю, зокрема фізичну, відпочинок.

Важливою категорією людського життя є щастя – стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь. Досягнення щастя є найголовнішою метою індивіда і показником його життєстійкості. Більшість підлітків стверджують, що відчувають себе щасливими. Щастям школярі називають передусім благополуччя близьких людей, здоров'я своє і родини. Для деякого з учнів щастя – це «життя у мирі, на волі, при здоров'ї», «відчуття спокою в душі», «гарні оцінки», «впевненість у завтрашньому дні», «реалізація задуманого», «хороші речі». Слід зауважити, що 6% старших підлітків визначити сутність щастя не змогли.

Одним із якісних показників життєвих прагнень особистості є орієнтація на певних людей, які виступають для людини прикладом дій та вчинків. Підлітки зазначають, що прикладом для них є найперше батьки (тато і мама) або хтось один з них – мама (найчастіше для дівчаток) чи тато (найчастіше для хлопчиків). Також прикладом є брати і сестри, дідусь і

бабуся. Свій вибір осіб для наслідування діти пояснюють тим, що ці особи добилися життєвих успіхів, виявляють волю та моральні якості.

Деякі школярі називають й інших людей, яких вони мають за приклад. До них належать «розумні, інтелігентні люди, котрі мають силу волі і велике бажання досягти мети», конкретні особи. Водночас окремі діти заявляють, що у них немає прикладу в житті, зокрема аргументуючи свою позицію так: «Я намагаюся всього досягти самостійно, тому за приклад нікого не ставлю».

Чи відчують старші підлітки переживання (хвилювання, неспокій за когось, за щось)? 22,3% учнів стверджують, що не відчують або відчують не часто, зокрема пояснюючи це тим, «що переживання призводять до страху». Інша частина школярів зазначила, що переживає за рідних, друзів. Лише доволі незначна частина підлітків переживає й за інших (не найближчих) людей.

Приходимо до висновку, що старші підлітки сприймають життя передусім як збереження його фізичної сторони і досягнення задоволення, радості найперше шляхом взаємодії з найближчим оточенням (сім'я, друзі). Водночас незначне число дітей уявляє своє життя в просторі більш широких взаємин (з вчителями, народом, суспільством загалом). Тобто трактування сутності життя підлітками є доволі вузьким та спрощеним.

Наведемо окремі дані, що характеризують молодших підлітків в контексті осмислення ними сутнісних ознак життя. Прикладом у житті дітей є найперше батьки або окремо мама чи тато, а також рідні – брати, сестри, дідуся, бабусі. Всього лише один раз була названа вчителька.

Майже всі діти стверджують, що вірять в когось (щось), а конкретизують це так: в Бога (до 50% відповідей), в батьків, в себе, а також в прикмети, гороскопи, Святого Миколая. Практично всі опитані молодші підлітки зазначили, що почувають себе щасливими і дуже рідко сумують (дехто через отримані погані оцінки, хтось через недостатню увагу до себе з боку мами). Це може бути як ознакою здорового дитинства, так і свідченням певної байдужості дітей до проблем, що виходять за межі сімейного ареалу.

Важливими для позитивного сприйняття підлітками життя є взаємовідносини з ровесниками. Відрадно, що майже всі підлітки зазначають, що вони мають друзів. Спільними з друзями є заняття спортом, ігри, тренування, прогулянки, розмови на різні теми. Окремі діти вказують на допомогу друзів у складних ситуаціях, моральній підтримці в школі. Можна припустити, що загалом взаємини підлітків з ровесниками є радше приятельськими, ніж дружніми, і не завжди вони будуються на ґрунті норм моралі та взаємодопомоги.

Одним з найвагоміших чинників формування в дітей певного ставлення до життя та вироблення ними життєвих стратегій і тактик є сім'я, атмосфера, яка там панує, наявність спільних інтересів та занять у батьків і дітей. Сім'я є також тим простором, де здійснюється різнобічна, зокрема творча, самореалізація особистості. У ході дослідження з'ясовано, що більшість підлітків називають свою сім'ю місцем радості і щастя, захисту і підтримки.

Водночас близько 10 % підлітків зазначають, що між членами їх сім'ї часто виникають суперечки, окремі діти вказують на те, що трапляється й фізичне насильство. 8% дітей визнали, що не завжди для них сім'я є місцем захисту і підтримки, а 7% – місцем радості і щастя. Спільними заняттями в сім'ї, дітей разом з батьками, є насамперед приготування їжі, перегляд телевізійних програм, прогулянки, робота по господарству, настільні ігри, поїздки на відпочинок. До 30% школярів не змогли назвати спільні заняття з батьками або ж відповідали: «немає». Можемо вважати, що спілкування багатьох батьків з дітьми здебільшого здійснюється поверхово, без пошуку ефективних засобів впливу на внутрішній світ дитини.

Наповненість життя учнів відображують види занять, яким вони віддають перевагу у вільний час. Такими виявилися читання книг, гра на музичних інструментах, заняття спортом, комп'ютерною графікою, рухливі ігри з друзями на вулиці, прогулянки, малювання, танці тощо. Слід зазначити, що вагомим для особистісної реалізації є розвиток здібностей. Підлітки вказують, що вони удосконалюють свої здібності, займаючись кожного дня улюбленим видом діяльності, відвідуючи, зокрема, відповідні гуртки. Проте частина школярів зазначила, що вони не розвивають своїх здібностей, а деяким для цього не вистачає часу. Отже, для таких підлітків необхідність особистісного зростання ще не є достатньо усвідомленою.

Важливим аспектом цінності життя є розвиненість життєвого оптимізму підлітків, який проявляється, зокрема в тому, якими підлітки бачать себе та рідну країну через 5-10 років. 26% підлітків не можуть чітко уявити своє недалеке майбутнє. Найчастіше учні бачать себе через 5 років студентами вузів. У десятилітній перспективі підлітки уявляють себе насамперед успішними людьми, які мають високооплачувану роботу, а окремі з них – бачать себе вже одруженими.

Близько 25% респондентів не висловили своїх думок про майбутнє країни. Понад половина учасників дослідження переконані у її позитивному розвитку. Вони бачать Україну успішною, розвиненою, квітучою, щасливою, чистою, з новими технологіями та чесною владою, такою державою, яка є прикладом для інших держав. Певна частина учнів має сумнів у тому, що життя в Україні буде кращим. Отже, можна стверджувати, що більша половина школярів оптимістично сприймає життя власне та країни, що є однією з ознак їх належної життєстійкості.

Опрацювання висловлених учнями думок щодо того, як слід цінувати власне життя, дало можливість виокремити їх групи (подаємо в порядку їх чисельності – від більш чисельної групи до менш чисельної):

- берегти своє здоров'я (не курити, не пити алкогольних напоїв, займатися спортом);
- жити в своє задоволення та радіти життю, кожній його миті, радіти спілкуванню з рідними;
- піклуватися про себе та свою безпеку, бути обережним;
- жити правильно, не причиняти зла іншим;

– не марнувати життя, працювати над собою, розвиватись.

Узагальнення даних щодо тлумачення підлітками цінності власного життя подаємо у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Цінність власного життя очима підлітків

Ранг висловлювання	Зміст	% висловлювань
1	Берегти здоров'я	43
2	Жити в задоволенні	27
3	Піклуватися про безпеку	18
4	Дотримуватись норм моралі	8
5	Удосконалювати себе	4

Загалом можемо констатувати, що більшість підлітків розуміє життя насамперед як буття фізичне, а не духовне.

Творчі роботи підлітків свідчать, що діти цієї вікової групи здебільшого сфокусовані на житті як задоволенні, турботі про збереження життя власного та своїх близьких, досягненні успіху, передусім матеріального.

Спостереження за поведінкою підлітків продемонструвало, що нерідко відбуваються розходження між заявленими позиціями підлітків та реальними їхніми діями. Зокрема, спостерігаються вияви агресивності, емоційної нестабільності, що призводить до сварок, бійок між підлітками, лихослів'я, принижень один одного.

Експерти (педагоги та батьки) оцінювали своїх вихованців (дітей) за такими критеріями: 1) турбота підлітків про збереження власного життя і здоров'я); 2) насиченість життя підлітків різними заняттями, відповідність поведінки дітей принципам духовності і моралі. За першим критерієм були отримані експертні оцінки: висока – у 14,2% дітей, належна – у 60,2%, низька – у 25,6%. За другим критерієм оцінки виявилися такі: високу мають 19,2% учнів, належну – 57,7%, низьку – 23,1%. Отже, результати експертної оцінки сформованості цінності життя у підлітків близькі до тих, що ми отримали завдяки використанню інших методів дослідження.

Загальним результатом дослідження стало визначення трьох груп сформованості цінності життя підлітків – високий, достатній, недостатній.

Високий (духовно-творчий) рівень свідчить про продуктивну насиченість життя підлітків, відчуття ними благополуччя і гармонії з навколишнім природним і соціальним світом, задоволеності життям. Учні цього рівня здійснюють вчинки духовної спрямованості, мають високу життестійкість. До цієї групи дітей віднесено 15,20% школярів підліткового віку.

Достатній (безпеково-благополучний) рівень відображається у таких ознаках: життя підлітків характеризується певною насиченістю; діти мають відчуття благополуччя і

задоволеності життям, виявляють турботу про безпеку життя та здоров'я. Учні здійснюють вчинки гуманної спрямованості, мають належний ступінь життєстійкості. Цим рівнем володіють 59,60% дітей підліткового віку.

Недостатній (неусвідомлювано-ситуативний) рівень відображає вузькість життєвого простору дітей, незначний рівень турботи про безпеку власного життя та здоров'я. Учні часто здійснюють вчинки агресивної спрямованості, «втечі» з різних життєвих ситуацій, мають невисокий ступінь життєстійкості. Недостатній рівень сформованості цінності життя, за даними дослідження, мають 25,20% підлітків.

Стан сформованості цінності життя у підлітків за результатами дослідження подаємо у вигляді таблиці 2.

Таблиця 2

Стан сформованості цінності життя у підлітків

Рівень сформованості	Число підлітків	% підлітків
<i>Високий</i> (духовно-творчий)	33	15,20
<i>Достатній</i> (безпеково-благополучний)	130	59,60
<i>Недостатній</i> (неусвідомлювано-ситуативний)	55	25,20

Обговорення. Проблема сформованості цінності життя як цілісного явища недостатньо представлена в науковій літературі. Бех (2008) вказує на важливість духовної складової життя, яке, на думку дослідника, займає незначне місце в структурі особистості сучасних підлітків, що і підтвердило наше дослідження. Ми переконалися у вагомому впливі сім'ї на формування у підлітків цінності життя, на чому наголошує Гончар (2017), акцентуючи увагу на необхідності гуманізації батьківсько-дитячих взаємин. Варто погодитись з твердженням дослідників (Дотримання прав, 2015), що більша частина сучасних підлітків має проблеми зі здоров'ям, водночас не усвідомлюючи це належним чином. У процесі дослідження було виявлено орієнтацію підлітків насамперед на ті життєві аспекти, що пов'язані з сім'єю та родиною. Схожі результати висвітлені в наукових розвідках Кириченко, Єжової, Нечерди та інших (Кириченко, Єжова, & Хомич, 2016).

Висновки. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що незначне число підлітків має високий (духовно-творчий) рівень сформованості цінності життя. Для багатьох підлітків характерним є занижене усвідомлення відповідальності за власне життя та інших людей, важливості наповнення життя творчими заняттями, пошуком сенсу життя, розбудови життя на засадах духовності, віри, оптимізму. Це зумовлює необхідність розроблення методичних рекомендацій для педагогів з метою організації систематичної, цілеспрямованої роботи зі школярами із використанням сучасних ефективних форм і методів виховання та налагодження належної співпраці з батьками щодо формування цінності життя у їхніх дітей.

Список використаних джерел

Eaude, T. (2016). Statements of values in a time of uncertainty. *International Journal of Children's Spirituality*, 21:2, 87–89.

King U. (2013). The spiritual potential of childhood: awakening to the fullness of life. *International Journal of Children's Spirituality*, 18:1, 4–17.

Maio G. (2018, January 10). Why society needs a more scientific understanding of human values. *The Conversation*. Retrieved from <http://theconversation.com/why-society-needs-a-more-scientific-understanding-of-human-values-82537>

Ratzan, S. C. (2008). Valuing Health with Values. *Journal of Health Communication: International Perspectives*, 13:3, 205–207.

Бех, І. Д. (2008) *Виховання особистості*: підручник. Київ : Либідь.

Гончар, Л. В. (2017). *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку*: монографія. Київ : ТОВ «Задруга».

Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту: щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року (2015). Київ: Держ. ін.-т сімейної та молодіжної політики.

Кириченко, В. І., Єжова, О. О., Нечерда, В. Б., Тарасова, Т. В., Хомич, О. Л. (2016). *Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу*: монографія. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».

Малиношевський, Р. В. (2017). Цінності життя старших підлітків як проблема педагогічного аналізу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць (Кн. 2), 21, 20–30. Київ.

Про деякі питання організації в закладах освіти виховної роботи щодо безпеки й благополуччя дитини в 2018/2019 навчальному році: лист міністерства освіти і науки України № 1/9-486 від 07 серпня 2018 року (2018). Взято з: <https://kristti.com.ua/pro-devaki-pytannya-organizatsiyi-v-zakladah-osvity-vyhovnoyi-roboty-shhodo-bezpeky-i-blagopoluchchya-dytyny/>

Шахрай, В. М. (2017). Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. *Народна освіта: електронне наук. фахове видання*, 3 (33). Взято з: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5045

Шахрай, В. М. (2018). Діагностика сформованості цінності життя у підлітків. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 рік. (Вип. 6).[За ред. І. Д. Бега, Р. В. Малиношевського]. Івано-Франківськ: НАІР, 324–328.

References

Eaude, T. (2016). Statements of values in a time of uncertainty. *International Journal of Children's Spirituality*, 21:2, 87–89.

King, U. (2013). The spiritual potential of childhood: awakening to the fullness of life. *International Journal of Children's Spirituality*, 18:1, 4–17.

Maio, G. (2018, January 10). Why society needs a more scientific understanding of human values. *The Conversation*. Retrieved from <http://theconversation.com/why-society-needs-a-more-scientific-understanding-of-human-values-82537>

Ratzan, S. C. (2008). Valuing health with values. *Journal of Health Communication International Perspectives*, 13:3, 205–207.

Bekh, I. D. (2008). *Vykhovannia osobystosti* [Education of personality]. Kyiv: Lybid.

Honchar, L. V. (2017). *Formuvannia humannykh vzaiemyn batkiv z ditmy molodshoho shkilnoho i pidlitkovoho viku* [Forming humane relationship between parents and children of primary school and teenagers]. Kyiv: TOV «Zadruha».

Dotrymannia prav ditei v umovakh zbroinoho konfliktu (2015). [Children's rights support in the process of a war conflict: annual state report on the situation as to children in Ukraine according to 2014 year results]. Kyiv.

Kyrychenko, V. I., Yezhova, O. O., Necherda, V. B., Tarasova, T. V., Khomych, O. L. (2016). *Formuvannia prosotsialnoi povedinky uchniv v umovakh preventyvnogo vykhovnoho seredovysysha*

zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Formation of prosocial behavior of students under condition of preventive educational surrounding of a general secondary school]. Ternopil: TzOV «Terno-hraf».

Malynoshevskiy, R. V. (2017). Tsinnosti zhyttia starshykh pidlitkiv yak problema pedahohichnoho analizu [Life values of senior teenagers as problem of pedagogical analysis]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Vol. 21(2)* (pp. 20–30). Kyiv.

Ministry of Education and Science of Ukraine. (2018). Pro deiaki pytannia orhanizatsii v zakladakh osvity vykhovnoi roboty shchodo bezpeky i blahopoluchchia dytyny v 2018/2019 navchalnomu rotsi [On some question of organization of educational work in educational institutions as to safety and well-being of a child in 2018-2019 academic year. (*Letter No 1/9 – 486*, August 7)]. Retrieved from <https://kristti.com.ua/pro-deyaki-pytannya-organizatsiyi-v-zakladah-osvity-vykhovnoyi-roboty-shhodo-bezpeky-j-blahopoluchchya-dytyny/>

Shakhrai, V. M. (2017). Problema formuvannia v pidlitkiv tsinnosti zhyttia u vzaiemodii shkoly i simi: kontseptualni zasady doslidzhennia [The problem of the formation of the value of life in adolescents in the interaction of school and family: the conceptual basis of the study]. In *Narodna osvita* 3 (33). Retrieved from https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5045

Shakhrai, V. M. (2018). Diahnostyka sformovanosti tsinnosti zhyttia u pidlitkiv [Diagnosis of the formation of the value of life in adolescents]. In I. D. Bekh, R. V. Malynoshevskiy (Eds.), *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiinyi potentsial: Vol. 6* [Modern educational process: Essence and innovation potential]. Proceedings of Conference of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (pp. 324–328). Ivano-Frankivsk: NAIR.

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-295-306>

УДК 373.5.035:172.15

ORCID ID 0000-0001-9456-8278

Ірина Шкільна,

кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ

Анотація. У статті розкрито проблему формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. На основі аналізу філософської, психологічної, соціологічної та педагогічної літератури, узагальнення та систематизації емпіричних даних з теми дослідження було розкрито сутність поняття «формування національно-культурної ідентичності» дано тлумачення поняттям «пограниччя» та «кордон», визначено особливості формування національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя. Окреслено перебіг експериментального дослідження, що було проведено на базі закладів середньої освіти м. Києва та м. Запоріжжя, Черкаської, Сумської, Кіровоградської, Луганської областей. Визначено критерії, показники та виявлено рівні сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків. Для виявлення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності (високий, середній, низький) застосовувалися критерії: когнітивний (знання, судження, уявлення про національно-культурну ідентичність та базові моральні цінності), емоційно-ціннісний (емоції, прагнення, мотиви, ставлення); діяльнісний (дії, вчинки, практичні здатності).

З метою виявлення сформованості знань старших підлітків про національно-культурну ідентичність, нами було використано ряд діагностичних методик (пілотажна бесіда, гра «Асоціація», анкетування, метод незакінченого речення, педагогічне спостереження).

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовці педагогів, педагогічній практиці студентів.

Ключові слова: національно-культурна ідентичність, кордон, пограниччя, критерії, показники, рівні сформованості національно-культурної ідентичності, старші підлітки.

Irina Shkilna,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
PhD in Pedagogics, Kyiv

FORMATION OF NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF SENIOR TEENAGERS IN BORDER CONDITIONS

Abstract. The article deals with the problem of formation of national-cultural identity of older teenagers in borderline conditions. On the basis of the analysis of philosophical, psychological, sociological and pedagogical literature, the generalization and systematization of empirical data on the research, the essence of the concept of "the formation of national-cultural identity" was clarified, the interpretation of the concepts of "borderline" and "border" was given, and the peculiarities of the formation of national-cultural

identity in border conditions. The course of experimental research, which was conducted on the basis of secondary education institutions of Kyiv and Zaporizhzhia, Cherkasy, Sumy, Kirovohrad, Luhansk regions, is outlined. The criteria, indicators and levels of formation of national-cultural identity (high, medium, low) of elderly adolescents are determined. Criteria were used to identify the levels of the formation of national-cultural identity: cognitive (knowledge, judgment, representation of national-cultural identity and basic moral values), emotional-value (emotions, aspirations, motives, attitudes); activity (actions, actions, practical abilities).

In order to identify the formation of knowledge of senior adolescents about national-cultural identity, we used a number of diagnostic techniques (aerobic talk, game "Association", questionnaire, method of unfinished sentence, pedagogical observation).

The article has a great practical significance and can be used in educational process of institutions of general education, training of teachers and students' pedagogical practice.

Key words: national-cultural identity, border, boundaries, criteria, indicators, levels of formation of national-cultural identity, older teens

Вступ. Формування у старших підлітків національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя є проблемою загальнодержавного масштабу. Конфлікти на кордоні є досить поширеними у світі. Геополітичні, культурні, релігійні та інші впливи роблять пограниччя зоною притягання і взаємовідштовхування, а також простором для масштабних маніпуляцій. На прикордонних територіях відбувається процес «нашарування» різних соціокультурних сенсів, що робить ці території «привілейованою» зоною розвитку, яка не тільки вирішує задачі міждержавних відносин, але і створює нові. Освітні процеси у прикордонній зоні мають свою специфіку, яка не достатнім чином вивчена в педагогічних дослідженнях, однак є надзвичайно важливою для збереження нації і формування національно-культурної ідентичності у зростаючої особистості.

Проблема формування національно-культурної ідентичності у зростаючої особистості знайшла втілення у стратегічних державних освітніх документах – Законі України «Про освіту» (Про освіту, 2017); Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Про заходи, 2015), Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція національно-патріотичного, 2015); Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (Бех, & Чорна, 2014); Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (Про стратегію, 2015).

Для нашої держави гострота проблеми національно-культурної ідентичності детермінується поліетнічністю її населення. За даними Всеукраїнського перепису населення на території України проживають представники понад 130 національностей та народностей і кожен із цих представників вважає той чи інший регіон нашої країни своєю Батьківщиною. Очевидно, що українське суспільство є полікультурним зі складною структурою ідентифікацій, які не завжди мають спільні національні засади (Степико, 2011). Формування національно-культурної ідентичності має здійснюватися на основі рівноправного діалогу з усіма етносами і народами, які проживають на території України і спрямовуватися на згуртування української нації, створення сприятливих умов для їх розвитку.

Територія нашої держави відзначається великою протяжністю кордонів і тому більша частина її областей є прикордонною. Кордон визначає межі території: її суші, вод, надр, повітряного простору. Кордон – це межа, що розділяє території держав (Словник, 1971). Якщо кордон розмежовує держави, то пограниччя виступає простором, який об'єднує різного роду комунікації, соціокультурні практики, взаємодії та служить осередком накладання культур одна на одну.

Пограниччя – це прилегла до кордону з одного або з обох боків територія, на якій здійснюється реальна або потенційна взаємодія і взаємовплив сусідніх держав.

Вчений Троян, аналізуючи теоретичні концепції пограниччя в Україні, зазначає, що пограниччя є територією, де існують унікальні можливості обміну і культурної дифузії, а також розвитку різних форм співпраці його мешканців. Тут утворюється специфічний клімат, який сприяє як толерантності та сприйняттю культурних відмінностей, так і ворожості, конфліктам, антагонізмам. Також тут формуються різні виміри суспільної свідомості. Зокрема, автор вирізняє просторовий і суспільно-культурний контексти пограниччя (Троян, 2008).

Наукові дослідження (Галіч, Гудзенко, Савчинський, & Саппа, 2010) засвідчують зростання «проникності» національних (державних) кордонів під тиском глобалізаційних процесів, роблячи пограниччя активним суб'єктом міжнародної політики і, не меншою мірою, ядром складних процесів переформатування території, а також формування та конструювання нових ідентичностей. Тенденції територіального розвитку набирають великої ваги у суспільній життєдіяльності, а це означає, що утворені на цій основі ідентичності впливатимуть на нього дедалі більший вплив.

Проблеми формування кордонів України й розвитку прикордонних територій розглядаються в роботах Долгова (2017), Купрієнко (2014), Дем'янюк (2014), Діденко (2014).

Актуальність теми зумовлена сучасними внутрішніми складними обставинами, в яких опинилася Україна. Збереження цілісності держави та її зміцнення, розвиток громадянських зв'язків, розбудова громадянського суспільства належить до фундаментальних інтересів України. Пошук і збереження власних коренів актуальний нині для всіх націй і країн. Національно-культурна ідентичність стає призмою, через яку розглядаються, вивчаються багато важливих аспектів сучасного життя, включаючи проблеми нації і національного самовизначення.

Мета і завдання. Метою нашого дослідження є теоретичне обґрунтування особливостей формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя.

Відповідно до мети вирішувалися завдання розкриття сутності поняття «пограниччя», тлумачення значення поняття «кордон», визначення специфіки національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя, розроблення критеріїв та показників сформованості

національно-культурної ідентичності старших підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Сформованість національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя визначалась за такими критеріями та показниками:

- *когнітивний критерій* (усвідомлення ролі України й українців у світі, національна гордість і ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної мови; розуміння своєї приналежності до українського народу; причетність до долі України; повага до державних атрибутів та традицій українського народу; знання моральних цінностей українського народу; свого родоводу і визнання ролі батьків у своєму житті; віра у майбутнє України);

- *емоційно-ціннісний критерій* (прояви любові до родини, рідного краю, Батьківщини; інтерес до історії і культурно-духовної спадщини українського народу; повага до людей, які проживають і працюють в Україні; ідентифікація себе з українським народом, бажання прилучитися до моральних цінностей українського народу; характер мотивації патріотизму – гуманістичні, егоїстичні, конформістські; усвідомлення себе громадянином і патріотом України;

- *діяльнісний критерій* (використання української мови; прояви поваги, толерантного та поважливого ставлення до звичаїв, культури, традицій різних народів, що населяють Україну, визнання їх заслуги у розбудові держави; відстоювання інтересів України, протистояння антиукраїнській ідеології, сепаратистським настроям, зневажливому ставленню до української культури; активна участь у суспільно громадській і добродійній діяльності; відстоювання своїх прав і своєї громадянської позиції.

Рівні сформованості національно-культурної ідентичності визначалися методами пілотажної бесіди, асоціацій, анкетування, незакінчених речень, педагогічного спостереження.

Педагогічний експеримент проводився в закладах середньої освіти м. Києва та м. Запоріжжя, Черкаської, Сумської, Кіровоградської, Луганської областей. Опитуванням було охоплено 266 учнів 7–9-х класів.

Розуміння старшими підлітками національно-культурної ідентичності з'ясувалося за допомогою пілотажної бесіди (що таке «самопізнання»: «розуміння самого себе, своїх інтересів та якостей» (15,1 %), «вивчення власного «Я» через самосприйняття та сприйняття іншими» (9,4 %), «усвідомлення своїх прагнень і інтересів» (8,6 %), «праця над собою з тим, щоб знати, яким ти є насправді і на що ти здатен» (7,8 %), «необхідне, щоб змінити себе на краще» (6,4 %), «шлях людини до порозуміння з самим собою, якщо людина знайде себе, то знайде і гармонію зі світом» (5,2 %), «самостійне осягнення світу і себе в ньому» (4,7 %), «це те, що людина може зробити задля себе і свого майбутнього» (2,8 %), «найкраща можливість керувати собою» (2,4 %). Частина дітей (5,8 %) правильно підкреслила зв'язок самопізнання і самооцінки. Не змогли розкрити поняття «самопізнання», але ототожнювали його з власним благополуччям (10,4 %), відповідальністю (6,0 %), інтелектуальними здібностями (4,4 %),

себелюбством (2,6 %), особистими переживаннями (1,2 %), самоїдством (0,3 %), самовідторгненням (0,2 %). Не визначилися (0,2 %), не відповіли 6,5 %.

Анкетування показало як підлітки розуміють поняття «національно-культурна ідентичність»: 35,4 % визначають національно-культурну ідентичність через любов до Батьківщини; 10,6 % – відданість Батьківщині; 9,3 % – любов до держави; 7,9 % – розуміють його як захист Батьківщини; 6,6 % – через пожертву власного життя заради Батьківщини; 5,3 % – любов до рідної землі; 4,1 % (11) – ціннісне ставлення до Батьківщини; 3,8 % – боротьбу за честь країни; 3,4 % – піклування за Батьківщину; 3,1 % – шанобливе ставлення до Батьківщини; 1,1 % (3) – інтерес до народних звичаїв, обрядів; 1,1 % – відповідальність перед державою; 1,1 % – вірність народу України; 0,4 % – як працю на благо України; 0,4 % – лояльне ставлення до держави; 0,4 % – гордість за країну; 0,4 % – віру людей у мудрість держави. Не визначилися з відповіддю 4,5 % та не відповіли 1,1 %. Всього було опитано 266 учнів 7–9-х класів, що становить 100 %. Таким чином більшість дітей підліткового віку вірно розуміє і розкриває поняття національно-культурної ідентичності.

Результати гри «Асоціації» та проведеного анкетування щодо усвідомлення старших підлітків належності до українського народу подано в таблиці 1, 2.

Таблиця 1

**Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?
(За результатами гри «Асоціації»)**

№ з/п	Уявлення учнів	У %
1.	Представником своєї національності	51,5
2.	Громадянином України	38,6
3.	Жителем свого міста	6,7
4.	Громадянином світу	2,2
5.	На визначилися	1,0
6.	Всього	100

Таблиця 2

До якої національності Ви себе відносите?

№ з/п	національна приналежність	У %
1.	До української	76,9
2.	До російської	5,9
3.	Відношу себе до іншої національності	5,8
4.	Громадянином світу	2,5
5.	Не відношу себе до якої-небудь певної національності	3,4
6.	Вважаю, що національність людини не має значення	4,9
7.	Не визначилися	0,6
	Всього	100

Метод незакінчених речень допоміг учням 7–9-х класів проявити своє розуміння особливостей мешканців прикордоння: «Мешканець прикордоння – це...». Лише 8,1% опитаних зазначили, що мешканці прикордоння – це носії власної культури; 32,3% відповіли, що нічим не відрізняється від мешканців сусідніх областей, держав; 48,2% вважають, що нічим не відрізняється від мешканців інших областей; 10,3%, що ці мешканці є носіями двох культур, не визначилося 1,1% респондентів.

Аналіз відповідей старших підлітків обумовив необхідність посилення уваги до формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя та спланувати у рамках виховного процесу заходи, спрямовані на усвідомлення учнями сутності національно-культурної ідентичності.

Узагальнення результатів усіх використаних діагностувальних методик та педагогічного спостереження дозволило виявити рівні сформованості національно-культурної ідентичності підлітків 7–9-х класів (високий - 8,5%, середній – 49,4%, низький – 42,1%).

Результати дослідження. Національно-культурна ідентичність підлітка виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України (Бех, & Журба, 2017).

Формування національно-культурна ідентичності здійснюється з урахуванням вікових особливостей, оскільки розвиток старших підлітків значно інтенсивніший за попередні вікові етапи з точки зору формування національно-культурної ідентичності. Підліток в цьому віці починає усвідомлювати себе як особистість з певними якостями. Формування власної активної та відповідальної позиції для дітей старшого підліткового віку є найважливішим завданням, водночас, за ними ще закріплено соціальний статус «дитини», що обмежує прояв їхньої самостійності.

Ми розглядаємо пограниччя як особливий соціальний простір, на перетині культур з притаманними йому соціокультурними трансформаціями, процесами регіоналізації, змінами, загрозами, що позначаються на світогляді людей, їхній життєдіяльності у цьому просторі.

Українське пограниччя характеризується накладенням соціальних структурацій (просторів, вимірів) на географічний (фізичний) простір суспільства, що дає підстави розглядати його як специфічний соціокультурний та етносоціальний простір, розташований на межі культур, етносів, певних політичних утворень, як в межах територіального так і символічного вимірів (Шестакова, 2005).

Пограниччя має особливий маргінальний статус. Спосіб буття людей в прикордонній зоні, форма його прояву і здійснення демонструють особливу міру взаємодії країн, що мають спільний кордон. Пограниччя не тільки чинник дистанції, але і засіб взаємозв'язку цих країн. Це місце формування певного типу особистості на теренах прикордонного суспільства.

Отже пограниччя – це не тільки лінія демаркації суміжних держав, але і природній полігон пошуку діалогу, компромісу, толерантності, чинник інтеграції різних соціокультурних утворень, що особливо важливо в умовах глобалізуючого світу (Кочан, 2007).

Формування національно-культурної ідентичності особистості у пограничному просторі зумовлене впливами телебачення, різних мов спілкування, національними святами, які святкують по іншій бік кордону. Ці обставини допомагають зрозуміти процес формування та функціонування пограничної ідентичності (Гвоздецька, 2009).

Пограниччю притаманна соціальна, культурна, економічна, політична своєрідність, що формується внаслідок взаємодії та накладання культур, етносів, повсякденних практик сусідів по обидва боки кордону. Визначальним у житті пограниччя є наявність кордону, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи. Саме така специфіка й особливості визначають тип пограниччя, яке, своєю чергою, формує національно-культурну ідентичність.

Ідентичність означає твердо засвоєний і особистісно прийнятий образ себе до навколишнього світу, який виступає стійким стрижнем особистості. Ідентичність є усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного соціально-культурного поля, своїх уявлень, норм, інтересів, проблем та подоби з іншими людьми (за певними рисами, характеристиками), віднесення себе до конкретної категорії людей. Ідентичність забезпечує позитивний стан визначеності та цілісності емоційних і раціональних, свідомих і несвідомих уявлень людини про саму себе, на основі яких вона будує свої відносини зі світом та іншими людьми. Такі характеристики ідентичності, як співпричетність, приналежність народжують у індивіда почуття впевненості та захищеності.

Основною проблемою національно-культурної ідентичності пограниччя є те, що це зона геополітичних маніпуляцій різних держав. Тут існує загроза протиставлення національно-державним цінностям регіональних (локальних), небезпека конфліктів, маргіналізація, міграція населення, розмитість національно-культурної ідентичності, вплив іншої культури, асиміляція та дифузність з іншими націями. Загрози лінгвістичній ідентичності проявляються як мовні проблеми – у поганому знанні державної мови, домінуванні іншої сусідньої мови та широкому використанні суржику.

Ефективними шляхами формування національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя є:

- поширення ареалу спілкування українською мовою;
- доступ до правдивої інформації та розвиток критичного мислення;
- формування національної свідомості та самосвідомості;
- культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості;
- впровадження ефективних реформ;
- подолання ксенофобії та нетерпимості

- виховання дітей на основі національних цінностей.

Обговорення. Україна межує з сімома країнами: на сході – з Росією, на заході – з Білорусією, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. Кордон є формувальним чинником простору пограниччя, визначає його політичне, економічне, соціальне та культурне життя і впливає на його соціокультурну специфіку.

Контакти між представниками різних національностей, незалежно від типу адміністративно-географічних та соціальних кордонів, створюють культурні простори, розмір яких залежить від інтенсивності контактів. В таких зонах усі процеси значно прискорюються, бо центр не може їх стримувати, пограниччя живе власним життям. Свобода на периферії завжди більша, ніж у центрі (Сухомлинов, 2008).

Зважаючи на зазначене, є сенс погодитися з дослідником Чмеликом, який розглядає поняття «пограниччя» в контексті перетину, співставлення та взаємодії культур, мов, релігій, пам'яті, світоглядних цінностей та ідентичності. (Чмелик, 2014).

Важливими є положення Купрієнка, що структурування пограниччя, включає три складові: квазілінійний (у вигляді смуги) просторовий елемент – на відміну від чітких лінійних меж; людський елемент – що первинно складався з окремих різних суспільств; елемент процесу – в якому відносини між людьми виникають, розвиваються і набувають стабільної форми (Купрієнко, 2014).

Зважаючи на такий контекст, необхідно підкреслити, що прикордонні території держави розвиваються інакше, ніж центральні, їхнє життя тісно пов'язане з сусідами, що накладає свій відбиток на економічні, політичні і культурні аспекти життя. Постійна взаємодія та взаємовплив між двома чи більше культурами зумовлює формування відмінних від центру ідентичностей мешканців пограниччя (Гвоздецька, 2009).

Наше дослідження ґрунтується на результатах досліджень, присвячених вивченню українського пограниччя (Євтух, 2007; Кочан, 2007; Гвоздецька, 2009; Просіна, 2016; Титар, 2015; Сухомлинов, 2008; Шестакова, 2005).

Великого значення у сучасних умовах набуває праця Титар «Українські національно-культурні ідентичності Слобожанщини у контексті глобалізації: філософсько-антропологічний вимір», де автор трактує поняття «пограниччя», як певну просторову локалізацію, регіон, буття людей якого нерозривно пов'язане з існуванням кордону, похідного від нього. Для аналізу пограниччя істотним є те, що кордон не тільки закриває комунікативні потоки, але і дає можливість здійснення «переходу» через нього, структуруючи тим самим складні процеси комунікації, тобто кордон завжди спрямовує комунікацію (Титар, 2015).

З точки зору Шестакової (2005), соціальна трансформація українського суспільства розпочалася паралельно зі змінами статусів адміністративних кордонів у країнах колишнього соціалістичного блоку та Центральній Європі. Соціальні зміни охопили пограничні регіони: розширилися можливості соціальних суб'єктів пограниччя; зросла інтенсивність міжгрупових контактів; розвинулася міждержавна співпраця у соціальній, економічній та

політичній сферах; посилюється фактор міжетнічної взаємодії. Для суб'єктів пограничних територій усвідомлення індивідуальної та групової ідентичності стало вельми актуальним. Це пояснюється в першу чергу невизначеністю соціальних шляхів розвитку пограничних регіонів (як інших складових суспільства перехідного типу). Внаслідок зростання соціальної мобільності через близькість кордону збільшилася спокуса «запозичити» модель сусіднього, чужого суспільства, і оминати таким чином вироблення власних координат для соціального, що негативно негативно позначається на національно-культурній ідентичності зростаючої особистості цих регіонів.

Сприйняття державних кордонів як просто лінії небезпечне, адже кордони виступають важливим чинником формування держави. «Ставлення до кордону є таким, яким воно сформоване у певному суспільстві, тому важливо виховувати конструктивне розуміння значення кордону ще в шкільному віці, оскільки це впливає на ставлення до власної держави, культури, народу та позначається на безпеці країни. Східне пограниччя є територією, на якій досі панують стійкі негативні історичні, радянські, культурні стереотипи» (Просіна, 2017, с. 160). Для ефективного реформування освіти, зокрема в аспектах формування національно-культурної ідентичності, необхідно навчати вчителів використовувати сучасні інноваційні технології.

Висновки. У статті висвітлюється проблема національно-культурної ідентичності підлітків в умовах пограниччя. На основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових праць, визначено національно-культурну ідентичність старших підлітків яка виявляється у суб'єктивному переживанні власної належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей, та за допомогою критеріїв виявлено високий, середній і низький рівні сформованості національно-культурної ідентичності у старших підлітків.

Описані та проаналізовані явища на українському пограниччі великою мірою відбивають тенденції, притаманні більшості пограниччям Центрально-Східної Європи, а також свідчать про складність та неоднозначність розвитку етнічних спільнот в умовах погранич.

Осмислення явища пограниччя дало підставу стверджувати, що воно відзначається соціальною, культурною, економічною, політичною своєрідністю та формується унаслідок взаємодії та накладання культур, етносів, а також повсякденних практик сусідів по обидва боки кордону. Визначальним у житті пограниччя є наявність кордону, саме його специфіка та особливість визначає тип пограниччя, яке, своєю чергою, формує національно-культурну ідентичність.

Список використаних джерел

Trojan, S. (2008). Koncepcje teoretyczne pogranicza na Ukrainie / Sergiej Trojan // *Pogranicze. Studia Społeczne.* — Tom XIV. Numer specjalny. Polskie granice i pogranicza : nowe problemy i interpretacje / pod red. Hanny Bojar, Dariusza Wojakowskiego i Andrzeja Sadowskiego. — Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 50-57.

- Бех, І. Д. (2013). Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*, 4 (81), 42–49.
- Бех, І. Д. & Чорна, К. І. (2014). Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ: ППВ НАПН України.
- Бех, І. Д. & Журба, К. О. (2017). Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа українських Карпат*, 16, 24–33.
- Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, (Вип. 6), 67-90.
- Галіч, Т. О., Гудзенко, О. З., Савчинський, Р. О., & Саппа, Г.-М. М. (2010). Простір національних ідентичностей в Україні: траєкторії формування та відтворення (методологія та методика дослідження). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць* (Вип. 16), 180 – 185. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Гвоздецька, Б. Г. (2009). Пограничний простір як прояв етнокультурної маргінальності. *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей. Матеріали I Конгресу Соціологічної асоціації України* (м. Харків 15 – 17 жовтня 2009 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Журба, К. О. (2018). Сучасні тенденції у формуванні національно-культурної ідентичності молодших підлітків. *Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу: збірник Матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 59-63.
- Закон України «Про освіту». № 2145-VIII роз.І. ст.380. (2017).
- Євтух, В. Б. (2007). Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем. Політичний менеджмент. *Український науковий журнал*, 4, 14-30.
- Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. (Монографія). Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка.
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментентарі Міністерства освіти і науки України.(№ 8). 87–95.
- Кочан, В. М. (2007). Пограничність як цінність і архетип української культури. *Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р.* Івано-Франківськ, 342-347.
- Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді: указ Президента України (12 червня 2015). (№ 334). Офіційний вісник Президента України. (№ 14). 971.
- Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Взято з: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
- Просіна, О. В. (2016). Специфіка патріотичного виховання учнів в умовах східного пограниччя України. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. (Вип. 20(2)), 151–163.
- Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. (Монографія). Київ: НІСД.
- Сухомлинов, О. М. (2008). Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд».
- Історія української культури*. Національна культура складова світової культури Взято з http://pidruchniki.com/1376102556994/kulturologiya/natsionalna_kultura_skladova_svitovoyi_kulturi
- Шестакова, К. Ю. (2005). *Етнічна ідентифікація на українському пограниччі*. (Дис. канд. соц. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- Словник української мови*. (1973). (Т. 4). Київ: Наукова думка.

Чмелик, Р. (2014). Поняття «пограниччя» в контексті українських і польських досліджень етнічних територій. *Народознавчі зошити*, 2 (116), 221. Взято з <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94416/05-Chmeluk.pdf?sequence=2>

Купрієнко, Д. А., Дем'янюк, Ю. А. & Діденко, О. В. (2014). Державна територія і державний кордон. (Навчальний посібник). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ.

Титар, О. В. (2015). *Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини)*. (Монографія). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

References

Trojan, S. (2008). Konceptje teoretyczne pogranicza na Ukrainie. *Pogranicze. Studia Społeczne. Tom XIV. Numer specjalny. Polske granice i pogranicza: nowe problemy i interpretacje / pod red. Hanny Bojar, Dariusza Wojakowskiego i Andrzeja Sadowskiego*. Bia, 50-57.

Bekh, I. D. (2013). Identyfikatsiia u vykhovanni ta rozvytku osobystosti [Identification in education and development of personality]. *Pedahohika i Psykholohiia*, 4 (81), 42–49.

Bekh, I. D., & Chorna, K. I. (2014). *Prohrama ukraïnskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [The program of Ukrainian patriotic education of children and youth]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Bekh, I. D. & Zhurba, K. O. (2017). Kontseptsiia formuvannia u pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh [Conception of formation of adolescents of national-cultural identity in general educational institutions]. *Hirska Shkola Ukraïnskykh Karpat*, 16, 24–33.

Vermenych, Ya. (2012). Pohranychchia yak sotsiokulturnyi fenomen: prostorovyi vymir [Border as a sociocultural phenomenon: Spatial dimension]. In *Rehionalna istoriia Ukrainy: Vol. 6* (pp. 67-90). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Halich, T. O., Hudzenko, O. Z., Savchynskyi, R. O., & Sappa, H.-M. M. (2010). Prostir natsionalnykh identychnosti v Ukraini: traiektorii formuvannia ta vidtvorennia (metodolohiia ta metodyka doslidzhennia) [The space of national identities in Ukraine: Trajectories of formation and reproduction (methodology and research methods)]. In *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva: zbirnyk naukovykh prats: Vol. 16* (pp. 180–185). Kharkiv: Vydavnychiy tsentr Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.

Hvozdetska, B. H. (2009). Pohranychnyi prostir yak proiav etnokulturnoi marhinalnosti. Sotsiolohiia v sytuatsii sotsialnykh nevyznachenosti [Border area as a manifestation of ethnocultural marginalization. Sociology in a situation of social uncertainty]. *Conference Proceedings of I Konhresu Sotsiolohichnoi asotsiatsii Ukrainy*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina.

Zhurba, K. O. (2018). Suchasni tendentsii u formuvanni natsionalno-kulturnoi identychnosti molodshykh pidlitkiv [Contemporary trends in the formation of national-cultural identity of younger teenagers]. In *Formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti osobystosti u vyklykakh chasu: zbirnyk Materialiv Vseukraïnskoho kruhloho stolu (do 100-richchia vid zasnovannia Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka)* (pp.59-63). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka.

Zakon Ukrainy "Pro osvitu" [The Law of Ukraine "On Education"]. (2017).

Yevtukh, V. B. (2007). Kontseptualni zasady vyrishennia etnonatsionalnykh problem [Conceptual basis for solving ethno-national problems]. *Politychnyi Menedzhment. Ukraïnskyi Naukovyi Zhurnal*, 4, 14-30.

Kozlovets, M. A. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka.

Kontseptsiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national patriotic education of children and youth]. (2015). *Informatsiynyi Zbirnyk ta Komententari Ministerstva Osvity i Nauky Ukrainy*, 8, 87–95.

Kochan, V. M. (2007). Pohranychnist yak tsinnist i arkhetyv ukrainskoi kultury. [The borderline as a value and an archetype of Ukrainian culture]. In *Tsinnisno-smyslovyi vymir buttia ukrainskoho suspilstva i perspektyvy ukrainskoho natsionalizmu*: Conference Proceedings (pp. 342-347). Ivano-Frankivsk.

The President of Ukraine. (2015). Pro zakhody shchodo polipshennia natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi [On Measures to Improve the National Patriotic Education of Children and Youth]. (*Decree No 334*, June 12). *Ofitsiynyi Visnyk Prezydenta Ukrainy*, 14, 971.

The President of Ukraine. (2015). *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky* [Strategy of National Patriotic Education of Children and Youth for 2016-2020]. (*Decree No 580/2015*, October 13). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Prosina, O. V. (2016). Spetsyfika patriotichnoho vykhovannia uchniv v umovakh skhidnoho pohranychchia Ukrainy [Specificity of patriotic education of pupils in the conditions of the eastern border of Ukraine]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Vol 20 (2)* (pp. 151–163).

Stepyko, M. T. (2011). *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia* [Ukrainian identity: The phenomenon and principles of formation]. Kyiv: NISD.

Sukhomlynov, O. M. (2008). *Kulturni pohranychchia: novyi pohliad na staru problem* [Cultural border: A new look at the old problem]. Donetsk: TOV «Iuho-Vostok Ltd».

Istoriia ukrainskoi kultury. Natsionalna kultura skladova svitovoi kultury [History of Ukrainian culture. National culture is a component of world culture]. Retrieved from http://pidruchniki.com/1376102556994/kulturologiya/natsionalna_kultura_skladova_svitovoyi_kulturi

Shestakova, K. Yu. (2005). *Etnichna identyfikatsiia na ukrainskomu pohranychchi* [Ethnic identity on the Ukrainian Border]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Slovyk ukrainskoi movy: Vol. 4 [Dictionary of the Ukrainian language]. (1973). Kyiv: Naukova dumka.

Chmelyk, R. (2014). Poniattia «pohranychchia» v konteksti ukrainskykh i polskykh doslidzhen etnichnykh terytorii [The notion of "border" in the context of Ukrainian and Polish studies of ethnic territories]. *Narodoznavchi Zoshyty*, 2 (116), 221. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94416/05-Chmeluk.pdf?sequence=2>

Kupriienko, D. A., Demianiuk, Yu. A., & Didenko, O. V. (2014). *Derzhavna terytoriiia i derzhavnyi kordon* [State Territory and State Border]. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo NADPSU.

Tytar, O. V. (2015). *Ukrainski natsionalni i kulturni identychnosti u hlobalizovanomu sviti (na prykladi kultury Slobozhanshchyny)* [Ukrainian national and cultural identities in a globalized world (on the example of the Slobozhanshchyna culture)]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арест Михайло, кандидат психологічних наук, науковий консультант НВК «Загальноосвітній навчальний заклад «Європейська школа Михаїл» 1 – 3 ступенів-ясла-садок (Хайфа, Ізраїль)

Психолого-педагогічні засади математичного розвитку дітей в закладах дошкільної освіти

Arest Michael, scientific consultant of the primary-upper complex "General educational institution "European School Michael" 1 - 3 steps-manger-garden, PhD in Psychology, (Haifa, Israel)

Psychological and Pedagogical Bases of Mathematical Development of Children in Institutions of Preschool Education

e-mail: odrplsk@ukr.net

Бех Іван, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Особистість у духовно стверджувальному дискурсі

Bekh Ivan, Director of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, full member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Psychology, Professor (Kyiv, Ukraine)

Personality in Spirituality Promoting Discourse

e-mail: ipv_info@ukr.net

Богомолова Наталя, аспірантка лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Стан сформованості рис громадянськості у старшокласників в умовах полікультурного регіону: аналіз результатів дослідження

Bogomolova Natalya, PhD student of the Laboratory of Civil and Moral Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

The State of Formation of Civic Personality Traits Among High School Students in a Multicultural Region: Analysis of Research Results

e-mail: bonnik_2006@ukr.net

Бойко Анна, науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Основні шляхи модернізації позашкільної освіти гуманітарного напрямку в Україні

Boiko Anna, Researcher of the Laboratory of Out-of-School-Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

The Main Ways of Modernization of Out-of-School-Education of Humanitarian Direction in Ukraine

e-mail: boikoanna@gmail.com

Вороніна Ганна, аспірантка лабораторії трудового виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Поняття «професійні цінності старшокласників» у працях англійських та українських освітян

Voronina Hanna, PhD student of the Laboratory of the Vocational education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine; a Lecturer of the National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine)

The Concept of Work Values of High School Students in English and Ukrainian Educational Studies

e-mail: hannavoronina@ukr.net

Гончар Людмила, провідний науковий співробітник лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Педагогічна діагностика гуманних батьківсько-дитячих взаємин

Gonchar Ludmila, Leading Researcher of the Laboratory of Education in Family and Boarding Schools of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Associate Professor (Kyiv, Ukraine)

Pedagogical Diagnostics of Human Family-Children's Relations

e-mail:ludmilagonchar1@gmail.com

Гриців Тетяна, аспірант Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Особливості виховання ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших школярів засобами народної педагогіки

Hrytsiv Tatyana, PhD student of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Features of Education of Value Attitude to Homeland Of Primary Schoolchildren By Means Of Folk Pedagogy

e-mail: katjachiginceva@meta.ua

Докукіна Олена, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти

Dokukina Olena, Scientific Secretary of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Pedagogical Conditions of Formation of Teenager's National-Cultural Identity in the Institutions of General Secondary Education

e-mail: ipv2@ukr.net

Журба Катерина, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти

Zhurba Kateryna, Leading Researcher of the Laboratory of Civil and Moral Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Pedagogical Conditions of Formation of Teenager's National-Cultural Identity in the Institutions of General Secondary Education

e-mail: katjachiginceva@meta.ua

Зарединова Ельвіра, кандидат педагогічних наук, доцент, науковий кореспондент Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Модель формування соціокультурних цінностей студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти

Zaredinova Elvira, Scientific Correspondent at the Laboratory of Education in Family and Boarding Schools of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Assistant Professor (Kyiv, Ukraine)

The Students' Social and Cultural Values Formation Model in the Educational Environment of a Higher Education Institution

e-mail: zaredinova.elvira@gmail.com

Зубалій Микола, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни

Zubalii Mykola, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Formation of High School Student' Readiness of Homeland Defence

e-mail: fizroz@ukr.net

Канішевська Любов, доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Теоретико-методичні основи формування цінностей сімейного життя у старшокласників інтернатних закладів

Kanishevskia Liubov, Deputy Director on Scientific Experimental Work of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine)

Theoretical and methodical fundamentals of the formation of family life values among senior students of boarding schools

e-mail: mazila060192@ukr.net

Корнієнко Анна, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Формування ціннісних орієнтирів освітнього процесу в закладах позашкільної освіти

Kornienko Anna, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Out-of-School Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Formation of Value Orientations of Educational Process in Institutions of Out-of-School Education

e-mail: vvm_mait@ukr.net

Куниця Тетяна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Сформованість відповідальної громадянської позиції в учнів старшого підліткового віку

Kunytsia Tetiana, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Socsal Pedagogics of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine)

Formedness of Responsible Citizenship Among Teenager

e-mail: artamonovat@ukr.net

Литвин Вадим, заступник генерального директора НВК «Загальноосвітній навчальний заклад «Європейська школа Михаїл» 1 – 3 ступенів-ясла-садок (Київ, Україна)

Психолого-педагогічні засади математичного розвитку дітей в закладах дошкільної освіти

Lytvyn Vladimir, Intercessor of the Director General of the primary and upper complex "General educational institution "European School Michael" 1 - 3 steps-manger-garden (Kyiv, Ukraine)

Psychological and Pedagogical Bases of Mathematical Development of Children in Pre-school Education

e-mail: odrplsk@ukr.net

Литовченко Олена, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Позашкільна освіта України: ціннісні орієнтири та напрями модернізації

Litovchenko Olena, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Out-of-School Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Out-of-School Education of Ukraine: Values and Modernization Directions

e-mail: elenalitovchenko@ukr.net

Луценко Вікторія, науковий співробітник Інституте проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Колектив однолітків як чинник гуманізації взаємин старших дошкільників

Lutsenko Viktoriia, Researcher of Laboratory of Preschool Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Peer Group as a Means of Humanizing the Relationship Between Senior Preschoolers

e-mail: odrplsk@ukr.net

Малиношевський Руслан, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту проблем виховання НАПН України (Київ, Україна)

Онтологія концепцій виховання як методологічний конструкт

Malynoshevskiy Ruslan, Deputy Director on Scientific Work of the Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Ontology of Conceptions of Education as a Methodological Construct

e-mail: malinosh@ukr.net

Мачуський Валерій, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Формування ціннісних орієнтирів освітнього процесу в закладах позашкільної освіти

Machuskyi Valerii, Head of the Laboratory of Out-of-School Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Formation of Value Orientations of Educational Process in Institutions of Out-of-School Education

e-mail: vvm_mait@ukr.net

Морін Олег, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії трудового виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Результати дослідження проблеми професійного самовизначення учнівської молоді в умовах самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу

Morin Oleh, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Labor Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Results of the Study of the Problem of Professional Self-Definition of Urban Youth in the Conditions of the Educational District

e-mail: morin_oleg@ukr.net

Нечерда Валерія, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Стан готовності педагогів і психологів до виховання підлітків уразливих категорій

Necherda Valeria, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine)

The State of Readiness of Teachers and Psychologists for Education of Adolescents of Vulnerable Categories

e-mail: necherda@gmail.com

Остапенко Олександр, кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни

Ostapenko Oleksandr, Head of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine).

Formation of High School Student' Readiness of Homeland Defence

e-mail: fizroz@ukr.net

Окушко Тетяна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Змістові аспекти громадянсько-патріотичного виховання в дитячих громадських об'єднаннях

Tetiana Okushko, Head of Laboratory of Civic and Moral Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine).

Substantial Aspects of Civic-Patriotic Education in Children`s Public Associations

e-mail: o_t_k@ukr.net

Петрочко Жанна, доктор педагогічних наук, професор, професор Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна).

Специфіка тренінгових технологій національно-патріотичного виховання для лідерів учнівського самоврядування

Petrochko Zhanna, Professor of the Institute of Human Sciences of Borys Grinchenko Kyiv University, Doctor of Sciences in Education, Professor (Kyiv, Ukraine)

Specifics of Training Technologies of National-Patriotic Education for Student Self – Government Leaders

e-mail: petrochko@ukr.net

Рейпольська Ольга, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач лабораторії дошкільної освіти і виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Особливості розвитку особистості дитини дошкільного віку в процесі соціалізації

Reipolska Olha, Head of Laboratory of Preschool Education and Upbringing of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Assistant Professor (Kyiv, Ukraine)

Features of Development of Preschoolers' Personality in the Process of Socialization

e-mail: odrplsk@ukr.net

Сокол Любов, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Зарубіжний досвід та українські реалії використання веб-технологій у діяльності дитячих та громадських організацій

Sokol Liubov, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Civil and Moral Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Psychology (Kyiv, Ukraine)

External Experience and Ukrainian Realities of the Use of Web Technologies in the Activities of Children and Public Organizations

e-mail: k_lm@ukr.net

Тимчик Микола, кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії фізичного розвитку та здорового способу життя Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Формування готовності старшокласників до захисту Вітчизни

Тимчук Микола, Senior research Scientist of the Laboratory of Physical Development and Healthy Lifestyle of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, (Kyiv, Ukraine)

Formation of High School Student' Readiness of Homeland Defence

e-mail: fizroz@ukr.net

Харченко Наталія, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Проектний менеджмент у діяльності дитячих та молодіжних громадських організацій України

Kharchenko Nataliia, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Civil and Moral Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)

Project management in activities of children's and youth citizens' organizations of Ukraine

e-mail: tytizaraz@gmail.com

Шаранова Юлія, аспірантка Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Теоретичний аналіз проблеми виховання громадянськості студентів у вищій школі США

Sharanova Julia, PhD student of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

The Theoretical Analysis of the Problem of The Students' Education for Citizenship in the U.S. Higher Education Institutions

e-mail: julia-sha@ukr.net

Шахрай Валентина, доктор педагогічних наук, доцент, завідувач лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу Інституту проблем виховання НАПН аціональної академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

Стан сформованості цінності життя у підлітків: аналіз результатів дослідження

Shakhray Valentyna, Head of Education in Family and Boarding Schools of the Laboratory of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Education, Associate Professor (Kyiv, Ukraine)

The State of Formation of Teenagers' Value of Life: Analysis of Research Results

e-mail: vshakhray@ukr.net

Шкільна Ірина, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України (Київ, Україна)

Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя

Shkilna Irina, Senior researcher Scientist of the Laboratory of Civil and Moral Education of the Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, PhD in Pedagogy (Kyiv, Ukraine)

Formation of National and Cultural Identity of Senior Teenagers in Border Conditions

e-mail: anirisha@meta.ua

ВІДОМОСТІ
ПРО ЧЛЕНІВ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТА РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ
ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Алексєєнко Тетяна Федорівна - доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання НАПН України (м. Київ)

Безкоровайна Ольга Володимирівна - доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри методики викладання іноземних мов Рівненського державного університету (м. Рівне)

Бех Іван Дмитрович - доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік) НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України (м. Київ)

Брежнєва Олена Геннадіївна - кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри дошкільної освіти Маріупольського державного університету (м. Маріуполь)

Вайнола Ренате Хейкїївна - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).

Вербицька Поліна Василівна - доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів)

Гавриш Наталія Василівна - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної освіти Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (м. Переяслав-Хмельницький)

Журба Катерина Олександрівна - кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України (м. Київ)

Крутій Катерина Леонідівна - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль)

Лаппо Віолетта Валеріївна – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології Коломийського навчально-наукового інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Коломия)

Луценко Ірина Олексіївна - доктор педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри методик та технологій дошкільної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Момбек Алія Ануарбеківна - кандидат педагогічних наук, асоційований професор Казахського національного педагогічного університету імені Абая (м. Алмати, Казахстан).

Назаренко Галина Анатоліївна - доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, проректор з науково-методичної роботи Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників (м. Черкаси)

Рейпольська Ольга Дмитрівна, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка лабораторії дошкільної освіти і виховання Інституту проблем виховання НАПН України (м. Київ)

Сойчук Руслана Леонідівна, доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного університету (м. Рівне)

Петрочко Жанна Василівна - доктор педагогічних наук, професор, професор Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)

Федоренко Світлана Вікторівна - доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (м. Київ)

Шилінг Гражина - доктор філософії, асоційований професор Інституту педагогіки Гданського університету (м. Гданськ, Польща).

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Бех Іван Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член (академік) НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України.

Малиношевський Руслан Васильович, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту проблеми виховання НАПН України.

Канішевська Любов Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

Доукіна Олена Михайлівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту проблем виховання НАПН України.

Бойко Анна Едуардівна, науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Любич Олена Іванівна, старший науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ

Безкоштовно

**НАУКОВЕ ВИДАННЯ
з педагогічних наук**

Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді
(українською, англійською, російською мовами)
Збірник наукових праць
Засновано в 1999 р.

Випуск 22

Головний редактор: Бех Іван Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України.

Відповідальний за випуск: Докукіна О.М., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту проблем виховання НАПН України.

Технічний редактор: Бойко А.Е., науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Адреса редакції:

ПІВ НАПН України, вул. М.Берлінського, 9, м. Київ, 04060.

e-mail: ipv_info@ukr.net

(044)440-61-28

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 20149-9949 ПР

Віддруковано: Підприємство "НАІР"

Підписано до друку 02.11.2018 р.
Формат 84x108/16. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. Аркушів 28,14
Наклад 100. Замовлення № 023/11/18

76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Височана, 18
тел.: (0342) 50 57 82, 050 433 67 93

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів видавничої продукції №4191 від 12.11.2011р.